Vandiraiujate maa lugu

Vandiraiujate maa lugu

Kalju Eerik

2010 anno 10223

Vandiraiujad.indd 3 10.06.2010 10:21:36

Väljaandja Kalju Eerik
Fotod Kalju Eeriku erakogust

Koostaja Anne Trei
Konsultant ja korrektor Tõnu Prei

Küljendaja Eve Strom
Kaanekujundaja Ain Vares

Trükkija Tallinna Raamatutrükikoda

© Kalju Eerik, 2010
kalju.eerik@mail.ee

ISBN 978-9949-21-193-7

Vandiraiujad.indd 4 10.06.2010 10:21:36

Kihelkonna ja Vilsandi panoraam 100 m kõrguselt 2002. aastal.

Õõtsub mandri ja mere vahel
ranna pikk ja ahtake ahel

ulatub ümber maade ringi
köidab me teid ja seob me hingi

aheldab laineid ja linde ja laevu
palju on minejaid, palju on vaevu

laulev liiv ja soolane valgus
sõrmiti koos siin ots ja algus

said selle elu endale kanda
käid mööda piiri, käid mööda randa

laine ees liiv ja laine peal tähed
kust sa kord tulid, sinna kord lähed

ring saab täis ja elu saab otsa
hing jääb õõtsuma ahela otsa

ajju jääb põlema päikeseteri
jalad saab maa ja sõrmed saab meri

Jaan Kaplinski

Vandiraiujad.indd 5 10.06.2010 10:21:39

Sisukord

Eessõna **11**

Kihelkonna eile ja täna **13**
Kliima, pinnaehitus, maavarad, veestik, mullastik, teed 14

Asustuse tekkimine **19**
Aleviku kujunemine 29

Kihelkonna mõisad **35**

Kõrtsid **46**

Külad **49**
Külad läbi aja 52
Meenutusi taluelust 68

Loodus **75**
Taimestik 77
Loomad 78
Kalad 78
Linnud 79
Vilsandi linnuriik 80
Loonalaiu viimased elanikud 84
Viidumäe Riiklik Looduskaitseala 84

Murrak **85**
Kihelkonna murraku erijooned 85
Sõnu Kihelkonna murrakus 86
Ajalooline mälu kohanimedes 91

Aleviku kultuuri- ja seltsielu **93**
Seltskondlik tegevus 93
Rahvamaja lugu 94
Raamatukogud 101
Kino 102
Päevapiltnikud 103
Seltsid, ühingud 104
Kihelkonna rahvarõivad 106

Vandiraiujad.indd 7 10.06.2010 10:21:40

Pärandkultuur **110**
Muinasaeg 112
Maalinnad 113
Hiied, hiiepuud 113
Kultuskivid 114
Kalmed, kabelimäed, kiviraunad ja -vared 115
Pühad veekogud, kaevud, allikad 116
Legendikohad 117
Tõestisündinud lood rahvapärimustes 117
Legendid Krimmi sõjast 121
Ikaldusaastad 122
Katk 123
Uskumused ja kombed 123

Merekultuur **126**
Paadilautrid 126
Sadamad ja sadamakohad 126
Laevaehitus 131
Kalandus 134
Kalakasvatus 137
Tuletornid 138
Vilsandi ilmajaam 141
Vandiraiujad ja salakaubavedamine 141
Mereõnnetused 148
Rannarahvas hukkunud laevade jahil 150

Rahva töö ja tegevus **153**
Kihelkonna kihelkonna traditsioonid 153
Põllumajandus 154
Kolhoosid 155
Aiandus 158
Piimandus 158
Loomakasvatus, farmid, loomaarstid 159
Kauplused 160
Pangad 160
Apteek 161
Posti- ja sidekorraldus 162
Metsandus 164
Saeveskid, puidutööstus 164
Turismindus 167
Tervishoid 168
Mudaravi 169
Pidalitõbi 170
Vanadekodu 171
Veskid, tuulikud, värvimistöökojad 172
Kihelkonna omavalitsus 173
Tuletõrje- ja päästeteenistus 176
Merepäästeteenistus 176
Lubja tootmine ja dolomiidi väljavedu Jaagarahult 177
Sõjaväed 182
Raudtee 185

Vandiraiujad.indd 8 10.06.2010 10:21:40

Sisukord

Kirik ja kellakoda, usulahud **186**
Kirik ja kellakoda 186
Kogudused, pastorid ja kirikuõpetajad 192
Kirikupakk ja kaagisambad 193
Apostlik-õigeusk 194
Rahva meenutusi pastoritest ja kirikuelust 195

Kalmistu ja muud matmispaigad **196**
Tuntud inimeste hauad Kihelkonna kalmistul 199
Muud matmispaigad 203

Hariduselu **205**
Rahvakooli algus 206
XX sajandi koolid 207
Põhikooli kujunemine 207
Kihelkonna kooli õpetajad 212
Meenutusi Kihelkonna kihelkonna koolidest 213

Vaatamisväärsused **221**

Imepärased juhtumid kohalikega **226**

Lisad **228**
Kihelkonna aleviku ja lähiümbruse sündmuste kronoloogia 1200–2008 228
Fakte tuntud inimeste elulugudest 238
Vabadusristi kavalerid 253
Kihelkonna meredivisjon 253
Aleviku majad, nende kasutajad 254
Kasutatud infomaterjal 255
Lisaallikad 256
Mälestusi jagasid 256

Järelsõna **258**

Autorist **260**

Vandiraiujad.indd 9 10.06.2010 10:21:40

Rannamänd Kuriku pangal.

Rannamändide kohandumine raskete elutingimustega sarnaneb vandiraiujate sitkusele ja painduvusele, kes vaatamata rasketele oludele ja paesele pinnasele on säilitanud elujõu.

*Merekultuuri seltsi tütarseltsi **Salava** fotokonkursi võidutöö 2010. Autor Kalju Eerik.*

Vandiraiujad.indd 10 10.06.2010 10:21:45

Eessõna

Sügav huvi kodukandi ajaloo vastu tekkis mul ajast, mil Saksamaal elanud Pidula mõisniku järeltulija **Eduard von Toll** külastas oma sünnikohta Karujärvel ja Kihelkonna kirikut. Veetsime koos pika päeva, külastades Eduard von Tolli lapsepõlvemaid.

Kadestama pani vanahärra Eduard Tolli meenutuste laiahaardelisus, legendide ning inimestega seotud juhtumite meenutamine, aastaarvude mäletamise täpsus. Säilinud on tema esivanemate mõisamaja Pidulas, kuid sünnikodu Karujärve ääres meenutasid üksikud allesjäänud puud. Elustusid legendid, mälestused – kahju oli kuuldut unustusehõlma jätta.

Sellest ajast olen varemkogutule lisaks juurde hankinud Kihelkonna ning selle ümbruse kohta kõikvõimalikku ajaloolist, maateaduslikku, looduse- ja majandusalast kirjavara. Meeles on lapsepõlves kuuldu, kui vanemad inimesed pajatasid loomakarjas olles ja videvikutundidel minevikumälestusi.

Enne kirjaoskuse tulekut säiliski rahva ajalooline mälu vaid suuliselt, kandes edasi eelmiste põlvkondade tarkust. Kunagi väikese lapsena kuulsin lugu ühest huvitavast minevikusündmusest, hiljem oli mu üllatus suur, kui leidsin Tartu arhiivist toimunu kohta dokumendi.

Käesoleva raamatu jaoks hankisin lisamaterjali kirikuraamatutest, arhiivraamatukogudest, muuseumite arhiividest, objektidele kirjutatud tekstidest. Kuulasin ja kogusin kümnete inimeste mälestusi – nii tekkiski soov kogutu tulevastele põlvedele kirjaridadesse talletada. Enamus materjalist algab siiski viimasest katkuajast, kuna eelnenud epideemiad ja sõjad kahjustasid väga rängalt esivanemate kollektiivset mälu ning teabe meieni jõudmist.

Näeme kultuskive, maalinnu, oleme kuulnud hiitest, kuid ääretult vähe teame, millist tähtsust need vanarahva elus omasid, miks neid kasutati ja kuidas neid praegugi oma eluga seostada saaks.

Esimesed märgid, mis tähistavad Kihelkonna minevikulist inimasustuse paika, on maalinn, paadilautrid, kultusekivid, kivivared metsades ja põldudel, esemelised leiud: odaotsad, luud, jahvekivid, lõkkesöed, hukkunud laevade osad jm. Millal oli nende leidude kasutusaeg ja kuidas neid kasutati?

Kihelkonnal ning selle lähistel on alati olnud palju teotahtelisi inimesi: kirikhärrasid, koolmeistreid, kirjanikke, kunstnikke, heliloojaid, meremehi, (laeva)ehitajaid, looduskaitsjaid, ärimehi, ettevõtjaid, talumehi ja töölisi. Nad kõik andsid suure panuse aleviku arengu heaks, kuid nii mõnigi neist puhkab unustatuna Kihelkonna kalmistul. Mida vähem teame-tunneme minevikku, seda hingeliselt vaesemad on meie järeltulevad põlvkonnad.

Sooviksin, et nooremad põlvkonnad ei astuks nii kiiresti uude, globaalsesse kultuuri, vaid tajuksid, kust nad on pärit ning oskaksid hinnata minevikku. Veel pole kõik jäägitult kadunud! Minevikku tundes kandub edasi eestlaste ja ka kihelkondlaste ajalooline kogemus, nende vaim ja hing.

Armas lugeja! Sinu käes oleva kodu-uurimusliku Kihelkonna aja- ja kroonikaraamatuga püüan ajaloolise mälu kadumise ohtu vähendada ja loodan, et ka Sina hakkad mõtlema enne meid elanud põlvkondadele.

Raamatu mõnedes lõikudes on teadlikult kasutatud möödunud sajanditele omast kirjastiili, mis ei allu kaasaegse eesti keele normidele.

Kalju Eerik

Vandiraiujad.indd 11 10.06.2010 10:21:45

Kas tead, et ...

- **Üks Saaremaa Koduloomuuseumis olev käsijahvekivi (fotol), millega peenestati viljateri, on toodud Tammese külast Laasi talu sepikoja juurest kiviaia seest.**

- **Ojul Paeoja ääres oli veskikivi, mis toodi kunagi sinna, et teha veejõul töötav veski. Nüüdseks on see kadunud.**

- **"Kulda kaev" Kurevere külas on vana kaev, mille vajadust sellises kohas ei oska paljud mõista. Kas merest tõusnud kõrgendikul vajasid seda kaevu hülgekütid, kui nad mandrilt tulid? Võibolla tehti see mitme pere poolt kuival ajal kariloomade jootmiseks? Veel praegugi on kadakate vahel selgelt näha vana kiviklibuste servadega rannajoon, kuigi meri lainetab kilomeeter kaugemal.**

Kulda kaev Tammese ja Kurevere küla vahel.

Kihelkonna eile ja täna

Kihelkonna, varasemates allikates **Kilikunde, Kilikund, Kilekunde, Kilekund, Kielkund, Kilekon** jne, oli muistse iseseisvusaegse Saaremaa läänepoolseim kihelkond. Kohanimetuse tekkena pakkus **Jakob Hurt,** kes oli 1868. aastal Kuressaare Gümnaasiumi nooremõpetaja ja viibis sel ajal Kihelkonna kirikus, variandi: kihlama + kond = kihelkond. Kihelkonna maa-ala oli tänapäevasest vallast tunduvalt suurem.

Kirdes piirnes see Mustjala, idas Kärla ja lõunas Anseküla kihelkonnaga, mujal oli piiriks Läänemeri. Kihelkonna alla kuulusid ka ranniku läheduses asuvad Vilsandi saar ja Loonalaid koos paljude väikesaartega. Liigendatud rannajoone tõttu oli merepiir väga pikk – 185 km, lisaks veel 72 km väiksemate saarte rannajoont, maismaapiiri oli ainult 42 km.

1934. aasta Eesti maateadusliku, majandusliku ja ajaloolise kirjelduse VI raamatus "Saaremaa" kirjutatakse: "Kihelkonna kirik asub ristikujulise kihelkonna keskkohas, 1 km kaugusel rannast, maanteed mööda 33, otsejoones 28 km kaugusel Kuressaarest."

1934. aastal oli 436 km^2 pindalaga Kihelkonna Saaremaa suurim kihelkond, millest järvede all oli umbes 4,5 km^2. Pikkus põhjast lõunasse, Undvast Tooma-Lõukale, 38,5 km, laius, Roopa pangalt Mustjala piiril asuva Silla külani, 30 km. Kihelkonnas oli 1934. aastal kaks valda: Kihel-

Toomi maja 1927. Selles on asunud ärid, raamatukogu, kultuurimaja.

Vandiraiujad.indd 13 10.06.2010 10:21:54

Vesiku villa 1925, kus elasid Lümanda ap.-õigeusu kiriku preestrid.

Lümanda tee, paremal Hiedeli hollandi veski.

konna ja Lümanda. Väike osa maast jäi ka Mustjala ja Kärla kihelkonda. Käesolev raamat käsitleb vaid Kihelkonna vallas olevaid paiku.

Elanikke oli Kihelkonna vallas 28. detsembri 1922. aasta seisuga 7409, neist 7333 eestlased, 27 venelased, 35 sakslased, 1 juut, 1 rootslane ja 6 teadmata rahvusest. Rahvastiku tihedus oli 17,1 inimest ruutkilomeetri kohta.

Kihelkonna vallas oli 1934. aastal 33 küla ja asundit: Abaja, Kalmu, Kehila, Kiirassaare, Kotsme, Kuralase, Kurevere, Kuusiku, Kõruse, Kõõru, Lätiniidi, Läägi, Metsaküla, Neeme, Odalätsi, Rannaküla, Sarapiku, Sepise, Tammese, Tohku, Undva, Varkja, Vedruka, Viki, Vilsandi, Virita, Üru, Kihelkonna alevik. Asundid olid: Kõnnu, Loona, Oju, Pidula, Rootsiküla, Tagamõisa.

Kihelkonnas oli 1929. aastal:

- Mehaanilise jõuga töötavaid rehepeksumasinaid 9, erinevaid mootoreid ja traktoreid 8.
- Tööstuslikud ettevõtted: 1 lubjakivimurd Jaagarahul, 2 saeveskit, 1 vilja mootorveski, 1 villakraasimis-, värvimis-, jahuveski Pidulas.
- 5 ühiskauplust, 15 erakauplust.
- Raamatukogusid oli 3 ja need kuulusid Kihelkonna haridusseltsile "Koit", Lümanda seltsile "Kultuur", Kotlandi haridusseltsile "Ärataja".
- Seltse ja ühinguid 21, neist
  - 9 haridusseltsi (h/s): Kõruse h/s "Säde", Undva h/s "Tõus", Kuralase h/s "Kalju", Vilsandi h/s "Murdlaine", Karala h/s "Noorus", Kihelkonna h/s "Koit", Lümanda h/s "Kultuur", Kotlandi h/s "Ärataja", Pidula Raamatukogu Selts;
  - 4 põllumajanduslikku seltsi: Kihelkonna Põllumeeste Selts, Pidula Maanoorte Ring, Kurevere Maanoorte Ring, Lümanda Turbaühisus;
  - 4 tarvitajate ühingut: Vaigu Kalameeste Tarvitajate Ühing, Kihelkonna Tarvitajate Ühing, Lümanda Tarvitajate Ühisus, Koimla Tarvitajate Ühisus;
  - 3 masinatarvitajate ühisust;
  - Kihelkonna Vabatahtlik Tuletõrje Ühing;
  - Kihelkonna Valla Vast. Kinnitusselts.
- Arste: 1 jaoskonnaarst Kihelkonnal, 1 arst Pilguse varjupaigas, 1 arst Audaku leprosooriumis.
- Riigi poolt ülevalpeetavad hoolekandeasutused olid Audaku leprosoorium, Pilguse vaimuhaigete asutus.
- Postkontor Kihelkonnal.
  Postiagentuure 3: Lümanda, Koimla, Vilsandi.
  Lisaks 8 posti- ja 18 kirjatalu.

Algkoolid 1932/1933. õppeaastal:

Kurevere 3-kl	39 õpilast	1 õpetaja
Kõruse 6-kl	69 õpilast	2 õpetajat
Pidula 6-kl	96 õpilast	3 õpetajat
Rootsiküla 6-kl	171 õpilast	5 õpetajat
Undva 6-kl	96 õpilast	3 õpetajat
Vilsandi 5-kl	18 õpilast	1 õpetaja

Tänane Kihelkonna vald asub Loode-Saaremaal, selle pindala on 246 km^2.

Vallakeskus on Kihelkonna alevikus, kus elab üle 400 elaniku. Alevikust on Saaremaa pealinna Kuressaarde umbes 30 kilomeetrit. Valla territooriumil on 41 küla, enamik elanikest on eestlased, kuid on ka venelasi, soomlasi, rootslasi, sakslasi, lätlasi või nende järeltulijaid. Vallas elas 2009. aasta 1. jaanuaril 859 inimest.

Kliima, pinnaehitus, maavarad, veestik, mullastik, teed

Inimasustuse paiknemise ja tiheduse määravad kliima, pinnaehitus, maavarad, veestik, mullastik, teedevõrk.

Vandiraiujad.indd 14 10.06.2010 10:21:58

Harilaiu luiteliivad.

Kliima on Loode-Saaremaal mereline, Mandri-Eesti kliimast pehmem, valitsevad läänetuuled, sademeid on vähem kui Saaremaa idaosas – alla 550 mm aastas. Saaremaa keskmine sademete hulk on 600 mm aastas.

Pinnaehitus. Geoloogiliselt on mereäärne piirkond tugevalt liigendatud ja selle pinnas mitmekesine.

Selle koosseisus on:

- Tagamõisa poolsaar oma õhukese pinnakihiga paelademetel.
- Rootsiküla-Kuusnõmme-Atla-Karala-Pilguse kolmnurk, mida võib ka vaadelda poolsaarena.
- Kihelkonna sisemine osa – Jaagarahu, Selgase, Kurevere – on 7–8 km lai ja 25 km pikk põhja-lõunasuunaline maariba.
- Kihelkonna juurde kuulub saarestik, mille suuremad saared on Vilsandi ja Loonalaid.

Territooriumi liigendatuse, absoluutsete kõrguste ja pinnavormide vahel on tihe seos. Maapind tõuseb ida suunas. Tagamõisa poolsaar ja Rootsiküla-Kuusnõmme-Atla-Karala-Pilguse kolmnurk on tasane ning madal (kõrgus alla 17 meetri), seal on rannamaa lehtpuusalude ja kadakaväljadega. Siseosas levivad 3 paralleelset põhja-lõunasuunalist vöödet:

- 2–3 km laiune ja 17–20 m kõrgune kruusatihe seljandik ja luitevallide ala, mis kitsa ribana jätkub Tagamõisa poolsaarel.
- Soode vöönd: Vedruka ja Kõlaja, Lümanda-Suurissoo ja Haavassoo on suuremad sood. Sood asuvad umbes 21 m kõrgusel merepinnast.
- Kihelkonna idapiirile jääb osa Saaremaa S-kujulisest kõrgustikust, keskmiste kõrgustega umbes 25–26 meetrit. Siin on Saaremaa kõrgeim punkt, Viidu-Suurmägi, mille absoluutne kõrgus on 56, suhteline kõrgus 23 meetrit. Saaremaa keskkõrgustik on mannerjää serva poolt moodustatud moreenikuhjatis. Kihelkonna idaosas ja keskkõrgustikul levivad okaspuumetsad. Kuna mullad on selles osas väheviljakad, pole piirkond tihedalt asustatud.

Jaagarahu paekivimurrus paljandub Jaagarahu lademe tüüpläbilõige – alamsiluri ladestik, klint. Kurevere-Tammese vahelisel teelõigul on õhukesed klibulood, millele istutati mõned aastakümned tagasi männid sooviga likvideerida kidurad loopealsed.

Tagamõisa poolsaare kirdenurgas asuva Suuriku panga jalamil leidub korallide poolt moodustatud bioterme ning sammalloomade kivistisi.

Harilaiul paljanduvad alamsiluri Jaani ladestiku kivimid, palju on liiva, laiu tuumikuks on kristalsetest kivimitest vallseljak, mille merelainetus on hiljem ümber kujundanud.

Madalad liivast rannavallide harjad on tuul laineliseks vorminud. Teisel pool Junkru lahte on lubjakiviveeristest rannavallid, mitu relikt-ehk jäänukjärve, mis on tekkinud maapinna tõusu tulemusel merest eraldunud lahtede ette mere poolt kuhjatud liivast.

Harilaiu lõunaosa, Kelba nukk, koosneb eri vanusega ja kiiresti muutuvatest veeriselistest rannavallidest. Haagi lõugas asub Harilaiu kaelast lõunas. Haagi randa murrutab tugevalt setete liikumine.

Vandiraiujad.indd 15 10.06.2010 10:22:06

Jauni küla lähedal Kalja ojal kasvav puu.

Kihelkonna saared, poolsaared ja rannikuala on paepealsed, kuhu kuhjuvad rannavallid pae, liiva, kruusa ja tuiskliiva seguga – seepärast esineb nendes kohtades ka paepaljandeid. Tagamõisa poolsaare põhjaosas paljanduvad Kuriku, Suuriku, Undva pank, kus esinevad mergilised ja kristalsed lubjakivid. Lubjakivid moodustavad peaaegu kogu Tagamõisa poolsaare aluspõhja, ainult Undva paekühmus on urbsed rahudolomiidid.

Kõruse ja Sepise külast lõuna poole on aluspõhjas õhukesekihilised kivistisrikkad paekivid. Suurem paljand on Kurevere Pangamäel, mille läheduses on ka Jaagarahu paemurd. Kurevere kõrgematel aladel murti kunagi "korstnakivi" – need olid savikad, peenelt viirjad dolomiiditükid, mis maast murdes olid pehmed, kuid hiljem kõvenesid. Selliseid kive murti veel Läägil ja Pidulas. Virital ja Rootsikülas avanevad paekihid polnud aga tehniliseks otstarbeks sobivad. Neis on aga palju kauneid kivistisi.

Madal paelava koos üksikute kõrgendikega on Undvas, Kureveres, Tammesel, Kehilas ja Atlas. Vilsandi põhja- ja looderanniku aluspõhja moodustab urbne dolomiit, mis on vastu pidanud jää-aegsetele ja hilisematele mereuuristustele ja jätkab rannikumaa pinnamoodi.

Pinnakattena esineb põhjapoolsel Kihelkonna rannikumaal õhukese rohukamaraga kattunud või paljandunud paas. Paeklibust üleskuhjatud rannavallid laiuvad Tagamõisa poolsaare põhjaosas, Vilsandi lõunarannas, Loonalaiul, Vesilool, Rootsiküla, Kuusnõmme, Atla ja Karala randades.

Kihelkonna idaosa pinnamood on täiesti erinev: 17 meetri kõrgusjoonest alates ei ole paepaljandeid, läänest ida poole on vaid liiva- ja kruusavallid ning soised alad. Keskkõrgendikul levivad liivased ja kruusased pinnased. Liivade ja luidete ala levib ka Pidula lahe lõunaosast üle Odalätsi Karujärvest loode poole, moodustades kuni 10 meetri kõrgusi luitevallide ridu. Nende luitevallide jätkuks on luited, millel asub Kihelkonna maalinn.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et Kihelkonna pinnase väikevormid on randvallid ja tuiskliiva-moodustised, mille vahele jäävad sood.

Maavarad. Põhilised mineraalid on Saaremaal mineraalsed ehitusmaterjalid: kruus, liiv, dolomiit ehk dolokivi, viimase suurimad varud asuvad Kaarma piirkonnas.

Kihelkonna lähedal levib Selgase dolomiit, see on viimistlusdolomiit, milles on palju kivistunud moodustisi. Dolomiidivarud on Selgasel suured. Saaremaa tulevik olenebki paljus dolomiidi kasutuselevõtust.

Kaitsealuste mineraalide, milles on taimede-loomade kivistunud jäänused, kahjustamine ja hävitamine on keelatud. Sellised kivimid on unikaalsed ning kallid, neid on lubatud koguda ainult teaduslikul otstarbel. Pankadel liikujad peavad meeles pidama, et kivististe korjamine on keelatud.

Saaremaal on suured savivarud, kuid savikarjääre pole Kihelkonna ümbruses avatud. Vanasti varuti kohalikuks otstarbeks savi Oju küla ja Jaagarahu sadama vaheliselt alalt merelahe kaldalt, praeguse Värava talu lähedalt.

Ravimuda on Abaja lahes, kuid seda praegusel ajal tervendamiseks ei kasutata. Varem oli kogu mereäärne ala mudasaamise eesmärgil talude vahel ära jagatud.

Veestik. Keskkõrgustik on Lääne-Saaremaa veelahkmeks, kuna selle ja mere vahele jääb kitsas rannikumaa, polnud võimalusi pikemate vooluvete väljakujunemiseks. Suuremad ojad algavad keskkõrgustiku jalamil asuvatest soodest: Suurissoost algab Pussa jõgi, Vedruka soost Vesiku ja Kihelkonna oja. Oju ja Sepise oja jäävad Tagamõisa poolsaarele. Kihelkonna kirdeosas imbuvad Karujärve veed läbi liivaluidete ja ilmuvad Odalätsi karstiallikatena uuesti maapinnale ning toidavad veerikast Pidula veskioja.

Madalatele rannikualadele on merelahtedest kujunenud jäänuk- ja reliktjärved. Selliseid seisvaid veekogusid oli XX sajandi esimesel veerandil kihelkonna piires 75, kogupindalaga 4,24 km^2. Neist $^2/_3$ asus Tagamõisa poolsaarel, suuremad on neist Kiljatu, Sarapiku, Põdragu ja Saka järv.

Vandiraiujad.indd 16 10.06.2010 10:22:10

Kiljatu järv on meetrisügavune Tagamõisa rannikujärv. Järve pindala on umbes 40 ha, see on madalate kallastega ning metsaga ümbritsetud. Sinna sisse voolab oja, mis algab Ooklema (Ooknapee) järvest, millest voolab Haagi lõukasse Kiljatu oja. Tormide ajal ja rännakute aegu peatub järvel hulgaliselt veelinde.

Järved on väga madalad ja kõrge merevee puhul tungib meri järvedesse, seepärast ongi need riimveelised vastava fauna ja flooraga – lubjarikkad, lubjavetikate ja järvekriidiga. Kuivadel suvedel suurem osa neist kuivab.

Kihelkonna randu uhtuv meri jaguneb 3 ossa:

- Edelarand on avarand, kus 10 meetri sügavusjoon kulgeb 1–3 km kaugusel rannast. Tugevasti liigestatud rannas on Pilguse ja Roopa väikelahed, Austla küla all on madalik Põtkmemaa rahuga.
- Looderannal asub saarestikuvaheline madal ja kividerohke meri. Väga madal ja kivine on Kuusnõmme laht, kuid Atla ning Kuusnõmme laht on laevatatavad. Merepõhjana jätkub samasugune pinnamood nagu rannikumaal. Rannast eemal asuvad kardetavad "kuivad" ja rahud, kus nii mõnedki laevad on hukkunud.
- Põhja- ja idaranda uhtuva mere sügavus ulatub mõnesaja meetri kaugusel juba üle 10 meetri. Põhja suunas avatud sügav Tagalaht on hea sadamakoht oma kruusase ja liivase põhjaga. Tagamõisa poolsaare põhjaotsa eel umbes 200 meetri kaugusel on veealune järsak, mis tekitab tormistel päevadel murdlainete viiru.

Kihelkonna suuremad ojad – Pussa jõgi, Vesiku oja, Kihelkonna oja – algavad keskkõrgustiku jalamil asuvatest soodest. Veel on Oju-Paejõgi (6,5 km), Kiiru-Kiljatu, Kiisa, Kalja, Ermespuu (2,5 km) oja. Lühim jõgi Saaremaal on 1 km pikkune Ligeoja, mis suubub Tagalahte.

Poolsaare keskosa männimetsade keskel Harilaiul on väike madal Abade järveke. Kunagi ümbritses järve haavamets, millest arvatavasti ka järve nimetus tuleneb. Laialepa (laht) järv jagab Harilaiu kaheks kitsaks maaribaks, selle pindala on ligi 70 ha, sügavus alla 1,5 meetri.

Harilaiu lõunaosas rannavallide vahelistes nõgudes on 4 järve, neist tuntumad Pihelpuu auk ja Nõgeste lõugas. Hiljem tekkis juurde veel kaks veesilma – need on endised merelõukad, mis rannamoodustiste ümberpaiknemisega merest eraldusid.

Kihelkonna kirdeossa jääb osa Karujärvest, millest suurem osa on Kärla vallas. Enne ulatuslike maaparandustööde algust oli väiksemaid järvi ka soode piirkonnas, aga tänaseks on need koos soodega kadunud, näiteks Kihelkonnal Järve järv.

Tagamõisa Uudepanga lahes on sügav koht, Illuauk, kaluritele tuntud hea siiapüügikoht.

Mullastik. Kihelkonna kuulub tüüpiliste kamar-rahkmuldade ehk rähkmuldade piirkonda.

Piirkonna aluspõhja moodustavad ordoviitsiumi ja siluri dolomiitjad lubjakivid. Kihelkonna põhjaosa aluspõhi paljandub Tagamõisa poolsaarel Kuriku, Suuriku ja Undva pankades.

Mulla lähtekivimiteks on valdavalt valkjashall kõrge karbonaatsusega savikas rähkmoreen ning veidi paljanduv paas. Madalamatel ja soostunud aladel on moreen kaetud hilis-jääaegsete jääjärvede ja Läänemere setteliste peenliivade, saviliivade, liivsavide ja savidega.

Mullad on väga õhukesed, künnikihi paksuseks jääb vaid 10-30 cm. Maaharimise suureks takistuseks on muldade räha- ja raudkividesisaldus. Mõnikord on hektaril üle 100–1000 raudkivi.

Kamar-karbonaatmuldade huumusesisaldus on 3–6%, kohati isegi 20%. Saviaine sisaldus tagab rähkmuldadele hea sõmerja struktuuri, mis on soodne muldade vee-, õhu-, soojus- ja toiterežiimile. Muldade reaktsioon on neutraalne või nõrgalt leeliseline. Sellistes muldades elab palju mikroorganisme, kes oma tegevusega muudavad toitained taimedele hästi kättesaadavaks.

Kuna rähkmullad on kuiva- ja soojapõhjalised, tuleb neile külvata varakult. Sellistel muldadel kasvatamiseks sobivamad sordid on oder, rukis, kartul, lutsern, valge mesikas. Kuivadel suvedel annab veepuudus õhulistel muldadel kõvasti tunda ja saagid jäävad väheseks. Ometi saadi piirkonnas korralikke saake, tavaliselt 4–5 seemet, isegi kuni 7–8 seemet.

Põldude saagikusele avaldas mõju nende väetamine. Rannakarjamaadel kasutati põlluväetisena adrut, mis oli põldude suure saagikuse oluline põhjus. Meremuda küündis oma väetavalt toimelt laudasõnniku tasemeni, kuid ainult siis, kui see künti põldudesse kohe pärast randa uhtumist. Kuna adrut ei kandnud meri kaldale igal pool, siis saigi seda väetisena kasutada kitsal rannaribal. Enamik Kihelkonna põllumaadest asus lääneosas ja adru omas seal suurt tähtsust.

XIX sajandist pärinevatel andmetel kasutati

Vandiraiujad.indd 17 10.06.2010 10:22:10

meremuda 2776 tündrimaal[1] ning 38 kapamaal[2]. Meremuda ei saanud 583 tündrimaad ja veidi üle 35 kapamaa.

Asustus koondus põlluharimiseks sobivamatesse piirkondadesse, põhiliselt rannikualadele.

Teed. Asustuse tekkimisel on määravaks ka teedevõrk. Iga aastasajaga on teedevõrk vastavalt aja vajadustele muutunud.

Eelmiste sajandite kaartidel on teed tänapäevastega võrreldes hoopis erinevates kohtades. Sellel on ka loogiline põhjus: hobustega liigeldes võisid teed ka ümber puude ja talumaade viia, sõideti läbi ojade, kuna sildu tol ajal veel ei olnud.

Veel praegugi on metsades märgata vanu teekohti, ei mäletatagi enam, mis teed seal kunagi olid. Näiteks võttis 150 aastat tagasi Undvast Kihelkonna kirikusse minev inimene pätid kaenlasse ja liikus marsruudil Undva-Tagala-Sepise-Tammese-Läägi-Virita-Kihelkonna. Sellel teel pidi paljasjalgne jalakäija avama mitmeid väravaid-värikuid ja mulke ning ronima üle aedade. Pärast Virita teelõiku võis ta pätid uuesti jalga panna, kui tal neid üldse oligi.

Kihelkonnna põhiteed Arensburgi, hiljem Kuressaarde, Kingisseppa ja taas Kuressaarde (vastavalt linna nimede muutumisele) on mitu korda õgvendatud, 1934. aasta "Saaremaa" raamatus on see määratud I klassi teeks. XX sajandi 60ndate aastate lõpus viidi tee üle raudteetammile.

Kihelkonna-Pidula tee kuni Odalätsini on raudteetammil, vana teekohta on võsast raske leidagi. Ainult Pajumõisa külas on vana tee veel alles.

[1] **Tündrimaa** – 0,546 hektarit.
[2] **Kapamaa** – 148,64 m^2.

Teemeister Lembit Jõeleht.

Teedejaoskond asus esialgu Hausna majas. Papissaare lennuväelaste tulekuga pidi jaoskond kolima Kõlu talusse. Teedejaoskonna praeguse hoone vundament laoti maha 1960. aastal, kunagise saekaatri kohale. 1961. aasta jõuludeks koliti teedejaoskonna majja sisse.

Kui inimene, kes on kaua Kihelkonnast eemal olnud, igatseb meenutada vanu aegu, siis soovitaksin tal Kihelkonnale sõita mööda endisaegset teed, s.t pärast Kärlat pöörata asfaldi pealt paremale.

Sõites mööda vana teed läbi Kuuse küla, üle Taavi mäe, jõudnud Kaarekivi taluni ongi ta Kihelkonna maadel. Edasi tuleb minna Viki külast läbi vana vallamaja teed kaudu.

Hea kujutlusvõimega inimene võib ette kujutada vasakul Halliste mõisat, paremal Knapside kodu. Veel mõned talud, siis paistab eemalt Rootsiküla mõis. Otse ette jäävad kirik ja pastoraat – oledki jõudnud Kihelkonnale.

Vana tee kasutamine aitab mõtetes paremini minevikku taastada ja mõista kihelkondlaste mereäärset elu-olu.

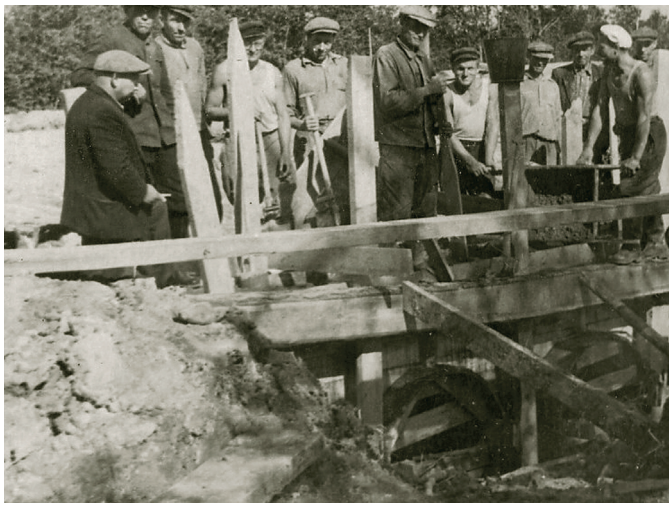

Sillaehitus XX sajandi esimesel poolel.

Asustuse tekkimine

Kihelkonna on Saaremaa muinasaegne kihelkond. Aegade jooksul on selle piirid tunduvalt väiksemaks muutunud. Arheoloogilistele leidudele tuginedes arvatakse, et I–IV sajandil olid Eestimaa saared suhteliselt hõredalt asustatud.

Enamik aladest võeti kasutusele alles künnipõllunduse levikuga. Alepõllundusele polnud maad kohased, kuna mets taastus väga aeglaselt. Kihelkonnal koondus asustus paremate muldade piirkonda ning heade sadamakohtade lähedale: Loona, Abaja, Oju, Kehila.

XIII sajandil oli Saaremaa juba üks Eesti tihedamini asustatud osadest. Sajandi algul ulatusid Kihelkonna alad lõunas vähemalt Salme jõeni. Võimalik, et iseseisva liitosana kuulus nende juurde ka Sõrve.

Peamine asustus kujunes välja Paju-Loona-Kurevere-Odalätsi piirkonnas. Samal ajal oli Kihelkonna metsane idaosa hõredalt asustatud. Kuni XVII sajandi keskpaigani kuulus Kihelkonna alla ka suurem osa hilisemast Mustjala kihelkonnast.

Esmakordselt mainitakse Kihelkonnat (Kilingunde) kirjalikes dokumentides 1227. aastal. Nimelt sõlmiti pärast Saaremaa alistamist leping, millega kihelkond jagati kolme võõrvõimu vahel: lõunaosa – 100 adramaad[3] – sai Riia linn, keskosast läks 300 adramaad Mõõgavendade ordule, põhjaosast sai 200 adramaad Riia piiskop.

Tol ajal oli Saaremaal üldse 3000 adramaad, millest Kihelkonna oma 600 adramaaga moodustas 20%.

Lääne-Saaremaa kaart XVIII sajandil.

1254. aastal jagati maad ümber kahele valdajale. Uuteks maahärradeks said Saare-Lääne piiskop, kellele hakkas kuuluma Kihelkonna lõunapoolne osa, ja ordu, kes sai põhjaosa. Haldus-likult moodustas piiskopiala Väike-Kihelkonna ja orduala Suur-Kihelkonna ametkond[4]. Keskusteks kujunesid ametimõisad: piiskopi poolel Lümanda ning ordul Paju mõis. Mõlemad mõisad asusid tihedasti asustatud piirkondades.

[3] **Adramaa** – maakasutus- ja maksustusühik, mis võeti kasutusele seoses künnipõllunduse ja põlispõldude tekkimisega. Taluadramaa = 8–12 ha põllumaad.

[4] **Ametkond** – halduslik-majanduslik üksus, mille moodustas mõis koos talle allutatud talurahva asustusega. Maad jagunesidki ametkondadeks.

Vandiraiujad.indd 19 10.06.2010 10:22:23

Asustusekeskuse alguse määras kiriku ehitamine, see valmis 1260. aastal ilma kellatornita. Sel perioodil haldasid maid 1254. aasta kokkuleppe järgi ordu ja piiskop ning kirikupiirkond jaotati kahe preestri vahel. Kaksikvõim lõppes 1262. aastal, mil piiskop Herman loovutas kiriku patronaadiõiguse ordule, kes määras ametisse kirikhärra.

Kiriku ümber moodustus Lääne-Saaremaa vanim kirikumõis, mille täpne asutamisaeg pole teada. Väike kirikla tekkis kiriku juurde kohe pärast hoone ehitamist, sest preestrile oli vaja eluaset. Palju hiljem kujunes kiriklast teoorjuslik mõis suurte maavalduste ja küladega. Kiriku, pastoraadi ja kalmistu ümber moodustus sajandite jooksul aleviku keskus. Kuna Saaremaa randadesse hakati XIII sajandi teisel poolel ja XIV sajandil rootslasi ümber asustama, tekkis Kihelkonna lahe ümbrusesse palju rootslaste külasid. Maahärrad soodustasid seda immigratsiooni igati, rootslasi asustati tähtsamate sadamakohtade ümbrusesse, et saarlasi merest isoleerida.

Nii koonduski rootsi asustus peamiselt Kihelkonna lahe ümbrusesse, kus ka praegu asub Rootsiküla. XIV sajandi keskel tuli rootslasi ka Ojamaalt. Uusasukaid kaitses Rootsi õigus ja nende õiguslik seisund oli selle tõttu hea. Nad tegelesid peamiselt karjakasvatuse, kala- ja hülgepüügiga, vähem põlluharimisega. Rootsist tulnute saatus oli väga erinev – nad olid kas laevadelt maha jäänud või hoopiski karilejooksnud laevadelt pääsenud. Oli vaeseid, kel ei olnud kodus maad, kurjategijaid või vastuolude tekkimisel kodust välja saadetud inimesi.

Ajapikku nende sidemed kodumaaga nõrgenesid ning rannarootslased sulasid kokku kohaliku rahvaga. XVI sajandi lõpuks olid rootslased eestistunud ja nende asustusajalugu meenutavad vaid kohanimed.

Nii lõppeski rannarahva isoleerimine tugevama generatsiooni tekkimisega, praegugi on kohalike nimedes rootsi sugemeid.

Piiskopil oli XVI sajandil koguni kaks Rootsi vakust[5], mille nimed ei ole kahjuks teada.

XVI sajandi keskpaigast pärinevate andmete kohaselt oli piiskopil 79 adratalu[6] 117 adramaaga ning 17 puudenikukohta[7]. Ordualale kuulus 50 talu 160 adramaaga ning 5 puudenikukohta.

Maahärra ise elas enamarenenud ordupoolel: Paju mõisa aastane külvihulk oli 3,5 säilitist[8], Lümandas ainult 1 säilitis. Maade läänistamisega[9] olid nii piiskop kui ordu äärmiselt tagasihoidlikud. Saaremaa keskaegseid agraarolusid uurinud **E. Blumfeldi** andmeil oli ordule kuuluv Kihelkonna ala koos Mustjalaga tervenisti maahärra enda valduses.

Piiskopi poolel asus Loona mõis, millele kuulus 3 adramaad talumaad ning 3 adramaad mõisamaad. Vahetult enne oma valduste müümist läänistas piiskop **Johann von Münchhausen** veel mõned alad **Heinrich von Bellingshausenile** ja **Rölich von Clevele**. Need väikesed läänistused said aluseks Pilguse ja Rootsiküla mõisale.

1559. aasta lõpus müüs Saare-Lääne piiskop Johann von Münchhausen oma valdused Saaremaal 20 000 taalri eest Taani kuningas **Frederik II-le.** Kuningas andis Saaremaa valitseda oma vennale Holsteini **hertsog Magnusele**, kellel 1564. aastaks õnnestus endale saada ka Saaremaa ordualad. Magnus valitses Saaremaal ainult 14 aastat, kuid selle ajaga jõudis ta läänistada poole senistest maahärrade valdustest, Kihelkonnale tekkis 5 uut mõisat ning laienesid eravalduste piirid.

1574. aastal läks võim Saaremaal asehalduri[10] kätte. Frederik II korraldusel alustas Saaremaa esimene asehaldur **Claus von Ungern** maade reduktsiooni ehk riigistamist. Aadli vastasseisu tõttu õnnestus tal tagasi võtta ainult pool läänistatud aladest, 156,5 adramaad 300-st. Kihelkonnal redutseeriti[11] ligi 59 adramaad, Saaremaal säilisid senised institutsioonid ja riigimaad jagunesid endiselt ametkondadeks ning vakusteks.

Talurahva elust sellel perioodil saame teada Taani võimude poolt koostatud maaraamatutest, mis on säilinud aastatest 1592, 1617–1618, 1618–1619, 1627, 1630–1631. Eestis on neist ainult raamat 1592. aastast, teised asuvad Kopenhagenis Taani Riigiarhiivis.

E. Blumfeldt, kes on kirjutanud spetsiaalse uurimuse Saaremaa agraaroludest Taani ajal, kasutab oma töös 1617.–1618. ja 1627. aasta maavakuraamatute andmeid. Tänu sellele saame

---

[5] **Vakus** – talupoegade ja feodaalide kokkusaamine, mis korraldati maksude saamiseks.

[6] **Adratalu** – talu, mille maid hariti ühe adraga.

[7] **Puudenik** – majapidamine, mis sõltus haritava maa suurusest.

[8] **Säilitis** – vilja mahumõõt.

[9] **Maa läänistamine** – maa äravõtmine, jagamine, müük.

[10] **Asehaldur** – valitseja, administraatori asetäitja.

[11] **Redutseerima** – reduktsiooni teostama, kahandama, vähendama, tagasi võtma, taandama.

Vandiraiujad.indd 20 10.06.2010 10:22:23

andmeid Kihelkonna asustusest XVII sajandi esimesel poolel.

1592. aasta maaraamatu järgi jaguneb kihelkond endiselt kaheks ametkonnaks, millest käsitleme lähemalt vaid Kihelkonnat.

Suur-Kihelkonna ehk Paju mõisa ametkonna moodustasid 4 vakust: Odalätsi-Pidula-Virita, Läägi-Abula, Mustjala ja Võhma. Ametkonnas oli 54 adratalu ja 5 puudeniku kohta.

Paju mõisa vakustest on Lümanda omadest suuremad 13–14 talu, ametkonnas pole ka poolest adramaast väiksemat talu. Valdava enamuse moodustasid Paju mõisaski ühe ja pooleteise adramaalised talud. Suurim oli Läägi-Abula vakus. Ametkonnas oli kokku 69 ja veerand adramaad talumaid.

Kihelkonna kahes riigiametkonnas asus 118 adratalu 154¾ adramaaga, 14 puudeniku kohta.

E. Blumfeldi uurimustöö järgi oli olukord kihelkonnas veidi muutunud, vahepeal oli Suur-Kihelkonna kirdeosast moodustatud Mustjala ametkond kolme vakusega. Kaks neist, Mustjala ning Võhma, kuulusid varem Paju mõisa ametkonna koosseisu, kolmas, Paatsa vakus, oli uus. Hoopis uus oli Tagamõisa ametkond kahe vakusega: Kõruse-Undva ja Tammese-Kehilaga. Siin oli tegemist eravaldusest riigi kätte läinud läänimõisaga.

Aastail 1592–1618 oli Kihelkonna riigimaadele asutatud 28 uut adratalu, talude arv oli kasvanud 19,2%. Jõudsalt oli kasvanud puudenike hulk, 33,3%, lisaks oli seal 285 üksjalga[12] ja vabadikku.[13] 1592. aasta maaraamatus neid veel ei ole, ilmselt olid need eksituse tõttu lihtsalt välja jäänud. Kõigis ametkondades domineerisid 1½ adramaad, Lümandas moodustasid need 32,9%, Pajumõisas 30,3%, Mustjalas 46,1% , Tagamõisas 57,1% adrataludest.

1627. aastal oli riigimaadel asuvaid talusid ligi 230, puudenike arv ei ole muutunud, üksjalgade ja vabadike kohta andmeid välja ei tooda.

Taani maaraamatutega haakuvad Rootsi revisjoni materjalid. Kuna revisjon toimus vahetult pärast Saaremaa ühendamist Rootsiga, siis kajastub selles veel taaniaegne olukord.

XVII sajandi keskel muutusid ametkondade piirid. Toimus läänistamine, mille tõttu jäi ametimõisates talupoegi mõisate korralikuks majandamiseks väheseks. Et seda siiski tagada, jagati vakused ametkondade vahel ümber. Selle tulemusena muutusid ametkondade piirid aja jooksul absurdseteks ja ametkond muutus ainult majanduslik-halduslikuks üksuseks.

1645. aasta revisjoni andmeil oli Kihelkonna neljas ametkonnas kokku 176 adratalu, milles elas 247 perekonda, s.t faktiliselt oli suur osa talusid jagunenud, kuid mõisakirjades vaadeldakse nende maid endiselt koos. Puudenikuperesid oli 36. Vabadike ja üksjalgade hulk oli 1618. aastaga võrreldes vähenenud, esimesi on 86, teisi 152, kokku 238.

Adratalude hulgas domineerisid täisadratalud, mis moodustasid 48,9% talude üldarvust. Teisel kohal olid 27,8%-ga pooleteistkümne adramaa omanikud, suur hulk talusid oli faktiliselt jagatud, tavaliselt kahe, mõnikord aga 3–4 peremehe vahel. Sageli elas isegi ühel puudenikumaal mitu peret. Riigimõisate talumaa suuruseks 1645. aastal oli 188 ½ adramaad. Nende kõrval oli kihelkonnas veel 21 asustamata adramaad.

Saaremaa oli Taaniga liidetud 86 aastat, 1559–1645.

1560. aastatel puudutasid saart Liivi sõja sündmused, mille tõttu siinne asustus hõrenes.

1592. aastal hinnati kogu Saaremaa asustatud kroonumaade suuruseks 819 adramaad, asustamata adramaid oli samal ajal 3314.

1645. aastaks oli Saaremaa asustus peaaegu taastunud. Riigimaadest olid asustamata ainult 65½ adramaad. Saaremaa sai sõdades vähem kannatada ja seetõttu taastus seal asustus kiiremini.

1645. aastal oli kihelkonnas (koos Mustjalaga) mitu eramõisat: Lahetaguse, Pidula, Rootsiküla, Kuusnõmme, Loona, Selgase jne. Kokku oli eravalduses 73½ adramaad.

XVI sajandi II pool ja XVII sajandi I pool oli kihelkonnas teoorjusliku mõisamajanduse kiire arengu aeg, mis tõi talupoegadele kaasa koormiste, eriti teokohustuse kasvu.

XVI sajandi lõpul kaebasid Kihelkonna talupojad Taani kuningale, et kuningale alludes on neil tulnud teha nädalas ainult mõni teopäev ühe paari härgadega. Nüüd, eramõisa talupoegadena, tuli iga päev väljas olla paari härgade, ühe hobuse ja ühe teomehega. Talumehed palusid, et nad uuesti kuningale allutataks.

[12] **Üksjalg** – need talupojad tegid mõisale ühe jalapäeva nädalas. XVI sajandi I poolel ja varem ning XVII sajandil olid üksjalad adratalupoegadega võrdsed.

[13] **Vabadikud** – (Saaremaal popsid) tegid päevilise tööd või olid käsitöölised. Mõnel neist oli saun või väike majake, veidi maad ja kariloomad.

Vandiraiujad.indd 21 10.06.2010 10:22:23

Paralleelselt eramõisate tugevnemisega suurenes ka riigimõisate külvipind, mida 1645. aastal oli kihelkonnas 33½ adramaad.

1646. aastal eraldati Kihelkonnast lõplikult ja muudeti iseseisvaks kihelkonnaks Mustjala.

Rootsi aja lõpul hinnati kõiki kihelkonna talumaid 274½ adramaale, mis polnud palju erinev 1645. aasta adramaade arvust. See lubab oletada, et sajandi keskpaigas olid kihelkonnas üles haritud kõik maad, mida tolleaegsete vahenditega üldse harida sai, ning vastavalt sellele olid maksimaalsed ka talude hulk ja elanike arv.

1689. aastal alustasid Rootsi võimud Saaremaal maade reduktsiooni.

Reduktsioon tähendas mõisate riigistamist. Redutseeriti osaliselt või täielikult 26 mõisat. Kihelkonnal redutseeriti täielikult Lahetaguse ja Hallika, osaliselt Pilguse ja Loona mõis. Toimusid muudatused ka administratiivses jaotuses.

Kihelkonna asustus XVIII sajandil

XVII sajandi lõpp ja XVIII sajandi algus oli Kihelkonna talurahvale raske periood. Nendesse aastatesse langes suur näljahäda, mis Kihelkonnal jõudis haripunkti 1698. aasta paiku, mil suremus oli 2–3 korda keskmisest kõrgem. Esimestel ikaldusaastatel aitas mereäärse kihelkonna talurahvast kalapüük. Kui ikaldus mitmel aastal kordus, ei päästnud inimesi näljasurmast ka merest hangitud toit.

1700. aastal puhkenud Põhjasõda tõi kaasa koormiste kasvu ja massilise sõduriksvärbamise. Põhjasõja otsesed sündmused puudutasid Saaremaad siiski vähe, tunduvalt enam ohvreid nõudis 1710.–1711. aasta katk. Kui suur osa rahvastikust suri, ei ole täpselt võimalik kindlaks teha, kuna 1709. ja 1710. aasta kohta puuduvad matmiste andmed.

Kihelkonna surmameetrika algab uuesti 2. juulist 1711. Katk pidi selleks ajaks läbi olema, sest aasta lõpuni toimus veel ainult 10 matust.

1715. aastal viisid Vene võimud läbi adramaarevisjoni. Selle andmetel oli kihelkonnas 12 mõisat, nendest olid kroonumõisad kirikumõis, Hallika, Paju, Lümanda, Tagamõisa ja Karala mõis ning eramõisad Lahetaguse, Pilguse, Loona, Kuusnõmme, Pidula, Rootsiküla.

Selle ja järgnevate revisjonide puhul kasutati adramaade väljaarvestamiseks uut printsiipi, mis kehtestati 1713. aastal. Loobuti rootsiaegsest adramaade väljaarvestamise kadastreerimismeetodist (üheks adramaaks loeti maa, mille eest tuli maksta 18 taalrit renti) ning kehtestati revisjoniadramaaks talumaa, millel elas 12 mõlemast soost töövõimelist inimest.

Uus adramaa oli tunduvalt suurem 18taalrisest. Taluadramaadena kombineeriti uusi adramaid läbisegi rootsiaegsetega. Rootsiaegsest adramaade arvust arvati maha 12 tööjõulise inimesega võrduvad adramaad. Täiesti meelevaldseid arve vaadeldi tühjade adramaadena. Sellise spekulatsiooni tulemusena kujunes asustatud ja tühjade adramaade suhe paberil hoopis erinevaks tegelikust olukorrast.

1715. aasta revisjoni andmeil oli kihelkonnas seitsmes suurusjärgus talusid: $^{1}/_{12}$, $^{1}/_{6}$, ¼, $^{1}/_{3}$, $^{5}/_{12}$, $^{1}/_{2}$, $^{7}/_{12}$ adramaad. Domineerisid kuuendik- ja veerandadrikud. Nende kahe suurusjärgu talud olid ülekaalus kõigis mõisates.

Mõisatest oli 90 taluga suurim Lümanda, järgnesid Paju mõis 47 talu, Tagamõis 45 talu, Karala 24 talu, pastoraat 6 talu, Hallika mõis 6 taluga. Eramõisatest oli 25 taluga suurim Pidula, 12 talu oli Loonal. Ülejäänutel oli alla 10 talu. Hoopis väike oli kahe asustatud taluga Lahetaguse.

1731. aasta revisjonis on lisandunud kolm mõisat, mis 1715. aasta andmetes puuduvad. Kaks neist ei ole siiski uued mõisad. Üks neist, Selgase, eksisteeris juba XVI sajandi II poolel, see oli Pidula karjamõis ja 1715. aastal vaadeldi seda koos põhimõisaga.

Kõruse poolmõisa talupoegi vaadeldi siis koos Tagamõisaga, sest neil oli sama rentnik. Nüüd esines Kõruse eraldi mõisana. Hingeloendites seda mõisa enam ei mainita, sest see oli vahepeal uuesti Tagamõisaga liidetud. Kolmas mõisatest, Kotlandi, oli aga uus. See tekkis Lõmala (Anseküla khk) külade doneerimisel ajavahemikus 1716–1731.

Aastail 1716–1731 rajati kihelkonnas 54 uut talu. Sellega kasvas asustatud talude hulk 14,5%. Nelja talu võrra suurenesid pastoraat ja Hallika mõis. Karalas asutati 14 uut talu. Tagamõisa talude hulk (koos Kõrusega) suurenes 12 talu võrra. Paju mõisa talude hulk polnud muutunud. Lümanda mõisas oli aga koguni 12 talu vähemaks jäänud.

Eramõisatest kuulus kõige rohkem talusid Pidulale, mis koos Selgasega suurenes 13 talu võrra. Pilgusel ja Loonal oli tekkinud 8 uut talu, Rootsikülas aga 2 talu. Lahekülas oli asustatud talusid endiselt 2, Kuusnõmmel 6.

Vandiraiujad.indd 22 10.06.2010 10:22:24

Esines kuues suurusjärgus talusid. Kõige enam on 1/6 ja ¼ adramaalisi talusid.

1731. ja 1738. aasta adrarevisjonide vahel asutati Kihelkonnal 40 uut talu. Pastoraadil oli endiselt 10 talu, Kotlandil 9. Vähenenud oli Paju ja Hallika mõisa talude arv. Eramõisatest olid Pidula ja Selgase sama suured kui 1731. aastal. 21% oli suurenenud Pilguse, 25% Kuusnõmme, 20% Rootsiküla, 50% Lahetaguse mõis. Kihelkonna adrataludest moodustasid veerandadrikud 40,2% ja kuuendikadrikud 35,8%.

Järgmine adrarevisjon viidi läbi 1744. aastal. Vahepealne aeg oli kihelkonna asustuse arengu seisukohalt ebasoodne. 1741.–1742. aasta viljaikaldused ja näljahäda pidurdasid elanikkonna juurdekasvu ning talude arvu suurenemist.

Ajavahemikus 1739–1774 talude arv vähenes, suurem vähenemine oli toimunud Lümandas – 20 talu, 1 talu jäi tühjaks kirikumõisas. Kotlandi mõisast eraldati neli talu, mis allutati loodud Mälgu poolmõisale. Muutumatuna oli püsinud Paju mõisa, Hallika ja Kõruse talude arv. Karala oli kasvanud 12,5%, Tagamõisa 9%. Kuusnõmme eramõisas jäi 1 talu vähemaks, Pilguse ja Lahetaguse talude arv jäi samaks. Rootsikülas ja Loonal tekkis kummaski 1 uus talu, Pidulas 2 ja Selgasel 1 talu. Tööjõuliste inimeste arv vähenes, sest kuuendikadrikuid oli veerandadrikutest enam.

Aastail 1745–1751 tihenes asustus aeglaselt, kuna asutati ainult 31 uut talu. Lümandas suurenes talude arv 12,3%, Tagamõisas 6%, Paju mõisas 20,4%, Karalas 5,9%, Hallikal 10%, Kotlandis 14,1%.

Muutunud polnud talude hulk Mälgul ja pastoraadis, Kõrusel oli 1 talu vähem kui 1744. aastal. Lahetaguse ja Pilguse talude arv oli endine, Loona mõisas oli 2 talu vähem. Selgasel, Rootsikülas ja Pidulas oli igas üks talu juurde asutatud. Kuusnõmmele tekkis juurde 2 talu. Seekord ületas veerandadrikute hulk uuesti kuuendikadrikute oma.

Aastail 1752–1757 asutati kogu kihelkonnas ainult 3 uut talu. Enamuse mõisate talude arv ei olnud vahepeal muutunud. Pastoraadis oli jälle 10 talu, Hallika mõisas oli 1 talu vähem. Kotlandis tekkis 2 talu, Paju mõisas 3, Lümandas ja Tagamõisas talude arv vähenes vastavalt 5,1% ja 9,6%. Karala jäi 13 talu võrra väiksemaks, sest need talud allutati moodustatud Atla mõisale. Ka sel ajavahemikul domineerisid ¼ ja 1/6 adramaa suurused talud, mis kokku moodustasid 80,5% kõigist Kihelkonna adrataludest.

1757. aasta adramaarevisjon oli viimane, mis Saaremaal läbi viidi.

42 aastaga, mis lahutavad 1715. ja 1757. aasta adrarevisjone, suurenes talude arv kihelkonnas 294lt 417le. Kogu perioodi vältel domineerisid kihelkonnas 1/6 ja ¼ adramaa suurused talud, kusjuures viimaste osakaal pidevalt tõusis, välja arvatud aastad 1739–1744.

XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi algaastate hingeloendite protokollid kajastavad taluperede koosseisu muutumist. Talumajapidamise kohta andsid need ainult üldarvu ja vabadikukohtade suhte, pealegi ei oldud vabadike ülesmärkimisel kuigi järgekindlad.

Talu- ja vabadikukohad Kihelkonna kihelkonnas XVIII sajandi keskelt XIX sajandi alguseni

1782. aastal oli Kihelkonna kihelkonnas 438 talu- ja 23 vabadikukohta. Võrreldes 1757. aastaga oli adratalude arv kasvanud 4,8%. Vabadikukohad moodustasid majapidamiste üldarvust 5%.

Kuni 1816. aastani talude arv enam ei suurenenud. 1795. aastal oli kihelkonnas 457 adratalu, 1811. aasta hingeloenduse ajaks oli neid jäänud ainult 424. 1816. aastal oli kihelkonnas 428 talu.

XVIII sajandi lõpust talude arvu suurenemine aeglustus, nende arv stabiliseerus 420–430 piires. Kiiresti kasvas vabadike hulk – kui 1782. aastal moodustasid vabadikukohad ainult 5% majapidamiste üldarvust, siis 1795. juba 14%, 1811. aastal 18% ja 1816. aastal 17,7%.

Meetrikaraamatuist nähtub, et ka sündimus, suremus ja abiellumine jõudsid 1760ndail aastail katkueelsele tasemele. See, et XVIII sajandi keskpaigas esines adramaarevisjonikomisjonide protokollides massiliselt tühje talusid, ei peegeldanud tegelikku olukorda. Need maad olid teiste talude poolt kasutusele võetud, kuid revisjonide kirjutajad kirjutasid neid ikka eelmistest revisjonidest maha.

Paralleelselt asustuse tihenemisega suurenes kihelkonnas talurahva arv. Katkule järgnenud aastaid iseloomustas uute abielude suur hulk ning kõrge sündimus. 1711. aastal laulatati 154 paari, mis ületas viiekordselt katkueelse ja kolmekordselt XIX sajandi keskpaiga aastase abielude hulga. Põhiliselt abiellusid katku ajal lesestunud inimesed, sest talud vajasid peremehi ja perenaisi, sellepärast ei peetud kinni ka leinaaastast.

Vandiraiujad.indd 23 10.06.2010 10:22:24

Kuna abiellujaid oli 1711. palju, siis 1712. aastal oli sündivus suur. Kihelkonnas ristiti sel aastal 126 last. Kihelkonnas elas 1715. aastal 1492 inimest, s.o umbes $^{1}/_{5}$ Saaremaa talupoegadest. Talupoegade arvult oli kihelkonna suurimaks mõisaks Lümanda, kuhu kuulus 423 talupoega.

1731. aasta revisjoni ajaks oli kihelkonna talurahva arv suurenenud 27,9%, s.o 577 inimese võrra. Loomulikku iivet ei saa arvutada, kuna ei pandud kirja andmeid matmiste kohta. Aastas abiellus keskmiselt 15–16 paari ja ristiti 82 last.

1738. aastaks kasvas elanikkond 8,5%, kihelkonnas oli 2262 talupoega. Sel perioodil jõudis abiellumisikka katkujärgne põlvkond, mis kajastus laulatuste arvu suurenemises.

1716.–1731. aastal laulatati aastas keskmiselt 15–16 paari, 1732.–1738. aastal 10 paari rohkem. Sündimuses sel perioodil veel tõusu polnud märgata, ristimiste arv oli sama suur kui eelmistel aastatelgi. Sündimus hakkas tõusma 1730ndate aastate lõpul ega langenud pärast 1740. aastat alla 80. Kihelkonna surmameetrika puudub.

1732.–1739. aastal oli rahvastiku juurdekasv aeglasem kui varasematel aastatel, ka sündimus jäi eelmise perioodi tasemele.

Aastad 1739–1744 olid Kihelkonnale ebasoodsad. Elanikkond suurenes 6 aastaga vaid 2,4%. Kahjuks puudus kuni 1742. aastani surmameetrika. Arvatavasti oli sündimus suur, sest lapsi sündis 96, kuid need moodustasid umbes poole suremusest. Kogu Saaremaad puudutasid sellel perioodil epideemiad ning loodusõnnetused.

Aastail 1739–1740 nõudsid palju ohvreid rõuged ja leetrid. Kihelkonnal oli kõrge suremus 1744. aastal, mil suri 176 inimest. Peamiseks surma põhjuseks olid rõuged, mis möllasid 1744.–1745. aastal kogu Eestis.

Vaadeldavasse perioodi langes ka 1740.–1741. aasta viljaikaldus, mis tõi kaasa näljahäda. Kuna elanikkonna juurdekasv oli Kihelkonnal madal, võib arvata, et Lääne-Saaremaad tabasid rängad epideemiad ja ikaldused. Kaheksas Kihelkonna mõisas talupoegade arv vähenes, ülejäänutes oli selle tõus väike.

1745.–1751. aastal suurenes kihelkonna elanikkond 5%. Tõus oli küll pisut kiirem kui eelmisel perioodil, jäi aga maha vahetult katkule järgnenud kahest ajavahemikust.

Aastas abiellus kuni 112 paari, sündis 126 last, maeti 78 surnut. Nende aastate loomulik iive oli 331. Adramaarevisjonide andmeil suurenes elanikkond ainult 123 inimese võrra. Sündimus ja suremus olid suurimad 1748. aastal, vastavalt 152 ja 175, iive 24. Rahvastiku suurenemist pidurdasid 1748. ja 1749. ikaldusaastad. Kuna äpardus rukkisaak, tunti suurt leivapuudust. 1748. aasta kõrge surevus polnud tingitud ainult näljast, see hakkas tunda andma 1749. aasta algul.

1752.–1757. aastal suurenes talupoegade arv kihelkonnas ainult 76 inimese võrra. Loomulik iive oli meetrikaraamatute alusel 13. Aastas sõlmiti keskmiselt 26 abielu, sündis 125–130 last aastas. Sellesse perioodi langeb kaks väga kõrge suremusega aastat: 1752. aastal maeti 254 inimest ning 1757. aastal oli 177 matust. Suure suremuse põhjustas mõlemal korral rõugeepideemia.

1750.–1752. aastal suri palju loomi veisetaudi. Kuna Saaremaal oli peamiseks künniloomaks härg, siis kannatas taudi tõttu esmalt põldude harimise tase ja ka väetamine. Hobuste arvu suurenemine ei suutnud kumbagi kaotust kompenseerida. Vaadeldud periood oli Kihelkonna rahvale XVIII sajandi ebasoodsaim.

1757.–1782. aastal suurenes kihelkonna talupoegkond 25,7%. Kasvutempo oli kiire, aastas sõlmiti keskmiselt 26–27 abielu. Sündimus oli 1760ndatel aastatel madalam kui 1750ndatel aastatel. Alates 1767. aastast hakkas see tõusma ning ei langenud hiljem enam alla 100 lapse aastas. 1789. aastaks oli sündimus jõudnud katkueelsele tasemele, suremus jäi aga tunduvalt väiksemaks. Kogu pika perioodi vältel oli ainult kaks negatiivse iibega aastat, 1767 ja 1782.

Ikaldusaasta oli 1766. Tavaliselt levisid näljaaastatel ka taudid, sest alatoitlusest kurnatud inimesed olid haigustele vastuvõtlikumad. 1782. aastal nõudis ohvreid tüüfus.

Aastail 1783–1795 kasvas kihelkonna elanikkond 10,3%. Abiellumiste arv oli suurenenud 30 paarini aastas, sündis ligi 150 last. Sündimus oli väga suur 1795. ja madalaim 1789. aastal, mis oli ka kõrge suremusega, peeti 296 matust – see aasta oli matuste poolest katkujärgse perioodi rekordilisim.

1780ndate II poolel ikaldus vili mitu aastat järjest, rängad ikaldusaastad olid 1787 ja 1788. Nende ikaldusaastate tagajärg oli 1789. aasta suur suremus, levisid nakkushaigused, oli ka mitu näljasurma.

1811. aasta hingeloendus haaras ainult mehi. Kogu elanikkonnas toimunud muudatusi saab jälgida 1816. aasta hingeloenduse materjalide põhjal. Vahepealse 21 aastaga suurenes kihelkonna elanikkond 15,4%, aastas sõlmiti

Vandiraiujad.indd 24 10.06.2010 10:22:24

37 abielu. Kõikumised aastate lõikes olid suured – 1808. aastal laulatati 19 paari, 1798. aastal aga 63 paari. Eelmisest perioodist kõrgemad olid ka sündimus ja suremus – keskmiselt sündis aastas 187 last, maeti 107 inimest. Kõrgeima sündivusega aasta oli 1801, mil ristiti 210 last, suremus oli suurim 1808. aastal.

Selle perioodi demograafilist arengut mõjutas nekrutiks võtmine, mis seati Balti kubermangus sisse 1796. aastal. Enne 1811. aastat nekrutiks võetud meeste arvu ei saa täpselt kindlaks teha, kuna 1811. aasta hingeloenduste protokollid ei ole Kihelkonnal säilinud. Pidades silmas nekrutivõtmise normi, saame nende oletatavaks arvuks 170.

1811.–1816. aastal võeti Kihelkonna kihelkonnast 126 nekrutit, seega läks püssi alla umbes 300 meest, mis neelas 25,5% loomulikust iibest ja mõjutas rahvastiku soolist struktuuri.

Aastail 1715–1816 kasvas kihelkonna talupoegade arv 3 korda. Elanikkonna kasvutempo oli kõrgeim vahetult katkujärgsetel aastakümnetel, madalaim ajavahemikus 1739–1744. See näitab, et just rasketel aegadel on eestlane suutnud end kokku võtta ning ilma igasuguse välise toetuseta oma rahva jätkusuutlikkuse taastada.

Kihelkonna asustus XIX sajandi I poolel

XVIII ja XIX sajandi vahetusel elas Saaremaa revisjoniadramaa üle muutuse. Loobuti adramaade väljaarvutamisest tööjõuliste inimeste järgi, aluseks võeti jälle võimalik tulu, mida maa võis anda.

1766. aastal moodustati **Katariina II** korraldusel Saaremaa kroonumõisate revideerimiseks komisjon eesotsas Liivimaa majandusdirektori **Fabian Stackelbergiga**. Komisjonil tuli mõõta ja hinnata kõik Saaremaa mõisa- ja talumaad. Teiseks pidi komisjon organiseerima mõisate jagamise võimalikult ühte krunti ning selleks vajaliku maade vahetamise üksikute mõisate vahel. Töö kestis vaheaegadega kuni 1828. aastani. Komisjon, tutvunud põhjalikult kohapealse olukorraga, andis senisele adramaade arvestamise süsteemile kui talupoegi laostavale ja seetõttu riigile kahjulikule, hävitava hinnangu ning töötas välja uue süsteemi.

Saaremaa uus adramaa ei olnud pinnamõõduühik, vaid boniteerimisele[14] rajanev hindeüksus, maa-ala, millelt laekuv puhaskasum võrdus 24 rublaga. Selle maa suurus olenes aga pinnase headusest. Esialgsete kavatsuste kohaselt boniteeriti põllumaa viljakuse järgi 4 kraadi:

1 kraadi põld pidi andma 6 seemet,
2 kraadi põld 5 seemet,
3 kraadi põld 4 seemet,
4 kraadi põld 3 seemet.

Praktikas selgus, et seda süsteemi kasutada ei saa, kuna väga palju oli viletsat, alla 3 seemne suuruse saagikusega maad. Seepärast jagatigi põllud hiljem kuude headuskraadi, vastavalt 6, 5, 4½ 4, 3, 2½ seemet. 6 ja 5 seemne suuruse saagikusega maad Saaremaal praktiliselt ei olnud.

4½ seemne suuruse saagikusega põllumaad arvestati ühe adramaa kohta 28,8 tündrimaad, 4 seemne suuruse saagikusega 36 tündrimaad, 3 seemne suuruse saagikusega 72 tündrimaad, 2½ seemne suuruse saagikusega 144 tündrimaad. 3½ saagikuse kohta tuli adramaa kohta 48 tündrimaad põllumaad. Peale adramaa tulukuse võeti adramaade arvu määramisel arvesse veel kalapüügilt ($^1/_{10}$ keskmisest saagikusest), veskitelt, (½ puhaskasust) ja meremuda kasutamisest saadavad tulud. Kogu kihelkonnas oli põllumaid, millest andis 4½ seemne suurust saaki ainult 5,5 tündrimaad, üle poole põllumaast andis ainult 2½ seemet. Kihelkonnas oli 138 tündrimaad sellist põllumaad, mida sai kasutada ainult kahes väljas.

Lisaks põllumaale tuli ühele täistalule anda 60 koormamaad[15] heinamaad, mis omakorda jagati viide liiki, võsamaad küttepuude tarbeks ja karjamaad. Sellisel otstarbel jagati senised kogukonna ühiskarjamaad. Niisugusel teel saadud täistalu oli tohutu suur: 6 headuskraadi[16] põllumaa korral (saagikus 2½ seemet) kuulus sellele 271 ha kõlvikuid, sellest 85,6 ha põllumaad. Algul kavatseti rajada ainult täis- ja pooltalusid, kuna ääremaal ei olnud lihtsalt nii palju põllu- ja heinamaad, kui palju oleks tulnud talupoegadele jagada.

Kihelkonnal, kus talupoegade enamiku moodustasid $^1/_6$ ja ¼ adrikud, oleks esialgsetest plaanidest kinnipidamine tähendanud poolte talupoegade muutmist vabadikeks. Seepärast ei olnud täistalusid üldse võimalik luua ja pooleadra-

[14] **Boniteerimine** – maa kvaliteedi hindamine.

[15] **Koormamaa** – rahvapärane heina, vilja, põhu, küttepuude, sõnniku jm mõõtühik, mille suurus olenes kasutatava vankri või ree suurusest ja hobuveojõust.

[16] **Headuskraad** – suure talu suuruse määramise ühik.

Vandiraiujad.indd 25 10.06.2010 10:22:24

maa taludesse paigutati 2 perekonda. Kihelkonna oli kõige heinavaesem kihelkond Saaremaal, seetõttu said talud seal vähem heinamaad, kui norm ette nägi. Osa puuduvast heinamaast said Kihelkonna mõisad Mustjala ja Anseküla kihelkonnast, osa kompenseeriti suurema põllumaaga.

Peale maade reguleerimist kuulus pastoraadile 3 küla 14 taluga. Mõisal oli talusid kahes suurusjärgus, ¼ ja ½ adramaad, kokku 4½ adramaad talumaad ja 1 adramaa koolimaad[17] ning armuadramaa.[18]

Tagamõisale kuulus 7 küla 65 taluga, millel oli kokku 23 adramaad: neist 43 talu olid ¼, 14 talu ½ ja 7 talu $^{1}/_{3}$ adramaaga. Ühele talule kuulus $^{5}/_{12}$ adramaad. Majapidamiste üldarvust moodustasid 49 vabadikukohta 43%. Palju vabadikke oli Undva külas.

Kokku kuulus kroonumõisatele pärast maade reguleerimist 270 talu $90^{5}/_{6}$ adramaa talumaaga. Ülekaalus olid veerand- ja kolmandikadrikud. 270 adratalu kõrval oli kroonumõisatel 147 vabadikukohta. Eriti palju oli vabadikke kirikumõisas ja Tagamõisas. Vabadike protsendi tõusule aitas kaasa see, et maade reguleerimise käigus muudeti osa adratalupoegadest vabadikeks. Kihelkonnal ei omandanud see küll määravat tähtsust, sest seal muudeti vabadikeks ainult 13 endist adratalunikku.

Kihelkonna eramõisate reguleerimistöödest on säilinud vähe materjali. Kuna mõisaid ei esitatud enam külade kaupa ka hingeloendeis, sai neid jälgida ainult mõisate kaupa. Suurim eramõisatest oli endiselt Pidula, mis koosnes kolmest tükist. Vabadikukohti oli Pidula mõisal 20, neile kuulus 12½ adramaad talumaad.

1826. aasta hingeloenduse andmeil kuulus Loona mõisale 29 talu ja 5 vabadikukohta, Paju mõisale 30 talu- ja vabadikukohta, Rootsikülale 18 adratalu. Vabadikke Rootsiküla mõisas ei olnud, neid polnud ka Lahetagusel, Pilgusel, Kuusnõmmel. Esimesele kuulus 8, teisele 18, kolmandale 11 talu. Talumaad oli mõisatel järgmiselt: Loonal 7 ($^{1}/_{12}$ adramaad), Pajul 8 ($^{1}/_{24}$ adramaad), Rootsikülal 4 (⅜ adramaad), Lahetagusel 1 ($^{19}/_{24}$ adramaad), Pilgusel 3 ($^{2}/_{3}$ adramaad), Kuusnõmmel 3 adramaad.

Kihelkonna eramõisatel oli 151 talu ja 38 vabadikukohta. Talumaad oli neil üle 40 adramaa. 1828. aastal oli kihelkonnas 421 adratalu ja 185 vabadikukohta. Kihelkonna talumaad moodustasid 131 ja $^{7}/_{24}$ adramaad. Võrreldes 1816. aastaga, mil vabadikukohad moodustasid kõigist majapidamistest kõigest 18,8%, oli nende arv märgatavalt suurenenud. Samal ajal adratalude hulk langes 428lt 421le.

1858. aasta hingeloenduse andmeil oli kihelkonnas 425 talu ja 168 vabadikukohta. Seega polnud talude arv kolmekümne aastaga praktiliselt muutunud, vabadikukohtade arv oli aga koguni kahanenud. Samal ajal suurenes kihelkonna elanikkond 15,1%. Selgub, et talude arv ei ole XVIII sajandi keskpaigast kasvanud, mis tõendab, et kasutusele olid juba võetud kõik harimiskõlbulikud maad. XIX sajandil tunti suurt kasutuskõlbuliku maa puudust.

Suur hulk taludest oli tegelikult jaotatud kahe peremehe vahel. Kihelkonna kroonutalupoegade jaotuslehtedel aastast 1829 on poolitatud talude juures sageli märkus, et kui üks peremeestest peaks laostuma, läheb kogu talu teise valdusse.

Talude arv jäi alates XVIII sajandi keskpaigast enam-vähem samale tasemele, suurenes aga kihelkonna talupoegade arv. Aastatel 1817–1826 kasvas elanikkond 13,8%, sellest kiirem on tõus olnud vahetult katkujärgsel perioodil. Kihelkonnas sõlmiti siis 334 abielu, s.t abiellus 33–34 paari aastas, mis on 3–4 paari vähem 1796.–1816. aasta keskmisest abielude arvust. Andmed ristimiste kohta 1822. aastani näitavad, et sündimus oli kõrge – 167 last aastas.

1818. ja 1819. olid kõrge suremusega aastad, 1819. aastal ületas sündimus suremuse ainult 4 inimese võrra. Suur suremus oli tingitud rõugetest, mis 1818. aastal levisid ulatuslikult ka Eestimaa kubermangus.

Nekrutiksvõtmine ei olnud seekord määrava tähtsusega, sest 10 aasta jooksul võeti kihelkonnast ainult 42 nekrutit.

Aastatel 1827–1834 suurenes kihelkonna talupoegade arv 7%, s.o 390 inimese võrra. Abiellunuid oli rohkem – 38 paari aastas. Sünnimeetrika on olemas vaid aastast 1834 ja selgub, et sündimus oli sel aastal erakordselt kõrge – ristiti 222 last, kuid suri 289 inimest, mis oli kihelkonnas XVIII ja XIX sajandi kõrgeim suremus. Suur hulk inimesi suri sarlakitesse, põhjustena on märgitud ka leetreid ja tüüfust. Samad nakkushaigused peale leetrite levisid juba 1833. aastal Eestimaa kubermangus.

Kihelkonnast võeti 1827.–1835. aastal püssi alla 85 meest. Kuna aga sünnimeetrika puudub, ei saa kindlaks teha, kui suure osa see moodustas loomulikust iibest.

[17] **Koolimaa** – maa koolimajade jaoks.
[18] **Armuadramaa** – tasuta kasutusele antud maa.

Vandiraiujad.indd 26 10.06.2010 10:22:25

Ajavahemikus 1835–1850 suurenes kihelkonna elanikkond ainult 4,4%. Periood oli väga ebasoodne ja sellesse langes kolm negatiivse iibega aastat: 1838–1840. Surma põhjuste hulgas oli mõlemal aastal ülekaalus düsenteeria. Kõrge suremus 1838.–1839. aastal oli seotud alatoitlusega, kuna varem oli olnud ikaldusaastaid. Düsenteeria surma põhjusena viitas näljale ja sellele, et toiduks tarvitati kahtlase kvaliteediga toiduaineid.

Suremus jäi kõrgeks kogu vaadeldava ajavahemiku jooksul, alles 1847. aastast oli jälle suurem sündimus. Surma põhjustasid siis leetrid, epideemia kulmineerus 1847. aasta lõpus. Abiellujaid oli aastas 45, mis on eelmisest perioodist 14,6% rohkem. Sündis keskmiselt 188 last aastas. Suure protsendi loomulikust iibest neelas sel perioodil nekrutivõtmine: 16 aastaga võeti armeesse 157 meest.

Viimast, 1858. aasta hingeloendust, eraldas eelmisest 8 aastat. See periood oli talurahvale eelmisest tunduvalt soodsam. Kaks korda lühema ajavahemiku jooksul suurenes kihelkonna elanikkond 4,5%. Aastas oli 48 laulatust, sündis umbes 200 last, suremus oli 147. Suremus ületas sündimuse 1858. aastal. Enamikus surid lapsed sarlakite ja läkaköha tõttu. Nekrutiks võtmise pärast kaotas kihelkond 16,8% oma loomulikust iibest. Eriti palju võeti nekruteid Krimmi sõja ajal: 1854. aastal 32 ja 1855. aastal 27 meest.

Kokku suurenes aastatel 1816–1858 kihelkonna talurahva arv 26,8%. Ajavahemike lõikes oli juurdekasv väga erinev. Teistest soodsamad olid 1816. ja 1826. aasta hingeloenduste vaheline periood ja ajavahemik 1851–1858. Ebasoodsad aastad olid 1834–1850.

Rahvastiku soolist struktuuri ja juurdekasvu mõjutas tublisti nekrutiksvõtmine. Kihelkonnalt võeti 373 nekrutit. Sõjaväeteenistus oli pikk, vaid vähesed mehed tulid sealt elusalt ja tervelt tagasi. Kellel rahakott vähegi lubas, ostis end nekrutivärbamisest vabaks. Kihelkonnal ostis 1826.–1858. aastal end nekrutist vabaks 47 perepoega.

Kihelkonna asustuses ja rahvastikus toimunud muudatused XVII sajandi lõpust XIX sajandi keskpaigani

XVII sajandi keskpaigani olid kihelkonna piirid palju avaramad kui hilisemal ajal**.** Selle koosseisu kuulus enamus aladest, millest 1646. aastal moodustati Mustjala kihelkond. Lõunas kuulus Kihelkonna koosseisu veel Lõmala vakus. Tõenäoliselt kuulusid sinna varasemal ajal ka Tiirimetsa mõisa alad.

Kihelkonna põllumaad olid kehvad. Kuna antud perioodil oli põllumaade künnisügavus kogu Eestis veel madal, omasid Saaremaa õhuvaesed kamar-karbonaatmullad Lõuna-Eesti paksemate leetmuldade ees mitmeid eeliseid ja Saaremaalt saadi paremaid saake kui Mandri-Eestis. Saaremaa põldude saagikusele avaldas positiivset mõju ka hea väetamine ja hoolas harimine, kuna peeti palju loomi.

Saarelisest asendist tingituna jäi Kihelkonna nagu kogu Saaremaagi XVI–XIX sajandi sõjasündmustest suhteliselt kõrvale. Liivi sõja tagajärjel kannatas asustus tunduvalt vähem kui Eesti mandriosas. Selle tõenduseks on asjaolu, et juba XVII sajandi keskpaigaks oli Kihelkonnal asustus taastunud. Kihelkonna rahvastiku kujunemist mõjutasid rootslased, kes asusid XIII–XIV sajandil kohalikele rannaaladele, kuid XVI sajandiks oli neist enamus eestlastesse sulandunud.

XVI–XVII sajandil olid Kihelkonna talud suhteliselt suured. 1592. aasta Taani maaraamatu ja 1645. aasta Rootsi revisjoni andmete kohaselt domineerisid siin täis- ja poolteistadrikud.

XVII sajandi keskel olid üles haritud kõik maad, mida tolleaegse taseme juures üldse harida sai. XVIII sajandi algul oli kihelkonnas 274½ adramaad talumaid.

XVIII sajandi adramaid arvestati tööjõuliste inimeste hulga järgi, Kihelkonnal domineerisid $^1/_6$ ning ¼ adramaa suursed talud. Talude adramaade arv oli tunduvalt väiksem kui XVII sajandil. Sellel nähtusel oli mitu põhjust:

- Uue adramaa sisuline suurus oli 18-taalrisest Rootsi adramaast tunduvalt suurem.
- Juba XVII sajandi keskel oli suur osa adrataludest ja puudenikukohtadest mitme peremehe vahel jagatud, kuid mõisakirjades vaadeldi talu endiselt tervikuna. XVIII sajandi Vene revisjonides eksisteerisid talud nende tegelikus suuruses. Selle tõttu suurenes talude arv, vähenes aga nende kasutada olnud maa.
- XVII sajandil esines hulgaliselt puudenikke ja üksjalgu, nende maid adramaadeks ümber ei hinnatud. XVIII sajandil olid need maad adramaadeks ümber arvestatud ja harijad adratalunike kategooriasse arvatud.

XVIII–XIX sajandi vahetusel viidi Saaremaal läbi maade reguleerimine, mille käigus võeti adramaade väljaarvestamise aluseks uuesti maa tulukus. Reguleerimise käigus mõõdeti ja hinnati

Vandiraiujad.indd 27 10.06.2010 10:22:25

üle kõik Saaremaa talu- ja mõisamaad. Likvideeriti siinsete maade suur territoriaalne killustatus ning need aeti võimalikult ühte krunti.

Talude arv XIX sajandi keskpaigani enam oluliselt ei muutunud. Pärast reguleerimist domineerisid kihelkonnas kolmandik- ja veerandadrikud (uus adramaa oli endisest väiksem). Tegelikult oli suur hulk taludest jälle kahe peremehe vahel jagatud.

Võrreldes 1715. aastaga tõusis 1858. aastaks Kihelkonna talupoegade arv neli korda, see kasvas poolteise aastasajaga 1492lt 6095le. Vahetult katkule järgnenud aastakümnetel, kui elamistingimused olid tühjade maade suure hulga tõttu lahedamad, suurenes talude arvuga võrdselt kiiremini ka nendes elavate talupoegade arv.

Hiljem suurenes rahvaarv hüppeliselt, seda pidurdasid epideemiad ja viljaikaldused, alates XVIII sajandi teisest poolest ka maapuudus. Kihelkonnas oli põllu- ja heinamaaks sobivat maad piiratud hulgal ja see paiknes enamuses kihelkonna lääneosas, sellepärast olidki rannikualad metsastest sisealadest hoopis tihedamini asustatud.

Esimesed kirjalikud andmed Kihelkonna kohta pärinevad 1227. aasta Saare- ja Muhumaa jagamise aktist. Kihelkonna maafond jagunes kolmeks: piiskop sai 200, ordu 800 ja Riia linn 100 aakrit.

Tolleaegsed kihelkonna piirid olid palju laiemad praeguse Kihelkonna valla piiridest. Sinna kuulusid osa Mustjala ja Kärla maadest ning suurem osa Ansekülast.

Pastor Jakob Hurda arvates on nimi kihelkond tulnud kahest sõnast – "kihlama" ja "kond." See nimi ütleb, et Kihelkonna vanem maa-ala oli üksikute kogude koondis ehk teise sõnaga üksikud koondised (külad) olid üksteisega kihlatud, seega kokku liidetud. Ka rahvaarvult oli Kihelkonna kõige rikkam teiste Saaremaa kihelkondade hulgas.

Kihelkonna oli rikas laevade ankrupaigaks kõlbulike lahtede, saarte ja saarekeste, aga ka suure hulga kaugele merre ulatuvate veealuste madalikkude poolest, mis põhjustasid sagedasti laevaõnnetusi.

Ilusat pilti pakkus Kihelkonna laht kaldani ulatuva metsa ja hulga ilusate saarte-saarekestega. Vanal ajal, kui meremehed juhtusid laevaga lahte sõitma, ei saanud nad selle ilu üle kuigi kaua rõõmustada, sest kaldalt tungisid kohe laevale vandiraiujad, röövisid laeva ning vangistasid meeskonna, tehes need nn rannaseaduse põhjal oma orjadeks. Osa neist müüdi või ohverdati praeguse Kaarma kiriku lähedal ohvrikivil.

Röövimise komme ei tahtnud kaduda ka ristiusu tulekuga. Piiskop lasi kihelkondlasi korduvalt noomida, ähvardades röövimiste ja inimeste vangistamise jätkamise puhul kiriku vajumisega inimestega koos maa alla. Neile, kes merehädalistele Jumala nimel abi annavad, lubati 100 päeva patud andeks. Ähvardati, et kui röövimist veel ette tuleb, kaotatakse jumalateenistus 8 päevaks tervest kihelkonnast.

Tuldi välja isegi veel kurjemate karistustega. Rootsi kuninga **Karl XI** käsul oli 1697. aastal välja pandud tahvel karistustega:

1) Kes valetuledega laevu merel eksitada püüavad ja neid kuidagi kaljudele või randa meelitavad, saavad eksimise korral karistuseks 7 korda läbi kadalipu ajamist. Kui aga teist korda kuriteolt tabatakse, raiutakse süüdlasel pea otsast ja teda tõmmatakse rattale. Hukatu varandus antakse sündinud kahju või laevaõnnetuse tasumiseks.

2) Kes hukkunud laeval merehädalist haavab, kaotab oma elu (tapetakse) ja liikuva varanduse. Kes aga merehädalise surmab, see tõmmatakse elusalt rattale ning piinatakse seal surnuks.

Need näited annavad pildi, millised halvad kombed Kihelkonna rahval olid, kuid iseloomustavad ühtlasi ka rannaelanike julget ja tahtekindlat iseloomu.

Kihelkondlased olid osavad diplomaadid. Maakonna kohtunik ütles, et kui kihelkondlastele anda euroopalik haridus, ei saa temast võib-olla küll Bismarcki, kuid saame Talleyrad'i, kellele on rääkimine antud selleks, et oma mõtteid varjata.

Pärastpoole jäid mitmed siin ümbruses hukkunud laevadelt pääsenud mehed kohapeale elama, tuues rahva hulka värskendavat germaani ja romaani verd. Aastatel 1679 ja 1698 jäid Kihelkonnale Hollandi Tõnis ning Elsase Mats. Vilsandi saarele asus elama hukkunud laeva kapten Toll ühes perekonnaga. XVIII sajandil jäi siia elama ka üks portugaallane, kelle järeltulijaid veel praegugi nende tumeda nahavärvi järgi ära võib tunda.

Kuna Kihelkonna ümbruse laevaõnnetused olid sagedasemad kui kusagil mujal saare randades, värskendus kohalike veri selle tagajärjena ja kihelkondlased arenesid rohkem kui teised saarlased. Nii oligi nende hulgas häid tislereid, laevameistreid, seppi, plekkseppi, igasuguseid muid ametimehi, kuid kahjuks küll mitte ühtegi korralikku pottseppa või müürseppa.

Vandiraiujad.indd 28 10.06.2010 10:22:25

Kihelkondlaste ettevõtlikkusest ja andekusest annab tunnistust ka kiriku torn, mille Kihelkonna mehed ehitasid inseneride abita, vaatamata sellele, et torni vundament tuli kaevata sügavalt pehmesse liiva – kõige sellega saadi hästi toime. Vilsandi saarel ehitati umbes 85 aastat tagasi inseneri juhatusel endisele lisaks veel teine tuletorn, mis aga ümber kukkus, mattes enda alla hulga töölisi.

Algselt oli Kihelkonna kirik ilma tornita. Vana kellakoda asub kiriku lähedal kõrgemal künkal. See on ehitatud 1685. aastal, sinna pandi üles kaks kella. Üks neist oli kingitud Rootsi kuninga Karl XII poolt, teine oli piiskopiajast ja seega kõige vanem kirikukell Saaremaal. Praegune kirikutorn on ehitatud hoopis hiljem ja on sihvakaim ning kõrgeim kirikutorn Saaremaal.

Lääne kultuuriga kokkupuutumist oli näha ka kihelkondlaste elamute ja tööriistade juures. Sel ajal, kui mujal Saaremaal veel suitsutared olid, võis Kihelkonnal leida korralike ahjude ja pliitidega maju. Hukkunud laevadelt saadi rauda, sellest valmistati tööriistu endale ja edasimüügiks.

8–9 sajandit tagasi sõideti mujal kirikuteed ikka veel kägisevais puuigedega vankreis. Paljude kihelkondlaste vankrid olid aga juba rautatud, õlivärvidega värvitud ja mõned isegi seestpoolt riidega löödud. Töö juures olid meestel juba raudigedega vankrid. Üks mees oli isegi valmis meisterdanud sõiduki, mille said liikuma panna sellel istuvad inimesed. Sellega sõideti ka kiriku juurde, kuid et riist tegi suurt müra ja hobused läksid seda nähes kargama, siis keelati sellel edaspidine kirikussesõit ära.

Üldise rauapuuduse ajal oli Kihelkonna rahval palju rauda. Üks mees oli öelnud, et temal on nii palju rauda, et võib ehitada oma õue ümber ilusa raudaia.

Kihelkonna ümbruses liikudes paistis rahvas jõukam kui mujal ümberkaudsetes kihelkondades. Ometi oli maapind seal kehv. Seda mõistatust sai lahendada kihelkondlaste pealehakkamise ja sagedastel laevaõnnetustel saadud saagi kaudu. Mõned vanemad inimesed kurtsid taga aegu, mil võis hukkunud laevadelt saaki hankimas käia. Legendides tuletatakse lugupidamisega meelde omaaegset Tagala mõisa omanikku **Theodor Buxhoewedenit** (1836–1892), kes ise kohalikes randades hukkunud laevadelt saaki hankinud ja lubanud seda ka oma valla rahval teha. See mees on maetud Kihelkonna kalmistule, tema enda soovil on tal jalad mere poole paigutatud. Teistel maetutel on pea mere (õhtu) poole.

Vanemal ajal olid rannaelanikud seotud salakaubaveoga – piirituse, soola, rummi, siidirätikute ja kohviga. Imestama pani kalurite julgus, kes lahtiste paatidega võtsid ette reise Rootsi, Preisimaale ja Soome.

Aastail 1831–1879 olid Saare, Muhu, Abruka ja Vilsandi 782 verstalisel piirjoonel randvahtideks 180 soldatit 7 ohvitseriga ja 1878. aastal 252 soldatit ning 12 ohvitseri. Samal ajal ristlesid merel 4 salakaubalaevu otsivat aurikut. Sissekukkumised olid võrdlemisi harvad, sest rahvas oli ühel nõul.

Aleviku kujunemine

Kaheksateistkümnendal sajandil kuulusid Kihelkonna kirikumõisale Alutaga ja Ütsa küla ja 10 hajatalu. Pärast 1828. aasta mõisamaade revideerimist oli kirikumõisal 3 küla (Viki, Kõõru, Alutaga), lisaks 14 talu ja Vilsandi saar. Kirikumõisa maadel asusid ka koolimaja, köstri valdused ning leseadramaa (Halliste). Kihelkonna alevik tekkis kiriku ümber, selle ja pastoraadi juurde viivate teede ristumiskohta.

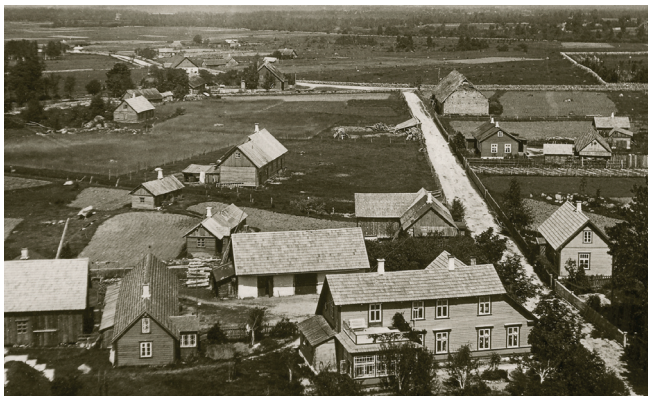

Vaade aleviku põhjapoolsele osale, taamal laenuviljaait.

Aleviku idaosa.

Vandiraiujad.indd 29 10.06.2010 10:22:29

Kihelkonna-Kuressaare maantee XIX sajandil.

Aleviku keskus XX sajandi algul.

XIX sajandi 70ndateks aastateks oli tekkinud hajaasustusega Kihelkonna algne küla, kuhu kuulus ka osa Alutaga (Keidu, Mardi, Kõlu talu) ning Rootsiküla külast, pastoraadi leseadramaa (Halliste), kooli- ehk köstrimaja. Tekkiva aleviku teise osa moodustasid Rootsiküla mõis, Kellamäe ümbruse talud ja Paju mõisale kuuluv kõrts.

Aleviku keskmeks kujunes kolme tee rist, kust teed viisid Kuressaarde, Lümandasse, Tagamõisa. Tagamõisa teelt hargnes Papissaare tee. Teede ühenduskoht muutus hiljem turu- ja laadaplatsiks, mida kutsuti **"Tiiu turg"**. Laatu peeti seal 1920ndate aastate lõpuni. Kohalikud talupojad kauplesid seal veel 1920.–1930. aastail, hiljem kujunes turuplats apteegi vastas olevast väljakust.

1932. aasta novembris suurendas vallavalitsus alevikus peetavate laatade arvu kahelt viiele. Laadad määrati endistele turupäevadele, et ära hoida nende äpardumist.

1700ndate aastate alguses ehitati suurem puumaja kirikutöötajatele, see asus samal kohal, kuhu hiljem ehitati kivist pastoraadihoone.

Majade ehitamist Kihelkonna alevikku alustas kaupmees **Karl-August Thom-Toom** (1845–1927), kes tuli Kihelkonnale 1868. aastal. Kuna esimene maja sai valmis 1874. aastal, siis küllap võib seda aastat pidada ka Kihelkonna aleviku sünniaastaks.

Algselt oli **Toomimaja** ühekorruseline, hiljem ehitati sellele juurde ka teine korrus. Kahjuks esimestena ehitatud ärklikorrustega maju alevis enam pole.

Oma kaubandusliku ja ühiskondliku tegevusega määras Thom aleviku tekke.

XIX ja XX sajandi vahetusel oli Kihelkonna väheste käsitöölistega kaubanduslik keskus.

1890. aastal valmis Karl-August Thomi teine maja, hilisem Jürgensi maja. Algul asus selles telegraafi- ja postkontor, siis pood ning söögimaja. Pärast remonti 1960ndail aastail oli majas Kihelkonna metskonna kontor (1987–1990).

Kasvas koloniaalpoodide ja talupojapoodide arv. 1892. aastal oli Kihelkonnal kaks poodi: **K.-A. Thomi koloniaalpood** (toiduainete pood) Thomi majas ja **M. Renneri talupojapood** Rootsiküla mõisa maadel. Kirikumõisasse kujunes aastalaada pidamise koht.

Kihelkonna aleviku vaated 1930ndatest aastatest.

Vandiraiujad.indd 30 10.06.2010 10:22:38

Tiiu turg kolis 1920. aastal uuele platsile.

Inimesed Tiiu turul 1925. aastal.

1899. aastal avas Kihelkonnal apteegi nr 137 farmaatsiamagister A. Allik Kuressaarest (Arensburgist). See töötas Thomi majas, kus hiljem võttis vastu ka kohalik arst. 1909. aastast sai apteek oma maja.

1902.–1903. oli Kihelkonna kinnistute nimekirjas **Karl Truuväärti maja,** millest üle tee töötas K.-A. Thomi rendihoones **Pajumõisa kõrts.** Lähedal asuvas **Jaan Truuväärti Saia majas** töötas Kihelkonna pagar, teine **pagar töötas Hiedeli majas,** kellele kuulus ka jahvatav suur **hollandi tuulik.**

XX sajandi algul tegutses alevikus kaks talupojakauplust ja **Jakob Hausile** kuuluv pood.

1905. aastal olid lisaks eelpool loetletud majadele alevis veel postkontor, teemaja, kirik koos pastoraadiga, vana magasiait (1810), Aida ehk Halliku ja Pisise Elu talu, Rootsiküla mõisa palkidest peahoone ning selle juurde kuuluvad majapidamishooned.

Teemaja ehitas Karl-August Thom 1905.–1909. aasta paiku. Selles hoones asusid puhvet, suur söögisaal, kus pakuti hiljem ka öömaja. Kui teemaja pidamine Thomile enam piisavalt kasu ei toonud, müüs ta selle teistele kaupmeestele, kellest tuntuim oli **Jaan Hõbenik.** Teemaja jäigi hiljem rahvamajaks ja hoonet mäletataksegi rohkem vana rahvamajana, mis 1970ndate aastate paiku lammutati.

Ka Lümanda tee ääres oli kaks K.-A. Thomile kuuluvat maja.

Nii olidki sajandi alguseks aleviku ümber koondunud linlikud majad kaubandusettevõtetega, tekkinud oli rida vabadiku- ja rendikohti. Järgmistel aastakümnetel ehitati maju Tagamõisasse suunduva tee äärde.

1907. aastal elas Kihelkonnal 79 täiskasvanut ning töötas 5 kaubandusettevõtet. Erilist väiketööstust Kihelkonnal ei tekkinud, oli vaid maailma väikseim kammivabrik. Suvituskohta alevis ei olnud, kui tekkis vajadus, seati see sisse Paju mõisa kõrtsi möbleeritud tubadesse.

Tervistava muda leiupaikadest hoolimata polnud ühtegi mudaraviasutust, kuigi kuulduse mudaga ravitsemisest olid aastast 1824.

Noor arst **Siegfried Talvik** (1878–1929) alustas Abaja talu mereäärsetele maadele mudaravila rajamist. Maja sai katuse alla, kuid ehitus seiskus vastuolude tõttu mõjukate isikutega. Talvik lahkus Kihelkonnalt ja aleviku muutmine kuurortasulaks lõppes.

Vaade Hiedeli tuulikult 1920 aastal.
All keskel Hiedeli, all paremal Triipani maja.

Kirik ja Kruuga maja põhja poolt XX sajandi algul.

Vandiraiujad.indd 31 10.06.2010 10:22:49

Bussiliikluse alguspäevad alevikus.

Esimesed autod alevis 1930. aastal.

Talviku algatusel organiseeriti veel Eesti Noorsoo Kasvatamise Seltsi Kihelkonna osakond, mis pidi looma kooliasutuse, et koolitada gümnaasiumisse astuvaid noori. Haridusselts tegeles aktiivselt ka kohaliku kultuurieluga: korraldas peoõhtuid, näitemänge, kontserte.

Haridust andvateks keskusteks kujunesid suuremad **koolid Rootsikülas ja Pidulas**. Kihelkonnalt on pärit naiskirjanik **Helene Ranna** (**Tamberg**). Ka Audaku ja Pilguse arstide eripalgeline tegevus paljudel aladel tuli kasuks kihelkonna hariduslikele oludele.

Aleviku suur edasiareng algas peale Toomi majade ehitamist. Juba enne I maailmasõda loodi alevis side, tehti esimesed elektriliinid, sõjaväeosades näidati kino, üritati toota loomaluust kamme jne. Esimese ja Teise maailmasõja vahel organiseeriti bussiliiklus Kuressaarega.

Aastatel 1928–1940 töötas alevikus Ühispank, olid ka mitmed pangafiliaalid.

Läbi alevi marssisid ründavad või taganevad sõjaväed, võeti vastu piiskoppe, presidente ja muid tähtsaid tegelasi.

Pastoraadi lähedal töötas väikese oja vee abil jahuveski, mille tarbeks koguti vesi kiriku keldri kõrval asunud paisutiiki.

Tekkis mitu kauplust, raamatukogu, apteek, võõrastemaja. Tegutsesid riidevärvimise töökoda, haigla, piltnik, kool, küpsetati leiba-saia.

Olid turupäevad, surnuaiapühad, paraadid, rahvamajas toimus seltsielu, jõudu kasvatati spordisaalis. Koolimaja taga olid spordiväljak, jaanitule plats, lasketiir, viidi läbi ühe ja mitme valla üritusi. Toimus töö erinevates seltsides, klubides, peeti kokkusaamisi-koosolekuid.

Kaitseliidu ja tuletõrje paraad 1936. aasta võidupühal.

Vandiraiujad.indd 32 10.06.2010 10:22:53

Sääse kõrts ja Tarbijate Ühingu kauplus.

Alevit ja kooli külastas 1965. aastal kosmonaut **German Titov**. Majandi soome saunas pandi paika palju äri- ja kolhoosielu asju ning peeti saunapäevi. Mõnda aega oli kaupluse ees taksopeatus. Alevist on läbi sõitnud velotuurid, peetud jooksuvõistlusi.

Mõned aastad tagasi parandati alevis veel televiisoreid, kolm aastat töötas kohalik televisioonisaatja.

Kihelkonna alade randlaste silmaring oli avar, kuna suur hulk sealt pärinevaid noormehi sõitis laevameestena kaugetel meredel ja naised käisid välistöödel. Sealt toodi kaasa töö- ja käsitööoskus, mis avaldus elamute sisemises ja välises ilus.

Kihelkonna olustik

Kihelkonna alevik on moodustunud mitmest külast, mis tänapäevalgi aleviku eri osade nime kannavad: **Rootsiküla, Abaja, Alutaga.** Aleviku keskosa on kasvanud kiriku ümber.

Eesti Vabariigi algusaastail oli Kihelkonna ja Kuressaare vahel tihe bussiliiklus. Esimene kohalik bussijuht **Albert Hannus** meenutas, et üks ots Kuressaarde maksis 2 krooni. Sõitjaid jätkus, püstiseisjaid bussis polnud. Kuhu areneb bussiliiklus kaasajal, tekitab muret.

1927. aastal hakkasid Kihelkonna-Kuressaare liinil sõitma OÜ Ühendus osaniku Mihkel Hannuse bussid. Talle kuulusid ka kaks esimest veoautot Kihelkonnal.

Undvas oli kaubaveoks **Johannes Kiirendi** veoauto.

August Rand Kehila külast käis oma Fordiga mandril lesti müümas.

Esimese erasõiduauto muretses alevis endale **Lembit Hein** – see oli Adler.

Tööd-tegemised alevikus enne sõda

- 1900 avati raamatukauplus.
- 1922 avas **Juula Juhnewitsch** tee- ja söögimaja.
- 1930–1940 töötas kellasepp **Mihkel Pilsas**.
- 1930. aastal ei mahtunud müüjad-ostjad alevi keskele Tiiu turule enam ära, turg kolis apteegi vastas olevale turuplatsile, millest on alles väike kivihoone, endine lihakarn.
- 1937–1938 oli Minnuse majas restoran.
- 1939 lõpetas Hausnal tegevuse pood, sest omanik lahkus Saksamaale.
- 1939–1965 tegutses riidevärvimise töökoda.
- **Mihkel Kase** (1880–1967) pood, kus oli rikkalikult kaupa.
- **Sääse kõrts** – sellel on pikk ajalugu, eriti meenuvad kohapeal tehtud ülimaitsvad saiad.
- **Richard Hiedeli** pagarikojas küpsetati lisaks leivale-saiale häid liivakooke.
- **Aleksander Minnuse** mehhaanikatöötoas parandati kodumasinaid ja raadioid.
- Tuulikud: Kõlu, Mardi, Tuuliku tuulik (omanik **Mihkel Truuväärt**), Iidla (omanik **Al-der Helm**), Hiedeli hollandlane, Karala tee ääres oli kuulus Ilaste tuulik.

Tööd-tegemised pärast sõda

Pärast viimast sõda algas alevi elus tagasikäik, mis kestab tõusude-lainetega kaasajani. Kaks korda viidi läbi erksa vaimuga inimeste küüditamine, rinnetele värbamine, toimus emigreerumine laia maailma, mandrile kolimine, kirikuelule seati piirangud.

Selle tulemusena moonutati ajalugu ja kultuuri, rahvatraditsioonidest ei hoolitud. Ümbrust valvasid nõukogude sõjaväeosad, tekkisid uued riiklikud struktuurid, inimesed liigitati õige ja vale minevikuga isikuteks.

- 1946 lahkusid alevist Papissaare lendurid, kuid Hausna majas elas üks lendur veel 1951. aastal. Kihelkonnale olid majutatud siis ka Koguva lendurid.
- 1956 ehitati Peeter Kruuki aidast piima vastuvõtupunkt-koorejaam.
- 1977. aastal kadus maaparandustööde käigus Järve järv.

Vandiraiujad.indd 33 10.06.2010 10:22:57

- Ehitati uus koolimaja, mida kavandati juba enne II maailmasõda.
- 2009. aasta 12. juunil avati uus kultuurimaja.

Suuri muudatusi tõid alevisse elektrifitseerimine, mobiililevi, SAT ja TV leviala, alevi vee- ja kanalisatsioonitrass, Nõukogude sõjaväe lahkumine, peremajade ning paneelelamute ehitamine, kauplusekompleksi rajamine, maantee asfalteerimine, vanade majade taastamine.

Kaasajal jätkub kiriku restaureerimine. Taastatud kellakoda avati 2009. aasta septembris.

Elu Kihelkonnal jätkub**,** sünnivad lapsed, kodukohta tulevad tagasi võõrsile lahkunute järeltulijad, kes peavad kalliks Saaremaad, mis kannatab küll majandusraskuste all, kuid elu areneb siin omasoodu edasi.

Oli aeg, mil Abaja lahel sõitsid purjekad ja paadid, nüüd on roog kogu kalda oma valdusesse haaranud. Tulevikus võiks Abaja laht saada kauniks ehteks alevikule ja meeldivaks supluskohaks inimestele – unistada ju võib.

Kosmonaut German Titov Kihelkonnal 1965.

Kihelkonna elu-olust aastail 1940–1987

Mõned väljavõtted kauaaegse koolidirektori **August Tõkmani** kirjapanekutest:

9. oktoobril 1944 vabastati Kihelkonna lahinguta. Algas aktiivne elu korraldamine: moodustati Nõukogude organid – täitevkomiteed – rajoonis ja valdades, kes hakkasid korraldama koolide, sidejaoskondade, haiglate tööd.

Valla täitevkomitee organiseeris kaubandust, paari nädalaga avati kauplused, sidejaoskonnad, organiseeriti telefonisidet ja postivedu. Remonditi kooli, varuti kütet, otsiti õpetajaid, sest need olid põgenenud või Nõukogude võimu poolt arreteeritud. Olukord oli nigel: vihikute asemel korjati pakkepaberit, kirjutati ajalehtede valgetele servadele, tinti tehti riidevärvist. 1944. aastal algas õppetöö koolis alles 1. novembrist.

1953. aastal hakati koolis õpilastele andma sooja lõunat. 1958. aastast said koolilapsed bussidel tasuta sõidu õiguse.

Alaline elekter jõudis Kihelkonnale 18. märtsil 1964. aastal, algas televiisorite ostmine. Esimese teleka ostis kolhoosi kombainer Lembit Hein 1964. aasta lõpul.

1987. aastal teenindasid keskuses elanikke haigla, ambulatoorium, hambaarst, apteek, hoiukassa, kauplus-söökla. Kolhoosi esimene kontor asus Truuväärti majas. Teede eest hoolitses teemeistri punkt, alevis oli ka metskonnakeskus. 1987. aastaks oli alevi elanikel 40 sõiduautot.

Kihelkonna mõisad

Kihelkonna on olnud juba viikingi-ajal ajalooline paik. Pärast Saaremaa jagamist ordu ning piiskopi vahel jäid Kihelkonnale mõlemad valdused: Rootsiküla oli piiskopimõis, Pajumõis kuulus ordule. Asula territooriumil asusid kirikumõis ja Rootsiküla eramõis. Keskajal oli Kihelkonnal arvatavasti kaks Rootsiküla, üks piiskopi, teine ordu maadel. 1603. aasta paiku ühendas **Reinhold Anrep** need mõisad, tekkis Abaja lahe äärne Rootsiküla mõis.

Sajandite jooksul on Kihelkonna mõisate arv kord kasvanud, siis jälle kahanenud.

XVIII sajandil oli võrdselt kroonu- ja eramõisaid. Kuna kroonumõisad olid tunduvalt suuremad, moodustasid riigitalupojad kihelkonna elanikkonnast valdava osa.

Kihelkonna kirikumõis (Pastorat Kielkond)

Kihelkonna vanimaks mõisaks oli **Kirikumõis**, mis kuulus vanimate mõisamajapidamiste hulka. Selle asutamisaeg ei ole teada, kuid arvatavasti on mõis üheealine Kihelkonna kirikuga. Kiriku juures pidi asuma pastori eluase.

Teoorjuslikuks mõisaks kujunes pastoraat, nagu ülejäänud mõisadki, alles tunduvalt hiljem. Mõisale kuulus ka osa Alutaga mõisast. Hingeloendamise andmeil kuulusid kirikumõisale pärast maade reguleerimist Alutaga, Viki ning Kõõru küla.

Kihelkonna kirikumõisa puidust pastoraadihoone ehitati 1714. Hilisemas pastoraadis asus laut abihoonetega, kirik kirikaiaga, tõllakuur ja kirikurentniku talu. Legendide kohaselt olevat Kihelkonna kirikut ehitatud Kaarma kirikuga samaaegselt ning meistrid olevat loopinud haamreid ühe kiriku ehituselt teisele.

Kiriku ümber tekkis hiljem Kihelkonna alevik. Kirikumõisale kuulus Kõõru külast 4 talu. Kunagi oli kaks talu, kuid üks neist jagati kolme venna vahel ära ja tekkinud taludele anti vendade nimed: Tooma, Simmu, Mardi. Neljas talu, mis kuulus kirikumõisale, oli Liiva. Talude juurde kuulusid ka tuulikud.

Liiva talu peremees ei jõudnud kirikumõisale renti tasuda ja talu anti uuele rentnikule – Saagpakule Sarapiku külast. Endine Liiva talu peremees ehitas pisikese elumaja Kalmumäe taha ja käis Pidula mõisas tööl.

Pastoraadi külad olid XVIII sajandil Ütsa ja Odalätsi.

1909. aastal oli kirikumõisal 972 tiinu mõisamaad, 159 tiinu kvootemaad ja 1164,55 tiinu talumaad. 1925. aastast oli kirikumõis luteri usu kirikunõukogu kasutada ja plaanistamisel.

Rootsiküla rüütlimõis (Rotziküll)

Rootsiküla eramõis sai nime Abaja lahe ääres asuvalt samanimeliselt külalt, kus oli rootsi asustus. Mõisa juures olnud rootslaste sadam, meres Vasikalaiu lähedal asunud suur kivi, milles olnud auk lipuvarda jaoks – nii räägib rahvasuu.

Piiskop Münchhausen läänistas 1559. aastal **Röhlick von Clevele** Vedruka vakusest maja ühes mitmes kohas laiali olevate väikeste maatükkide ja heinamaadega. Aasta pärast läänistas **hertsog Magnus Konr. Burmeisterile** Rootsikülas asuva mõisakese 2 adramaaga ja Vedruka külast 2 talu 4 adramaaga. Nii tekkiski 1603. aastal Rootsiküla mõis kahest eraldi olnud valdusest. Selle esimene omanik oli **Reinhold Anrep**. XVII sajandi algul kaotas Anrep kõik oma mõisad, hiljem ostis Rootsiküla ära tema tütremees maanõunik **Mathias Stackelberg**.

Vandiraiujad.indd 35 10.06.2010 10:22:57

Rootsküla mõis 1920. aastal.

Rootsiküla mõisa abihoone Abaja lahe ääres.

1830. aastal ostis mõisa **Gustav Heinrich von Bartholomäi**.

Mõisa omanikud olid ka **von Nolckenid**.

1890. aastail kuulus mõis **von Engelbergidele**. Talusid hakkas Eduard Engelberg müüma 1894. aastal. Rahvas ei saanud aru talude ostu tähtsusest ja nii oli algul ostjaid vähe, kui mõisnik hakkas neid 1890.–1900. aastail järelmaksuga müüma, ostmine elavnes.

XVIII sajandil olid Rootsiküla mõisatalud Alutaga, Rootsiküla, Läägi ning Vedruka külas.

XIX sajandil mõisaadramaarevisjonide protokollides ning hingeloendites talupoegi külade kaupa ei vaadelda.

XX sajandi alguses said mõisa **von Sassid**. Mässulisel 1905. aastal põles Rootsiküla mõisas heinaküün koos heintega.

Mõisa peahoone oli poolkelpkatusega ühekordne puitehitis XVIII sajandi lõpust või XIX sajandi algusest.

Võõrandamise järel hakkas hoones tööle kohalik kool, 1959.–1960. aastal ehitati maja põhjalikult ümber. 24. jaanuaril 1977 hävis see maja tulekahjus.

Loona rüütlimõis (Kadvel)

Loona (Kadwel, Kaddel, Kadiell, Kadfel, Kattwell jne) on kihelkonna eramõisatest vanim, see asub Kihelkonna-Lümanda maanteest läänes. Esimesed teated sellest pärinevad aastast 1506. Tänapäeval asub Loona mõisas Vilsandi rahvuspargi keskus.

Keerulise ehitusloogа hoone vanimad osad pärinevad keskajast. XIX sajandi algul tehti härrastemajast ilusate detailidega varaklassitsistlik hoone.

Mõisaansamblisse kuuluvad praegu ka kiviait, aiamaja, park. Pärast II maailmasõda seisid hooned laokil, kuni 1996. aastal anti mõisakeskus keskkonnaministeeriumile ning hoone taastati.

Mõisa lähedal on kivi- ja pronksiajast rannaasula. Seal on ka 4 kivikirstkalmet, mis kuuluvad siiski hilisemasse ajajärku.

Perekond **Scharenberchide** valduse täpne asutamisaeg ei ole teada.

1506. aastal müüs Hans **Scharenberch** mõisa **Tönis Rösele.** Selle mõisa ostu-müügileping on vanim kirjalik teade mõisate müügi kohta.

1513.–1791. aastal kuulus mõis perekond **Lodele**.

1689. aastal mõis osaliselt redutseeriti.

1722. aastal tagastati vahepeal riigi valduses olnud alad **Lodele**.

1722–1791 olid omanikud taas **Loded**.

1791. aastal ostis Loona mõisa **Otto Wilhelm von Stakelberg** – Rootsiküla mõisa omanik.

1791–1795 oli omanik **Otto Wilhelm von Stakelberg**.

1795–1800 oli mõisa omanik **Alexander Magnus von Berg**.

1800–1826 oli mõisa omanik **Carl Magnus von Osten-Sacken**, kes pantis mõisa **Carl Gustav Ekesparrele**, kellelt läks mõis 1820. aastal uuesti **Sackenile**.

1826. aastast kuni võõrandamiseni oli mõis **Huenede** suguvõsa käes**.**

XVIII sajandil elasid Loona mõisa talupojad Kotsme, Rootsiküla, Atla, Austla, Vehiku, Koimla, Lepiku, Kuusiku, Vedruka külas ja hajataludes. XIX sajandil mõisa külade kaupa ei loetleta.

XVIII sajandil kuulus Loona mõisale ka Rootsiküla nimeline küla. Räägitakse Abaja lahe ääres asunud suurest hajaasustusega külast, mis oli jagatud 4 mõisa vahel 4 tükiks, kõikide külade nimi oli Rootsiküla.

Vandiraiujad.indd 36 10.06.2010 10:23:02

Loona mõisa maad ja 28 talu müüdi XIX ja XX sajandi vahetusel panga kaudu obligatsioonide vahendusel, muid müügivõimalusi leiti vähem.

Selgase (Selli) rüütlimõis

1572. aastal andis hertsorg Magnus Pidula vakusest **Diedrich von Essenile** Selgase külast 3 tühja adramaad ja 2 üksjalga, millest kujunes Selgase mõis.

1737. aastal ostis **Stakelberg** Selgase Essenilt ära ja liitis Pidula mõisaga.

Neeme mõis

Taani ajal, 1563. aastal, andis Maasilinna ordufoogt **Heinrich Ludinghausen-Wulf** lääni õiguse alusel Kihelkonna ametkonna valitsejale **Heinrich Wredele** Tagamõisa poolsaarel Kõruse ja Undva vakusest 20 talu ning rannikul elavad kalurid.

Nii asutatigi 1563. aastal Tohku ja Neeme vahelise tee äärde Neeme mõis.

Hertsog Magnus andis 1570. aastal sellele juurde veel 4 talu Kehila külast. XVI sajandi lõpul läksid Neeme mõisa maad **Reinhold Anrepi** omandusse.

Rahva mälestuste kohaselt kaotas mõisnik kaardimängus Kurevere ja Tammese küla. Seepärast on nende külade maad siiamaani Lümanda vallas Koimla küla lähedal Haavassoos.

Pärast Anrepi surma 1603. aastal võeti Neeme mõisa maad võlgade katteks riigile ning mõis asutati Lätiniidi küla lähedale Undva-Kihelkonna tee äärde.

Kuusnõmme rüütlimõis (Kusnöm)

Kuusnõmme (Kusenem, Kusenõm) on perekond **Vietinghofide** vana valdus, mis läänistati neile hertsog Magnuse poolt 1568. aastal. Selles oli 4 adratalu, 4 adramaad, 1 puudenikukoht koos juurdekuuluvate üksjalgadega.

1577. aastal müüs **Heinr. Knorr** maad **Reinhold Vietinghofile**. Hiljem läksid need maad **Friedr. Buddele**, kes aastal 1634 müüs mõisa **Caspar Tollile**. Tollidele jäi mõis 1694. aastani, mil see panditi maanõunik **von Krämernile**. Mõis asutati Tollidele läänistatud maade keskuses, selle omanikud olid **Bergid** ja **von Huened**.

1787.–1804. aastal oli mõis taas **von Vietinghofide** käes.

1804. aastal ostis mõisa **Heinr. Joh. von Rubusch.** 1840. aastast oli omanik **Alex G. A. von Güldenstubbe**.

Veel hiljemgi vaheldusid Kuusnõmmes tihti omanikud, kuuludes **Bartholomäi** ja **Struckowi** valdusse**.**

Lingenid olid omanikud kuni võõrandamiseni.

Vaesus tungis ka mõisnike kallale. Kuusnõmme mõisal olnud viinaköök, mis valmistanud viinasolki. Sealt viidud viin linna, et see uuesti läbi ajada ja puhastada. Kuid kaua ei kestnud seegi, vaesus jättis viinaköögi seisma, meenutas rahvas.

Mõisa peahoone oli ühekorruseline väike puitehitis, mille keskosas oli kolme kaaraknaga pealisehitus, maja otsas asus veranda. Hoone valmis lõplikult XIX sajandi keskel või II poolel. Pärast võõrandamist oli hoones Tartu Ülikooli bioloogiajaam, 1970. aastal jäi see tühjaks, lagunes ja lammutati.

Hallika rüütlimõis (Hallikas)

Hallika mõis asutati 1571. aastal, kui hertsog **Magnus** läänistas Saaremaa superintendent **Leonhard Kotenile** Paju mõisa ametkonnast Alutaga külast Hallikaste-nimelise 1 adramaa suuruse talu, lisades sellele 1 asustatud ja 1,5 tühja adramaad, millest kujuneski Hallika mõis.

XII sajandi lõpul redutseerisid Rootsi võimud Hallika mõisa, XVIII sajandilgi kuulus mõis riigile. See oli üks kihelkonna väiksematest riigimõisatest.

XIX sajandi alguses jagati Hallika taludeks. Hallika mõisale kuulus osa Alutaga külast ja mitu hajatalu.

Monument Hallika mõisa asukohal.

Vandiraiujad.indd 37 10.06.2010 10:23:06

XVIII sajandi lõpuni oli kihelkonnas Hallikal eramõis. 1782. aasta revisjonilehel on mõisa omanikud õed preilid **Hedvig Wilhelmine von Heller** (32 a), **Regina Elisabeth von Heller** (40 a), **Scharlotta Helena Heller** (33 a).

Õdede isa **Peter von Heller** elas 1688–1758.

XIX sajandi algul jagati mõisa maad talupoegadele. Alutagu küla tänapäeval enam pole.

Kihelkonna alevikus, vana Viki tee ääres endise Hallika mõisa aias seisab dolomiidist sammaldunud postament, millele raiutud saksakeelse teksti vahendas meieni koduloolane **Urve Kirss**.

Die Psühe ermüdet auf Erden zu eilen	Hing väsib maa peal ruttamisest ja tõuseb, et kiirustada armastuse alglätetele.
rhob sich zum Urgnell der Liebe zu eilen	
Den 8 ten Juli 1846.	8. juulil 1846
Dem Andenken der vorangegangenen Lieben in herzlicher Dankbarkeit gevidmet	Südamliku tänulikkusega pühendatud armsate eelkäijate mälestusele.

Muud kirjalikku ja suulist informatsiooni samba kohta ei ole.

Endiste mõisnike järeltulijad püstitasid ausamba seal elanud esivanemate mälestuseks. Samba ühele küljele on raiutud langetatud tõrvik risti ankruga, teisel küljel on tekst, kolmandal küljel kujutatakse rõngas madu, saba suus. Sammas asub kohas, kus veel XVIII sajandil asus Hallika mõis, millele kuulusid Alutagu maad.

1941. aastal oli mõisahoones Vene mereväelaste hospital. Enne seda, kui sakslased Pidula poolt Kihelkonnale sisse sõitsid, panid venelased süütepudelitega haigla palatid põlema ja põgenesid Sõrve poole.

Naabermajade rahvas jooksis veeämbritega kohale ja kustutas kahjutule. Hiljem tassisid nad kõrbenud madratseid ja tekke endale koju. Tol korral maja pääses, kuid mõni aasta hiljem põles siiski maha.

Hiljem ehitas Halliste rahvas sama hoovi peale väikese maja.

Kuna mõisat ümbritsesid paljud allikad, võib ainult kujutleda, kui ilus võis selle ümbrus kunagi olla. Praegugi on endises mõisa aias näha varemete jäänuseid ja 1970. aastal allikatele rajatud tiigid.

Pidula rüütlimõis (Piddul)

Pidula (Piddul, Pittola jne) väidab **Buxhöevden** olevat tulnud sellest, et seal asunud Saaremaa esimene pidalitõbiste varjupaik, kuigi ametlikke kirjalikke andmeid hospitali olemasolu kohta ei ole. Varjupaiga juurde olevat kuulunud ka väike kabel.

Mõis on rajatud XVI sajandil.

1572. aastal (Taani aeg) andis hertsorg **Magnus** lääni õiguse järgi **Joachim Sträckele** üle Pidula vakusest Pidula küla 5 talu kuue adramaaga ja Odalätsi vakusest Üru külast 2 talu kahe adramaaga ning 2 üksjalga. Sellega sai alguse Pidula mõis. Pidula küla talupojad sunniti elupaika muutma ja elama asuma Lemmjala soo äärde kuusemetsa servale, kuhu tekkis küla, mis sai nime seal varem olnud talu järgi – Kuusiku.

1603. aastal müüsid **Stärcke** pojad Pidula mõisa oma võõrasisale **Caspar Stackelbergile**. Stackelbergi pojale **Mathiasele** andis Taani kuningas Christian IV 1642. aastal Odalätsi vakusest Kõõru külast 3 adramaad ja ühe tuuliku.

1603.–1787. aastal oli mõis **Stackelbergide** käes. 1710. aastal langes Saaremaa venelaste kätte ja Pidula mõis võeti riigile, kuna mõisa omanik **Carl von Stackelberg** jäi teenima Rootsi sõjaväkke. Pärast Uusikaupungi rahu tuli Stackelberg Saaremaale ja sai Pidula mõisa tagasi. 1737. aastal ostis Stackelberg Essenilt ära Selgase mõisa ja liitis selle Pidula mõisaga.

1787 läks mõis abielusidemete kaudu von Tollidele – **Gustav Wilhelm von Toll** abiellus **Stackelbergi** vanema tütre **Cristinega** ja nii sai ta Pidula mõisa endale. Pidula mõis püsis Tollide valduses kuni võõrandamiseni 1921. aastal. Viimane mõisaomanik oli parun **Bernhard von Toll** (1870–1944), kellel oli asundustalu Karujärve ääres. Tollid lahkusid 1939. aasta sügisel Saksamaale.

XIX sajandil kuulus Pidula juurde 4 karjamõisa: Karu, Kõnnu, Ranna ja Selgase.

Pidula mõisa külad olid adrarevisjonide andmetel Üru, Kõõru ning Varkja.

1905. aastal oli mässuline aeg ka Pidulas. Pidula parun tahtnud tuua karistussalga ja soovinud, et Pajumõisa parun **Loringhoven** aitaks väge toita. Viimane olnud toitmise vastu ja öelnud, et kui kutsud, pead neid ka ise ülal pidama. Pidulas põles maha suur mõisarehi, mis oli läinud põlema mõisa sulaste käest. Kaks heinaküüni koos heintega põlenud talvel enne jõulu maha, üks Harjaste niidis, teine Uueveski juures.

Vandiraiujad.indd 38 10.06.2010 10:23:06

Pidula mõisal olid viinavabrik, õlletööstus, 3 kõrtsi – Must, Lepa, Taavi.

1890ndail aastail ehitati viinavabriku kõrvale Pajakopli allikate juurde uus juustuköök. Juustumeistrina töötas šveitslane **Mühlemann**. Pidula mõisale kuulus Pidula pärisvald Kõõru, Kuusiku, Odalätsi, Kuremetsa, Varkja, Üru külaga. Mõisa häärberist anti üks ruum vallatalitajale ja peakohtumehele valla asjade ajamiseks.

Pidula mõisa talude müümine algas 1910–1911. Talude hind oli 1700–2200 rubla vahel.

Mõisa 32 talu osteti päriseks panga kaudu või mõisnik Tolli käest sularaha eest.

Mõisa barokne võlvitud lagedega paehoone vanem osa pärineb mõisa asutamise ajast, uus osa on ehitatud XVIII sajandi keskel. Samal ajal on ehitatud hobusetall koos viinaaidaga, viljaait ning magerehi.

1840 ehitati Ranna karjamõisa rehi, Karu karjamõisa rehi, Valkna ja Pidula alumine rehi – kõik paekividest. Mõisa häärber ehitati 1858. aastal. Pööningule akna kohale seina pandi pandikivi, millesse tahuti aastaarv 1858 ning ehitamise ajal üle taevalaotuse lennanud sabaga tähe kujutis.

1960. aastal lõhkusid töölised aastanumbriga kivi aknaaugu suurendamisel.

XX sajandi alguses oli Pidula mõisal 2563 tiinu mõisa- ja 1366 tiinu talumaad. Pidula mõis püsis Tollide perkonna omanduses võõrandamiseni 1921. aastal. Mõisamaade jagamisel anti **Bernhard von Tollile** tema soovile vastavalt asundustalu Karujärve äärde. Toll oli looduse- ja arheoloogiahuviline, kogus muistendeid ning etnograafilisi esemeid. Oma kogud andis ta Eestist lahkumisel 1939. aastal üle ajaloomuuseumile.

1920. aastal alustas hoones tööd kohalik kool, mis lõpetas tegevuse 1970. aastal. 1923–1940 oli selle kooli juhatajaks **Jakob Laul**, kellele avati 1987. aastal mõisahoone seinal mälestusmärk.

2004. aastal leiti hoone alt täisaetud keldrid, mis on tõenäoliselt praegusest hoonest vanemad. Tühjalt seisnud hoone on nüüdseks eraomanduses.

Legende Pidula sakstest

(tekst vanas kirjaviisis)

Ühel päeval läinud kindralist mõisnik Musta kõrtsi taha jahile, koerapoisi saatnud kõrtsi ja käskinud seal oodata, kuni kuuleb püssipauku. Siis mingu koerapoiss Pikapõllu metsa suure kivi juurde, kus mõisnik teda ootab. Pauku kuuldes läinudki koerapoiss halli kivi juurde ning leidnud sealt mõisniku surnuna maas lamamas, püss kõrval. Mõisnik oli end maha lasknud.

Kui viimane Pidula **parun Stackelberg** end püssiga mõisa metsas maha lasi, tuli Pidulasse **parun Toll**, keda rahvasuu mäletab "punase vöö peremehena". Temal olnud punane vöö ja ise sõnanud talumeestele alatasa: "Mehed, rihmad kõhu otsa alla!" Toll jättis pekstavale punased vöödid, kui vahimees karistatavat kõvasti ei löönud ning võttis ise kepi ja andnud oma käega vahimehele kolki. Räägitakse, et punasevöömehel olid käinud sooled väljas (meie mõistes song) ja seepärast oligi ta kandnud vööd kõhu all.

Varem olnud Pidulas pidalitõbiste varjupaik, mõis aga oli Selgasel. Sealt mõis lammutati ja toodi üle Pidulasse. Mõisa rohtaias kaevu lähedal olnud kaua pidalitõbiste maja varemeid näha. Punasevöömees teinud Pidula mõisa rohtaeda suure mullakünka, et sellelt näha, kas inimesed on usinasti tööl. Künkalt oli raiutud mereni siht, milleks just, ei tea, aga meri paistnud künkalt hästi. Tollil tekkinud kohtus probleeme sakslaste toetamise pärast Prantsuse-Saksa sõja ajal ja ta uputas end Riiast tagasi tulles laevast välja hüpates Abruka saare lähedal. Merre hüpates olnud tal seljas linnusulgedest mantel, mis ei lasknud uppunud mehel merre vajuda.

Pidula mõisas elanud kord saksad **Tunžermannid**. Neile sündinud väga kidur laps. Amm, Varkja inimene, jäetud lapse juurde, kui saksad suveks kaugele ära sõitsid. Naisele lubatud, et see saab suure kingituse, kui sakste tagasi tulles on laps suur ja priske. Kõigele vaatamata laps ei võtnud rammu ega kasvanud. Naisel tulnud hea nõu ja ta tõi sugulaste juurest Varkjalt samavanuse, kuid priske ja tubli poisi ning vahetas selle mõisalapsega ära.

Sakste tagasi tulles olnudki poiss priske ja amm saanud kingituse. Sakste pojast saanud vene kindral, kidurast talupoisist aga halli nahavärviga nõrk mees, kes käinud teol ning kartnud teovankril sõites põrutamist, istme all kasutanud ta igal pool patju. Mõisas tööl käinud vahetatud poja nimi olnud Ott. Kui vahetuskauba teinud naine surema hakkas, tunnistanud ta oma patu üles. Kindral teinud ka keisrile asja selgeks ja palunud end vabastada, kuna pole õigest seisusest. Keiser vastanud, et kes tubli mees on, sellel pole seisus tähtis.

Vandiraiujad.indd 39 10.06.2010 10:23:06

Pidula mõisa teoorjus. Kui teoorjust taheti teha jalapäevades, siis pidi neid olema 8, kui loomadega, siis 6 päeva. Mindi kas härja või hobusega. Teine vaim[19] läks sügisel hobusega rehte peksma. Naistel tulnud kedrata 5–6 naela takku, villu 10 naela ümber, kedratud kodus.

Kohtuoinas pidi olema kõige parem ja andma välja oma naelanormi. Kui suur see norm oli, rahvas täpselt ei mäleta. Kohtuoinas pidi algul kaaluma 3 leisikat[20], kuid pärast 4 leisikat. Kui kaalu täis ei saanud, tuli juurde maksta. Kui kohtuoinas oli raskem, võidi järgmisel aastal veidi vähem tuua, ehk anti moodupärast natuke raha ka peale. Oinad suitsutati ära ja viidi Pärnu. Pärnus käidi ka sageli viinavooris. Üks vana Jüri, kes käinud Pärnus viinavooris, puurinud vaadile õige peenikese puuriga augu sisse. Sealt nirises viina või piiritust välja ja seda tarvitasid voorijad. Viina-aamid olnud algul kangesti läbipuuritud. Kui kaalu täis ei saanud, tuli juurde maksta.

Üks mees saanud "punasevöömehelt" **Tollilt** 60 hoopi vitsa. Teda oli "punasevöömehe" poeg kusagilt töö juurest ära kutsunud mõisa talliehituse juurde. Vana aga kutsunud mehe tagasi oma endise töö juurde ja lasknud anda karistuseks 60 vitsahoopi.

Jüripäevast mihklipäevani tuli jala ehk loomaga mõisas käia. Kui jala, siis 6 päeva, kui loomaga, siis 4. See olnud terve Pidula puumaade kohta ühesugune norm, vaatamata talu (puumaa) suurusele. Suvel veel peale selle kaks niidupäeva, 6 rukki- ja 6 odratalgupäeva. Algul ei antud nendel päevadel ka süüa, kuid hiljem antud. Pärdipäevast tuli vaim anda rehele, teine oli nõndasama teol. Rehtede päeval jaotati vald kolmeks osaks. Kahel esimesel rehenädalal tuli teha kumbagil nädalal 5 rehte, kolmandal nädalal 4 rehte. Talvel raiuti peamiselt puid – 9 jalga pinu pikk, 6 jalga kõrge, selle eest arvestati 1 päev. Üks pinu tuli raiuda arstirohu eest, selle mõõdud olid sama suured. Vaatamata sellele, kas haigeks jäid või mitte – pinu tuli ikka raiuda. Kui jäid haigeks, siis said ka rohtu, selle tõi parun ise apteegist ära, aga võib öelda, et enamikel juhtudel jäi abitahtja rohtudest ilma.

Heinatööd tehti viina eest. Kolm teotükki 4–5 toobi viina eest. Iga tükk 20 x 18 latti[21], või 18 x 18 latti. Naistel tuli talvel kedrata 6 naela takku, 4 naela linu.

"Korrakott," mis pidi olema uus, tuli viia kolmeks aastaks mõisa viinakööki. Pärast võis selle tagasi saada, kui tast midagi järgi oli jäänud. Naised pidid pesupäevadel käima mõisas riideid ja tubasid pesemas.

Kohustus oli mõisale igal aastal anda 1 kana, 10 muna, 1 nael kanepit. Kiviaeda tuli teha süld päevas, kusjuures kivid tuli ise kaevata, mõnes kohas veeti neid ka juurde. Puuaeda tuli teha 30 sülda mehe peale. Vilja veeti Kuressaarde. Mõnikord tuli talvel teha teopäevade eest 12 voori. Rahamaks oli kihelkonnakohtu maks – 60 kopikat. Aastas tuli maksta ka ½ vakka kaeru. Koolmeistri palgaks tuli maksta ½ külimittu[22] rukkeid.

Soldatiks minejatele maksis iga talu ühe rubla. Toll oli ise soldativalija ja valis ikka vaesemaid.

Pidula härra lammutanud 10 talu ja ühe vabadikukoha maha.

Kui keegi naist tahtis võtta, siis pidi ta härra käest luba küsima, keda ja kustkohast võib võtta. Sunnitud võtma vanu tüdrukuid, keda härra ise ära pruukinud.

Pidula mõisa peksu koht asus talli taga sõnnikuaugus pingil. Vahimees, kes ka kärner oli, olnud harilikult peksjaks. Mõni saanud niipalju peksa, et selle tagajärjel suri, 70 hoopi peetud surmanuhtluseks.

Sõnnikut vedades pidi hobune jooksma koormaga väljale minnes ja tühjalt koju tulles. Väljal jälgis seda kubjas, tee peal patseeris härra ise, et hirmutada hobust ja meest. Kes küllalt vara teole ei asunud, sai nahatäie. Seepärast oli peres sageli üks inimene teoleminejaid valvamas, et need ei jääks tõusmisega hiljaks. Ka jõulu- ja näärilaupäevadel käidi teol.

Ketrajad, kes saksale meeldisid, viidi saksa tuppa – teadagi milleks.

---

[19] **Vaim** – inimene.

[20] **Leisikas** – raskusühik, mis võrdus umbes poole puudaga.

[21] **1 latt** = 4 tükki,1 tükk = 18x20 latti, latt = 6 küünart ja üks vaks.

[22] **1 külimit** –11 liitrit.

Vandiraiujad.indd 40 10.06.2010 10:23:06

Igal talul tulnud käia umbes 30 km kaugel heinamaal, talul olnd niita ja loogu võtta 2 latsi[23], mille eest algul antud arstirohtu või kirstulaudu haiguse ja surma korral. Hiljem nagu ununud seegi andmine ära.

Kroonuvaldades olid latside mõõdud väiksemad eelpool toodud pärisvalla mõõtudest. Rukkilatsi suurus oli üheksa tükki. Iga tüki õsumise eest arvestati 1 päev. Odralatsis oli 10 tükki – iga tüki eest päev. Oder tuli kitkuda põlvili maas olles. Iga pudenenud pea tuli üles korjata. Ka heinalatsisid tuli teha päevade eest. Heina tehti ka talgupäevadega. Kurisoo niidus Selgase küla juures asus "pudruküün", mille nimi tuli sellest, et talgulistele viidi mõisast sinna tõrrega putru.

Tehtud päevad märgiti keppide peale. Muud arupidamist pole olnud. Kui nädalast päevi puudu jäi, pidi vastava osa päevi järgmisel nädalal tasa tegema. Suvel, viinategemise aegu, tuli 2 nädalat järjest mõisas tööl olla, kaasaarvatud pühapäev. Mõisa tuli viia piimapütt ja korrakott. Viimane tuli viia iga paari-kolme aasta järele.

Puu raiumisel pidi pinu suurus olema 6 jalga pikk ja 4 jalga kõrge. See tuli raiuda, mõisa ära viia ning seal laduda. Kahe koormaga viis teoline pinu ära ja sai selle eest ühe päeva. Küünlapäevast tulnd 2 jalga pinu kõrgusele juurde, teised mõõdud jäänd samaks. Teibaraiumine pidi toimuma küünlapäevani, siis võis päevas raiuda 300 tükki. Peale küünlapäeva tuli raiuda 500–600 teivast. Niiviisi tuli sagedasti teha ühte päeva 2–3 mehega.

Piirimõõtmiste aegu oli igale külale antud oma metsad, kuid Varkja, Odalätsi, Kuusiku külalt võtnud vana Toll need ära, hiljem võeti ka Kõõru küla metsad ära.

Inimeste müümisest Pidulas. Pidula mõisnikule Tollile oli müüdud vaadi viina ja härja eest pisike Kusta. See toimunud Tollide isaisa ajal. Ka varem oli inimesi müüdud, sageli Pidulasse.

Kuusnõmme mõisasaks olevat müünud Pilgusele kaks puumaa meest ühe valge hurda eest, müüdud mehi oli siis nimetatud hurdameesteks.

[23] **Lats** – plats, heinamaa suurus.

Tagamõisa riigi(kroonu)mõis (Taggamois)

Tagamõisa on rajatud XVI sajandi II poolel Kihelkonna-Undva-Kõruse-Vaigu teede ristumiskohale väikesele kõrgendikule. Allesolevatele mõisa varemetele on ehitatud väiksem elamu. Osaliselt on säilinud mõisa all olnud kelder. Täielikult hävinud on mantelkorsten.

Maja väljanägemist kirjeldas Tagamõisas sündinud ajaloolane, kirjanik ja bibliofiil **Voldemar Miller**: "Mõisahoone oli suur ühekordne puust ehitus, mille keskel oli veel säilinud mantelkorsten. Selle all oli nn "must köök", kus keedeti loomadele toitu, aga ka suitsutati liha. Maja suuremas, Undva poolses osas, milles oli ka paar ärklituba, elasid "saksad". Vaigupoolses tiivas olid teenijatoad. Vastaspoolel oli meie poeruum pakk-kambriga (ladu), kaks tuba ja väike köök. Sinna mahtusid ka veel mõned teenijatoad."

Kihelkonna suuruselt kolmanda kroonumõisa Tagamõisa (Taggamois, varasemates allikates Nemmel) ajalugu algab 1562, mil Maasilinna viimane ordufoogt **Heinrich Lüdinghausen-Wulf** andis oma nõbule **Heinrich Wredele** Paju mõisa ametkonnast Tagamõisa poolsaarest 1,5 vakust: Undva, Neeme, Kõruse küla umbes 20 taluga ning lisaks sealsed kalurid ja rannatalupidajad. 1570. aastal lisas hetsog Magnus mõisale veel 4 adramaad. Eravaldusesse jäi mõis XVII sajandi alguseni, mil maad läksid Wredelt võlgade katteks **Anrepile**, kuni mõis Taani võimude poolt riigile tagasi võeti.

XVII sajandil olid Tagamõisa külad Tammese, Kehila, Kõruse, Undva. Lisaks neile rannatalupidajad, kellest XIX sajandil moodustati Ranna ning Neeme küla.

XIX sajandil liideti Tammese küla Kureverega ja allutati Lümandale. Tagamõisaga liitus ka uus küla – Kuralase.

Mõisa Tagamõisa poolsaarel kutsuti Tagamõisa. Mõisa järele hakati ka poolsaart nimetama Tagamõisaks. Moodustati väike Tagamõisa ametkond – Tagamõisa kroonuvald. Tagamõisale kuulusid Undva, Neeme, Tohku, Kalmu, Kuralase, Metsa, Lätiniidi, Sepise, Kõruse, Kehila küla ja Rannaküla.

1866–1894 müüs mõis osa taludest pärisomandiks nende senistele pidajatele. Tagamõisa poolsaarel olid kehva põllumaa tõttu saagid madalad. Vilja müügiks ei jätkunud, vaevalt oma pere jaoks saadi leiba. Toidule saadi lisa kalapüügist, kuid raha rahval nende ostmiseks polnud.

Vandiraiujad.indd 41 10.06.2010 10:23:06

Talude päriseksostmisel tuli tasuda suur summa ostuhinnast ja see tõi muresid juurde, sest raha polnud kuskilt saada. Selle tõttu edenes ka talude ostmine aeglaselt. Hiljem kingiti talupidajatele see osa, mis varem oli ostmisel võlgu jäänud.

Tagamõisa viimane mõisnik oli **Arnold Eichfuss** (1858–1930). Ta on maetud Kihelkonna kalmistule. Eichfussi vanem poeg Richard elas pärast sõda Saksamaal ja pidas apteeki. Ka tütar Gerda elas Saksamaal, noorem poeg Oskar elas Ameerikas.

1905. aasta oli mässuline aeg ka Tagamõisas. Tagamõisa rentnik **Eichfuss** tahtnud riigi metsa ära raiuda, kuid külamehed tulnud kokku, läinud metsa ja pannud metsaraiumise seisma, põhjendades sellega, et metsa on niigi vähe. Aga Eichfuss müüs pärast ikkagi metsa ära.

Orjus Tagamõisas

Orjuse koorem lasus kihelkondlastel mõnel pool õige raske koormana turjal. Kõik külaelanikud ei käinud mitte oma ligemas mõisas kohustusi sooritamas. Nii näiteks oli Kurevere ja Tammese külal vaja käia läbi Paju mõisa, Rootsiküla ja kiriku valdade Lümandas oma kohustusi kandmas. Kehila küla aga käinud koguni väina ääres Sakla vallas orjuses, mis asus Kihelkonnalt mitmekümne kilomeetri kaugusel.

Tagamõisas olnud parun **Uul**, kes oli halb ja kuri mees. Kord tulnud Tagamõisa mingi laeva kapten, kes läinud Uuliga riidu. Mõisahärra nõudnud valla meestelt, et nad kapteni kinni paneksid. Keegi meestest ei julgenud esimesena kaptenit kinni võtma hakata. Üks lükanud teist, kuid keegi ei tihanud uksest tuppa astuda, kus kapten enesekaitses olnud. Kõruse küla mees öelnud siis, et läheb esimesena surma. Kapten pole talle midagi teinud, ka teistele meestele ei teinud kapten midagi. Kui aga Uul ise läks, pistnud kapten paruni ukse vahel surnuks.

Kui Uul oli Tagamõisa härra ja tööline tahtis põllult hädaga metsa joosta, tuli haralik puu ehk nn sitahark püsti ajada, see andis teada, et keegi on asjal ja teised praegu minna ei või.

Tavaliselt oli perest iga päev üks vaim mõisas tööl, teine käinud umbes 3 päeva nädalas. Jüripäevast mihklipäevani oli perest tööl üks mees hobuse ja vankriga. Laupäeva õhtuti ja pühapäeviti oldi kodus. Kaugemal käijatel tuli oma leivakott nädalaks kaasa võtta. Üks mees töötas talvel mõisa viinaköögis. Talvel veeti põldudele muda, kolme koorma eest arvestati üks päev.

Iga talupoeg pidi mõisasse viima kohtuoina, kui oinal olid suured sarved, võis see olla kaalult kergem, kui sarved olid väiksed, pidi oinas olema suurem. Kõik mõisale toodud oinad koguti kokku, tapeti, liha pandi pange soola ja siis korstnasse kuivama. Kuivatatud ja suitsutatud oinad viidi ühes viljavooriga Tallinna.

Hiljem hakatud Pärnus vooris käima. Vooris käies tarvitati eri seltsi regesid, mida hüüti voori ehk Pärnu regedeks. Vooride puhul pidid olema väljas oma hobusega ja suuremate regedega. Need olid harilikust reest ühe paku võrra pikemad – nelja pakuga. Igal talul oli oma vooriregi. Pärnust toodud tagasi linu, mida siis mõisas kedratud.

Mõisas olnud üks tuba ketramise jaoks, kus kedrati villast ja linadest kõike tarvisminevat. Igast talust käis talvel ketraja hulk aega mõisas tööl, tuli sageli talust vokk kaasa võtta. Juhtus nii, kes ei mõistnud või ei tahtnud hästi kedrata, pandi paelaga seina külge kinni ja karistuse suurendamiseks anti ühte kätte võileib ja teise liha, aga seda süüa ei saanud.

Kui kangad olid valmis, pandi need õue pleekima. Sageli varastati need ära, kuigi oli olemas järelvalvaja. Paruni asju varastati alati, seda ei peetud kuriteoks.

Kevadel pidid kolm meest mõisas külima. Parun ei tundnud seda tööd ja sellepärast püüti teda ka igapidi petta. Külijad asusid kolmekesi kõrvuti. Keskmine külija ei visanud seemetki, ainult pillus tühje peosid. Äärmised kaks aga külisid ja viskasid üle ka keskmise külija ala, et see mitte tühjaks ei jääks.

Metsa äärde asjale minnes kallati keskmise külija külimist vili oma kotti, mis põõsas ootas. Pärast viidi kott kõrtsi ja vili vahetati viina vastu. Parunit püüti petta ja mõisahärrat üle lüüa igal kombel.

Lihapuudus oli orjaajal üldine. Mõisas oli vana ups-kult, öösel pistnud karjapoisid kuldile südamesse, nii et see suri. Hommikul leidis karjatüdruk upsi surnuna ja ütles, et ups oli surnuks nõelatud. Mõisahärra käskinud sea metsa ära viia. Poisid seda just ootasid, nad ei viinud liha metsa, vaid jaotasid ära.

Vandiraiujad.indd 42 10.06.2010 10:23:06

Mõisas olnud suur kuulu-kukk. Ühel hommikul olnud kuulu-kukk surnud, rotid olevat selle pea ära söönud. Näritud kukk kästud jälle metsa viia, aga poisid said jälle liha lauale.

Kolme inimest pidi iga päev mõisas pekstama. Lapimees või vahimees olid peksumeheks. Kui kolme inimest ei pekstud, siis öeldi ikka, et kubjast ei ole kodus. Kilter oli põllul ka sitahargi ülestõstjaks. Kubjas ja mõisahärra kiusasid neid tüdrukuid, kes ei tahtnud olla nende armukesed. Kui keegi põllul mingi tööriista katki tegi, siis lõhkuja sai sealsmas peksa. Taluperemees pidi iga kord mõisa minema sulase eest kostma ja sai siis veel omakorda peksa. Kui suilisele pole leiba kaasa pandud, siis nädalalõpul viidi peremees mõisa talli taha ja see sai seal oma vitsad või kepid kätte.

Talurahval oli mõisa ees palju kohustusi: 1 riia vakk[24] otri, kohtu-oinas, kanad, munad. Tuli teha vene puid – võeti puud maha ja raiuti keskelt läbi 6–7 jala pikkuseks hirreks[25], mida kodus kuivatati ja hiljem linna veeti. Orjata tuli ka kroonumetsa päevi. Kui metsahoidjal oli midagi teha vaja, siis nõuti sinna töölisi. Igal aastal tuli metsavahile viia 4 riia külimittu männikäbisid. Kui kiviaiad ja kivimüürid olid lagunenud, nõuti talurahvast ka neid tegema.

Orjuseks oli ka metsakülimine. Maa tehti enne maakirveste ja haakidega kobedaks, kuhu siis puuseemned pääle küliti. Kui talu maha põles või vanaks jäi, anti kroonu metsast puud uue ehitamiseks. Tagamõisa oli kroonumõis.

Kui teolise loom läks kroonu metsa, tuli maksta kõrget trahvi, nii et need loomad sõid inimese elu sagedasti ära.

Orja leib oli aganane, harilik rabanduse leib. Rukkipeod, mis künas peeneks peksti, pandi teradele lisaks. Tõelist jahu oli niipalju, et leib vaevalt koos seisis. Hirmsas orjapõlves ei tohtinud müüa ega kaubelda. Kui teomees läks mõisa ja tal juhtus puhas leib kotis olema, siis keelas mõisnik sellist puhast teraleiba süüa.

Ööseti ja õhtuti tuli kiskuda piirgusi – hobuselooga täis ühe õhtuga. Hea puuga saanud selle normi täis, halva puuga mitte. Tehti ka puunõusid. Talvistel metsatöödel olnud mõisa omad hobused tarvitusel. Tükitööna tulnud raiuda päevas 300 teivast või 50 hirt ära lõhkuda. Kui seda ei jõudnud, tuli alata otsast peale – alles siis arvestati töö päeva ette.

Kui mõistööd hästi ei teinud, oli emaste karistus 10 napsu vitsu. Isastel oli karistus süü suuruse järele ja harilikult raskem. Karistusabinõuks oli peamiselt vits. Mõisa kubjas tagus väljal iga asjaga, mis käde sai.

Kogukonna kohtumõistmine sündis mõisa toas. Buxhoevden lasi selle eest igal puumaal ja vabadikul mõlemil võrdsel määral rukkeid õsuda. Selle maa suurus oli 12 x 9 latti, mis arvati päeva normiks. Teoaegsete heinamaatükkide suurus olnud 18 latti.

Paju rüütlimõis (Pajomois)

Paju mõisa kohta leidub kirjalikke teateid alates XVI sajandi keskpaigast. Keskajal asus seal ordumõis, Liivimaa ordule kuuluva Saaremaa loodeosa keskus. XVII sajandi algul moodustati selle kirdeosast Mustjala ametkond, mis sai alates 1646. aastast omaette riigimõisaks Mustjala kihelkonnas. 1798. aastal kinkis Vene keiser **Paul I** mõisa koos 11 adramaaga kapten **Carl Johannes von Lodele**, kes pantis selle 1807 **Peter Ludw. von Möllerile**. Temalt läks mõis 1811 **Alexander von Ditmarile,** kes müüs selle 1835. aastal **Friedrich von Buxhoevedenile**. 1846. aastal ostis mõisa **Carl Johann Freytag von Loringhoven**. Ülejäänud 11 adramaad jäid edasi riigi valdusesse.

Carl Johann Freytag von Loringhoveni ja tema perekonna kätte jäi mõis kodanliku maareformini. Paju mõisa mõisnik **Freitagh-Loringhoven** müüs Põllupangale maid veel 1910. aastal.

Paju mõisale kuulusid XVIII sajandil Virita, Läägi, Abula ja Kurevere küla. Tema talupojad elasid veel Alutaga, Tammese, Odalätsi, Selgase külas ning mitmes hajatalus.

XIX sajandi hingeloendite protokollides mõisat enam külade kaupa ei nimetata.

Mõisa peahoone oli pikk ühekorruseline kiviehitis, mis sai lõpliku väliskuju XIX sajandi alguseks. Esifassaadi vasakpoolses osas asus dolomiitsammastega katusealune, mis on tänaseks hävinud. Peahoone esise väljaku ümber olid massiivsete sammastega ait ja tall-tõllakuur.

Teise maailmasõja järel oli mõisas kolhoosikontor, hiljem ehitati see laudaks, siis viljaaidaks. Tänapäeval on hoone eraomanduses.

[24] **Riia vakk** – 58,7 liitrit.
[25] **Hirs** – pooleks raiutud puulatt, õrs.

Vandiraiujad.indd 43 10.06.2010 10:23:07

Freytag-Loringhovenid olid Paju mõisa härrad. Vana Loringhoven olnud mees, kes oma raha üle lugeda ei osanud. Kord läinud raha keldris hallitama. Kaks teenijat toonud raha keldrist välja ja hakanud seda päikese käes kuivatama.

Härra näinud, et kuivatamisel pole mingeid tagajärgi olnud, iga asi jääb kuivatamisel väiksemaks, rahahulk aga ei vähenenud. Kui teisel päeval ka asi ei paranenud, sai härrale selgeks, et teenijad ei oska raha kuivatada ja lasi nad töölt lahti. Uueks kuivatajaks võtnud ta karjapoisi ühes teenijatüdrukuga. Nüüd oli asi hoopis parem – raha kuivas kenasti, hunnik aina vähenes, tuul oli osa raha ära puhunud, metallraha jäi alles. Kuivatajatest sai hiljem paar.

Paju mõisal olid Väikesel Vilsandil heinamaad. **Loringhoven** ehitanud Pajukoplisse torni, et sealt Vilsandile, umbes 5–6 km kaugusele vaadata, kas töölised on töö ajal hoolega ametis.

Sama mees olnud kord vaimustatud hoolsatest puusaagijatest, kui ta aknast vaadates nägi neid hoolega töötavat. Puusaagijad olid aga väsinud Paju mõisa õues saagides ära, pannud saehambad ülespidi ning saaginud nii, sest ega seista tohi. Nii sai mõisasaksa petta. Aga selle eest, et Nina talu peremees kahte koera pidas, tahtnud vana Loringhoven teda lahti lasta.

Kord, kui saksa laeva päästmast tuldi, läinud sakslasest kapten ja päästelaeva Meteor kapten **Horst** koos teiste päästjatega Paju mõisa, kus pummeldatud öö läbi. Siis kamandanud **Ralph** oma teenijaid: "Miina, sina lähed selle kapteniga, Tiina, sellega, Viiu, sellega." **Voldemar Horstile** ütelnud aga keelates: "Ära sa minu mamsliga mine!" Ralphi mamsliks oli **Marii** Sõrvest, kellest mees polevat hoolinud ja see läinud mehest lahku.

Rahvas olnud Paju mõisa **Freytag-Loringhovenist** väga halval arvamusel. Mees oli olnud prantsuse äraandja, kes andis nende plaanid venelastele teada. Selliste teenete eest kingitudki talle mõis. Viimane Loringhoveni nime kandev mees liikunud kodus olles kogu aeg jahikoertega ringi, ise neid pekstes. Olnud suur joomar ja osalenud mitu korda duellidel, ükskord isegi Soomes.

Rahva suust pärinevad jutud, et **Carl Johann Freytag** löönud ühe asjamehena läbi Väikese väina silla ehitusraha. Ta olnud üks tammi jaoks raha kogujatest, selle korjatud raha mees ära tarvitanudki.

Mälestusi teoorjusest Paju mõisas
(tekst vanas kirjastiilis)

Paju mõisas tuli teha 3 jalapäeva ja 3 hobupäeva nädalas. Kumbagil korral võis ka naine teoline olla. Aru peeti jüripäeval ja mihklipäeval.

Suvel tuli teha mõisale 6 päeva nädalas. Seejuures künnipäevad hobusega ja heinaaeg jala. Heinad tuli aga ära vedada oma loomaga. Mõisale tuli teha 40 äkkepäeva, äked olid teomeeste teha. Kodust võeti kaasa puurid ja oherdid ning mindi mõisa ja tehti seal äkked valmis. Need olid mõisa äkked ja ainult mõisa töödeks. Kodus olid igal omad adrad ja äkked. Kui aga mõisa tuli kündma minna, võeti kodust oma adrad.

Heina tuli niita päevas 1,5 tükki. Heinatükk oli algul 10 x 30 puutäit, hiljem 18 x 18 puutäit suur. Rukkitükk oli 5 puutäit lai, 30 puutäit pikk. Selle eest arvestati 1 päev = 30 kopikat.

Rukis tuli lõigata sirbiga. Odratükk 4 x 30 puutäit = 1 päev. Need tuli kiskuda odrasirpidega. Kui odrad olid liiga lühikesed, tuli neid kiskuda lihtsalt peoga. Kaeratükk olnud rukkitükiga ühesuurune. Iga pere saanud tavaliselt õsuda 5 kaeratükki. Iga tükk = 1 päev = 30 kopikat.

Talve läbi tehti rehti – kuni paastumaarjapäevani. Rehed algasid seemnerehtedega laratsipäeva paiku. Talvel tuli teha 4 päeva hobustega.

Kedrati kodus ja mõisas. Kodus kedrati talve jooksul villa, takku ja linu – igaüht 5 naela. Tuli käia ka mõisas ketramas. Kodused kedrused lõppesid enne, kui mõisas.

Paju mõisas pole palju pekstud, kuid oksjoneid tehti sageli. Kes vanaks jäi ja mõisa päevi ei suutnud enam teha, sellele sai ikka oksjon osaks ja uus mees pandi kohale.

Mõisale tuli koos teiste kohustuste täitmisega viia ka puunõusid – raandasid, pütte.

Kiviaeda tuli laduda päevas 4 sülda ja aed pidi saama 4 jalga kõrge ning pealt 2 jalga lai.

Puuaeda tuli päevas teha 15 sülda. Arvestati alati 6-jalase süllaga. 90 teiba otsimine ja valmis tegemine andis päeva, 30 hirre tegemise eest saadi ka päev.

Mõisapäeva eest saadud talvel 20, suvel 30 kopikat.

Vandiraiujad.indd 44 10.06.2010 10:23:07

Kihelkonna mõisad

Kui mõisasse viidav kohtuoinas polnud küllalt suur, siis võeti hiljem vasik oina täiteks. Neid pole kaalutud, vaid saadetud kohe Pajukoplisse tapuootele.

Paju mõisas oli vanasti ka viinaköök.

Kurevere mõis

Kurevere mõisat meenutab rahvas vaid oma mälestustes. Kui selle mõisa omanik hakanud surema, oli ta öelnud, et tal on pajatäis kulda, "hobuse kööve" (~ 25 meetrit) täis maad, aga ei jõudnud öelda, kust otsida, enne suri. Seda kulda on läbi aegade mitmed otsinud.

Revolutsioonilised meeleolud

Mässumeelsus oli Kihelkonna rahva hulgas 1905. aastal päris suur. Pidulas, Rootsikülas, Tagala mõisas põletati mõisa küün ja mõned rehed. Tagala mõisas tunginud rahvas mõisa ja purustanud seal mööblit.

Kihelkonna saadikuina käisid Tartus kongressil **Karl Kull**, **Karl Hein**, **Kusta Triipan**. Pärast meeste naasmist peeti koosolek, rahvas asus kaitsma **Tõnissoni** seisukohti ning pastorile esitati märgukiri, mis sisaldas kõiki tolle aja nõudeid. Suuremaid kokkupõrkeid ei toimunud.

1905. aasta revolutsiooni ajal põlesid ühel ööl maha kaks Pidula mõisa heinaküüni. Üks küün asus Veskiniidis, teine Arjasteniidis. Mõisnik kedagi ei süüdistanud.

Maailmasõja päevil koondusid Kihelkonnale tugevad Vene sõjajõud, kuid sakslaste maabumisel 12. oktoobril 1917. aastal Tagalahes polnud venelased võimelised nendele vastupanu osutama. Sakslaste kätte langes Kihelkonna raadiojaam ja Papissaare lennuväeangaar 5 lennukiga. 13. oktoobri õhtuks oli kogu Kihelkonna sakslaste poolt üle võetud.

Revolutsioonilised meeleolud Papissaares XX sajandi algul.

Kõrtsid

Kõrtsid asutati selleks, et teekäijatele ööbimisteks ja puhkepeatusteks võimalusi pakkuda. Tegelikult oli soov rahva taskust viimane veering kõrtsimehe kauka kaudu mõisniku taskusse veeretada. Kõrtsid tegid seda eeskujulikult. Peaaegu igal mõisal oli viinaköök, mille toodang realiseeriti kõrtsis. Mis üle jäi, saadeti vooridega Riiga ja Tallinna kaudu Venemaale.

Isandate ahnus soodustas rahva joomahimu. Lugematu arv kõrtse, kus mõisnikud viina müüsid, sageli ainult põletatud viina, varitsesid hiirelõksudena maantee ääres möödasõitvaid saarlasi, kelle nälginud ja jõuetud hobused puhkust vajasid. Kaupmees, kellele taheti vilja müüa, kostitas müüjat enne kaubategemist viinaga.

1884. aastal hurjutati ajalehes Saarlane talurahvast alkoholi liigse tarvitamise pärast. Noomiti ka kirikutes. Kuid kõik need kirja- ja kõnemehed teadsid, et süüdi polnud tumedad talumehed, vaid mõisnikud – selle mürgi produtseerijad ja levitajad, kes saadud raha eest ise peenelt ja härrasmehelikult prassisid.

1890. aastal oli Saaremaal 109 kõrtsi. Ajaleht Saarlane 3/1890 teatas, et keskmiselt tulnud Saaremaal 480 hinge kohta 1 kõrts.

> "Kui teekäijail toidukraam otsa saab, astuvad nad kõrtsi, lootuses osta paar naela leiba ehk mõnda muud. Ei saanud leiba – kui tahad, võta viina ja õlut. Kõrtsid on rohkem ööhulkujate, kui teekäijate tarbeks. Peale selle on need kole mustad ja kasimata, üks kasin inimene ei tahagi sinna sisse minna. Esituba, mis teekäijate jäuks, on enam elajate talli sarnane. Sääl on sead, lambad, kanad ja haned sees ja see on enamasti igas kõrtsis nii."
>
> Saarlane 18/1890

XIX sajandi lõpul võttis riik Venemaal viinamüügi monopoli oma kätte, et panna piir suurele alkoholitarbimisele ja suunata müügitulu riigikassasse. Baltikumis olid kõrtsid siis veel mõisnike tuluallikaks ja rüütelkond kaitses neid meeleheitlikult. 1899. aastal avaldati ajalehtedes teade, et teostub kroonuviina müügimonopol ja Saaremaale jääb 12 ning Kuressaarde 3 viinakauplust. Sakslastest mõisnike mõjutusel võttis asi teise pöörde ning kõrtsid esialgu jäid, kuid ei võinud enam "lakkepaigad" olla. Neis lubati müüa vaid kinnistes pudelites monopoli viina, mida ei tohtinud kõrtsis lahti võtta, astuti vaid üle läve ja kustutati viinajanu ruumikates rehealustes. Loodeti, et kuna nüüd kõrtsid viina müügi pealt suurt tulu ei saa, siis kõrtsirent läheb väiksemaks ja mõisnikul pole vaja endisest kullaaugust kinni hoida.

XIX sajandi lõpuks otsustati kõrtside sulgemine, mis tuli rahvale kasuks. Saaremaa mõisnikud pressisid suletud kõrtside eest kahjutasuks välja 178 614,40 rubla.

Kõrtsid olid Kihelkonna ümbruses järgmistes kohtades: Tagamõisas, Taavi kõrts, Rootsikülas, kaks Paju mõisas, Loonal, kaks Pidulas, Ojul, Läägil, Teesul Lepa kõrts, Abajal, Vilsandi saarel. Eks neid oli veel, kuid enamik neist on aegade hõlma vajunud.

Kihelkonnal Rootsikülas asus Paju kõrts. Selle kõrtsi remontis **K. A. Toom** ja müüs **Johannes Sääsele**, kes tegi sellest ühe ruumi pagaritöökojaks ja hakkas seal saiu küpsetama.

Läägi külas, 300 meetrit Virita-Läägi teed mööda, enne Hõbeniku talu 400 meetrit vasakule oli Nurgi kõrts, millest on järel vaid väike küngas.

Teede äärde tekkisid võõrastemajad-toitlustuskohad, lisaks ka hobuste vahetamise kohad, kust sai osta veini ja söögipoolist. Need ehitati isegi kaugemal asuvate heinamaade juurde. Nii

Vandiraiujad.indd 46 10.06.2010 10:23:09

Kõrtsmik Johannes Sääse perekond.

näiteks oli Pidula mõisal 20 km kaugusel asuva heinamaa juures oma kõrts.

Kõrtside vastu hakkas ägedalt võitlust pidama Kihelkonna kirikuõpetaja **Ludvig Masing**. Tema agitatsiooni tulemusena pandi kinni mitu kõrtsi.

Algul olid kõrtsid puu-, hiljem kivimajad. Eelistati puust kõrtse suure kõrtsitoaga, kus pidi olema suur laud, rentniku elutuba koos sakstekambriga. Kõrts kujunes ka ümbruskonna rahvale seltsimajaks, kus tähistati tähtpäevi, mängisid pillimehed, tantsiti ja lõõgastuti. Viin polnud puhas, palju oli halva kvaliteediga puskariõli. Kõrtsid neelasid palju varandust ja raha. Igal mõisal ja mõisavallal pidi olema vähemalt üks kõrts, mis rahvast kooris. Kõrtsid võtsid rumalate käest kogu raha ära. Mõisakõrtsid teede ääres olid tuntud, aga nendele tehti ka seadusi – kõrtse ei tohtinud ehitada tihedamalt kui 1 penikoorem (7 km), väga tähtsatel kõrtsidel ei tohtinud naaberkõrts olla lähemal kui 3 penikoormat (21 km). Kuna ka kihelkond ehitas kõrtse, võisid need siiski sattuda üksteise lähedale.

XIV sajandil tekkis postivedu ning kutsarid või tallipoisid said kõrtsides puhata.

1630–1645, kui Saaremaa läks Rootsi riigi koosseisu, tuli saarele ka Rootsi postikorraldus. Kolm korda nädalas toodi linnast posti, postitee äärde tekkisid postijaamad, nende vahemaa pidi olema hobuse päevateekonna pikkune. Igal postijaamal oli 5–6 tiinu maad, kus tehti hobustele heina. Enne postijaamu oli postiküüdi kohustus, kõrtsid olid siis mõisa- ja postijaamadeks.

Kõrtsides müüdi algul õlut kannudega, üks kann oli 2 toopi, hiljem tulid ka 3-toobised õllekannud. Tavaline õllekann oli toobine. Lähker oli 1 ämbritäis ehk 1 pang. Viina müüdi kortliga – see oli veerand toopi, kusjuures toop oli 1,06 liitrit. Järgmine suurus oli 12 toopi.

Kortel – 265 gr ehk ¼ toopi.

Toop – 1,06 liitrit.

Pang – 12 toopi.

Aam – 400 toopi, seda viina veeti regedega.

1897.–1898. aastal tekkis riigi viinamonopol, viin läks ainult kroonu kauplustesse, kõrtsidest said teemajad.

Abaja lahe idapoolsel kaldal, kus praegu on suured puud ja kivivare, asus Abaja kõrts. Ukse kohal oli suurte tähtedega kiri: "Mats, pea kinni!" Samas majas üritati kord ka mudaraviga tegelda.

Must kõrts asus mõisa lähedal Muguri tee ääres. Sajandi lõpul ehitati uus kõrts mõisast ühe kilomeetri kaugusele mereranda viiva harutee äärde, et joobnud teeliste jutuhääled kõrtsi juurest mõisani ei kostaks.

Tagamõisa tee ääres Teesu rannas oli Lepa kõrts.

Taavi kõrts asus Kihelkonna-Kuressaare maantee ääres Taavimäel. 13. septembril 1932 müüdi see enampakkumise korras äravedamiseks. Hoone ostis hr Hiedel Kihelkonnalt 3000 sendi eest. Majast saadava ehitusmaterjali kasutas Hiedel oma ehituse juures Kihelkonnal. (Meie Maa 65/1932.)

Vana Tagamõisa kõrts olnud üheks suuremaks vaesuse allikaks.

Vilsandi kõrtsi sulgemisel oli suuri teeneid kapten Teärel. Vilsandlased olid kõrtsist tahtnud igal tingimusel lahti saada, kuid palvetele jäänud mõisapidaja kõrvad, kelle maa-alal kõrts asus, kurdiks.

Kapten Teäre õhutusel ja algatusel asunud mõned mehed kokku ning maksnud kõrtsi aastase rendi omast taskust välja, seejuures hoidnud kõrtsi kaubast tühjana. Esimesel aastal maksnud kõrtsi tühjakshoidmine koos rendiarvega 30 rubla. Teisel aastal, kui vilsandlased ikka oma kõrtsist lahtisaamise soovile kindlaks jäid, kõrts kaotati. See juhtus XIX sajandi 80-ndail aastail.

Joomine on liig ja röövib kõlblust, raha
Mõni lüüakse kas päriselt või osaliselt maha
Kuskil laadal, suvipäeval peol või talgus –
alkohol on kõige kurja juur ja algus.

Jakob Laul
"Hädariime Kihelkonnalt" 1938.

1963. aastal lammutati praeguse Kihelkonna bussijaama kohalt Sääse kõrts.

Vandiraiujad.indd 47 10.06.2010 10:23:12

Kõrtsielu

Hobune ja viljakoorem paigutati avarasse kõrtsihoovi, mees valis kõrtsitoa pikal lavatsil hea koha. Lavats oli lai, seda kasutati istumiseks ja magamiseks.

Mõnikord ööbisid kõrtsis mehed, kes tulid puukoormatega. Palgikoormad jäeti õuele, hobused viidi hoovi ja rakmed riputati kõrtsi seinale sinna löödud pikkadele puuvarnadele. Näljased mehed avasid lavatsitel leivakotid ja asusid keha kinnitama. Kõrtsimehelt telliti toop õlut ja kortel viina. Pärast pandi piibud põske ja jutt läks lahti.

Sageli ööbisid kõrtsis viinavooris käinud mehed, nad paigutasid oma hobused ja vankrid mõisale toodud soolakottidega hoovi. Väsinud mehed kobisid lavatsile, leivakott pea all, läkiläki peas ja kasukas katteks – nii lamati karedail kõvadel lavatsilaudadel, pead vastu seina, norskamine väristas kõrtsiseinu.

Kõrts – vaese mehe klubi, oli ainuke koht, kus vaene tööori meelelahutust võis leida. Kõrtsituba oli suur, sinna mahtus palju inimesi. Kõrtsi läksid vanad oma elumuresid kurtma, noored elurõõmu ilmutama. Pühapäeval mindi kirikust tulles kõrtsist läbi. Hobused toodi kiriku lasila küljest kõrtsi lasila juurde konutama.

Kui naine oli kirikus kaasas, võttis see seniks ohjad, kui mees kõrtsist lastele saia läks muretsema. Kui mehe tulek viibis, läks naine kõrtsi ja tõi mehe ära. Kombeks oli, et naised-lapsed meestega kõrtsi sisse ei läinud. Kui aga naisterahvad pikal reisil kaasas olid, tuli neil samuti kõrtsi lavatsil ööbida.

Mehed Jürgensi maja trepil, vasakul Johannes Sääsk.

Vanasti käinud ka karutantsitajad karuga ja leierkastimehed mööda kõrtse talurahva kopikatele jahti pidamas.

Endine kõrts-teemaja alevikus tänapäeval.

Külad

Ühteainsasse hoonesse mahub pere,
lehm, hobune, põrsas või lambapaar.
Keldrit katab lagunend paadikere
ja värava kõrval kahiseb saar.

Tee algab siit väravast. Kivine kallas,
kadakaist kaetud viib lahele.
Tee jõuab kõrge kuusiku alla,
suurte sõnajalgade vahele.

D. Vaarandi
"Tagamõisa radadel"

Küla on asula, kus on mitu (Eestis vähemalt kolm) omaette iseseisvalt majandavat, kuid omavahel väga tihedalt seotud peret või talu. Külas olid tihedalt seotud külakogukond, territoorium ja asula. Kogukonna moodustasid kõik küla elanikud, juhtivad olid peremehed, kes vastutasid majapidamiste eest. Territoorium hõlmas metsi, põllu-, heina- ja karjamaid, veekogusid jm terviklikul alal. Külade liigid: haja-, ring-, sumb-, tuumik-, tänav-, ahelküla.

- Hajaküla – taluõued asetsesid kindla süsteemita üksteisest eemal. Õued korrapäratult põldude vahel ja servadel, heina- ja karjamaade juures.
- Ringküla – taluõued moodustasid tiheda ringi keset põlde või lohku, mille sees oli tavaliselt veekogu. Peatee kulges piki põlluserva ümber küla, põhihooned olid tee ääres, kõrvalhooned ja aiamaad suunatud küla keskme poole.
- Sumbküla – taluõued asetsesid vabalt kobaras koos, karja- ja heinamaad ümbritsesid küla mitmest küljest. Sumbkülad olid enam levinud saartel.

Külatänav Kehila külas.

- Tuumikküla – hajali talude tuumiku ümber tekkinud tihe küla koos taluõuedega kujunes välja XIX sajandi jooksul, Saaremaa lääneosas varem.
- Tänavküla – slaavipärane asulatüüp sirge planeeritud tee ja korrapäraselt tänava äärde ehitatud hoonete ja õuedega, kusjuures aiamaad jäid õuede taha.
- Ridaküla – õued paiknevad tihedalt üksteise kõrval, moodustades kompaktse külaala.

Kihelkonna kandi asustus koondus rannikule, kõrgem sisemaa oli hõredalt asustatud.

Asustuskeskused olid Pidula ja Karujärve vahel, Tagamõisa poolsaarel, Kihelkonna lõunasopis, kiriku ümbruses.

Mõned asulatüüpide näited Vandiraiujate maal:

- hajaküla: Rootsiküla;
- hajaküla ja sumbküla segavormid: Kõruse, Undva;
- sumbkülad: Tammese, Kehila;
- tänavkülad: Viki, Vedruka.

Vandiraiujad.indd 49 10.06.2010 10:23:26

Elumaja mere ääres 1915. aastal.

Harila talu aida sein on tehtud aakrikuna leitud laevateki laudadest.

Küla oli kas väike või suur. Suurem küla jagunes osaküladeks, näiteks alakülaks või kutsuti külaosa mõne talu nime järgi.

Ühe või mitme talu peale olid koolitalud, posti-kirjatalud, palvemajad. Külades olid pühapaigad vaimumaailmaga suhtlemiseks ja lahkunute ärasaatmiseks, mängu- ning tantsuplatsid, näiteks Vaigu mäel ja Hiieniidi serval.

Sageli olid külaperedel ühised karja-, heina-, metsa- ja põllumaad.

Ojadest-jõgedest üleminekuks ehitati ületamiskohti juba ammustel aegadel. Leiti madalamad kohad, koolmed, kust sai vankriga läbi sõita. Kui vett jões rohkem oli, asetati jõe kitsamatele kohtadele parajate vahemaadega suured paekivid, et ka vanemad inimesed saaksid veekogust üle minna.

Selline jõe ületuskoht on väga hästi säilinud Virita-Läägi teel, selle ristumisel Oju-Paekraaviga, tuleb vaid minna ristumiskohast 400 meetrit mööda jõge ida suunas. Selle jõe ületuskoht on ilmekas näide, et ka siin oli kunagi ühendustee.

Kihelkonna-Läägi jalakäijate tee kulges üle Oju-Pae oja.

Küla igal teelõigul, põllulapil, heinamaal, kivil, veekogul, rannalõigul, metsatukal oli oma nimi. See võimaldas inimestel omavahelises kõnes lihtsamalt seletada, kus olid hobused, lehmad või lambad. Talukohtade hoovides maha võetud puudel on sageli näha üle 100 aastaringi. See näitab talude suurt vanust.

Paljudes peredes olid tuulikud, kuid lisaks veskile oli peres ka käsikivi, mida on veel kasutanud praegune vanem generatsioon. Ometigi sai tuuleveskite aeg otsa, sest suuremaid graniitkive, millest jahvekive teha, ei leitud enam ja tuli leida uus jahvatustehnoloogia.

Igal endast lugupidaval perel oli oma peremärk, tuulelipp lauda või maja katusel, korralik õuevärav ja Ojamaalt toodud teritus- ehk käiakivi.

Külades olid suurematel taludel tõrvaahjud, kuna tõrva kasutati puidu kaitsevahendina niiskuse vastu ja ka loomade ravimina. Pärast puude mahavõtmist juuriti maa seest ka kännud välja. Kändude kuumutamisega tõrvaahjudes saadigi vajalik kraam kätte.

Pärast II maailmasõda tekkisid nupukamate meeste taludesse elektri andmiseks tuulegeneraatorid, kusjuures generaator oli saadud sõjatehnikalt.

Odalätsi külas oli isegi allikate toitel elektrigeneraator. Kiirassaares Ranna talus monteeris Priidu Tampere sõjamasinalt dünamo ja akud maha ning tõi endale nende abil elektrivalguse tuppa.

Praegusel Kihelkonna valla territooriumil on 41 küla, kunagi oli neid palju rohkem.

Saabunud on külade tühjenemise aeg – nendest on järel vaid riismed.

Vandiraiujad.indd 50 10.06.2010 10:23:37

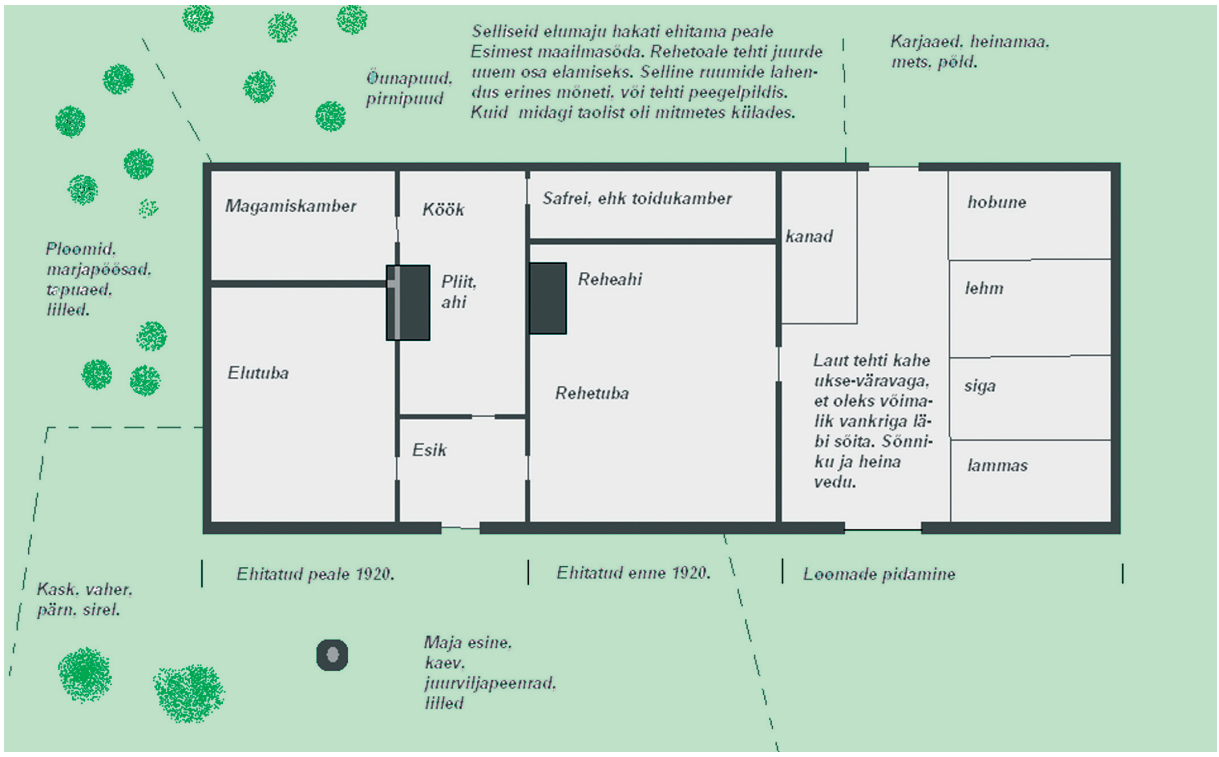

Talu tüüpelamu

Selliseid tüüpelamuid oli pärast I maailmasõda külas kümmekond, mõned majad ehitati peegelpildis.

Seinad horisontaal- või püstpalkidest, nende vahetäidiseks sammal. Korstnajalg ja korsten tehti tahutud dolomiitplokkidest. Toad kaeti seestpoolt savi-lubjakorraga ning valgendati lubjaga.

Pärast II maailmasõda hakati maju väljastpoolt vooderdama hööveldatud voodrilaudadega.

Taludes kasutati erinevad ahjusid:

Kaarvõlviga ahi.

Ahi majakavahi majas Kiipsaare nukil.

Ahi Kuralase külas.

Vandiraiujad.indd 51 10.06.2010 10:23:44

Ahi paargus.

Ahi kunagises rehetoas (tuhlistetoas).

Ahi-mantelkorsten Tammese külas.

Saatu talu tõrvaahju varemed.

Külad läbi aja

Abaja

1692 Abbaja Reino Simo, 1731 Abbaja Hinrich, Abbaja Simmo, 1738 Abbaga Hinrich, Abbaga Simmo, 1782 Abaja Michel, Aboja Iack, 1826 Abbaja. < abaja: abajaslaht, meresopp.

Abaja küla talud: Nurme, Kadariku, Kuusiku, Ligge, Põllumäe, Abaja-Riido, Abaja-Mihkli, Abaja-Reediku, Panga, Piusi.

Abula

Mustjala: 1453 Hans van Apoll is eyn bur up Dagede, 1592 Abbola, Abbola, 1798 Abbul.< abu. Küla nimetus võib lähtuda isikunimest < Apo, Appo < Aabraham.

Abula küla talud: Aandi, Endriku, Essi, Jaagu, Kaasiku, Kadariku, Kausta, Kirsi, Koksi, Kooli, Kuusiku, Kõnsagu, Ärima, Laasi-Matsi, Leemeti, Linnu, Lopsu, Matu, Murru, Mäe, Männiku, Pahasoo I, Pahasoo II, Peetri, Pihla, Pärste, Raavi, Ranna I, Ranna II, Ranna-Niidi, Sepase, Simmu, Suuressoo, Teevahe, Tinama, Uielu, Ullepi, Uuetoa, Uustalu, Vintsi.

Muistsel orduajal kuulus Abula koos enamiku Mustjala aladega Kihelkonna valdusesse, mille keskus asus Paju mõisas. 1646. aastal moodustati iseseisev Mustjala kihelkond ja Abula liideti sellega.

Mõisaorjuse ajal tegid talupojad Abula maade ja Pidula mõisamaade piirile Jäärapeksu mäelt Unuda metsa äärt mööda Varesna rannani kiviaia. See kiviaed jäi hiljem Mustjala ja Kihelkonna valla piiriks.

XVIII sajandi algul asutati Abula riigimõis ja talupojad tõrjuti kehvematele ääremaadele, kuhu tekkis palju vabadikukohti. Sajandi lõpul jagati riigimõis taludeks tagasi, need andsid tööjõudu Pidula mõisale ja said sealt 13 asundustalu. 1846–1848 läksid paljud külaelanikud vene usku lootuses saada talude pärisomanikuks ja vabaneda maksudest. 1890 hakati külas talusid päriseks ostma.

1817. aastal oli Abulas külakool. Koolimaja asus suitsutares, koolmeistrid olid **Aandi Simmu**, **Taavi Väli** jt.

Enne viimast sõda oli Abulas 15 talu ja 36 vabadikuperet. Viiel talul oli oma talu vajadusteks tuulik, jahvatati leivajahu, tangu ja lihtjahu.

Vandiraiujad.indd 52 10.06.2010 10:23:53

Koduküla Abula

Täna koos me külalapsed üle pika aja,
lahkesti meid vastu võtab armas koduküla.
Aeg on läind kui unenägu tegudes ja töödes,
nüüd on juba paljudel meil hõbehalli juustes.
Lapsepõlve mälestusi kaand oma põues,
unenägudes isatalu õues.

Oli aeg, kui kodukülast tuli ära minna:
rahapuudus, kergem elu meelitasid linna.
Seal nüüd kõigil oma kodu, kõigil oma pere,
unustuse hõlma vajus vana kodutare.
Olgu kus ka oma kodu, olgu oma elu,
koduküla meenutades tunned hinges valu.

Esivanemad on läinud igavikuteele.
Küla on nüüd tühjaks jäänud,
see teeb nukraks meele
ja kui vahest lastel oma külast räägin,
seal ei olnud nende kodu, sellest nad ei teagi,
kui ehk keegi nendest minevikku uurib,
ja siis kodukülast otsib oma juuri.

Aliide Heinam
10. mail 2009

Julius Marki meenutused Abulast:

Põhjasõja ajal puhkenud katku ja venelaste rüüstamise läbi sai Abula küla vähem kannatada kui naaberalad. Kasakate laagripaik oli Pidula-Kihelkonna tee ääres Raba pere juures, kuhu kasakad olid kaevu kaevanud. Veel tänapäevalgi nimetatakse seda nõmmeseljandikku raba serval "kasakakaevu pealseks".

Abula küla, kunagine Kihelkonna kauge tagamaa, oli rikas muistsete kommete ja rahvalaulude poolest. Vanu regilaule ja pulmatavasid on külas kogunud Pidula koolijuhataja **Jakob Laul**. Abula pulmalaulikud olid **Mare Vainula,** kirjanik **Endla Tegova** ema, **Ann Uustal, Leen Mets** ja **Leen Riis**. Koos pulmalaulikutega on kadunud vanad pulmakombed – valepruudid, kahe otsaga pulmad ja kuulus rongitants, kus tantsiti läbi tubade, õuest tänavale ning üle kiviaedade.

Küla noored mehed sõitsid kaubalaevadel, osa rändas isegi Ameerikasse. **Mihkel Matt** Kõntsaaugu vabadikuperest oli üks esimesi Ameerikasse minejaid, hiljem viis ta endaga kaasa 15aastase poja Vladimiri. Ameerikast tuli tagasi **Mihkel Rüüs** Jaagu talust ja avas Abula külas Sepasoo talu lähedal küla esimese kaupluse. Palju aastaid maailmameredel sõitnud **Taavi Matt** Matu talust jutustas külameestele õllekapa juures huvitavaid lugusid merereisidest ja võõrastest sadamatest.

Johannes Naulaine Naale vabadikutalust läks noore poisina purjelaevale madruseks, hiljem teenis Prantsuse võõrleegionis Põhja-Aafrika lahingutes, kus sai haavata ja pöördus invaliidina koju tagasi. Prantsuse riik maksis talle pensioni.

Mitmed kaugsõidukaptenid olid pärit Abula külast: **Toomas** ja **Taavi Uustal** Uustalu talust, **Jaan Riis** Pahasoo vabadikuperest. Mäe vabadikuperest oli Tallinnas sõjaväearsenalis relvameister majori auastmes **Jaan Haandi**.

1941. aastal mobiliseeriti külast 10 meest, kellest hukkus 6: **Samuel Liis, Taavet Parmas, Osvald Naulaine, Arkadi Vinter, Eduard Arro, Paul Jakobson**. Tagasi Eestisse jõudsid **Arvo Niitvägi, Ruuben Haandi, Arseni Vinter, Abner Uustal**. Saaremaa rannakaitsesse määratud seitse meest pääsesid pärast sakslaste tulekut tagasi koju.

Uustalu talust **Joosep Uustal** oli linnas traktoristide kursustel, sealt saadeti ta koos teiste kursuslastega hävituspataljoni. Hiljem Uustal vahistati sakslaste poolt ja lasti maha. Sakslased hukkasid ka **Villem Parmase** Sooääre vabadikutalust, kes oli 1941. aastal Abula külavanem.

Surma said **Viktor Freitag, Alfred Tamm, Aleksander Mets.** Teadmata kadunuks jäid **Johannes Vainula, Paul Uustal**, **Joosep Viljaste.**

1945. aastal arreteerisid Vene võimud **Aser Haandi** Aandi talust, kes pidas Norilski surmalaagris sunnitöölisena vastu 11 aastat ja jõudis 1956. aastal tagasi koju.

Maimu Pere meenutus Abulast:

Kardoni mägi oli noorte kooskäimise koht. Seal oli suur karussellitaoline öörkiik. Lõkkeplatsi ümber olid istumiseks pingid, kuhu poisid lõikasid enne sõtta minekut oma nimed. Kes langesid, nende nimede järele kirjutati hiljem rist ja surmasaamise kuupäev.

1944. aasta sügisel lõhkusid venelased need pingid ja kiige.

Abula külas elanud tuntud inimesed:

Abner Uustal – Tartu Ülikooli õigusteaduse professor.

Jaan Malm – Lenini ordeni kavaler maaparanduses.

Hermiine Viljaste – Tööpunalipu ordeniga autasustatud naistraktorist.

Leonora Tamm – sotsialistliku töö kangelane tehases Punane Kunda.

Vandiraiujad.indd 53 10.06.2010 10:23:53

Endla Tegova – kirjanik, kes jäädvustas kohaliku elu raamatutesse.

Maimu Pere – edukas pedagoog, mitmete autasude omanik.

Kallaste

Kallaste küla talud: Kuuste, Sihi, Saarte, Lasna, Rannamõisa, Männiku, Teera (Teeääre), Silla, Mändmetsa, Kõrtsi, Pikapõllu, Onni.

Kallaste külas oli OÜ Eesti saeveskid Onni saevabrik.

Kalmu (asunduskülа)

1796 Kalmo Peld.< kalm: kalmu.

Kalmu küla talud: Sihi I, Kalmu**,** Marise (Panga), Tohku, Ahi, Kärala, Kõrve, Algo, Sihi II, Käiu, Sopi, Marise, Kraavi, Reedu, Allika, Risti, Otsa, Suurelatsi, Paatsa, Mulgu, Karja, Töide, Nurga, Käänuvahi, Sihi III, Tamme, Risti, Sihi IV, Välja.

Kalmu külas Sopil elas tuntud voki- ja orelimeister **Sopi Jüri.**

Kehila

1570 Keuell, 1645 Keuell, XVII sajandi keskel Kehela Kort, 1731 Kähel, 1738 Kahel, 1782 Kehhila, 1798 Kähhila. < keha.

Küla nimi võibolla tekkinud isikunimest, millele on liitunud –la < Kewe (li)Matz + –la.

Kehila küla talud: Aida, Männi, Madise, Kaibiste I, Kaibiste II, Rootsi, Andruse, Leemeti, Peetri-Jaagu-Matsi, Leemeti, Lassi, Miilaste I, Miilaste II, Kullamaa I, Männiku, Liiva, Teesoo, Ermespää, Kanara, Kullamaa II, Rapaku, Värkvälja, Vissi, Põllu, Miilaste III, Välja, Niidi, Metsa, Suurisoo, Paju, Ussivare, Kurni, Vatja, Tõrvaahju, Katku, Jõe. Lisa: Matisu, Tõnu, Jaagu, Aadu, Mardi, Simmu, Redigu, Rehe, Laasma-Turu, Kopli, Rauda, Sihi, Kõrtsi, Kiveriku, Kruusnõmme.

Külas oli 6 tuulikut, alles on üks tiibadeta tuulik. Hävinud on kunagine Kehila koolimaja, mis oli palju aastaid külanoortele koosviibimiste kohaks.

Kehila külast on pärit palju meremehi. Aadu talust **Oskar Liiv** uppus Läänemeres 1932. aastal, ta kukkus Vilsandi Teäre purjelaeva Antonia pealt purje seadmisel merre.

Reediku talust **Priidu Tinarist** hukkus Läänemeres 1932. aastal, kui Rootsi aurik pimedas Teäre purjelaevale Emilia otsa sõitis ja see põhja läks.

Kehilas külas osteti mõisniku poolt müüdavatest taludest kiiresti kaks talu – Simmu ja Jaagu.

XIX sajandi keskpaigas ehitati Reediku talukompleksi rehielamu ja ait. Praeguseks on talu suvekoduks müüdud ja omanik tegutseb seal omapäi. Sama saatus on ka Aadu talul.

Kehilas sündis 1899. aastal aktiivne ühiskonnategelane **Jakob Laul**. Ta oli laulu- ja muusikamees, näidendite autor ja näitejuht, rahvaluulekoguja, fotograaf, bibliofiil, erinevate ühingute aktivist, töötas 1924–1940 Pidula Algkooli juhatajana.

Kunagine Kehila Algkool asus praeguse alajaama kohal. Selle õlgkatusega puumaja ehitasid kohalikud külamehed XIX sajandi viimasel kolmandikul. Koolitares oli kolme klassi kohta üksainus suur klassituba, kuhu sai kivipõrandaga esikust. Kool likvideeriti 1929. aastal. 1930. hakkas hoones tegutsema Kihelkonna vabatahtliku tuletõrjeühingu Kehila rühm. Majas on olnud kohalik maanoorte ühing. Viiekümnendail aastail, kui koolimaja katus läbi hakkas jooksma, viidi hoone külast ära.

Kehilas on Miilaste turismitalu-muuseum. **Jaan Mändmaa** on rajanud oma kodutallu tõelise vaatamisväärsuse, kus on erinevaid eksponaate mitmetelt elualadelt nagu kalandus, merendus, põllu- ja sepatööriistad jt. Kogumisega alustas mees 1995. aastal, nüüd on muuseum ametlikult kultuuriministeeriumi registris. Õues on kümme maja eksponaate täis ja uusi hooneid tuleb juurdegi. Seal on sepikoda, ehtne suitsusaun, püstkoda, puutöötuba. Muuseumi laiendamine toimub pidevalt.

Kiirassaare

1794 Kierasare Ninna, 1800 Kierasare Metz, 1826 Kirasso. < kiir: kiire `kukal`.

Kiirassaare küla talud: Vesiku, Kiirassaare, Metsa-Pärdi, Ranna, Sepa, Sihi, Mäepea, Upsi.

Kihelkonna

1234 Kiligunde, 1235 Kylegunde, 1254 Kiligund, 1309 Kilgunde, 1438 Kylgunde, 1645 Kylekund, 1798 Kilekond. Kihelkonna < kihlakonta.

Kihelkonna talud ja majad: Nurga, Kõrtsisaadu, Halliste, Tuuliku, Kõlu, Urka, Mihkli, Rootsikolpa, Taara, Tillingu, Sillanina, Latika,

Vandiraiujad.indd 54 10.06.2010 10:23:54

Kopli, Liimanni, Pärniku, Hansoni, Levesi (Laugisoo), Arsti, Koguduse, Tillinga, Männiku, Saare, Seebergi, Lageste, Edu, Rahvamaja, Kiveriku, Tammearu, Pagari, Pärniku, Keski, Mäeotsa, Mastiika, Sääse, Toomi, Tulu, Jaani, Sireli, Kõrtsi, Värava, Veini, Paju, Ranna, Lepiku, Tõnise, Hannuse, Lahe, Õie, Hannuse II, Saarestiku, Mihkli, Pihla, Poopuu, Aida, Hannuse, Pisielu, Luha, Mäe, Kopli, Ranna, Põllu, Truuväärti, Teederisti, Taube, Aida, Mäe, Välja, Paju, Kivi, Paju, Kase, Allika.

Kotsma (kadunud küla)

1506 Kottisim , XVII sajand Kotzma, 1645 Kozma, 1693 Ohlo Micko Ott Kotzime Küllast, 1782 Kotzme Lasi Mart, 1798 Kadsma. Kotsma < Kotsme.

Kurevere

1645 Kurrefer, Kurrifer, 1691 Kurriferi Reino, 1731 Kurrefer, 1782 Kurrever, 1826 Kurrewerre.< kurg: kure.

Kurevere küla talud: Saadu, Naali, Tiidu, Tõnise, Jaagu, Kurevere I, Kurevere II, Kõrtsi, Kopli, Allika, Välja, Kulda, Kurevere III, Kurevere IV, Kurevere V, Tiidu II, Henriku, Jaani, Tamme, Laose I, Leespõllu, Harila, Ossi I, Panga, Posti, Kuusiku, Värava, Männiku, Laose II, Arjatse, Ossi II, Tuudi, Pitkanina, Kordoni plats, Tiidu II, Põllu, Maantee, Poopuu, Sõbra, Kadariku, Niidi, Saadu.

Küla ammust asustatust tunnistavad seitse väikeselohulist ohvrikivi – Tondikivid –, mis asuvad maanteeäärsel karjamaal. Kultuseobjektideks on need olnud I aastatuhandest eKr. Kuna kivid on koos, arvatakse, et need veeti ühe kivi ümber kokku. Võimalik, et see toimus Pidula mõisniku **Bernhard von Tolli** ettevõtmisel. Viimati taheti kive ära viia täitekivideks Veere sadama ehitamisel. **Osvald Maak** Tiidu talust ei lasknud aga seda toimuda.

Osa kividest asuvad endise Reinu talu õues, Kulda talu aias, Kopli pere heinamaal. Kulda talu kivi alla olevat suur varandus peidetud. Küla idapoolses osas, Läägi küla tee ääres on alles 60 kivikalmet.

Eelmise sajandi algupoolel oli Kurevere hajakülas 45 suitsu, praegu on külas koos suvekodudega kümmekond maja. Hävinud on küla seitse tuulikut. Tänapäevani on säilinud üksikud vanemad taluhooned, mille korstnakivid raiuti XX sajandi algul kohalikust lubjakivist. Kureveres, Kulda mäel olev dolomiidilasund võimaldas teha erinevaid tooteid: korstnakivid, hauaristid, dekoratiivkujundid.

Kui hakati talusid päriseks ostma, osteti Kurevere külas kohe kaks talu. Eelmise sajandi algul oli pidalitõbi Kurevere kandis väga ohtlik haigus. Ossi talu perenaine haigestus ja suri, peremees läks Audakusse haiglasse. Vanemateta jäi kuus last, kellest noorim oli vaid kaheaastane.

Eesti Vabariigi esimese iseseisvuse ajal said paljud külaelanikud tööd Jaagarahu paemurrus. Kui paemurdu enam ei kasutatud, täitus karjäär veega. Suve alguse soe vesi meelitas sinna inimesi suplema. Karjääri ebatasase põhja tõttu oli see väga ohtlik, nii mõnigi külanoor on jätnud sinna oma elu.

Esimesse maailmasõtta läks külast 8 noormeest, II maailmasõtta 14 meest. Paljud neist ei tulnud tagasi.

Kurevere külast Kiisa talust oli pärit Eesti kaitseväe lendur **Priidu Kubits**. 1931. aastal maandus ta lennukiga Kurevere küla lähedale lagedale karjamaale. Mees tegi Oju küla Nina talu peretütrele lõbusõitu, tiirutades mõned

Hobuloogapainuti hoone seinal.

Lakaredel Harila talus.

Vandiraiujad.indd 55 10.06.2010 10:24:00

ringid Kihelkonna aleviku kohal ja maandus Papissaare tee äärsele lagedale karjamaale. Priidu Kubits oli lendur 1940. aastani.

Lendur Priidu Kubitsa küllasõit Kuressaares ja Kihelkonnal äratas laialdast huvi

Kaitseväe lendur **Kubits** alustas laupäeva õhtupoolikul Tartu õhu- ja gaasikaitse ühingu eralennukil Kai – ESPDN lendu Tallinnast Kuressaarde.

Tugev tuul ja rahe takistas lendu tunduvalt, nii et lennuks Kuressaarde kulus 2 tundi 20 minutit. Kuressaare jõuti õhtul hilja. Maanduti Sikassaare väljal, veneaegsel lennuplatsil, milleks Sikassaare mõisa omanik mag. **A. Allik** oli annud lahkesti loa.

Kuna lendur ja motorist, kes mõlemad olid kerges suveriides, olid saanud teel tugevasti külmetada, ruttasid nad peale maandumist linna sauna, kus kuumas leilis viheldi külmetuse tagajärjed kehast välja.

Pühapäeva hommikul kella 9 ja 10 vahel algas Kai lende linna kohal. Sikassaare väljale küüni juure oli kogunenud lende jälgima suur hulk publikut. Eriti suurt huvi tundsid pealtvaatajad vigurlendudest, s.o mitmesugustest "sõlmedest", milliste tegemises lendur Kubits, kel lennu alal suur praktika ja laialdased kogemused, meister.

Kuressaarlastest tegid lennu kaasa üle kümne isiku, teiste seas malevapäälik kol. **D. Särev**, **Aser Martinson**, **Karl Salong**, **A. Bergman**, kordnik **Ardam**, **R. Heinlaid**, **J. Vorms** ja **V. Sagorski**.

Õhtupoolikul tegi lendur **Kubits** lennu ka oma kodukihelkonda Kihelkonnale. Enne maandumist Abaja rannas tiirles lennuk Kihelkonna alevi kohal õige madalalt. Parajasti oli lõppenud Kihelkonna kirikus tallinlaste kontsert ja inimesed väljusid kirikust. Lennu jälgijaid oli rohkesti. Enamik neist ruttas ka lennuki maandumiskohta Abaja lahe äärde. Sealgi saadi näha huvitavaid vigurlende ja kuulati lenduri seletusi Eestis valmistatud (ainult mootor on Inglise oma) uue eralennuki kohta, millega ta Saaremaad külastas.

Sealt võttis lendur sõitjana kaasa kihelkondlase **prl. Noora Hõbeniku** ja sõit läks üle Saaremaa põhjaosa Kuressaare tagasi.

Kuressaarest alati lendu Tallinna tagasi hilisõhtul. Seegi lend arenes õnnelikult.

Meie Maa 64/3.05.1935

Kuremetsa

Küla on alguse saanud kunagi Odalätsi küla alla kuulunud Kure talust.

1685 Kurre Thönnis, 1816 Kurre Thomas Niggol Sohn, 1826 Kurre. < kurg:kure. Pole võimatu, et Kure-nimedesse on sulanud ka Kura (Kuramaa) nimesid.

Kuremetsa küla talud: Põlma I, Maantee, Põlma II, Kiia, Välja, Ranna, Nuki, Männiku, Kaasiku.

Kuralase

XVII sajandi Kurra Jurgen, 1692 Kuralase Hanso T. Neet, 1731 Kurro Laasdo Michel, 1750 Kuralaso Iürgen, 1782 Kurraleste Hans unter Taggamois, Kurrelesse Jürne Tochter, Kurralasse Hanso Tönnis, 1826 Kurelasse. Küla asutaja tulnud Põhjasõja ajal Kuramaalt katkupelgu. Koht oli aga olemas juba varem. Nimi võiks koosneda kahest komponendist: < Kura + Laas = Kuralase.

Kuralase küla talud: Simmu I, Simmu II, Loode, Jaagu.

Legendi kohaselt on küla asutaja tulnud Kuramaalt. Simmu koht olnud külas esimene ja asutatud kuralase poolt. Hävinud on küla kolm tuulikut. 1935. aastal hukkus tuuliku vahele jäädes Jaagu talu tüdruk.

Kuumi (Sarapiku)

1645 Kuny Jack, 1731 Kumi Mart, 1782 Kuhmi, 1826 Kumi < Kumme:Kuhm.

Kuumi küla talud: Joosti, Mulgu, Mardi, Hendriku, Nurga, Põlde, Suvila, Järve I, Järve II, Järve III, Saadu, Metsa, Kuumi, Kooli, Niidi, Kõrve, Kuusiku, Nõmme.

Kuusiku

1699 Kusike Töno Laus, 1731 Kusick, 1782 Kussiko, 1795 Kusiko.

Kuusiku küla talud: Välja, Kuusiku, Teera, Saare I , Saare II, Sepa I , Sepa II, Kangru I, Kangru II, Põllu, Sirvu.

Kõruse

1562 Korbische vnd Hundawische, 1645 Körus, Körris, Koruis, 1693 Körrusast Kuralase Hanso Mart, 1731 Körrus, 1782 Körrust, 1795 Körrus, 1798 Körrust. < kõrb:kõrve.

Vandiraiujad.indd 56 10.06.2010 10:24:00

Kõruse küla talud: Mihkli, Sepa, Säädja, Suuretõnise, Ismeti, Alase, Nigula, Matu, Matsema, Anni-Mihkli, Lennardi, Reinu, Jaani, Matsi, Matu, Kailu I, Kailu II, Kivestu I, Kirvi, Oolu, Tõnise, Kivestu II, Kivestu III, Oolumetsa, Välja, Saka, Saariste I, Saariste II, Sopa, Poopuu, Lahepere, Põlma, Põllu, Ranna, Liiva, Lirke, Jürise, Siitse, Tammiku, Paaste, Kuusiku, Kalda, Harjapää, Kaarli, Varegu, Saadu, Jõe, Paju, Maripuu, Välja-Tooma, Saariste, Kase, Käänu, Juhani, Tooma-Jürna, Kuusiku, Lõhetuma, Lookuse I, Lookuse II, Mihkli, Välja, Karsama, Kadariku, Idla, Järisevahe (Ossi), Nigula, Välja, Rootsi-Laasma, Maripuu, Rootsi, Siitse, Tänavu, Sookuuse, Saarde, Välja, Pasti, Kopli, Oolu, Olumetsa, Korile, Välja.

Varasematel aegadel oli Kõruse tihedasti asustatud küla, enne II maailmasõda oli seal 75 suitsevat korstnat. Külas oli 13 tuulikut, alles on vaid kahe tuuliku tiibadeta jäänused. Kõruse külade tuulikud perede järgi: Kivestu, Kirvi, Reinu, Kailu, Lennarti, Jaagu, Niidi, Oolumetsa, Lahepere, Jõe.

Kõruse külas osteti talude müümise algul üks talu – Säädja. Küla viimased suitsukorstnata majad olid Juhani ja Sopa.

1935. aasta kevadeni töötas külas 6-klassiline kool, mille teises otsas oli palvemaja.

1935. aastast hakkasid lapsed Tagamõisa koolis käima. Enne Tagala kooli avamist sai külakoolides õppida 4 õppeaastat, Kõruses aga 6 aastat.

Kuna küla oli NSVL piiritsoonis, asus külas Maripuu talus piirivalvekordon. II maailmasõja eel jäi Vene-Eesti baaside paigutamise lepingu järgi Vene baaside alla 7 talu. Küla põllud jäid sööti ja kasvasid kadakaväljadeks, mille kohal kõrguvad praegu Saaremaale omased hallikate lehtedega poopuud.

Kaasajal arendatakse Kõrusel Maripuul turismitalundust. Varasema elamuga võrreldes on see talu tundmatuseni muutunud.

Kõõru

1592 Koro Peet, 1632 Köre Peter, 1645 Köro Gorris, 1731 Körro Hannus, 1723 Kerro, 1782 Köro, 1795 Körro Simmo Iürri, Köhro, 1798 Köhro, 1826 Köro. < kõõr:kõõrud ` kärjed`.

Kõõru küla talud: Mardi, Tooma, Liiva, Simmu, Aaviku, Maie, Reediku, Jaani, Alase-Reediku, Alase, Kopli, Allika, Lepa, Kirsi, Liiva, Raka, Pakeste, Annuste (Saadu), Metsa, Kooli.

Liiva

1617/18 Lyva Risti. < liiv:liiva.

Liiva küla talud: Reinu, Kusta, Nõmme, Kaila, Arvaste I, Arvaste II, Kuldi, Elu, Pärdsoni, Välja, Niidi, Rumma, Tagametsa, Koka, Kindu, Kärbi, Tuhliaia, Tänaku, Matsoni, Silla, Kadariku.

Loona

Loona mõisa omanikena on tuntud Loded, kellest pärineb arvatavasti ka nimi.

XVI–XVII sajand Lohden Dorffe, 1693 Wessiko Marti Matz Lohna waldast, 1782 Lona mois, 1798 Lona, 1782 Lona mois, 1798 Lona M.

Loona küla talud: Küngu, Tamme, Tamme, Telve-Laid, Kingu-Riidu, Ranna, Saadu, Jaagu, Nõmme, Kuusiku, Laugisoo, Lageda, Kooli, Repi, Lõhmuse, Pihla, Mändmetsa, Endla, Saarna, Kopli, Vahtra, Tuuliku, Aida, Reediku, Türnpuu, Lehtmetsa, Põllu, Järve, Paju, Kungla.

Lätiniidi < Läti + niit: niidi

Lätiniidi talud: Ranna, Linnasoo, Kõlaja I, Paatsa, Loigu I, Lätiniidi, Läti, Lätiniidi II, Loigu II, Põlma, Kõlaja II, Sepsu, Põhjasoo, Kõlaja III, Niidi, Metsa, Türnpuu, Mändmetsa, Saare, Avara, Lee.

Lagedal põllukünkal on alles Varetalu tuuliku jäänused. Sellel kahe paari kividega veskil jahvatas kunagi **Peeter Tahk** külarahvale tangu, liht- ja püülijahu.

Läägi

1453 Melenili van Leke is tho Kyttispell, 1592 Leke, 1645 Leke, 1731 Leek, 1750 Leckülll, 1795 Lääck, 1798 Lägi, 1867 Läggidorf. < lääg:läägi ` kakk kanepist ja ubadest`.

Läägi küla talud: Loigu, Kurisoo, Nõmmeniidi, Rohe, Kopli, Joosti, Kuige-Jüri, Aru, Mõisade, Ussivare, Kuige-Ann, Uue-Tõka, Välja, Laasi, Reinu, Simmo, Tubri, Pilda, Andruse, Nooregu, Lõõra, Hõbeniku, Vainamaa, Nõmme, Teka, Kuusiku-Simmu, Kurisoo.

Läägi külast räägib legend, et küla oli mingil ajal tuiskliiva alla mattunud ja inimesed asusid Kuremetsa külla elama.

Paarsada aastat tagasi küla asustuskoht taastus. Veel 50 aastat tagasi oli seal lahtisi tuiskliiva kohti. Praegune noor männimets ongi istutatud liivasele pinnasele liiva tuiskamise peatamiseks.

Vandiraiujad.indd 57 10.06.2010 10:24:00

Metsaküla

Metsaküla talud: Niidi, Reediku, Jaagu, Vare, Paju, Sarapuu, Paju I (Sarapiku), Panga, Paju II, Lahevälja, Kanepi, Lahe, Järve, Ülaste, Mustalo, Albo, Jõe, Uueniidu, Lahevälja, Luhaniidi, Taavi, Rebaste, Türnpuu, Kanepi, Kadariku, Niidi, Uibu, Allika, Sarapiku, Jõe, Poopuu, Metsa.

Küla asus kauni Sarapiku järve ääres, seal oli palju talusid. Alles on vaid ühe talu hooned ja sedagi kasutatakse suvekoduna. Küla ainuke tuulik on hävinud.

Mäebe (Mäepää)

1645 Mehepeh Hannus, 1692 Mehpa Laritza Adamo N. Tiho, 1731 Mehpeh Jürgen, 1782 Mäebe Iani Tochter Ingel, 1795 Mähpe Redick, 1798 Mäpä, 1826 Mähpäh. -be< -pea, ˇˇ -pä.

Mäebe küla talud: Mäepää, Upsi, Sihi, Audaku (Rauna).

Neeme

1645 Nemmall, XVII sajand Nemme Casper Hannus, 1673 Nehme Käsper Hannus, 1695 Nehme Andruse T. Jngel, 1731 Nehmi Thoma Hans, 1795 Nemme, 1798 Nöme, 1816 Neme, 1826 Neme. Nimes on segunenud sõnad – nõmme, neeme.

Neeme küla talud: Laasi (Pühasoo), Neeme, Jürka, Kadariku, Jurna, Laukapää I, Laugasoo, Lepiku, Kollinga, Kiveriku, Kaasiku, Metsa, Soldati, Kolenga, Laukapää II, Laheniidi, Tõula, Laukapää III, Suuriku.

Neeme küla 20 perest on järele jäänud väga vähe. Hävinud on ka 2 tuulikut.

Odalätsi

1438 Ottlevesschen zee, 1453 Janus Melepene soen van Ottolas is tho Oygill en bur, 1592 Ottlas, XVII sajand Wadalatz , 1645 Odolatz, 1694 Oddelatz, 1731 Oddalatz, 1795 Oddolatz, 1826 Oddalase. < Odalatse, Odalasi < Odalane.

Odalätsi küla talud: Välja, Savisoo, Jürna, Reediku-Jüri, Reinu, Taavi, Kure, Võrguva.

Oju

1453 Janus Melepene soen van Ottolas is tho Oygill eyn bur, XVII sajand Oya Rein, 1685 Ojo Thommas, 1695 Oju Hanso T. Cadri. 1731 Ohio Hanso Redick, 1750 Ohjo Hann, 1782 Ojo Iago Ado, 1826 Ojo, 1857 Ojo Mois. Küla on arvatavasti nimetatud Ojamaa järgi. Osa Ojurahu ümbruse merest on Oju meri. Küla võis saada nime ka sealt läbivoolava oja järgi.

Oju küla talud: Männa, Mäeotsa, Nina, Kiisa, Niidi, Sülla, Oju, Laguvere, Reeberi, Rohulaiu, Sihi, Nõmme.

Arvatakse, et Oju külasse on elanikke tulnud Ojamaalt ning sellest pärineb ka küla nimi. See rannaküla asub 3 km Kihelkonnast eemal Tagamõisa suunal, seal on ammustest aegadest olnud 8 majapidamist.

Küla tegudeinimene oli Nina talu peremees **Mihkel Hõbenik** – Jaagarahu sadama ettevõtja, kes viidi koos perega 1941. aasta küüditamise ajal Siberisse.

Kiisa talus osteti kunagi rannakaluritelt angerjaid. Kiisa talu peremees **Villem Kivi** küüditati, osa poegadest emigreerus Rootsi kaudu Ameerikasse. Tühjaks jäänud majas elas **Minna Vaher**, hiljem **Aleksander Hõbenik**.

Oju Sander – Vana Parun (Aleksander Hõbenik) mängis kirikus kahte lugu üheaegselt. Õpetaja oli korraks kusagile läinud ja leerilapsed kasutasid seda vaba hetke nii, mis kellelegi pähe tuli. Kui õpetaja tagasi tulles kuulis orelit mängitavat, millest üks oli ilmalik lugu, olnud pahandust palju ja orel olevat uuesti sisse õnnistatud.

Sülla talu peremees ehitas uue maja 1930-ndail aastail. Peremees **Eduard Sulg** pidas mesilasi, temalt ostis rahvas mett.

Ojuniidi peremees oli tubli ehitusmees **Albert Toll**. Tema pojad tegelesid spordiga, tubli sportlane **Maido Toll** on harrastusmaalija. Poeg **Hugo Toll** jäi kodutallu. **Harald Toll** oli kolhoosi ja valla tubli elektrik.

Küla merepoolseim talu oli Laguvere, seal elas **Aleksander Vaher** oma nelja pojaga: **Eduardist** sai kalamees, **Oskar** rajas Kihelkonnale riidevärvimise töökoja, lamba- ning vasikanahkade kokkuostmispunkti ja ehitas maja, mida hakatigi vabrikuks kutsuma. **Karl** sai sõjas haavata ja suri. Oju talu peremees **Aleksander Hõbenik** müüs talu **Oskar Niidile**, kes emigreerus sõja ajal Rootsi. Mahajäänud maja muutus elamiskõlbmatuks.

Sülla mahetalus elab **Aivar Kallase** pere. Lagunenud on Oju, Reeberi ja Laguvere talu.

Vandiraiujad.indd 58 10.06.2010 10:24:00

Pajumõisa

1592 Payemoise oder Chros Kilikunde, Pagemoise, XVII sajand Pahymoys, Pahimoys, Pagemoise, 1731 Pajamoise, 1782 Pajomois, 1798 Pajamois. < paju: paju: padu: paju `võsane`.

Pajumõisa küla talud: Kase, Rehe, Põllu, Pihla, Kopli, Õluka, Saare, Põlluvälja, Piiri, Sarapiku, Kiiru, Kadaka, Välja, Oja, Sülla, Aaba, Õispuu, Treistra**,** Mäe, Lõhmuse, Meistri, Leeto, Metsa, Rauna, Kuusiku, Kallavere**.**

Pidula

1592 Pittola, 1645 Piddull, 1691 Piddula, 1731 Piddull, 1782 Piddul. Pidula < pidal < spidal.

Pidula küla talud: Nurme, Sarapuu, Pildi, Kerli, Vallimaa, Sirgu, Pistli, Altrehe, Aida, Räägapõllu.

Ei öeldud kunagi Pidula küla, oli ikka ainult Pidula.

Muistsel ordu ajal olnud seal pidalitõbiste varjupaik, mille juurde ehitatud kabel-kirik.

Pidula pajakoplis põliste puude all asus mõisa sepikoda. See oli võlvitud lagedega kabelitaoline paekivist hoone. Vanarahva jutu järgi olevat see olnud pidalitõbiste kabel.

Pikapõllu taga Tõrvaahju mäel on liiva võtmisel välja tulnud inimluid. Seda kohta peetakse pidalitõbiste matmispaigaks. 1438. aastal, kui Pidula maad läksid piiskopi valdusse, viidud leprosoorium üle Jaani mõisa ordualadele.

1572. aastal (Taani aeg) andis hertsorg Magnus lääni õiguse järgi **Joachim Stärckele** Pidula vakusest üle Pidula küla viis talu kuue adramaaga ja Odalätsi vakusest Üru külast kaks talu kahe adramaaga. Sellega sai alguse Pidula mõis. Pidula küla talupojad sunniti elupaika muutma ja asuma Lemjala soo äärde kuusemetsa servale. Tekkis küla, mis sai nime seal varem olnud talu järgi – **Kuusiku.**

Külas elas teiste hulgas Kerkelite pere. Selle talu endine peremees **Eimar Kerkel** (1917–2000) hooldas surmani Pidula mõisa parki ning pani kirja mälestused oma pere ja kodukandi elust. Alljärgnev ongi kirjutatud tema mälestuste põhjal.

Eimar Kerkeli mälestused Pidulast

Laste ülesandeks oli hanede karjatamine, hiljem usaldati nende hooleks ka lambad ja lehmad. Tähtsamad pühad olid jõulud, mil sõideti hobustega kirikusse, lapsed võeti alati kaasa. Tähistati ka vabariigi aastapäeva ning emadepäeva.

1919. aastal, mõisate riigistamise ajal, loodi Pidulasse osaühisus. Viimane mõisnik parun Toll korraldas oma varanduse müümiseks oksjoni. Mõisamaad jagati asundustaludeks, parun von Tollil oli nende saamisel esmaõigus. **Jaan Kerkelile** anti Pidula mõisast tasuta maad, kuna mees oli teeninud Kuperjanovi pataljonis, metsa ja tõllakuuri eest tuli tal maksta. Parun Toll võttis endale Karujärve karjamõisa, need andis riik talle eelisjärjekorras, kuna mõisnik oli metsi ja loodust korralikult hooldanud.

Eelmise sajandi 30ndail aastail tegutses Pidulas kaks jahuveskit, kolm saeveskit, oli masinaühistu rehepeksugarnituuri ja mootoriga. Mõned mehed muretsesid omale ühise mootorpaadi, mida kasutati metsamaterjali viimiseks praamidele, kalapüügiks ja kaubaveoks.

Söödi kodus küpsetatud rukkileiba, liha, kala, kartulit, piima, koduvõid jm. Raha oli vähe, kuid toidupuudust töökatel inimestel polnud. Suiliste ja päilistega söödi ühes lauas.

Pidulas oli 4-klassiline külakool, kus õppis sajandi esikümnendeil igal aastal ligi sadakond õpilast. Aastatel 1923–1940 oli kooli juhatajaks **Jakob Laul,** kes juhatas ka laulukoori ja õpetas näidendeid.

Jakob Laulu algatusel tegutsesid Pidulas aastatel 1920–1940 maanoorte ring, karskusselts Kiir, Rahva Raamatukogu Selts, Noorkotkad ja Kodutütred. Õpetati käsitööd, kokandust, esperanto keelt, aiakujundamist, õunapuudemarjapõõsaste istutamist, kodukaunistamist, metsahoolust, vanavara kogumist, rahvalaulude ja muistendite üleskirjutamist. Kooliõpetaja **Margot Koel** õpetas näitemänge. Plaaniti koguda raha kohaliku seltsimaja ehitamiseks, kuna koolimaja jäi tegevuste jaoks väikeseks. Ajalehele Meie Maa saatis Pidulast sõnumeid **Pidula Taavi** nime all Jakob Laul.

Suvel peeti kiige all pidusid, kus tantsiti akordioni, bajaani või lõõtspilli saatel. Joodi vaid koduõlut, sest purjus mehega tüdruk tantsima ei läinud. Spordiüritustel esines **Aleksander Sannik** oma jõu- ja ilunumbritega. Rahvas mäletab populaarset Sanniku jõunumbrit, kui Sannik pani selili maas lamades oma rinnale lauda ukse ja palus selle peale tulla niipalju inimesi, kui mahub. Kui ta tahtis seda ust sirgetele kätele tõsta, hakkas rahvas uksel hüppama, siis Sander jooksutas neid, kes hüpata tahtsid, ust kiigutades. Tal olevat mõnikord kaasas olnud ka õde, kes jõu poolest ületas tugevamadki mehed. Kui keegi meestest tahtis Aleksandri õe kulul nalja

Vandiraiujad.indd 59 10.06.2010 10:24:00

teha, sai ta tunda naise jõudu. Õde olevat mingil ajal ka Kurevere paemurrus töötanud.

Muistend Pidula tekkimisest

Vanal ajal olevat Pidulas olnud pidalitõbiste ravila. Kuna Pidulas oli palju allikaid, käinud haiged end allikal pesemas. Pajasillast allapoole olnud silmaallikas, selle veega pestes olevat silmad terveks saanud.

Papid ja usumehed käinud haigeid ravimas, kuid vanakurjale polevat see meeldinud. Ta toonud süles suure kivi ja plaaninud selle ukse ette panna, et papid sisse ei pääseks, kuid Kuusiku külas kirenud kukk ja vana kuri lasknud kivi maha – see kukkunud pooleks. Sellest kivikukkumisest tulnud allikaid juurde. Kivi on Pistli põllul alles.

Vanu kalmeid ja matusekohti on Pidulas palju, osa kalmeid on isegi esimese aastatuhande algusest. Maaparanduse ajal lükati buldooseritega kokku Tütarvare. Osa kalmeid on veel tähistamata.

Pidula kooli juhataja Jakob Laul rääkis lastele kooli ajal, kuidas Muhust pärit **Muhu Madli** Pidulasse varju jooksis. Madlit olevat Muhumaal libahundiks ja nõiaks hakatud pidama. (Loe legendi Muhu Madlist sellest raamatust.) Viimaks läinud asi niikaugele, et Madlit tahetud tuleriidal ära põletada. Naisel ei aidanud muud, kui põgenes Muhumaalt Saaremaale Pidula suurte metsade ja laante rüppe, kus olid vanasti kõige suuremad metsad.

Madli leidis endale uue kodu Odalätsist Kihelkonna maalinnuse poole suure männi otsas. Kooliteel käisid lapsed seda mändi mitu korda vaatamas. Üleval, umbes 4–5 meetri kõrgusel maast, olid puusse õõnestatud söögi- ja joogikohad. Muhu Madli männist ja Muhu Madlist kirjutas koolijuhataja Jakob Laul näidendi, mida Pidulas mängiti. See mänd olevat kuulujutu järgi sõja ajal tõrvaks põletatud.

Ümbruskonna talud kuulusid Pidula mõisa alla, kellel oli veel neli karjamõisat – Karu, Kõnnu, Selgase, Ranna. Viimast mõisnikku Tolli rahvas hindas, ta oli looduse ja muinsuskaitse sõber ega tahtnud metsast ühtki puud maha võtta. Mitu korda oli enne ümber puu käinud, kui andis käsu see maha võtta. Eesti Vabariik andis Tollile metsahoidmise eest suure metsalangi ja õiguse esimesena mõisast maad osta. Toll võttis Karujärve karjamõisast maad. Võimalik, et mõisa moonakad elasid algul paremat elu, kui kolhoosnikud kolhooside tekke ajal.

Rannaküla ja Ranna

1795 Strand Bauern bei Hundowa, 1798 Ranna, 1826 Ranna Dorf.

Rannaküla talud: Siimu, Revaste, Palse, Vaigu, Niidi**,** Pütsepa I, Vaigu II, Pütsepa II, Vaigu III, Avara, Peltse-Rappaku, Taaliku, Vaigu IV, Avara. Hävinud on küla kaks tuulikut.

Rootsiküla

1645 Roziküll, 1731 Rottzoküll, 1782 Rozükile, Rotsikülla mois. < Rootsi.

Rootsiküla talud: Lagede, Laasi, Kaasiku, Metsa, Vesiku, Kangru, Mäe, Kehtama I, Kehtama II, Ristla (koolimaja), Simmu, Silla, Sarabiku, Põllu, Jõe, Sõbra, Ligi, Saare, Männiku, Laane, Kirsi, Saadu, Kaerasoo, Vaestemaa, Saare, Paju, Nelise, Kivi, Välja, Liiva, Tamme, Poopuu, Aru, Viita, Küngu, Ogapuu.

Rootsiküla nimetus tulnud sellest, et seal elanud palju rootslasi. Kihelkonna lahes teadis vanarahvas ühte rõngaga kivi, kuhu rootslaste laevad kinni seoti, kui need randusid.

Sepise

1689 Seppaste Matzi Wittwe Dio, 1692 Seppase Ediko Paste Matz, 1811 Seppisse, 1826 Seppiste. Sepane > Sepaste > Sepise.

Sepise küla talud: Sepise I, Kiiru I, II, Rihvaaugu I, II, Sepise II, Kooli, Kiiru III, Käänu, Mustiku, Rihvaaugu III, Mõisa, Kiiru, Suurisoo, Mesipuu.

Selles külas elas tuntud külasepp **Juhan Meius.** Tema valmistatud hobuserauad ja adravannad olid nõutavad, neid käis mees ka külades müümas. Vanarahva jutu järgi olnud kunagi Sepisel rauasulatamise koht, Kõlaja soost toodud sinna rauamulda.

Tohku

1617 Tochko Hannus, 1694 Tochko Redico T. Els, 1725 Tochki Jürna Adam, 1731 Tochko Matz, 1782 Tochko Jacko Ohl, 1826 Tochko. < tohk: tohu.

Tohku küla talud: Tohku, Tohku II, Riiu-Mardi, Panga, Tohku (Ookivi).

Küla kahte tuulikut ei ole enam alles. Mardi peres elas **Mihkel Laul**, kes kirjutas ajalehele Meie Maa Tagamõisa Tõnu nime all.

Vandiraiujad.indd 60 10.06.2010 10:24:01

Tagamõisa (Tagala)

1725 Taggamois, 1731 Taggamoise, 1782 Taggamois, 1796 Taggemois, 1798 Taggamois.

Tagamõisa küla talud: Maripuu, Ivu, Venede, Lee I, Välja, Sihi, Värava, Nõmme, Lee II, Mulgu, Kopli, Rehe, Nõmme II, Kanarohu, Pärni, Kirsi, Kase, Lepiku, Salu, Õunapuu, Männiku, Mäe, Maripuu, Taaliku, Välja, Männiku.

1921. aastal jagati Tagamõisa maad 27 asunduskrundiks, asundus nimetati Tagalaks.

Tagamõisa küla nimetati 1998. aastani Tagalaks.

Tammese

1645 Tamsell, Tammeskül, 1782 Tammes, 1795 Tammist, 1798 Tamist < tammene: tammese. Küla varasem nimi oli Tappenmeggi.

Tammese küla talud: Jaani, Tõnu, Laasi, Kalda, Posti, Saatu, Nikuste, Raeku, Õunapuu, Kopli, Pilla, Aadu, Anni, Pihla, Sinipe, Otsa, Tamme, Põllu, Kaju, Pilsase, Salda, Panniku, Kaibiste, Matsi, Jaani, Niidi I, Vilundi (Viluniidi), Oodava, Kanaru, Jaagu, Kuresoo, Paharaisa, Kurvi, Koisaare, Vatja (Sinipe).

Küla erinevad nimetused vakuse algul: Tammiste, Tammist, Tappenbien, Tappemegge. Arvatakse, et ümbruskonna vakuse nimetus Tappemägi võis olla kunagi seotud hülgepüügiga. Ajaloolase **Vello Lõugase** arvamuse kohaselt on Tammese ja teised ümbruskonna külad tekkinud enam kui tuhat aastat tagasi. Seda on kinnitanud ka arheoloog **Marika Mägi** uuemad uuringud.

Tammese külas Anni talus maha võetud puutüvel on üle 150 aastaringi.

Vikatikäi Tammese külas.

Talved olid seal mereliselt soojemad, põuaste suvede toidulaua päästsid kalad-hülged.

Küla taludest on alles 7, sees elatakse neljas majas, kolm on suvilad. Tuulikuid oli külas 7, need on aegade jooksul hävinud. Viimane postitalu oli Aadu.

Viimane talu, kus majal ei olnud ahju ja pliidi jaoks korstnat, oli Rapaku. Kütmise ajaks tehti välisukse kohal olev 30 x 20 cm ava lahti ja kui tuli oli kustunud, suleti see jälle. Varem ei tohtinud tavainimeste majadel korstnaid olla, see võis olla vaid mõisates. Seepärast kardetigi korstnatega majades, et maja põleb maha.

Sauna köeti taludes järgemööda, selles käisid pesemas mehed-naised segamini järjekorra alusel.

Tammese külas Aadu talus sündis 1878. aastal teoloogiaprofessor **Eduard Aksiim** (6.02.1876–12.10.1930).

Anni talu aidaukse puust lukk.

Vandiraiujad.indd 61 10.06.2010 10:24:12

Tammese küla esimene kokkutulek 1970. aastal.

Tema vanemad asusid elama Kuressaare linna ja seal omandas Eduard ka hariduse ning täiendas end Saksamaal, kust siirdus Ameerikasse ning töötas seal kirikuõpetajana. 1930. aastal külastas mees oma sünnikodu ja jutlustas ka Kihelkonna kirikus.

August Jakobsoni surma järel ei olnud Kihelkonnal kirikuõpetajat ning kiriku nõukogu palus, et Eduard Aksiim tuleks Kihelkonnale kirikuõpetajaks, kuid mehe sakslannast abikaasa polnud nõus Eestimaale tulema ja Eduard Aksiim ei võtnud ettepanekut vastu.

Tammese küla Pärdijaani talust oli pärit **Mihkel Neps** (1890–1937), tuntud ühiskonna- ja omavalitsustegelane, kes oli vabariigi algaastail Saaremaa maavolikogu ametimees ja hiljem esimees. Tema plaanis ajutiselt välja anda Saaremaa oma raha, nn Nepsi raha.

Tammese ja Kehila vahel oli Hiieniit, kus ümbruskonna rahvas esivanemate auks rituaale läbi viis.

Pärast ristiusu jõudmist Saaremaale paluti Kihelkonna kirikust või kõrtsist koju tulles hiies esivanematelt andestust.

Lümanda koolimaja ehitusega seoses ja sellele järgnenud "pudrusõjas" 1897. aastal vastu hakanud talupoegade rahustamiseks toodud sõdurid olid kaks päeva Tammese külas. Tammese ja Kurevere küla allusid siis Lümanda mõisale.

Vabadussõjast võtsid Tammeselt osa **Peeter Raik** (25-aastane poissmehest põllutööline, jäi teadmata kadunuks), **Peeter Trei** Tamme talust, **Al-der Raik** Piisa perest, **Priido Maaker**, **Al-der Siim** Tõnu talust.

Tammese küla pillimehed olid **Kaarli Albo, Eldur Albo, Eduard Aksiim, Sulev Aksiim, August Eerik**.

Küla kolmas ja seni viimane kokkutulek oli 24. juunil 2006.

Aasta 1955. Tammese küla rahvas pidutsemas.

Vandiraiujad.indd 62 10.06.2010 10:24:19

Tammese küla teine kokkutulek 13. juulil 2002. aastal.

Pussihoope pimeduses. Joh. Malk raske haava löömise eest aastaks vangi

Läinud aasta 24. detsembril viibisid Kihelkonna vallas Tammese külas **August Siplase** talus **Mihkel Neps** ja **Johannes Malk**, kes ühes Siplasega õlut jõid. Malk ja Neps, olles mõlemad joobunud, hakkasid teineteise ees kiitlema oma kangust. Sellest tekkinud sõnavahetusel võttis Malk oma taskust välja pussnoa. Öeldes, et siin majas pussi ei näidata, ajas Siplane Malki toast välja. Umbes veerand tund hiljem lahkus Siplase juurest ka Neps.

Neps läks naabruses olevasse Tänagu tallu, et millegi üle rääkida talu permehe **Mihkel Teäriga**. Kuna aga Teäre kodus polnud, lahkus Neps kohe talust. Oli Neps õueväravasse jõudnud, jooksis äkki ta juurde Johannes Malk ja lõi talle sõnalausumata pussiga ühe hoobi rinda. Nagu selgus, oli Malk olnud Tänagu talu köögis sel ajal, kui Neps sama talu elutoas käis ja Nepsi lahkumisel talust läinud ta temale õue järele.

Neps toimetati maahaiglasse Kuressaare. Arstlikul järelvaatusel selgus, et Nepsile löödud haav oli vasakult poolt läbistanud rinnakorvi ja ulatunud kopsu. Haav osutus raskeks, kuid polnud elukardetav.

Kohtu-uurija juures tunnistas Malk end selles asjas süüdi, seletades, et kui ta Tänagu talu õues Nepsile järele jooksnud, küsinud ta Nepsilt, mispärast ta temaga Siplase juures oli tülitsenud. Kui Neps oli vastanud, et iga poisike ei hakka talt seda küsima, siis löönud ta kohe Nepsi pussiga.

Tallinna ringkonnakohtu 1. astme väljasõidu istungil Kuressaares 28. skp. mõisteti Malk selles asjas 1 aastaks vangimajja ühes õiguste kaotamisega. Eelvangistust võeti arvesse 5 kuud. Joh. Malk on 20 a. vana.

Meie Maa 62/29.05.1935

Undva

1453 Thomas van Huntow is up Sworvenn, 1562 Hundawische Wacke 1645 Hundau, Hundo, Hunda, 1798 Hundwa. Undva teket võib seostada isikunimega Untama > Undama > Undva; Untama > Untava > Undva.

Undva küla talud: Põlma, Aadu-Tooma, Mardi-Matsi, Matsi, Viiu, Ansu-Matsi, Mihkli, Laratsi I, Laratsi II, Hiibi, Laasi, Oolu, Mäeküla, Mäeküla II, Suuriku, Villemi, Peetri, Paju, Peedu, Pedaja, Hollandi, Poopuu, Põdragu, Kivestu, Aaviku, Pärdi, Laratsi, Kõrve, Laasi, Oti, Raunapä, Järise, Mäeküla III, Mäeküla IV, Kaluma, Kadariku, Abaste, Käiste, Suuriku, Mäeküla,

Vandiraiujad.indd 63 10.06.2010 10:24:22

Põlma I, Põlma II, Suuriku , Kadaka, Pisitoa, Nõmmuse, Jürise, Hollandi, Rankopa, Hansu, Õiliste, Põlma III, Rehe.

Undvas on asustus olnud üle tuhande aasta. Külas oli enne sõda 60 suitsu, 1998. aastal elati 11 majas, 4 olid suvekodud. Hävinud on küla kõik 12 tuulikut.

Laratsi Peeter oli ärimees, kes vahendas kaupa Tallinna kaupmeestele. Enne Tagala kooli ehitamist olid Undva kooli 5. ja 6. klass Laratsi talus.

Vene sõjaväe baaside alla jäid seal 14 pere maad ja neil tuli mujale kolida.

Vabadussõjast võttis osa **Mihkel Riks** Antsu talust.

Ühe versiooni järgi on Hollandi talu oma nime saanud meremehe mälestuseks, kes oli mõned aastad Hollandis elanud. Koju saabunud, ehitas ta endale heinamaale maja. Ta vend ja isa vedasid vana hoone lagedalt kruusaseljandikult heinamaale uue maja juurde, nii tekkiski Hollandi talu.

Üru

1645 Anna Vrküll,1693 Jrro Pauli T. Ann, 1731 Irro, 1782 Irro, 1816 Urro, 1826 Irro. < Iru**.**

Üru küla talud: Tiisu-Otti, Tiisu-Aadu, Jõpi, Niidi, Laratsi, Peredi-Priidu, Jaani, Peetri, Reinu, Kaarekivi, Kõrve.

Üru külas töötas kuulus saevabrik, kus töötas ka sellele raamatule palju mälestusi jaganud **Jaan Kirik**.

Udo Knaps jutustas:

"Mäletan, kui olin alles poisike, võttis isa mind Üru saeveskisse kaasa, et peremehega saekaupa teha. Omanik oli isale hea tuttav ja tutvustas meile oma valdusi.

Eredalt jäi mulle meelde, kuidas laudade otsi parajaks saeti. Ikka siuhh ja säuhh – kuidas küll oli võimalik seda nii kiiresti teha! Sain ka näha, kui rikas mees on saekaatri omanik. Mind viidi perepoja mängutuppa – kogu tuba oli mänguasju täis, klaasidega riiulitele olid rivistatud tinasõdurid. Küll oleks tahtnud nendega mängida!"

Varkja

1731 Wartia, 1750 Wartja, 1782 Warckja, 1795 Warckja, 1798 Warki, 1826 Warkja.< vardi, vardja.

Varkja küla talud: Peetri, Reediku-Jüri, Tooma-Andruse, koolimaja, Välja, Antjaani.

Vaigu

1692 Waigko Jahni T. Risti Hundo Randast, 1731 Waicko Jahn, 1782 Waigo Jahni Mart, 1826 Waigo. < vaik:vaigu.

Vaigu küla talud: Vaigu, Püttsepa, Kaasiku.

Vaigul oli esimese EV ajal kalatööstus.

Vedruka

1645 Fettrok, Vettruch, 1699 Vetrok, 1795 Wettrock, 1798 Weddroka. Külanime teket oletatakse isikunimest Vettrikä; Vedder > Vetter.

Vedruka küla talud: Nidri (Kaasiku), Otsa, Laasmaa, Kõrtsimaa, Simmu, Taija, Tohvri, Jaagu, Tambergi, Jaaani, Pussa, Heimo, Riksu, Anni, Koki, Matsi, Tirisoo, Mäe, Kraavi.

Veere

1645 Werell, 1798 Werre < veer:veere.

Veere küla asub Kihelkonna vallas Tagamõisa poolsaarel. See kujunes välja kalurite ning sadamatööliste asulast. Veere on noor küla ja sellega arvatakse ühte ka kunagised väikekülad Vaigu ja Rannaküla.

2002. aastal oli külas 24 majapidamist, 55 inimest, kauplus, sadamas kõrts, kalatööstus, ühissaun. Sadamasse sobiv originaalne kõrts töötab siiamaani.

Viidu

1645 Widu Hans und Viett, 1691 Wydo Micko S. Adam, 1731 Wiedo Adam, 1782 Wido Hendrecks Tochter Reth, 1798 Wido, 1826 Wido. < Viit< Vitus Vieth.

Viidu küla talud: Lauma, Lepiku, Isopi, Saadu, Tamme, Tammepõllu, Kristjani, Värava, Kuusiku, Anne, Mihkli, Piskuna, Pääksa.

Viki

1592 Ficke Clemet Pundenik, 1627 Vicke Clement, 1645 Vikkikill, 1685 Viki Iack Laas, 1692 Vicki Jack, 1731 Wicke Iürri, 1744 Wicki Jürri, 1782 Wicki, 1826 Wikki.

Viki küla talud: Umbsoo, Otsa, Välja, Sihi, Õunapuu, Kooli, Vanaku, Saadu, Umboja, Mihkli-Reediku, Kõlu, Keidu, Mardi, Hendriku, Anni, Laasi, Laratsi, Mihkli, Kolu, Jaani, Tõnne, Tiinivälja, Kanna, Vesiku, Allika-Peetri, Allika, Mihkli, Maantee, Pärdi, Tihiku, Kopli, Rapaku,

Vandiraiujad.indd 64 10.06.2010 10:24:22

Tulgi, Lepiku, Meiu, Tänava, Passi I, Passi II, Jummiku II, Naistesoo, Kullamaa, Tönnesoo, Kuuste, Augoja.

Viki küla nimetatakse esimest korda 1778. aastal. Seal oli neli talu, neist kaks kuulusid Paju mõisale, kaks talu XVIII sajandi keskel asutatud Hallika väikemõisale. 1823. aastast kuulus kogu Viki küla Kihelkonna kirikumõisale. Samal ajal ehitati endise puuhoone asemel uus kivist Köstri maja. Kuigi see oli kiriku omand, kuulusid selle juurde ka talumaad ja hooned loomade pidamiseks. Kirikumõisas pandi algul kõik talud kirja Wici nime all, edaspidi peremehe nime järgi.

Vabadussõjas käis Vikilt **Al-der Reht.**

1952. aastal ehitati Viki küla kagupoolsele küljele sõjaväe poolt raudteejaam. Jaamas olid 2 kauplust, kinomaja ja 4 suuremat elamut, kasarm, tehnika remondiruum, lisaks väiksemaid laoruume.

Viki külas asus palju aastaid endise kolhoosi tehniline keskus traktorite ja autode jaoks, viljaveski, remonditöökojad, laod, väetisehoidla, vedelkütuste ladu. Läheduses asus ka noorloomalaut.

Külas asub Saaremaa Muuseumile kuuluv Mihkli talumuuseum.

Vilsandi (Suursaar)

1645 Fylslandt, 1795 Filsandit, 1798 Gros Filsand, Klein Filsand < Felsland: fels – `kalju`, land – ´maa`

Vilsandi talud: Saarejaagu, Tolli, Sooni, Välja, Põlli, Asutalu I, Ploompuu, Asutalu II, Männiku, Hoidja, Asutalu III, Sigusi, Pihla, Asutalu IV, Mäe, Vahemere, Küti.

Vilsandi on saar Läänemeres, Saaremaa läänerannikust eraldatud Kuusnõmme ja Kihelkonna lahega. Suurus 8,75 km^2. Paadiühendus Papissaare sadama kaudu *ca* 5 km. Vilsandi küla kuulub Vilsandi rahvuspargi koosseisu.

2009. aastal elas saarel alaliselt neli inimest, neist kaks meest ja kaks naist.

Vilsandi saar jagunes kunagi Suur-Vilsandiks ja Väike-Vilsandiks, nende vahel loksus Vahemeri. Viimati tormas meri üle saare Väike-Vilsandi ja Suur-Vilsandi vahelt 2005. aasta 9. jaanuaril.

XVII sajandil olid Vilsandi heinamaad ja merelindude jahimaad jaotatud Lümanda kroonu- ja Paju eramõisa vahel. Paju mõis sai neljalt ruudult heinamaalt 160–200 koormat, Lümanda viielt ruudult 200 koormat heina.

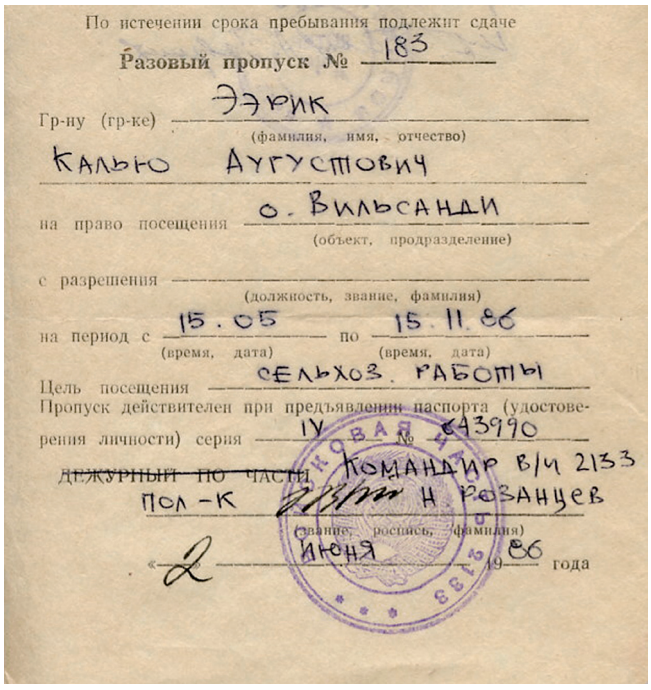

По истечении срока пребывания подлежит сдаче

Разовый пропуск № 183

Гр-ну (гр-ке) Ээрик
(фамилия, имя, отчество)
Калью Августович

на право посещения о. Вильсанди
(объект, продразделение)

с разрешения
(должность, звание, фамилия)

на период с 15.05 по 15.11.86
(время, дата) (время, дата)

Цель посещения сельхоз. работы

Пропуск действителен при предъявлении паспорта (удостоверения личности) серия IV № 643990

~~ДЕЖУРНЫЙ ПО ЧАСТИ~~ Командир в/ч 2133
Пол-к Н. Розанцев
(звание, роспись, фамилия)

«2» июня 1986 года

Vilsandile mineku luba.

Kihelkonna kiriku vanimate kirikukirjade järgi on Vilsandil XVII sajandi lõpul elanud **Sare Mats** ja **Sare Pärt,** kelle hüttides võis merehädaline peavarju leida.

Esimeseks saareelanikuks olnud keegi sakslasest Hollandi laevakapten **Johan Doll**, kes pääses saare läheduses uppuvalt laevalt, jõudes laevamasti küljes rippudes randa. Mees asutas saarele Tolli koha ja jäi 1703. aastal saarele elama. Doll asutas talu, kuid mõisnikud võtsid temalt maad ära, mille peale mees jäi nõrgamõistuslikuks.

Vee pumpamine tuule jõul Vilsandil Tolli talus. Siguse Andres tööd jälgimas.

Vandiraiujad.indd 65 10.06.2010 10:24:31

Vilsandi päästepaat koos meeskonnaga on stardivalmis.

1796. a elas Vilsandil ka **Laido Peeter**, kes kandis 1826. aastast perekonnanime **Mender**. Esimesed talud olid Suur-Vilsandil Tolli, Menderi, Tambo, Sooni. Väike-Vilsandil asus Küti koht.

Vilsandi elanike elujärg olnud alati parem võrreldes kihelkondlaste omaga. Seal saadi põllult parem saak, kuna meremuda oli hea põlluväetis ning seda oli rohkesti. Toiduks kasutati palju kala. Vilsandi rahva on aidanud jõukale järjele meresõit.

Suur protsent meestest oli endisi kapteneid, kes pärast head teenistust kaugetel meredel tulid koju vanaduspäevi veetma. Kiiresti kadusid ka korstnateta majad, Kihelkonnal oli selliseid veel kaua. Metsa oli saarel vähe ning seda hoiti. Tarbepuud muidugi võeti, kuid küttepuid osteti Saaremaalt. Pliite köeti hagudega ja saare mets meenutas parke.

1787. aastal ilmus salakaubaveo piiramiseks saarele piirivalve. Kulpri mäel asunud Tongri kordoni varemejäänused on senini alles.

1795. aasta hingeloendis on saare heina- ja karjamaad jagatud viie omaniku vahel – Kihelkonna kirikumõis, Karala, Paju, Lümanda ja Loona mõis. Igast mõisast asus saarele elama heinamaavaht koos perega.

1803. aastal ehitati Vilsandile kivist tuletorn, maast 37, merest 40 meetrit kõrgem. Veidi eemale ehitati 25 meetri kõrgune torn ja alustati veel ühe kivitorni ehitamist, mis aga kokku kukkus ja mattis 12 töölist. Puust torn lagunes 1840, kivitorni ehitati paar meetrit kõrgemaks.

1809. aastal oli Vilsandil neli talu. 1840.–1850. lisandus saarele uusi elanikke, kuna saarelt sai varuda talveks heade omadustega heina.

1859. ehitati tuletorni alla päästepaadikuur slipiga, mida mööda sai viie aerupaariga päästepaadi vette lasta. Lähedalolevasse hoonesse tehti haigetuba kahe voodi ja esmaabikapiga. Päästepaadi meeskonnas olid ainult Vilsandi mehed, selle vanemaks oli **Jaen Teär**.

1860.–1870. päästeti laevadelt surmaohust 38 inimest. Tuletorni ja piirivalvega saare lääneosa hakati hüüdma Venekülaks, kuna seal elasid venelased.

Küla keskel oli Suurküla, lisaks olid saarel Läkulõuka, Jäneseküla ja Saareotsa. Saareotsa küla olnud esialgu omaette saar, kahe saare vahel oli Vahemeri, tänapäeval seda enam pole, kuid suure maru ajal lainetab selle koha pealt saarest vesi üle. Saareotsal sündis **Mihkel Puss**, kes kirjutas Vilsandi saarele hümni.

1850ndate aastate paiku oli saarel 18 peret.

Vandiraiujad.indd 66 10.06.2010 10:24:33

1874. aastal tuli Vilsandi tuletorni ülemaks **Mihhail Sidorov**, kes tõi saarele omale naiseks **Maria Thomi** Kihelkonnalt koos Maria tütre ja poeg **Arturiga**. Sidorovi surma järel jäi tuletorni ülemaks **Artur Thom** (hiljem Toom).

1860. aastal oli saarel 18 peret. Palgid majaehituseks tuli vedada Saaremaalt ja salvkaev pae sisse raiuda. Saarel on olnud 7 pukktuulikut.

1922–1925 viidi saarel läbi mõisamaade korraldamine, kes maad juurde tahtis, see asundusmaad ka sai.

1930. aastail hakkas talude päriseksostmine. Vilsandil nimetati taluks Tolli talu, mis oli üle 100 ha, ülejäänud olid kohad. Elu saarel kulges tasapisi paremuse poole. Kasutusel oli mitmepõllusüsteem: rukis-kartul-oder-kesa.

Ühiselt hariti suurt rukkipõldu Venekülas, oli mitu ühist kapsamaad. Tolli talus hakati esimesena kasutama raudatra; Kulprile ja Vahemerele toodi käsitsi vändatavad, Tolli ja Hannuse ostsid hoburehepeksumasinad. Tuulamis- ja rehepeksumasinaid aeti käsitsi ringi 1926. aastani, mil **Julius Teär** tõi saarele mootoriga viljapeksumasina. Tolli talu muretses ka hobusega veetavad heina- ja viljaniidumasinad ning looreha. Jõukamad mehed ostsid kalapüügi kergendamiseks paadimootoreid.

1934. aasta rahvaloenduse andmeil elas Vilsandil 169 inimest.

Vilsandil oli kolm suuremat paadisadamat: tuletorni all, Vikati säärel lõunarannas, Saareotsa Orjassaare rannas. Peredes kooti võrke ja keerati köisi, sokid-kindad ja lihtsamad kangad tegid naised ise.

Päästejaamas oli haiglatuba, kuid ametlikku arstiabi andjat pole saarel kunagi olnud. Tõsisemate tõbede puhul kutsuti arst Saaremaalt või viidi haige Kihelkonnale. Lapsed sündisid kodus, abiks kohalikud ämmamoorid. Raskeim haigus oli tuberkuloos, mis viis maamulda kümneid vilsandlasi.

Kauplust sel ajal saarel ei olnud, kogu vajalik toidukraam saadi oma majapidamisest, muu kaup toodi kirikupäeval Kihelkonnalt.

Vilsandi saare randa uhtus meri aakrikku, mis esialgu kuulus leidjale, kuid hilisemate seaduste alusel tuli riigile anda. Pärast torme oli rannas palju kraamiotsijaid ja nii oli vilsandlaste kodudes alati midagi helde mere poolt antut.

Saare mehed olid seotud salapiirituseveoga. Tulu saadi laevade päästmisest, 20% laeva ja kauba väärtusest läks päästjaile, seda küsiti rahas, kuid vene laevadelt võeti töötasu ka kaupades.

1939. aasta detsembris kehtestas Eesti Piirivalve ülem korra, mis keelas kohaliku piirialve loata ujuvvahendite sõidu merele. Paadid koondati kalasadamasse ja neile tõmmati okastraat ümber. Vähesed paadid seisid ka aiaga ümbritsetuna Vikati sadamas, väravad suure tabaga suletud, sest merele neid piirivalve ei lubanud. Kohale oli jõudnud Vene sõjavägi ja täideti baaside lepingut.

1944. aastal oli saarel ligi 140 inimest, neist põgenes 60%, koju jäid vanemad inimesed, 12 talu tühjenesid täiesti.

1945. aasta kevadel majutati Vilsandile umbes 100 merejalaväelast, suurtükipatarei koosseis ja piirivalvurid. 1945–1949 oli saarel palju sõjaväelasi, kohalikud elanikud lukustasid uksi, varem seda ei tehtud.

1974 saadi saarele elekter.

Vilsandile said tulla need, kes omasid külastuskaarti – see nõue kehtis 80-ndate aastate lõpuni. Mandrilt tulijal pidi olema kas luba: esimene Saaremaale ja teine Vilsandile. Oli juhtumeid, kus piirivalve koostas Käkisilmas Vilsandi luba mitteomavatele inimestele protokolle, kusjuures seal sumpavatel inimestel polnud plaaniski Vilsandile minna.

Saarel tegutses pood, kus polnud piisavalt lihatooteid, õlut, ka muud kaupa nappis.

Veel paarkümmend aastat tagasi tõi Kihelkonna rahvas oma võitagavara Vilsandilt, kuna see oli maitselt ja koostiselt parem. Saarel löödi või kokku värske rohu peal toodetud piimast, sest loomad sõid kauem väljas, kuna talv oli lühem.

1. juunil 1982 taotles Saaremaa metsamajand luba Vilsandil kruusakarjääri avamiseks.

16.–22. juulini 1993 toimusid esimesed ülemaailmsed Vilsandi saare päevad. **Kadri Kullapere** suure töö tulemusena said kokku sõja jalust lahkunud vilsandlased ja nende järglased. Otsustati, et saare päevi hakatakse pidama üle aasta.

Viimased elupäevad veetis Vilsandil ehtekunstnik ja kirjanik **Mati Kuntro**, kes töötas varem kolhoosis veterinaarina. Vilsandil on elanud või elab seal praegugi rida üle-eestilise kuulsusega inimesi: **Juhan Saar, Heino Väli, Aleksander Suuman, Venno Laul, Leo Aumees, Jaan Tätte** jt.

Vandiraiujad.indd 67 10.06.2010 10:24:33

Virita

1453 Hute Metse soen van Viritill is eyn bur tho Kyttispell, 1592 Virritill, 1645 Virritill, Wirrital, Virrildal, 1731 Wirrit, 1782 Wirrit Wirita, 1867 Wirrito. Arvatavasti siirdnimi Läänemaalt – Wiritta.

Virita küla talud: Paabu, Aandi**,** Pae**,** Kaasiku, Tergo, Paie, Kadariku, Tiidu-Taavi I, Tiidu-Jaani II, Härma, Tõnni, Miilaste-Mardi, Miilaste, Tõnise, Sepa, Jaaga, Vastla, Ausi, Putla, Kaasiku, Niidi, Rauniku, Saadu, Pae-Reediku, Tõreku, Kalda, Kooli, Allika, Kuusiku, Augu, Tamme, Alasi.

Alljärgnev Virita I küla taluelu on kirja pandud **Juta Tõkmani** meenutuste järgi.

Kihelkonnast pool kilomeetrit kalmistust edasi algab Virita I küla.

Talud asuvad kahel pool teed: Härma, Tiidu, Sepa, Tonni I ja II, Miilaste I ja II, Vastla, Jaaga. Küla jõukad talud olid Härma, Tonni, Tiidu, kuna nende põllumaad olid head. Külas on kaks uusehitust – Torride ja Meri elamud. Rehepeksumasinat veeti paarishobustega perest peresse vilja masindama, teenus ulatus ka teistesse küladesse – tasuda tuli rahas või viljaga.

Virita II külas oli 13 majapidamist, neist on 2009. aastal alles kaks – Haandi ja Putla.

Jutale meenuvad järgmised talud: Hansi, Niidi, Haandi, Rauniku, Saadu, Kooli, Pae, Kikri, Tõreku, Kaasiku, Allika, Putla ning Paabu**.** Virita külast on pärit **Jakob Laul.**

1941.–1945. aasta sõda tabas ka Virita II küla. 1944 hävis Niidi talu**.** Jaagarahu sadamat rünnanud Vene lennukist lastud kuulipildujavalang süütas selle maja. Jaagarahul olid siis Saksa sõjalaevad, neid käisid Vene lennukid pommitamas. Suured lennukid lendasid edasi-tagasi, kuni sadamas andis laevastik alla. Jaagarahu sadama pommitamine oli ainus suurem lahing Virita II küla kohal.

Külavanem **Mihkel Vaheri** ülesandeks oli vallapoolseid käske-korraldusi edasi anda, viia peredesse normikohustuste teateid. 1949.–1950. aastal viis ta peredesse ka töökorraldusi.

Meenutusi taluelust

Juta Tõkmani meenutused

Taluinimeste sõjajärgsest elust Virita külas mäletab ta vilja rabamist rehetoa põrandal hobuste jalgade all. Hobuseid hoiti päitstest kinni ja nad viidi viljale ringiratast kõndima. Loomad

Külvajad.

tampisid vilja viljapeadest põrandale. Terad korjati kokku ning tuulati rehala uste vahele riputatud sõelas aganaist ja muust prahist puhtaks.

Sügisel toodi rannakaluritelt räimi ja lesta**,** mõnikord ka siiga. Kala soolati väikestesse puupüttidesse. Talvel oli kala tähtsaim toit kartulining leivakõrvasena. Soolast kala leotati vees ja keedeti kooritud kartulitega koos. Kuivatatud lesta söödi nii kuivatatuna kui ka kartulitel keedetuna.

Uudseviljast lasti Pidula vesiveskil või Ilaste tuulikus jahu, tangu ja mannat teha.

Poest sai Saksa ajal osta ainult soola, suhkrut, tikke, harva ka seepi, tangaineid, makarone. Perenaised keetsid seepi ka ise. Seebi keetmiseks hangiti seebikivi ja kasutati loomade tapmisest järelejäänud sisikonda ja rasva.

Pärast sõda pandi majapidamistele riigimaksu normid. Raske oli täita vilja-, liha- ning metsaraie norme, isegi munade norm oli. Neljalapselises peres kulus viletsatelt põldudelt saadud saak pere toitmiseks. Viljapeksmisega oli raskusi, kuna sageli puudus rehepeksumasina küte või mõni varuosa. Töölistel-teenistujatel oli kohustus osta riigilaenu obligatsioone kuupalga ulatuses, selle korralduse vastu protesteerimine tõi vaid pahandust.

Külas ei olnud möldrit, kingseppa, seppa, metsavahti ja postimeest. Lähimad kingsepad

Vandiraiujad.indd 68 10.06.2010 10:24:42

Mihkel Salong ja **Jaan Naissaar** töötasid 4 km kaugusel Kihelkonnal.

Salong tegi isegi uusi kingi-saapaid. Saksa ajal saadi temalt ka puust taldadega kingi, mille pealsed olid nahast, tekstiilist või vööpaeltest. Kuna kauplustest polnud sel ajal kingi saada, oli kingseppadel palju tööd ning ooteajad pikad.

Jõukamates taludes tehti igaks tähtsamaks sündmuseks koduõlut, kindlasti heinaajaks ja jõuludeks. Kõrvalistes metsataludes aeti ka puskarit, see oli küll keelatud, kuid puskarit tehti siiski, sest viin oli kallis ja seda polnud poest saada. Mõnikord saadi puskariajajad kätte, aparaadid konfiskeeriti ning karistused olid ranged. Sõja lõppedes sai viina ainult ostukaardiga.

Bussiliiklust tol ajal veel ei olnud, linnasõiduks kasutati juhuslikke võimalusi.

Mõnikord sõideti Kihelkonnalt Kuressaarde isegi palgikoorma otsas – kui oli vaja minna, polnud valikut.

Kord sõitis neiu Juta linnast Kihelkonnale veoautos viinakastide otsas. Masin kuulus kapten **Karl Teärele** ja vedas Kihelkonna poodidele kaupa. Tol korral lõppes sõit Tõllil maanteekraavis, kuna juht oli purjus. Reisijad kukkusid kraavivajuvalt autolt koos viinakastidega maha, asi lõppes luude-kontide lappimisega.

Perenaised tegid lastele riideid kõikvõimalikest materjalidest, vanadest riietest õmmeldi ümber uued. Rahal väärtust ei onud, eriti Saksa rahal, kuna selle eest polnud midagi osta. Ometi pidi raha veidi olema, päris ilma selleta toime ei tuldud.

Jõulupühi peeti kodudes tol ajal ikka, kuigi Nõukogude võim seda ei lubanud. Mida aeg edasi, seda valvsamalt hakati jälgima, et neid ei peetaks. Kodudes kaeti aknad tekkidega kinni ja tehti jõulutoite, ehiti kuusk, põletati küünlaid ning lauldi jõululaule.

Kuna Tõkmanid töötasid koolis ja August oli direktor, peeti neil silm peal. 1945./46. aastavahetusel oli kool jõulupühade ajal õpilastest tühi, tunnid jäid kodudes tugevalt juurdunud jõulupühade tõttu ära. Koolmeistritel tuli võimudele aru anda, kui palju lapsi oli jõulupühadel koolis. Pikkamööda said lapsevanemad "selgitustöö" tulemusena asjast aru ning lapsed hakkasid pühade ajal koolis käima.

Külarahvas sai arstiabi Kihelkonna haiglas, kus asus ka ambulatoorium. Viritalt oli haiglasse üle viie kilomeetri.

Kihelkonna aladele tekkisid külade kaupa väikesed kolhoosid. Virita külas oli Koidula kolhoos, mille kontor asus Kihelkonnal Sepa majas. Kolhoosi algusaastail oli töötasu väike. Odra niitmise-õsumise eest maksti 45 kopikat päevas. Sama palju maksis poes väike sai.

Kihelkonna ümbruse küladest jäid võõrvõimu aastail järele vaid üksikud pered, kus praegu elavad enamasti veel vaid vanad inimesed. Noori tööjõulisi inimesi on külades vähe, kuna töökohti pole.

Elamisvõimaluste halvenemise mõjul on inimesed otsinud mujalt tööd, see on tinginudki külade tühjaksjäämise ning talude hävimise. Mujal elavad inimesed hoiavad oma kodukohta ainult kodutundest.

XX sajandi esimestel kümnenditel toimus talude päriseksmüümine nende senistele pidajatele, kusjuures mõisnik määras talude ostmise tähtajad. Tähtaja möödumisel müüdi talu teisele ostjale. Ostmisega oli raskusi, sest talude hinnad olid kõrged. Kõõru külast Maie talupidaja **Jaan Mai** sõitis linna, et ära maksta talu ostuhind. Kuna talu ostmise tähtaeg oli eelmisel päeval möödunud, siis talu oli sama päeva hommikul ära müüdud. Sellelaadseid üllatusi oli teistelgi.

Kaovad riigid, maad, linnad ja ka külad. Kui ei ole enam inimesi, pole ka küla nagu Tagala lahe ääres Teesu rannas Teesu küla, Vaigu lähedal Rannaküla (v.a elumaja ja paar suvemaja), Sarapiku järve ääres Metsaküla. Külad tühjenevad edasi, varsti meenutavad neid vaid ahervaremed.

Kuusiku küla mehe Eimar Kerkeli minevikumeenutused

Eimar Kerkeli isa pärines popsitalust ja ta läks juba lapsena külasse leiba teenima. Pärast leeriskäimist hakkas mees mandril kraave ja mõisate uudismaid kaevamas käima ning ostis 1910. aastal mandril kraavikaevamistööde eest saadud rahaga Kuusiku külast pool talukohta.

Kraavihalle hüüti ka "rändlindudeks". Kui nad kevadel laeval Tallinna sadamasse jõudsid, olid sadamas pätid neid vastu võtmas ja karjusid: "Kurluuks, kurluuks – kured tulevad!"

Ühel kevadel saanud saarlaste karikas täis – kaua te sadamakail karjute, õpetame teid veidi! **Merise Mart** – kuus jalga ja kuus tolli pikk mees – öelnud: "Läheb lahti!", siis haarati kätte kõik, mis laevalt ja kaipealt kätte saadi ja anti pättidele vastu päid-jalgu. Lööming olnud nii suur, et sellest kirjutati raamatki.

Vandiraiujad.indd 69 10.06.2010 10:24:42

Üks kange võitleja oli **Koksi Mihkel** Abulast, temaga oli üldse palju seiklusi. Kui mees kusagil Venemaal kraavi kaevas, tulnud juurde kohalik venelane ja kutsunud võitlusesse "kraavihalli", kes tahab tulla jõudu katsuma nende kõige tugevama mehega. Auhinnaks pandi välja kaks toopi viina ning viis kannu õlut – kes kaotab, see maksab. Mehed käskisid nagu ühest suust Mihklil näidata, kuidas venelasel sussid vastu taevast tõusevad.

Mihkel mõelnud veidi, siis tõusnud püsti, käärinud püksisääred üles, kergitanud pükse ja kutsunud vastase välja. See oli Mihklist peajagu pikem, kuid Mihkel seevastu tüse ja sitke. Kõigepealt antud käed ja siis sasitud kokku. Venelane tõstis Mihkli üles ja lõi vastu maad, kuid Mihkli jalad olid nii tugevad, et löödagu teda kasvõi põlvist saadik maa sisse, ikka järgi ei anna. Mihkel muljus vastase rinda nii tugevasti, et sel selgroog ragisenud, keeras mehe endale alla ja võitis.

Mihkel oli kõva lööma- ja söömamees. Lõunaks tegid kraavihallid "leivapodidest" (leivatükid) suppi. Kasetorbikust tehtud sööginõu oli toobine. Mihkel oli 5–6 toobitäit "podisid" ära söönud.

Ükskord jõululaupäeval teinud pojanaine odrakaraskit, et pühi pidada ja läinud ise sauna. Saunast tulnud, otsinud naine sepikut, ei leidnud kusagilt. Lõpuks küsinud Mihkli käest: "Kas sa tead, kus sepik on?" Mihkel vastanud, et ta natuke mekkis. Nii läkski tegu pühadesepikut Mihkli kõhtu.

Eimar mäletab, kui ta oli 3-aastane, läks ta emaga koos Kannu poodi, mis asus Pidula mõisas, kust hiljaaegu olid omanikud parun Tollid ära läinud. Poes oli suur plekkpurkide rida, mille sees rohelised, kollased, punased klaaskompvekid. Ema ostis neid poisile ja käskis "luutsutada", muidu teevad lapse hambad haigeks.

Onni rannas ehitati purjekat Villi, seda tööd käisid lapsed vaatamas.

Loeti raamatuid ja ajalehti, loetavamad olid ajaloolised ja ilukirjanduslikud raamatud, autoriteks Bornhöhe, Saal, Vilde jt. Ohtja küla mees kolonelleitnant Poopuu kirjutas raamatu "Sõda Landeswehriga". Selle raamatu luges Eimar küll kümme korda läbi ja oli vaimustunud kapten Hirve vägitegudest.

Eimari tööaastad algasid 4–5 aastaselt, kui õde sai hanekarjatamisest lahti. Nüüd oli Eimari kord linnud oma hoole alla võtta, nende pärast sai ta nutta küll. Mõnikord lendasid haned minema või tuli isahani poisile kallale, kui hanedel pojad olid. Paar aastat sai Eimar neid karjatada, siis tuli seakarjuseks hakata. Need olid rahulikumad, mõnikord said lapsed orika seljas sõita, see pakkus palju lõbu.

Üheksa-aastaselt anti talle lambad karjatada. Neid oli umbes kolmkümmend. Karjatada tuli neid kesapõldudel, metsa ääres, sügisel peale viljalõikust rukki- ja suvevilja põldudel. Paljajalu tuli viljatüügaste sees joosta, sest sügisel kippusid jäärad kogu aeg karjast ära minema. Suvel soojaga olid lambad laudas, kuid poiss pidi vanematele heinamaale "heinarattaks" minema. Emal oli 9 last, kui Eimar sündis, oli ema 43 ja isa 49. Poiss pidi neid aitama, sest nemad olid siis juba elatanud inimesed.

Pärast lammaste karjatamisaega anti lehmad valvata. Hommikul tuli need karjamaale ajada ja õhtul koju, sinna oli üle kahe kilomeetri. Lehmi oli neli ja viis noorlooma. Õhtuti sai loomi suurel karjamaal mitu tundi otsitud, eriti kui metsas seeni oli. Päeval käis poiss põllul tööl: äestas, vedrutas, rullis, hiljem kündis ja sahkas.

Kui Eimar koolist lahti sai, hakkas ta sügisel metsatöödel käima, oma karja- ja heinamaid võsast puhastamas. Pidula saeveski omanikud ostsid asunikelt metsa, seepärast käiski Eimar koos vennaga raietöödel. Metsa võeti maha käsitsi. Talvel vedasid nad palgid saeveskisse ja propsid mereranda, kus need üles laoti. Suvel laaditi metsamaterjal laevadele ning veeti Inglismaale ning Saksamaale. Talvel ja sügisel teenitud raha eest sai ostetud jalgrattaid, riideid ja ülikondi. Suvel kodus maatööd tehes raha ei saanud, kui mõni kroon üle jäi, osteti hobuseriistu, vankreid – siia-sinna läks alati raha vaja, lisa võeti isegi talveteenistusest.

Pühade ajal ja ka pühapäeviti käidi alati kirikus. Kirikusse sõideti hobusega, lapsed võeti ka peale. Talvel oli see sõit õige lõbus, eriti jõululaupäeva või vana-aasta õhtul, siis olid hobustel kuljused kaelas ja kihutati üksteisest mööda.

Kirikuõpetajatega Kerkelite perel suurt läbikäimist ei olnud, kirikud olid neist kaugel. Kui kool oli seljataga, sai leeri mindud, see kestis tol ajal kolm nädalat. Eimar Kerkel käis leeris Kihelkonnal, kus 1933. aasta kevadel oli pastoriks **Arnold Janno** ja köstriks **Ado Knaps.**

Luteri- ja veneusuliste vahel lahkarvamusi polnud, kuid lahkusulisi küll ei sallitud. Kodus loeti neil Uut Testamenti ja Piiblit, palvetamist kodus ei olnud, kuid enne hommikusööki luge-

Vandiraiujad.indd 70 10.06.2010 10:24:42

sid lapsed kordamööda söögipalve, peale söömist pidi igaüks "aitäh" ütlema.

Pühapäeval tööd ei tehtud, väljaarvatud suvel, kui oli vihma oodata ja kuiv loog maas. Vikateid käiati pühapäeva õhtupoolikul, kui esmaspäeva hommikul vara hakati hobustega kaugele heinamaale minema.

Pidulas 1905. aastal vastuhakkamisi ja põletamisi polnud. 1917. aasta mihklipäeval tegid sakslased Tagalahest dessandi. Vene sõjavägi oli sel ajal Pidulas.

Eimari isa rääkis, et venelased kaevasid Pidula Pistli põldudele kaitsekraave ja olid lahingueelsel õhtul kõvasti purjutanud. Lahing sakslaste ja venelaste vahel toimunud Pajakopli ja mõisa vahel.

Lahingu tunnistajateks olid kaua aega kuuliaugud mõisa trepiastmetel ja tõllakuuri kivipostidel. Venelased taganesid ning kaotasid lahingus 6–7 meest, kes maeti Pidula mõisa häärberi taha aeda. 1925. aastal olid seal veel puuristid, mis hiljem kõdunesid ja peremees korjas need ära. Pärast lahingut olid sakslased tulnud Kuusiku külasse, tapnud seal sigu ja lambaid.

Mõjukamad põlluharijad olid Pidulas asunikud, riigirentnikud, väikepõllupidajad. Nende esindajateks olid **Jaan Kerkel, Jaan Riis, Aleksander Mark.**

Vapside liikumisest mäletab Eimar Kerkel seda, et Pidula koolimajja tulnud üks vapside esindaja Tallinnast. Kui ta oli lõpetanud kõne kindral Larkast ja Sirgust, andis ta sõna kohalikule vabadussõdalasele **Jaan Riisile**. Riis tõusis püsti ja läks rahva ette ning ütles: "Vares pole laululind ega mina kõnemees. Lõpetan." Istus oma kohale tagasi ja sellega oli koosolek lõppenud.

1919. aastal mõisate ülevõtmise ajal loodi Pidulasse osaühisus, mille esimeheks sai Elmar Kerkeli isa. Mõisate ülevõtmine mõisnikele loomulikult heameelt ei teinud.

Parun Toll oli oma varandusele oksjonid teinud, Elmari isa viis neid läbi. Toll tulnud isa juurde ja tänanud teda, võtnud taskust kolmveerandliitrise viinapudeli ja plaanis napsu pakkuda. Samal ajal tulnud Kõõru külast **Kirsi Jaan**, ütelnud Tollile: "Härra Toll, te olete kõik oma varanduse siia müügile toonud, ma tahaks peksupinki ära osta, kus see on?" Toll pannud kähku viinapudeli tasku tagasi ja lasknud jalga. Elmari isa noominud pärast Jaani: "Oleks sa lasknud viina ennem ära juua, nüüd jäime mõlemad ilma."

Mõis jagati asundustaludeks. Endisel mõisnikul parun Tollil oli esimene ostuõigus, Jaan Kerkelil teine – tema sai terve asunikutalu – 36 hektarit maad anti tasuta, metsa ja tõllakuuri eest tuli maksta.

1920ndate aastate alguses andis tunda sõjajärgne aeg, raha oli rahval vähe, kuid kaupa kauplustes oli. 30ndate aastate algul oli Euroopas üldine kriisiaeg, mis kestis mitu aastat. Majanduse edasiminek algas 30ndate aastate keskpaiku. Kes oli töömees, elas hästi. Eestisse toodi Poolast tööjõudu sisse.

Riik maksis preemiat neile, kes parandasid maid, arendasid loomakasvatust, aiandust, kodukaunistamist. Igal kevadel olid kodukaunistamise kursused, majade ja aedade värvimised. Poed olid kaupa täis – võta kõike, mida hing ihaldab.

Pidulas oli 2 jahuveskit ja 3 saeveskit. Tööd said kohalikud ja ka kaugema ümbruskonna elanikud. Suvel viidi laevadega metsamaterjali välismaale, nende laadimisel said kohalikud inimesed tööd. Maalt vedasid mehed-naised hobustega materjali esiteks praamideni, need omakorda toimetasid materjali laeva juurde, seal tõsteti plangud, lauad, prussid, propsid vintsidega laeva.

Talus söödi koduküpsetatud rukkileiba, mida praegu vaid unes võib näha. Lisa andsid kala, kartulid, piim, koduvõi, liha. Söögipuudust enne sõda ei olnud, oli kõike, mis inimene oma eluks vajas, kuid raha oleks võinud rohkem olla.

Pidula masinaühistul oli suur rehepeksugarnituur, millega peksti sügisel taludes vilja. Mitmel mehel olid mootorpaadid, praamid metsamaterjali vedamiseks Pidula lahte tulevatele laevadele. Jõukaid talusid oli vähe. Jõukus tuli sellest, kes oli töökam, kokkuhoidlikum, ettevõtlikum ja kelle pea rohkem lõikas. Ei tehtud erilist vahet rikka ja vaese vahel, peeti lugu sellest, kes oli aus, õiglane ja töökas.

Mõnes talus peeti suilisi ja päilisi, nendega söödi ühes lauas – ei peetud halvemaks. Perenaisel ja peremehel oli hea meel, kui keegi neid töödes aitas. Poliitikast ega revolutsioonist ei räägitud, see oli võõras teema.

Kultuurielu oli Pidulas elav. Tegutsesid maanoorte ring, karskusselts Kiir, Rahva Raamatukogu Selts, noorkotkad ja kodutütred.

Tulihingeline koolijuhataja **Jakob Laul** organiseeris näitemänge, õpetas koorilaule, tõi nõustajad, kes juhendasid naiste ja meeste käsitööd, viisid läbi kokakursusi ja õpetasid esperantot. Igal õhtul olid koolimaja aknad valged.

Vandiraiujad.indd 71 10.06.2010 10:24:43

Keedukursused Tagalas 1935. aastal.

Rahva Raamatukogu Seltsi esimees oli **Margot Koel.** Tema ümber koondus kogu kohalik intelligents, Koel oli ka suurepärane näitleja. Taheti hakata ehitama seltsimaja, sest kooli juures läks kitsaks. Osteti ära Selgase saeveski tootmishooned, riik tegi seltsimajale maaeraldamise, kuid Margot Koel suunati teise kooli tööle ja asi soikus. Polnud teist nii aktiivset eestvedajat.

Raamatuid laenutasid maanoorte ring ja Rahva Raamatukogu Selts.

Spordiliikumine. Pidula spordielu tegi aktiivseks **Aleksander Sanniku** ja **Musta Maski** esinemine. Nad maadlesid ja tegid jõunumbreid. Üks jõunumber oli selline: Sannik heitis selili tõllakuuri põrandale, tema käte-jalgade peale pandi 2 tõllakuuri väravat, millest tuli hobusevankriga, milles 5 meest, üle sõita.

Noored tegid omale ka maadlusmati ja käisid laupäeva-pühapäeva õhtuti omal käel harjutamas.

1940. aasta juunis, kui Nõukogude kord Eestis kehtima hakkas, algasid Karujärvel baasiehitustööd. Autoomanikelt võeti palju autosid üle. Eimar Kerkel nägi kurbade silmadega inimesi, kellelt olid autod ära võetud, seismas Karu mõisa väljal.

Pidulas oli kaks erakauplust. Ühes majas oli Kihelkonna mehe **Mihkel Kase** kauplus, mis muudeti kooperatiivi kaupluseks.

1943. aasta sügisel algas Saksa mobilisatsiooni eest põgenemine Rootsi. Paanilisem põgenemine oli 1944. sügisel, siis mindi juba perekondade kaupa.

Eesti ajal oli Pidulas kaks vesiveskit, üks jahvatas ja selles oli ka värvimistöökoda ühes kangaste uhtumisega. Teine vesiveski oli jõel, pool kilomeetrit mere pool, seal oli jahvatamise ja villakraasimistöökoda. 1940. aastate lõpus see lammutati.

Ümbruskonnas oli mitu saeveskit: Selgase, Nuudinõmme, Roodi, Onni, Üru. Üru saeveski töötas kõige kauem. Onni saeveski oli töös viiekümnendate aastate keskpaigani, teised kadusid varem. Pidula külaga liideti Kõõru, Kuusiku, Kallaste. Kõõru sai hiljem oma nime tagasi.

Maimu Pere meenutas tõestisündinud lugusid Abula külast

XIX sajandil oli **David-Simmu Haandi** arst ja õpetaja ühes isikus. Haandi talu majal olid kolmes küljes pisikesed avad ja neid kutsuti pajatamise luukideks. Eks Simmu sealt rahvast õpetaski, kirja siis veel ei tuntud. Abulas tegeles ta ainult tohterdamisega, pahade vaimude väljaajamisega.

Simmu oli tuntud üle Saaremaa. Kord tulnud temalt abi saama üks Sõrve mees, kes selgitanud, et nendel viiakse lapsed kütmise ajal lambalauta, sest suitsutaredes ei saa lapsed kütmise ajal olla. Laudas pildunud aga keegi nähtamatu lapsi sõnnikuga. Mida teha? Simmu läinud selle mehega kaasa ja lahendanud probleemi ära.

Räägitakse, et Simmu võidelnud Kuussaare metsas isegi vanakuradiga, lugenud "meie isa" palve tagurpidi ja pääsenud vana kurja käest.

Teevahe Riidiku tsaari juures käik. Abula küla karjamaa oli mere ääres, kust algas Koorunõmme mets, mis kuulus riigile ja kuhu ei tohtinud loomad minna. Põuasel suvel oli loomadel ninaesist vähe, need pidid näljaga üksteisel kasvõi sabad ära sööma.

Siinsed ametnikud polnud külarahva palveid karjatamiskohtade laiendamiseks rahuldanud. Eks siis külamehed võtnud nõu kokku, kirjutanud tsaarile palvekirja, et see lubaks riigimetsas loomi karjatada. Kirjaga saadetud teele **Teevahe Riidik**, kes oskas vene keeles rääkida ja kirjutada. Kahjuks oli tal üks jalg puust.

Vandiraiujad.indd 72 10.06.2010 10:24:52

Külarahvas pani sõiduks raha kokku ja mees läks teele. Olgu, kuidas oli, aga Peterburis ta ära käis ja vajaliku dokumendi tõi.

Abula küla Kausta talu "miitsu" lood. Kausta oli rikas talu, kus "miitsud" käinud rikkust suurendamas. Suilised olid neid isegi aida taga kobrulehtede all näinud. Need olnud hallid, pisikesed värisevad olevused. Suiline olevat pidanud "miitsud" ära tallama. See lugu liikus põlvkonniti suust suhu.

1944. aastal emigreerus Kausta pere Rootsi, maja viidi Karujärvele, kuid ait, kus "miitsusid" nähti, jäi alles. Vald müüs selle ühele linnamehele maja ehitamiseks.

Üllatus oli suur, kui aida lammutamisel leiti selle trepi alt karp kullaga. Ostjatel oli õnne, sest majja muretseti kohe auto, tuli ka muud rikkust.

Lugu sellest, kuidas õnnistatud olekus pruudid oma laste isasid hirmutasid. Tüdrukud olid poisse isegi nii hirmutanud, et viimased põgenesid Ameerikasse.

Lapseootel Leena tahtnud Sandriga asjad korda rääkida, kuid Sander hakanud Leenast kohe eemale hoidma. Mees lukustanud ööseks isegi uksed, mis muidu olid lukustamata. Leena võtnud tikukarbi ja nöörijupi ja hiilinud rehala kaudu hobuste vahelt Sandri voodini ning öelnud, et annab aega järgmise päeva õhtuni.

Järgmise päeva lõunaks levinud Leena kõrvu kõlakas, et Sander olla Ameerikasse sõitnud. Samasugune lugu juhtunud ka Liisuga, kelle peigmees Jaan oli tikkude ja nööriga hirmutamatagi Ameerikasse sõitnud. Sandri ja Jaani pered jäänud välismaal aga lastetuks.

Sepasoo pudrukeetmise lugu. Kord oli torm Kuussaare pangal ajanud karile ühe väikese laeva. Sepassoo vanamees olnud rannas aakrikku kogumas ja läinud laeva vaatama.

Leidnud laeva lähedalt rannast ühe väikese koti, mis olnud mingit kraami täis. Vaadanud koti sisu ja pidanud omaette aru, kas sees on söömine või joomine.

Lõpuks vinnanud koti selga, viinud naisele. Naine vaadanud – pruun jahu – ja keetnud sellest putru. Läinud siis meest sööma kutsuma: "Vanamees, tule ometi sööma, lapsed helpivad juba ammu, kõrvetavad kasvõi suud ää." Puder oli keedetud kohvipulbrist.

Ameerika elu. I Eesti ajal tulnud Ameerikast Abulasse koju käima **Kärima Toomas**. Ta rääkinud külameestele joomakruusi ääres, et ega Ameerikas põllutööd enam käsitsi tehta, ikka kombainiga. Seletanud asjade käiku nii, et ühest otsast pane lehm sisse ja teisest otsast tulevad vorst ja saapad välja.

Teesu Sonni lood. Selle mehe õiget nime ei teatagi, sest kõik kutsusid teda Teesu Sonniks. Naine oli tal Kaadi Leena.

Sonn oli metskapten, oma vingerpussidega külapoiste suur lemmik. Sonnil oli väike laev ja ta vedas sellega Tallinna prouadele küttepuid. Mehel endal kaptenipabereid polnud, merel olid talle abilisteks kohalikud poisid.

Kord tulnud Tallinnas laevale tolliametnik ja küsinud kaptenit. Vana Sonn seletanud, et kapten juba mitu päeva kadunud, joob ja kakerdab linnakõrtsis, neil juba laev tühjaks laaditud. Andnud tollimehele veel kõrtsi koordinaadidki.

Kui ametnik oli silmapiirilt kadunud, kamandanud Sonn: "Poisid, pange peldad pääle!" ja sõitnud Tagalahe poole.

Miljonär Mihkli kojutulek. Mihkel oli oma miljonid teeninud reisijateveoga üle suure jõe. Tal oli presentkatusega laevuke. Koju tagasi tulles oli ta 60aastane, mehe lemmik Ida oli ikka veel 25aastasena vallaline ja kohe tehti kosjakaup. Abulasse rajasid nad koos kaupluse, kuid kaubitsejad sehkendasid mehe seljataga tema noore naisega. Kui mees suri, oli naine Narva-Jõesuus koos sõpradega suvitamas. Kauplus läks võlgade katteks ja omaksed pidid Mihkli oma kuludega matma.

Eesti keel on väga raske. Abula külas elas venelasi, kes eesti keelt korralikult rääkima ei õppinud ja sellega seoses juhtusid mõned naljakad lood. Kord olid Pihla peres niitmise talgud, kuid talumaad olid pooleks Jaagu taluga. Talgupäeva eel käis peremees venelasest Miškaga heinamaa piire tähistamas. Märkimiseks pani Miška aegajalt maa sisse paakspuuoksad.

Talgupäeval antud meestele keelekastet ja mehed niitnud mehiselt. Äkki läinud Miška Uuetoa Mihkli juurde ja karjunud: "Pirr, pirr!" Mihkel tõmmanud oksa maast üles ja ütelnud, et mis pirn see on, va puuoks. Kui heina kokku hakati panema, selgus, et talgulised olid ära niitnud ka Jaagu talu heinamaad.

Vandiraiujad.indd 73 10.06.2010 10:24:52

Teine keelevääratusega lugu juhtunud Koksi Annaga. **Koksi Ado** ja **Uuetoa Mihkel** tulnud koos naistega heinakoormaga Käiumetsast. Heinamaa oli Abulast 20 km kaugusel. Kui nad olid Jauni küla juurde jõudnud, öelnud Ann, et nad Marega lähevad otsa. Mihkel hakanud Annaga riidlema, saagu ikka aru, hobused koorma vedamisest nii väsinud ja vahul ning nüüd tahavad naised veel koorma otsa ka minna. Naer olnud suur, kui selgunud, et naised tahtnud Jauni-Selgase külavahelist teed mööda otse minna.

Kolhooside esimehed parteisse! Kolhooside algaastail oli kolhoosi esimees kohalik külamees **Sirgu Julius**.

Mustjala vallas töötas sel ajal parteivolinikuna "piibuonu", kelle käest nõuti, et kolhooside esimehed peavad kõik parteilased olema. Eks "piibuonu" seletas asja ka Juliusele ära ning mindigi koos büroole. Õnnetuseks oli aga just sel ajal Tallinnast tulnud keegi kõrge ülemus neid toiminguid kontrollima. Bürooliikmed pole Juliuselt eriti midagi küsinud, kuid siis uurinud Tallinna mees, kas Julius teab, mis seal Hiinas juhtus. Julius vastanud: "Seal olid kommunistid jäme otsa piuse saanud." Büroo töötajad rõkatanud naerust ja Julius võetud ühel häälel parteisse vastu.

1915.–1924. aastal oli Abula külas palju piirivalvureid – randvahte. Ka Haandi talus olid randvahid korteris.

Sõdurid olnud viisakad ja kenad inimesed, kuid nende kombed olid meie rahvast üllatanud. Söögiks keetnud nad põhiliselt hirsi- ja tatraputru või suppi. Sõdurid toonud majja lutikad ja prussakad. Supp, mis oli jäetud vahist tulevate meeste jaoks sooja, oli pealt paksult prussakaid täis. Vene poisid lükanud prussakad kulbiga poti teise äärde ja tõstnud sealt endale süüa. Perenaine käinud Tagamõisa naiste käest prussakate tõrjumise rohtu toomas. Sõdurid olnud varmad teda aitama. Nii valmistatudki miinikollasest ja väävlist ravim. Targad naised olid õpetanud ka, kuidas valmistada salv sügeliste vastu – tuli võtta kollast väävlit, mis lasti hapnema minna ja määriti siis kehale – sügelised kadusid ühe ööga.

Äikesetabamus Kurevere metsas 2009. aastal.

Loodus

Meri kohiseb aknasse
ukse all uhuvad tuuled
liiva, liiva.
Jändrikud männid
väänikuiks väänatult
juurduvad
liiva, liiva.
Piki õhtust rannajoont
astudes jätame jäljed
liiva, liiva.

Ralf Parve
"Meri kohiseb aknasse"

Kihelkonna on taimestiku poolest huvitavaim Saaremaa piirkond, seda aitavad mitmekesistada äärmine läänepoolne asetus, pehme merekliima, vahelduv reljeef, niiskus ja muld.

Kihelkonda läbiva keskkõrgendiku lääne- ja loodeosa ning piirkonna idaosa ilmestavad metsad ühes puisniitude ja soodega, lääneosas on väiksemad metsaalad ning puisniidud.

Abaja laht.

Mänd Tammese luhal.

Ilusad kuuse-männi segametsad on Tagamõisa-Pidula liivastel pindadel. Karujärvest lääne pool, Kuumil ja Lagenõmmel kasvavad metsad luidetel – neis domineerib mänd koos kanarbikuga. Okasmetsad on Kihelkonna ja Rootsiküla ümbruses, Atla ja Austla küla vahel.

Segametsi on mitmel pool, need on okasmetsadega võrreldes väiksemad ja vahelduvamad. Tagamõisa ja Kõruse küla vahel asub segamets, see kasvab ka Tammese külast lõunas ning Viidumäe läänekülje.

Leht-segametsad on laiali paisatud, need levivad Virita külast põhja pool ning Lahetaguse ümbruses.

Puisniiduks läheb segamets üle Põdrangu ja Taugapää järvest idas ning läänes, seal kasvavad sookask, tamm, saar, sanglepp, sarapuu. Puisniidud levivad vahelduvalt üle kogu endise kihelkonna, sageli puudub piir segametsa ja puisniidu vahel. Silmapaistvamad on Kõruse, Kuralase, Neeme, Tammese ja Tagamõisa puisniidud. Rohkem puisniitusid on Järumetsa ja Haavassoo

Vandiraiujad.indd 75 10.06.2010 10:25:04

vahel, Haavassoost Lahetaguseni, Viki küla ümbruses, Viidumäe läänenõlvaku all.

Kihelkonna pikal rannaalal on rannaniidud, mida kasutatakse osaliselt karjamaadena, kuid sageli on need tühjad ja ilmetud. Karjatamise tulemusena on tekkinud lagedad loopealsed Kurevere, Tammese, Kõruse küla vahel. Rannikualadel on tavalised rannaniitude ja loopealsete vahepealsed alad madalaimas, mereveest ajuti mõjustatud kohtades.

Vilsandi suurem osa on loopealne. Väiksel Vilsandil on palju randniitu, saare edelaosas levib adruvallidel lopsakas rannataimestik.

Vaika rahudel kasvavad vaid mõned kääbuskadakad ning kesine rohttaimestik mõningate haruldustega.

Veetaimestikuks on madalaveelistes lahtedes peamiselt kõrkjad. Järvede rikkaliku mageveetaimestiku moodustavad karedad kõrkjad, mõõgarohi. Harilaiul, Vilsandil ja Vaikadel esineb taimestiku omapärane segu.

Lahed

Kihelkonna ümbruskonna randu uhuvad järgmiste lahtede lained: Abaja, Auksaare, Kihelkonna, Kiirassaare, Kiisa, Kuusnõmme, Laialepa, Laibu, Lehmalaht, Lülle, Naale, Pautsaare, Pealmine laht, Pidula, Säärelaht, Uudepanga, Varesemaa, Venedelaht.

Saared, rahud

Lähiümbruse saared ja rahud: Aherahu, Allikarahu, Antsulaiud, Juksirahu, Kalarahu, Käkirahu, Laasirahu, Laiarahu, Laevarahu, Liivarahu, Loonalaid, Maturahu, Mihklirahu, Mustarahu, Mustpank, Mustpank Vaikal, Noogimaa, Nootamaa,

Papissaare sadam pärast 9. jaanuari tormi 2005. aastal.

Kus on kallas, kus on maa... ümberringi udu.

Ojarahu, Pihlalaid, Punasekivirahu, Rannasitik, Salava, Telve kuivrahu, Telvemaa, Uus-Nootamaa, Vaika saared, Vasikalaid, Vesiloo, Vilsandi.

Torme on igal aastal, neist suuremad olid 2. novembri 1969. ja 9. jaanuari 2005. aasta öösel. Kõige rohkem said nende tormidega kannatada Papissaare ja Jaagarahu sadam. 1969. aasta torm murdis palju puid Kuusnõmme poolsaarel, Kiipsaare nukk nihkus mõlema tormiga tugevasti kirde suunas ja merevesi tungis Harilaiul Laialepa järve.

Sood

Ulatuslikum soo on Suurissoo – 7,5 km pikk, 1,5 km lai. Lagesoo põhjaosa on kraavitamise tulemusena tugevasti muutunud. Edelaosas on väga pehme Koki soo. Vedruka küla idaosas on Vedruka raba, mis idas läheb üle puisniiduks.

Lubjarikkad allikasood on Viidumäe jalamil, need esinevad laikudena segametsades ning puisniitudes ja on tähelepanuväärivad haruldaste taimede poolest.

Papissaare pärast 1969. aasta oktoobritormi.

Vandiraiujad.indd 76 10.06.2010 10:25:13

Taimestik

Taimeriik on liigirohke. Taimedest kasvab valla maadel ligi 90 looduskaitse all olevat taimeliiki. Keelatud on kaitstavate taimede korjamine, ehitus- ja kaevetööd nende kasvualadel.

Harilaiu luited ehk laulvad liivad.

Haruldaste taimede poolest on Kihelkonna ümbrus Saaremaal esikohal:

- **jugapuu, luuderohi** – Kihelkonna kesk-, ida- ja lääneosa;
- **tuhkpihlakas** – Tagamõisa poolsaar;
- **kaljupuju** – Kihelkonna, Vilsandi;
- **meripuju** – Vilsandi, Kuusnõmme, Rootsiküla, Oju, Kurevere, Vaika;
- **tähtpea** – Vilsandi;
- **suur soomukas** – Kuusnõmme;
- **odalehine tihashein** – Vilsandi, Tagamõisa;
- **alpi võipätakas** – Kuusnõmme, Viidu;
- **haniputk** – Rootsiküla, Kihelkonna, Pidula;
- **merikapsas** – Vilsandi, Vaika, Harilaid;
- **taani merisalat** – Vaika, Vilsandi, Kihelkonna;
- **läikiv kurereha** – Vilsandi;
- **mägi-naistepuna** – Viidu, Kuusnõmme;
- **laukapuu** – Loona, Kihelkonna, Kuusnõmme;
- **rand-seahernes** – Harilaid;
- **koerakäpp** – Tagamõisa, Viidu;
- **tõmpõieline luga** – Viidu;
- **mustjas sepsikas** – Rootsiküla, Kuumi;
- **järvikas** – Kuusnõmme;
- **selaginella** – Kuusnõmme;
- **rand-ogaputk** – Harilaid.

Harilaid, paljude haruldaste taimede kasvukoht, ulatub Tagamõisa poolsaare jätkuna kaugele merre. Seda ühendab Tagamõisa poolsaarega 3000 meetri laiune liivane "kael".

Kaarduvad piirjooned moodustavad lahekesi, mida nimetatakse lõugasteks. Harilaid on kerkinud Limneamerest 1000–2000 aastat tagasi. Algselt oli seal kaks saart, mis hiljem omavahel liitusid. Veel XVII sajandi lõpus oli Harilaid saar. Poolsaarele on iseloomulik liigirikas taimestik, kus on palju kaitsealuseid liike. Rikkalikult on samblaid ja samblikke, lääneosas nõrgalt kamardunud nõmmerohumaad. Ida- ja lõunaosas levivad metsad, enamus on 1970ndatel istutatud männid. Esineb pohla- ja samblikumännikuid, tarnakaasikuid.

Harilaid on maastikuliselt väga liigendatud liigirohke piirkond, mis kerkis merest umbes kakstuhat aastat tagasi. Seal näeb maapinna teket ja taimeliikide kujunemist.

Harilaiul on esindatud enamik Eesti rannaniitude taimekooslusi: liike on ligi 500, kusjuures üle 30 nendest on looduskaitse all.

Põhiline taimekooslus on nõmm-liivatarn, hobumadarjaliiv, vareskaer, liiv-merisinep, rand-ogamalts, merihumur. Laialepa lahe kaldal kasvavad koos luht-kastevars, punane aruhein, rannalaidudel rand-orashein, randputk, rand-ogaputk, rand-seahernes, randluga, luitkaer, kaljupuju, merikapsas. Sarapiku järves kasvab haruldane loim-vesipaunikas.

Kadakas Neeme küla põllul.

Vandiraiujad.indd 77 10.06.2010 10:25:29

Levivad männid, on kase- ja haavatukad, kadastikud. Sarapiku järve kaldal kasvavad haruldased liivpajud ja hanepajud.

Vilsandi saare puistu valdav osa on männid, kased, mõned türnpuud, pihlakad, magesõstar, kuslapuud. Kuused, vahtrad, haavad, saared kasvavad vaid õuedes. Kadakad moodustavad kohati padrikuid. Korjata saab metsmaasikaid, põldmarju, kuuseriisikaid ja veel mõnda seenesorti. Taimkattes on haruldasi liike: taani merisalat, meripuju, arukäpp, mõõkrohi.

Tagamõisa poolsaarel Tagalalahe ääres kasvavad kaitsealused jugapuud ja tuhkpihlakad.

Lehtpuude segapuistus on üksikuid vanu tammesid, alusmetsas sarapuud, pihlapuud, kibuvitsad, pajud, toomingad, kadakad, türnpuud, lodjapuud, kuslapuud, poopuud, magesõstrad. Nimelise kaitse all on Sepise jugapuu ja tuhkpihlakas.

Tagamõisa poolsaare suurelt teelt Jaagarahu sadama poole viiva tee ääres olev taimestik on rikkalik. Tähelepanuväärivad on mitmed orhideeliigid: harilik käoraamat, soo-neiuvaip. Levib soolakulaike ja meripuju kasvukohti. Neeme küla ümbruse metsades kasvab jugapuid ja luuderohtu. Jugapuu on Eesti üks kaunimaid puid, selle mari-käbid on mürgised. Tagala poolsaarel levib seda puud rohkem kui mujal Eestis. Kevadel õitsevad heinamaal valge-tolmpea ja kaunis kuldking. Need haruldased taimeliigid on pehme merekliima tõttu siia püsima jäänud.

Tagamõisa puisniit asub Tagamõisa poolsaarel Tagala küla lähedal ja on kaitse alla võetud.

Niidu väärtuseks on liikide mitmekesisus. Haruldased taimed: püstine hiirehernes, rikkalikult käoliste liike. Puudest-põõsastest väärivad tähelepanu tuhkpihlakad, verev kontpuu, harilik viirpuu, pihlakas, kuslapuu, sarapuu, kadakas, türnpuu, paakspuu, magesõstar, näsiniin, lodjapuu, toomingas, paju, kibuvitsade eri liigid.

Tagamõisa puisniidus kehtib kaitserežiim.

Pidula park pindalaga 3,8 ha on kaitse alla võetud endine mõisapark. Dendroloogiliselt on park liigivaene, põhiliselt kasvavad seal saar, vaher, pärn, sarapuu. On veel sirel, ebajasmiin, lumemari, viirpuud, poopuu, künnapuu, kuusk, kukerpuu, kadakas, jalakas, magesõstar, arukask, kibuvitsad. Võõrpuuliigid on hõbehaab, mägivaher, harilik pöök, valge mänd, kreeka pähklipuu.

Kaitse alla on võetud Pidula-Üru maantee ääres asuv suur tamm.

Odalätsi allikaid ümbritseb männik kadakase alusmetsaga. Levib kanarbik, pohl, mustikas. Pidula oja soostunud kallastel kasvavad kaitsealused alpi võipätakas, harilik porss, käpalised.

Odalätsi luiteahelikul (kõrgused kuni 20–27,5 m) on taimestik lahtisel liival nõrk, kuid läänepoolsel küljel levib madal taimkate. Kasvab väga hõre erivanuseline sambliku-kanarbiku männik. Liivade taimkattes on enam liivtarna, aruheina liike, aas-karukella, põdrasamblikke, liivhärmik. Kaitstavad taimed on saaremaa robirohi, tumepunane neiuvaip, väike käopõll jne.

Loomad

Vilsandi saarel elavad järgmised loomad: jänesed, rebased, metskitsed, põder, kährik, siilid, kõre, vesirotid, põldhiired, juttselg-hiired, nahkhiired, nastikud, rästikud, metssead.

Harilaiul võime loomadest kohata põtru, metskitsi, rebaseid, metssigu, hall- ja valgejänest, juttselg-kärnkonna ehk kõre ning rannikul ka hülgeid.

1993. aastast kuulub Harilaid Vilsandi Rahvuspargi koosseisu.

Põdravasikad ema ootamas.

Kalad

Läänemeri – *Baltic Sea* – on noor meri. Selline nagu praegu, on see olnud 10 000 aastat. Sisemeres toimub Taani väinade kaudu väike veevaheldus, vesi ei ole soolane ega mage – on riimveeline meri. Selle elustik on seotud vee

Vandiraiujad.indd 78 10.06.2010 10:25:34

Hüljes ületab Kiipsaare 10 meetri laiust liivariba.

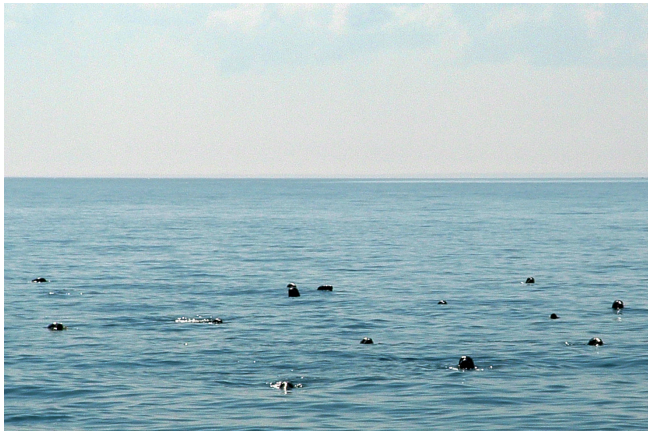

Hülged toidu otsingul 100 m kaugusel Idila kaldast.

soolsusega, osa elanikke on tulnud magedast, teine osa soolasest veest. Nii elavadki seal vee-elanikud, kes taluvad nõrka ja vähest soolsust, ainult Läänemerele omaseid liike on väga vähe.

Enim on Läänemeres räime ja kilu – need on planktonitoidulised, tihedalt seotud põhjataimestikuga ja kudevad põisadru niitudel.

Tursk. Selle parvekala arvukuse viis alla ülepüük ja Läänemere reostus. Kuna ta koeb põhjataimestikule, on liik siin hävimisohus.

Abaja lahest leitud 20x15 cm suurune krabi.

Levinumad kalad on veel tuulehaug, lest, kammeljas, merihärg, nolgus, merivarblane, koha, latikas, jõesilm, angerjas.

Makrell on küll rohkem ookeanikala, kuid siin meres ujub sedagi.

Läänemere vesi vahetub 30 aasta jooksul, mere põhjaosas on pidev hapnikupuudus. Põhjakihtides võtab organismide lagunemine palju aega ja põhjaelustik sureb. Ka keemia mõjutab – väävelvesinik vajub põhjakihtidesse ja tapab seal põhjaelustiku. Uute liikide tekkimiseks on vaja aastatuhandeid. Üks vetikas hakkab vohama (sinivetikas), teised kaovad ja loodus vaesustub.

Linnud

Vilsandi saar ja Vaikad asuvad lindude rändeteel. Seal võib kohata mitmeid looduskaitse alla kuuluvaid linnuliike nagu kühmnokk-luik, laululuik, hahk, valgepõsklagle jt.

Harilaid on läbirändel lindude peatuskoht. Linnustiku kaitse poolest on see äärmiselt tähtis piirkond. Seal talvitub palju sukelparte, kirjuhahkasid, sõtkaid, aule. Kiipsaare lääneosa, kus meri talvel ei jäätu, on lindude talvituskoht. Harilaiul pesitsevad paljud vee- ja rannikulinnud: kühmnokk-luik, hallhani, tutt-meretiir, merisk, tõmmuvaeras, tuttvart, tuttpütt jne.

Jääkoskla kodu Papissaare sadama lähedal.

Vandiraiujad.indd 79 10.06.2010 10:25:56

Tildri pesa.

Harilaiust läänes oleva Laevarahu ümbruses on hallhüljeste lesila.

Lindude kaitserežiim on määratud Vilsandi Rahvuspargi vastava määrusega.

Vilsandi linnuriik

Olen oma pea kohal kuulnud tuhandete lindude kisa ja näinud neid musta pilvena hetkeks pimendavat päikese, veel nüüdki kõlavad mu kõrvus ehmunud, süüdistavad karjed...

Aino Kallas 1947.

Artur Toomi ettevõtmisel 14. augustil 1910. aastal asutatud Vaika linnukaitsealast on tänaseks välja kasvanud rahvusvahelise tähtsusega märgala – Vilsandi rahvuspark. Lapsena polnud Toomil teisi mänguseltsilisi peale mere ja lindude. Ta nägi, kuidas linde hävitati – linnumunad võeti pesast, linde kütiti armuta. Artur nägi, kuidas karjapoisid võtsid pesast linnumune ja väikseid linnupoegi ning lömastasid need kividel, trahviks emalinnule, et see on julgenud munad haudumisega rikkuda. Nii saidki alguse tema linnuriigi asutamise mõtted. Kapten **Jaen Teär,** kes oli kirikumõisa maade rentnik Vilsandil, kuhu kuulusid ka Vaika saared, andis Toomile nimetatud saared 1909. aastal 3 rubla eest rendile. Sellest ajast algas korrapärane linnuriigi eet hoolitsemine. 1909. aastal olnud saarel kaks haha pesa, 1928. aga üle 600 – nii hakkaski Vilsandi ja Vaika saarte linde kaitsma tuletornivaht Artur Toom.

1. augustil (14. augustil ukj) 1910 sõlmisid Riia Loodusuurijate Selts ja Kihelkonna kirikumõis rendilepingu kuueks aastaks Vaika saarte andmiseks riialaste käsutusse. Saared kuulutati Artur Toomi ülevaatamise all olevaks looduskaitse resrvaadiks. Moodustati Baltimaade esimene looduskaitseala.

Rõngastati 120 ranniku- ja veelindu. 1910. aasta sügisest jäi Artur Toom Vaikade linnukaitseala hooldajaks 1940. aastani.

1924–1941 kuulus linnukaitseala Tartu Ülikoolile.

1921. aastal külastas Vilsandi linnuriiki riigivanem **Konstantin Päts.** See külaskäik sai õnnistuseks saare linnukodule. 1923. aastal kinnitati Vaika looduskaitseala ja Toom sai rahalist toetust, järgmisel aastal anti linnuriigile ka maa. 1922 alustati lindude rõngastamist ning saart

EW Riigi Wanem Filsandi saarel 13. juuli 1921 (vanas kirjastiilis tekst fotolt).

Vandiraiujad.indd 80 10.06.2010 10:26:06

Võõrastemaja Turistide Kodu Vilsandil 1940.

hakkasid külastama turistid. Vilsandit külastas 1926. aastal ligi 650 turisti.

1927. aastal asutas Toom muuseumi, et linde haudeajal mitte häirida. Pangad andsid laenu ja muuseumis hakati eksponeerima lindude topiseid, pesi, mune, taimestiku ja kivide näidiseid ning fotosid. Vaikadele ehitati "linnuhotelle", isegi mitmekordseid.

Enne II maailmasõda sõitis Sergo & Co laevaseltsi laevaliin Tallinn-Kuressaare-Jaagarahu-Vaikad. Reidile jäävalt laevalt toodi loodushuvilised härrad-daamid päästepaatidega Vaikadele.

1937. aastal valmis tuletorni õuel "Turistide Kodu", majas oli 24 kohta, köök ja vajalikud abiruumid. Maja lammutati 1972.

Vilsandisse turistide kodu

Saarele tahetakse ehitada turistide jaoks kodu, ehitus pidi algama juba tuleval suvel, kuid rahapuudusel on see ajutiselt edasi lükatud. "Vahepeal tahavad asja eesotsas seisjad vaadata ringi, kas vast ei saaks Saaremaal soodsail tingimusil osta mõnd praegu kasutamatult seisvat riigihoonet, et seda osadena tuua Vilsandisse ja seal uuesti üles ehitada turistide kodu hooneks.

Meie Maa 1/02.01.1935

Vilsandi tähtsus tõuseb

Vilsandi tuletorni ülemale Artur Toomile on saadetud Ameerika Ühendriikidest, Londonist ja mujalt välisriikidest ajalehti ja ajakirju, milledes on rohkete piltidega ilustatud pikemad kirjutised Vilsandi saarelt ja Vaika "Lindude riigist". Nii on Eesti lindude riigi tähtsus ja kuulsus levinud kogu Euroopas, Ameerikas ja osalt ka mujal maailmajagudes. Seni saadetud kirjade ja järelküsimuste järgi otsustades on eeloleval suvel Vilsandisse oodata rohkel arvul külastajaid välismaalt.

Meie Maa 10/23.01.1935

II maailmasõja ajal laostati linnuriik ja Vilsandi loodusmuuseum.

1957. aastal taastati kaitsealal töö ja Vilsandile loodi Vaika riiklik looduskaitseala, mille moodustasid kuus kaljusaarekest tuletorni all. Selle esimesed juhatajad olid lühikest aega **Heinrich Veroman** ja **Ain Truuväärt**. 1. augustil 1958 asus tööle **Leo Aumees,** kellest kujunes Artur Toomi tubli järglane.

1971. aastal nimetati kaitseala ümber Vilsandi riiklikuks looduskaitsealaks ja kaitse alla võeti Vilsandi koos ligi 160 ümbritseva saarega, direktorina jäi tööle Leo Aumees.

1. märtsist 1974 tuli sellele kohale **Hans Soots**.

1980.–1993. aastani töötas Vilsandi riikliku looduskaitseala ja 1993. aastast Vilsandi rahvuspargi direktorina **Arvo Kullapere**. Arvo Kullapere töötas enne seda kolm aastat Matsalus, kust ta suunati Vilsandile.

1993. aastal sai Vilsandi riiklikust loodukaitsealast Vilsandi rahvuspark keskkonnaameti haldusalas, keskusega Kihelkonna vallas Loona mõisas.

Park loodi Lääne-Eesti ranniku- ja meremaastiku, taimkatte, lindude pesitsus- ja elupaikade ning hüljeste lesilate kaitsmiseks. Rahvuspark hõlmab peale saarte ka maariba Soegininast Kiipsaare nukani, katkedes vaid Jaagarahu kohal. Rahvuspargi pindala on 191 km^2, millest 114 km^2 võtab enda alla meri.

Vilsandi linnuriigis teevad oma elutöö Arvo ja Kadri Kullapere. Fotol Kadri Kullapere.

Vandiraiujad.indd 81 10.06.2010 10:26:19

Vilsandil asub rahvuspargi bioloogiajaam, mida kasutavad teadlased, turistid ja vilsandlased. Saarele korraldatakse lindude vaatlemiseks loodusmatku. 1980ndate algul toodi Vilsandile keskkonnauuringute monitooringujaam, mis mõõdab õhu saastatust, selle väävli- ja lämmastikühendeid, osooni sisaldumist õhus. Iga päev teeb see uuringuid Tallinna teadusetegijate tarbeks.

Rahvuspargi rannajoon on liigendatud kaugele merre ulatuvate poolsaarte ja nende vahele jäävate lahtedega. Rannikul vahelduvad metsatukad kadastike ja niitudega, vahele mõni põlluribagi.

Kaitsealal on registreeritud üle 250 linnuliigi, neist pesitseb üle 110 liigi. Palju on hahku, valgepõsklaglesid, aule, sõtkaid ja muid merelinde.

Kaitseala huvitavamad loodusobjektid on 106 meresaart. Inimasustus on ainult Vilsandil. Saare lääne- ja põhjaosas levib dolomiidist kaljurand.

Vilsandile saab sõita Papissaare sadamast paadiga, madala veetasemega võib merepõhja tundev inimene minna Kuusnõmme poolsaare tipust läbi Käkisilma jalgsi või veoautol. Mõnikord on Käkisilmas tugev veevool ning sealt läbi ei pääse. Sügisel võib jalgsi sammuja sülle võtta suure kivi, siis ei vii veevool teda ära. Üle Käkisilma Vilsandile viival laidude real on elektriliin, selle alla tulebki minejal hoida, sest seal on vesi kõige madalam.

Vilsandi saarel Küti talus elas kirjanik **Heino Väli**. Saarel elades mees ei kirjutanud, sest elu saarel kulges niigi raamatu lehekülgedel astumisena.

Vilsandi saart ja Vaikaid külastas kirjanik esimest korda 1956. aastal ja meenutab: "Kuressaarest tuli buss umbes 20 inimesega Jaagarahule. Kalurid olid just merelt kalu püüdmast tulnud ja inimesed jaotati mitmele paadile. Vaikadel tuli neile vastu mees, kes tutvustas huvilistele linnuelu. Õhtuks jõudsid külastajad saartelt väsinuina tagasi, nii minnes kui tulles kontrollis sadamas dokumente piirivalvur. Sellest reisist on meelde jäänud valjult häälitsevad linnud, "linnuhotellid" ja rahude omapärane maastik."

Tamm Saaremaalt Vilsandi läheks maksma ühe miljoni sendi ümber

Igaüks teab, et on olemas Vilsandi saar, mis on väga huvitav oma lindude poolest. Enamik suvel Saaremaale suvitama tulnuist katsub leida aega ja raha, et seda saart külastada. Kahjuks ei saa Vilsandile igal ajal ja kui saabki, siis teatud riisikoga. Tormi ajal on see saar täiesti kättesaamatu. Silmaga saab Vilsandit näha, kuid sinna pääseda pole alati võimalik. Tekkis idee, kas ei võiks Vilsandit ühendada tammi abil Kuusnõmme poolsaarega. Uurimustes ja konsultatsioonides selgus, et ühenduse loomine Vilsandi saare ja Saaremaa vahel ei läheks maksma üle ühe miljoni sendi. Aga kust võtta sedagi raha? Kujutame ette, et igal aastal külastab Vilsandit 3000 inimest ja iga inimene maksab sillamaksu 20 senti (praegu maksab ülesõit 50–60 senti inimeselt), siis tooks see aastas kokku vähemalt 60 000 senti. See tähendab, et sild tasuks protsendid kapitali pealt igatahes ära. Seepärast ei peaks olema mingisugust takistust niisuguse ühenduse loomiseks. Liiklemine Kuressaare ja Kihelkonna vahel muutuks senisest märksa elavamaks ja see tooks ümbruskonna elanikele suurt kasu.

Kõik oleneb sellest, kuidas asjaga algust teha. Tuleks luua ühing, mille ülesandeks oleks tammi ehitamine Saaremaa ja Vilsandi vahele. Niisugune ühing või selts võiks paluda teedeministeeriumilt toetust laenu ehk ehitustööde näol. Ühe või kahe aastaga oleks tamm valmis.

Kuna Vilsandi saar ärataks sellise ühenduse loomise tõttu veelgi suuremat huvi, siis peaksid Vilsandi elanikud asja algatuse oma peale võtma. Kohaliku maavalitsuse insenerid ei ütle ära selleks projekte ja eelarveid kokku seadmast. Töölisi on koha peal küllalt, materjali tammiehitamise jaoks on lähedal küllalt saadaval, mis soodustaks töö kiiret edenemist.

Kõike eeltoodut arvestades võiks loota, et juba tuleva aasta suvel ekskursandid jalgsi või isegi jalgratastega Saaremaalt Vilsandi pääsevad – nii arvas akadeemik A. Polestschuk.

Meie Maa 96/24.08.1933

Päev lindude paradiisis

Esimesel suvistepühal algas sõit Kihelkonnale ja Vilsandi "lindude paradiisi". Kuressaarest sõitis ühes ka Vilsandi "lindude kuningas" A. Toom, kes sama päeva hommikul oli tagasi tulnud Tallinnast. Mitmel pool teed ja Kihelkonnal olid lühemad ja pitkemad peatused, kus hra Toom andis lahkesti seletusi kõige huvitava ja vaatamisväärse kohta.

Vandiraiujad.indd 82 10.06.2010 10:26:19

Kui Kihelkonnalt jätkati sõitu Vilsandi, muutus tuul tugevaks tormiks, mis tekitas merel suure lainetuse. Selle kohta tähendas hra Toom sadamasillalt väljumisel: "Kes enne pole maitsnud merevett, see seda nüüd tingimata maitseb." Ja nii oligi. Üldse sõideti neljal mootorpaadil. Igas paadis olid küll oma vihmakuued ja presendid, kuid neist oli ikkagi hulgale vähe. Keset merd oli laine pööraselt suur ja lisaks veel valas vihma, nii et Vilsandisse jõudmisel olid paljud sõitjaist läbimärjad.

Kohe peale maabumist siirduti hra Toomi juhtimisel tuletorni juure, mille lähedal õhus tiirles terve leegion kajakaid. See juba tõstis tuju ja andis teadmise, et ollakse "lindude riigis". Kohe juhatas hra Toom ekskursiooni 40 isiku ümber, oma elukorterisse soendama ja märgi riideid kuivatama, mille võimaldamiseks oli küdema pandud kõik ahjud.

Siingi ilmnes Vilsandi "kuningapaari," proua ja hra Toomi suur külalislahkus, mis pani otse imestama. Kohe asus pr Toom ühes teenijaga valmistama kuuma teed ja kehakinnitust, mis peale vintsutusi merel tundus otse jumala õnnistusena. Samuti oli proua Toom alati abivalmis andma kuivi riideid neile, kellel polnud enam kuiva paika ihul. Peale kehakinnitust asuti Vilsandiga tutvunema. Kõigepealt külastati lindude muuseumi, kus hra Toom andis huvitavaid, huumoriga läbipõimitud seletusi lindude kohta, mida kuulati suure huviga. Enamikule ekskursantidele oli see kõik uudne ja esmakordne. Peamiselt tugeva tormi pärast jäid seekord külastamata Vaika saared.

Õhtul, tagasisõidul, oli tuul vaiksem ja ilm ilus. Nii jõuti Kihelkonnale heas meeleolus. Pärast teel omnibuses vahetati ühiselt mõtteid ja avaldati muljeid sõidu üle. Kõigi asjaosaliste ühine arvamine oli, et ainult see võib rahulikult surra, kes kordki elus on näinud Vilsandit. Ilusad mälestused "lindude paradiisist", Vilsandist ja selle külalislahkest "kuningapaarist" – proua ja hr Toomist – püsivad kõigil veel kaua.

Meie Maa 68/14.05.1935

Lindude kuningas A. Toom 50aastane

A. Toom tähistas 5. jaanuaril oma 50. sünnipäeva, 25-aastast linnukaitse ja 10-aastast abielujuubelit.

Artur Toom on sündinud 5. jaanuaril 1884 Saaremaal. Noorelt tahtis ta saada meremeheks, kuid kehv nägemine tegi selle võimatuks. Ta õppis Kuressaare Linnakoolis ja Peterburi raudteekursustel. 1905. aastal tutvus ta Tartu Ülikoolis ornitoloogia ja meteoroloogiaga.

Aastail 1905–1906 oli Vilsandi tuletorni ülevaataja ja meteoroloogia jaama juhataja asetäitja. Seoses Vilsandisse alalisse teenistusse astumisega 1906. aastal algas tema linnukaitsealane tegevus. 1909. aastal rentis ta Vaika saared, millest kujunes Euroopa väikseim, kuid huvitavaim linnukaitsejaam. Lindude ja saarte külastajate arv kasvas iga aastaga. Möödunud suvel ulatus külastajate arv juba üle 2000. Praegu tuntakse Vaika saari lindude riigi nime all nii kodukui välismaal. Linnuriigi tutvustamisele on kaasa aidanud ajakirjandus ja 1932. aastal Alma Toomilt ilmunud raamat "Linnuriik".

Meie Maa 14.01.1934

1914–1917 oli A. Toom Papissaares asuva Vene lennujaama tähtsa vahi- ja eelposti ülem. Saaremaa langemisel taganes ta oma meeskonna ja sõjariistadega Tallinna, kust määrati Keri tuletorni ülemaks. 1918. aastal võttis ta Saaremaa, Muhumaa ja Hiiumaa tuletornid sakslastelt üle. Seda aega pidas Toom oma elu õnnelikumaks, sest sai siis kodumaale kasulik olla, päästes tarvilikke varandusi ja hoides tuletorne töökorras.

1919. aastast tegutses ta jälle Vilsandil, olles tuletorni ülevaataja, hüdrometeoroloogia jaama vaatleja, mereteede valitsuse esindaja, päästejaamade ülevaataja Saare- ja Muhumaal. 1922. aastast Tartu Ülikooli volinik, 1931. aastast Vilsandi rannavanem, 1938. aastast Kaitseliidu Saaremaa maleva mereüksuste pealik. Ta organiseeris linnukaitset, millega pälvis rahvusvahelise tähelepanu.

1927. aastal pani aluse Vilsandi muuseumile, oli agar kirjasaatja paljudele ajalehtedele.

Lindudega tegeldes ütles ta, et linde kaitstes muutub iga inimene hingeliselt heaks.

Artur Toom vahistati 11.06.1941 Kuressaares ja suri Venemaa vangilaagris 1942. Tütar Maimu põgenes 1944 repressiooniohu eest Läände, tütar Meeri haigestus ja suri 1942 Eestis. Abikaasa Alma Toom suri Kirovi oblastis 1944 ja tütar Vaike-Mai (sünd 1936) toodi asumiselt tagasi Eestisse 1946.

Vandiraiujad.indd 83 10.06.2010 10:26:19

Emma ja Mihkel All. Viimased Loonalaiu elanikud.

Loonalaiu viimased elanikud

Eesti läänepoolseimad laiud on Loonalaid, Salava, Nootamaa, Uus-Nootamaa. Maa kerkimise tõttu on need tõusnud veepinnani ja seejärel on neid kujundanud merelainetus.

Kunagisest siluri ajastu troopilisest rannikumerest on jäänud laidudele arvukad kivistised. Loonalaiu pikkus kagust loodesse on 2,5 km ja kitsamas kohas on laiu laius 140 meetrit, pindala 116 hektarit.

Laiu loodeosas on taluase, millel olnud hoonetes on elanud XIX sajandi II poolel talupoeg, tuuker ja meremees **Peeter All** (1829–1898). Laiul on elanud neli põlvkonda. Peetri isa **Ado** (sündinud 1810) rajas laiule talu, Loona mõisnik andis talle heinamaavahi koha. Peeter oli kaheaastane, kui pere muldonnist puust majja kolis. 1850 elasid talus vanemad Ado ja Marie koos laste Matise ja Miinaga. Poeg Peeter purjetas siis juba maailmameredel.

Kodus oli Peetri esimeseks laevaks madalapõhjaline praami-tüüpi alus Nori. 1859 ehitas ta koos Loona mõisnikuga ühemastilise päästeluubi Adler (Kotkas).

Sellele Eesti esimesele tuukrilaevale ostis Peeter varustuse Saksamaalt. 1867 registreeriti laev Peeter Alli nimele. Kaubaveoga teenis All hästi ja peagi ehitas ta Loonale uued majad, maksis ära rendi ja ostis päriseks 50 ha talu. Talutöödel olid abiks viis sulast, kes aitasid teha ka päästeja tuukritöid.

Peetril oli kolm last: **Amalie Charlotte, Rosalie** ja **Aleksander**. Peeter andis Aleksandrile asjaajamise ja laevad üle, kuid poeg müüs need ja jõi raha maha. Majapidamine jäi Peetri noorima tütre Emma õlgadele.

Emma All ja **Mihkel Kajupank** olidki Loonalaiu viimased elanikud. 1966. aastal sundisid vene piirivalvurid neid elama minema Atla külla. Loonalaiule viidi loomad. Nüüd on endised põllud ja karjamaad lindudele kodusaareks.

Viidumäe Riiklik Looduskaitseala

Aastal 1957 moodustati 593 hektaril Viidumäe looduskaitseala. 1979. aastaks oli selge, et see ala ei kata kogu haruldast loodust ning kaitseala suurendati 1194 hektarini. Tänaseks on kaitseala piirid muutunud, kuna maid on nende omanikele tagastatud. Eestis oli riiklikke looduskaitsealasid algul vaid neli, neist kaks Saaremaal.

1922. aastal rajati Kuusnõmmele bioloogiajaam, sealt toimusid uurimisretked, uuriti linde ja loomi. Lähedal oli Pilguse haigla, kus töötas arst **Bernhard Saarsoo**. Tema naine oli Audakus arst, nende kokkupuuted loodusega olid väga tihedad.

***Rhinanthus Osiliensis* – Saaremaa robirohi** leiti 1933. aastal 20. juulil Bernhard Saarsoo poolt. Mees herbariseeris selle, saatis Viini ja professor **Carl Ronnigen** andis sellele määrangu kui Rumeenia robirohu alaliik. Saaremaa robirohi on näärmekarvane taim, karvade tipul põieke, karv nagu nööpnõel. Taim kasvab allikasoodes, ka niiske loigu ümbruses. Seda on leitud veel Mustjalas, Sõrves ja Lääne-Saaremaa soodes.

Viidumäel kasvab umbes 58 haruldast taimeliiki.

Algul olid saared tervikuna vee all, need hakkasid kerkima alles umbes 5000 aastat tagasi. Viidumäel on jälgi jää-ajast, mil Läänemeri oli Antsülusjärve arengu staadiumis. Selle tõestuseks on alad, mis on merest kohati kuni 40 meetrit kõrgemal.

Suurmägi on 50,6 meetrit kõrge. Viidumäe reljeefist tingituna on seal liigirikas taimestik.

Viidumäe looduskaitseala mäestik: Kannamägi, Tõldemägi, Surnuaiamägi, Suurissoo mägi.

Viidumäe veerel on terve hulk allikaid. 1972. aastal loeti seal 72 allikat, 2 leiti hiljem juurde. Allikad toovad vett keskmiselt 1,5 liitrit sekundis, olenevalt sademetest. Vett tuleb niipalju, et astangutest madalam maa on soostunud. Allikavesi jookseb Vesiku ojja, mis on Lääne-Saaremaa veerikkaim jõgi.

Allikasoid on Viidumäel 10%, metsi 85%, ülejäänud osa on puisniidud ja talumaad.

Vandiraiujad.indd 84 10.06.2010 10:26:23

Murrak

Eesti murded jagunevad kolme suurde rühma: Kirde-Eesti rannikumurre, Põhja-Eesti ja Lõuna-Eesti murre.

Põhja-Eesti murre jaguneb omakorda neljaks murdealaks: saarte, lääne, kesk- ja idamurre.

Saarte murret kõneldakse Saaremaal, Muhus, Hiiumaal ja Kihnus.

Saarte murre jaguneb 12 murrakuks, mida räägitakse Saaremaal erinevate kihelkondade piirides: Anseküla – Ans, Jaani – Jaa, Jämaja – Jäm, Kaarma – Kaa, Kihelkonna – Khk, Karja – Krj, Kärla – Kär, Muhu – Muh, Mustjala – Mus, Püha – Pha, Pöide – Pöi, Valjala – Vll.

Kihelkonna murraku erijooned

Kihelkonna murrakus esinevad saarte murdele omased erijooned, allpool on välja toodud mõningad neist.

– Häälduses on omapärane laulev intonatsioon.

– Õ on muutunud Ö-ks (Õ > Ö): pöld, köva.

– Esineb Ä > E vahepealne häälik: pea – pee, peal – päeel.

– I > Ü: pisut – püsut, pime – püme.

– NG > NN (nasaalsed): lõngad – lönnad, kingad – kinnad.

– K, T on järgsilpides nõrgad G, D: kadakas – kadak, vikati – vigadi.

– E > Ä mõnedes sõnades: ega – äga, enam – änam.

– Konsonantühend puudub sõna algul: kraav – raav, klimbid – limbid.

– V kaob labiaalvokaalide naabruses i tähe eest ja sõna lõpust: vöö – öö; konsonandi järelt: suvi – sui, sõna lõpust: rasv – rasu.

– Esimese silbi vokaal pikeneb teatud sõnades: avaldama – aavaldama.

– AA > AE, OO > OE i-tüveliste sõnade nimetavas: taat – taet, tool – toel.

– Pika vokaali või diftongi järel: D > V (nõrgas astmes): jõuan – (ma) jööva, leian – (ma) leva.

– JA > JÄ: jagama – jägama, jabur – jäbur, jatk – jätk.

– Puudub peenendus: buss sõidab – puss käib.

Grammatilised muudatused

– SSE > SE sisseütlevas käändes: külasse – külase.

– Pikemates sõnades sisseütlev lõputa: sadamasse – sadama.

– 1-silbilistes pika vokaaliga sõnades sisseütlevas -HE: suu: suhu – sohe, jää: jäässe – jähe.

– Lühikeste vokaalide vahel konsonandid mõnikord ei kahekordistu: tuppa – tuba, merre – mere.

– EDA-lõpuliste omadussõnade käänamisel ei liitu -DA: lageda – lage, kadedad – kaded.

– Teist isikut (sina) keelatakse nii: ära tule – ää tulg, ära istu – istug mette.

– KA > GA käskivas kõnes 3. pöördes: saagu – saaga, olgu – olga, tömba – tömbag.

– Eitussõna olevikus EP, minevikus ES: ma ei tee – ma ep tee, ma ei teinud – ma es teind.

– TUD-lõpulise kesksõna lõpp T: makstud – makset, keedetud kartulid – keedet tuhlid, nõelutud tallad – nöölut tallad.

– Tugevaastmeline seesütlev: nurgas – nurkkas, jalas – jalgas, tahavad – tahtvad, annavad – andvad.

– Kaudses kõnes -DA lõpp: pidavat minema – pidada menema.

Vandiraiujad.indd 85 10.06.2010 10:26:23

– Mitmuse osastavas sõnade lõpus -UD, -ID tunnus: madalaid – madalud, rattaid – rattud.

– Ainsuse 1. pööre lõputa: ma taha, ma räägi, ma soa.

Sõnade moodustamine

– Nimisõnadele liidetakse -NE: püüdmist väärt olev – püjettavane.

– Nimisõnadele liidetakse -IS, -ES, -US: tuhlis, pähes, kaapsus.

– -TU > -TI: nurjatu – nurjatti, jalutu – jalutti.

– Tuletised omapäraste liidetega: kahekesi – kahegesti, tihedasti – tihesti, eest – esitsi.

– Tegijanimele liitub -JA liide arhailisele BI-tüvele: sööja – sööbija, käia – käibija, tooja – toobija.

– Liide -KI > -K(G)ID: teinegi – teenegid, mitte midagi – midagid, mitte sugugi – sugugid.

Sõnu kihelkonna murrakus

aabjalas – kiiruse koht
aabuvammus – vest
abjas – habras
adruainiti – täpselt
aeded – õmblused
aegusi – õigeaegselt
aelõng – krookpael
agalik – harali
aimusta – taibuta
akkel – vannasadra osa
albama – muretsema
allene – hallitanud
angedes – hangetanud
alligane – allikane
angestama – hanguma
anniti – ainiti
apekas – hapukas
aralik – arglik
arbima – töötama
argitsema – äritsema
armuanne – armuand
arnits – arnikas
arukas – harulik
aruselt – harva
atakali – hatul
augaline – haug
augas – sale
aukuma –auku tegema
a**ulutama** – aurutama
avetama – rääkima
ebutlema – edvistama
eebutlema – rabelema
eede – köiekee
eerlema – püherdama
eerutama – käima
eestama – higistama
ehmetama – higistama
eiane – käi
e**inune** – heinane
elder – lumekristall
eldis – paistetus
ellerdis – ellerdaja
elpimissi – helpides
eltsutama –eputama
elveline – helbeline
emasene – emane
erilik – eriline
eterdaja – läbematu
ibjas – hooti
idukas – viledavõitu
igine – vanune
ihm – tuhm
ihmitsema – imbuma
ihmjalg – taim
ihunisalasti – ihualasti
ihutakud – peentakud
iile – väike tuli
iiletama – hiilgama
iilgavane – hiilgav
iilikuti – puhanguti
iinutama – hinkuma
i**irgama** – kisama
iitsadis – iitsatus
iitsutama – perutama
iivakord – vahukord
iive – vaht
ikki(s) – kikkis
iile – tuulehoog
ili – tuulehoog
illingete – iiliti
i**nekord** – vahukord
innaline – ind
i**nnutama** – kihutama
i**ntsima** – hüplema
ipitsema – edvistama
issama – visisema
isudis – isuäratav kogus
istukili – istukile
itak – tükk
iuk – vähe keerdunud
jagam – juukselahk
jahustama – jahu tegema
jahveldis – lobiseja
jamp – jamps
jirtima – lirtsima
johmerdama – tuikuma
joodikas – joodik
jooksevane – jooksev
joosku – jooksva
jopatand – purjus
jugane – sogane
jugema – imema
julgedust – julgust
junsagane – jäme
jusajas – masajas
juutsuma – imema
jõgilik – jõgine
jäitsik – jäide
jäksutama – närima
jämuti – jämeduselt
jäntsitama – kõikuma
jäsajas – jässakas
jätlik – ebatasane
jääpõtk – linavästrik
jölgitama – lõõpima
jölisema – lallama
jöllam – töllerdaja
jömsitama – käima
jöngam – jõmpsikas
jönklik – kõver
jönkstik – jõnksti
jöristama – jõristama
jörmagane – sõnakuulmatu
jörmastama – uimastama
jöss – hirm
kaaksuma – räuskama
kaatsides – venides
kablu – rämps
kadagakärt – lind
kadagaluss – metslutikas
kaebtus – kaebus
kaijukas – ravija
karune – ebatasane karutama – äestama
kaelast – otsast
kahastama – kattuma
kaheksmakeste – kaheksakesi
kaheksmas – kaheksas
kaheksmes – kaheksas
kahemaoline – maitsetu
kahessi – kahekesi
kahmane – kõõmane
kail – kirju
kalandi – kalasabamustriline
kalsagane – kaltsus
kampel – laeva osa
komss – komps
kanges – pingul
kangiline – kange
kannuline – muster
karbakonn – kärnkonn
karbus – sokk
karupeksa – ungas
kaevalt – kohe
kaskene – kasest
kassipale – võõrasema
kauksuma – kraaksuma
kaunuma – kräunuma
kautumissi – möödaminnes
keebjas – tümak
kenudis – kergats
kenutama – ringi käima
keigeli – kohevil
keltima – piisama
kibin – kängunu

Vandiraiujad.indd 86 10.06.2010 10:26:24

kibudlema – kipitama
kidakaela – uperkuuti
kidarik – harakas
kihulema – kihelema
kiidine – kliine
kibitlema – kaklema
kidevasti – kiduralt
kidevus – kidev
kihlesed – lõigud
kihu – kullimäng
kiilassilm – kõõrdsilm
kiirutama – kiljuma
kiisene – liistak
kiistlema – valutama
kiivlene – viltune
kiisklema – kiiskama
kiitsakas – harakas
kiiveldi – viltu
kikitsema – naerma
kikastama – naerma
kilajas, kilakas – hapukas
kildik – killuke
kilkjas – hele
kilksatama – tilgastama
killerdama – helkima
kipakast – ümberminevast
kipukas – kapataoline
kirgema – vanduma
kirikari– lepatriinu
kirikärbes – parm
kirjandlehm – lepatriinu
kistlema – kisklema
kitse – kitsi
kiudukas – triibuline
koerane – koer
kogri – lobudik
koheli – kohevil
kohik – kohiloom
kohtas – kohe
kohtle – ei kohta
koibik – koib
koilastama – selginema
kokerd – kook
koks – pootshaak
kold – kolletumine
koltremed – suguelund
kombilene – kühmuline
kombuma – kummuma
kondakas – riidehunnik
kongal – pilv
kongu – vasarake
koo – hunnik
koobat – ülekäik
kooljarohi – taim
koonakili – rippus
koormeti – koormakaupa
kootsiline – ehaline
kopsadis – koputus
k**orbiitsing** – metskurvits
kooskil – ei kunagi
koost – lusikas
korejas – kohev
korrutama – krooksuma
kostipuu – kostipulk
kraetama – tuuseldama
krahmeldama – rahmeldama
krapstik – krapsti
kribuse – kägarasse
krõpstik – krõpsti
kudima – pügama
kudri – lühikarvaline lammas
kuhnits – hunnnik
kuigustama – kugistama
kuiper – pikajalgne loom
kulaskid – vene saapad
kumbuma – kummi tõmbuma
kundine – kuidas
kummarkaela – kummargil
kuskiua – kiudude kaupa
kurpuma – magama
kurt – puukäbi
kuus – paelaauk
kõdujas – vilets
kõhvama – kõssama
kõlpjas – pikajalgne
kõrekas – valjuhäälne
kõõkam – kõverik
käbakas – käbirikas
käbras – käbe
käditsema – itsitama
kädine – kinnas
kägrum – kortsus
käetundja – käetark
käpukaupa – käsikaudu
käehake – käepide
kähevel – hakkamas
käisud – murulaugud
käksima – toksima
kändak – mullakamakas
käntsagalt – veidralt
käpsakas – tragi
käpsitama – kõpsides käima
k**ärskima** – kärkima
käristi – laasimata puu
k**ärkjas** – käre
kärmakas – kange
kärmits – kärbis
kärpkonn – kärnkonn
k**ärstama** – käristama
kärv– salk
kärvits – torn
käss – kont
kässuma – kortsuma
kätitsema – kädistama
käuma – käunuma
kääkam – hoop
kääksadis – kääksatus
kääkus – kookus
käälutama – kõõrutama
käävel – peru
köhistama – hooplema
köhmetuma – kohmetuma
kökk – harakas
kölsitama – lippama
kömmu – küüru
köngitsema – sõrkima
kööbert – kööbard
köömib – liigub
köömis – küürus
köönma – kiiresti liikuma
köörutama – sõitma
k**öövik** – kasepakk
küisistama – küünistama
küitseldes – küürutades
küitsiline – hang
külatsema – külastama
külmuduline – külimitusuurune
labadi – koonlalaud
l**aadermaa** – raiesmik
l**aanakas** – lahmakas
laastesmaa – laastama
ladral – lobiseja
lahkemini – lahkemalt
lahuksi – auk
laik – männikoor
laisutlema – laisklema
lammune – katkine
lapik – lapiline
lappertamm – puu
lappeline – kõrvaline
lartstik – lartsti
laskama – käima
lauk – hoop
laukas – (ta) lõi
laustik – lammas
leeriketas – vurrikann
lemmingud – taimed
liimutama – leemetama
limma-lamma – uisapäisa
loene – lood
linnaskisõlm – silmus
linnusked – lillakad
lisistikku – lähedal
leedima – plettima
leep – sälk
leeritsema – keerutama
leevid – leevikesed
lehke – mahe
lehvitsema – lehvitama
lemmik – oja
lepipuder – matuseroog
leppama – vedama
leppene – lepane
less – lass
l**ibemini** – libedamini
lidrama – püherdama
lidritseb – lobiseb

Vandiraiujad.indd 87 10.06.2010 10:26:24

liiritsema – lõõritama
lintima – mõõtma
lintsima – mudaga määrima
lipka – õng
lirre – lurr
liul – kaldu
liuss – liusk
lobima – lohakalt tegema
lobimissi – lohakalt
lohlus – teokarp
loitus – loit
loivakili – lösakil
loju – uimane
loodjas – tasane
loompisiselt – lapsena
loosangid – pihid
lorbak – loru
losakili – lösakil
losama – kõndima
lotsakili – lösakil
luibama – lonkima
lumeudi – lumekirme
luttima – häälitsema
luukaring – ogalik
luutima – jooksma
luutsik – luud
lõudik – paadi osa
lädram – lobiseja
lädrama – lobisema
lädruma – hooletult tegema
lätsakili – lösakil
läugab – lõugab
lödisevene – pehme
löhmas – lohakil
löhn – sopp
lökastama – naerma
lökseldama – rabelema
löngagil – längus
löngerdi – kõveriti
löutsikas – paadi osa
löölamale – lõdvemale
löölatama – hinge tõmbama
löötsis – ripakil
lükedis – liiderdaja
maandama – kinni kasvama
maaneldemene – maadlemine
maanjalg – kidur kuusk
maarjakivi – paekivi
mahesti – mahedasti
maiguti – mänguasi
mailine – tõuk
mainiviline – naljakas inimene
majulane – vihmauss
majuline – vihmauss
malkjas – ehal
marjama – lööma
marraskili – marraskil
matmele – matusele
meestepuu – põõsas
meriski – lind
metslatak – puuk
modrijas – pehme
mohik – nohik
moial – muigel
molk – laulujoru
moosik – väike paat
muhik – nohik
muhistama – nohistama
mulk – muulukas
multsjas – paks
munt – kala
muru – sipelgapesa
mältsjas – pudi keelega
mättkäpp – karu
möhune – missugune
möndine – milline
mö(r)tsik – taim
möskama – müksama
mükitsema – kratsima
mültpäri – pärituult
mültsa maik – kõrvalmaitse
mültsane – sogane
mültsis – sogane
mültsjas – sogane
mütsidi – mürtsti
nakeldamene – valutamine
nahklapak – nahkhiir
naisterohi – taim
nakline – sipelgas
natsakas – tüse
neagrima – ahmima
nebre – niiske
neljutama – galoppima
nepser – kupuraud
nepsitama – niisutama
nepsjas – niiske
nihkuma – tihkuma
nilpstik – nilpsti
nilta – naistejakk
ninuli – ninali
nipuski – libe
niritud – näritud
niru – torin
niukuma – niuksuma
nobrama – varastama
nodis – lontis
nohkama – tuult tõstma
noortsutama – norskama
nossagas – nihik
nudrutsema – armatsema
nortskama – norskama
nonn – vares
nott – kaste, soust
nuhkuma – nuuksuma
nurrutama – nurruma
nuru – vurrkann
näidine – viirastus
nälgitsema – lõikama
närgitsema – halvasti lõikama
nässulene – näsaline
nästima – sööma
näsvad – näsad
nühisti – nühkija
nürgeline – rott
obalik – tõrges
obar – ogar
oehkama – vehkima
ogakaer – kaerasort
ogarik – ogaravõitu
oisused – isased talled
ojustama – udutama
okerdama – halvasti õmblema
olgudis – hulkur
omandik – omanik
onkis – konksus
oopunn – kala
oovus – hoovus
orinal – ladinal
ormjas – urbne
otseline – kohtlane
paaker – kaabits
paalõuna – oode
paargas – paargu
paarine – paar
pagunema – pragunema
pahkapuu – paadi osa
paigul – alati
paiguline – tavaline
painuti – painutaja
pallama – raiskama
pardikael – taim
pares – praegu
patakile – patakate kaupa
pauhtik – pauhti
peanaine – tegelane pulmas
pebritsema – pipardama
peenikas – peenevõitu
peetrusellid – petersellid
peidik – peidupaik
pekse – lainetus
petimees – petis
piilu – kratt
piimjas – piimataoline
piitsuma – kuivama
pikkama – roomama
pikkini – pikali
pilas – karask
pile – pill, akordion
piller – pillar
pillima – jooma
pinklik – piinlik
pinnune – pinnuline
piratama – katki kärisema
pirde – looja
pirss – lind
pirtsik – rahutu
piuline – peotäis
plartstik – plartsti
plettima – triikima
pliukama – lööma
pliukama – roojama
poisiline – poisinolk
pommima – sumama
popsuma – tursuma
prahkjas – turske
pratutama – rabelema
prauhtik – prauhti
prekki – rikki
pruugitavane – pruugitav
pruutima – pulmas andeid korjama

Vandiraiujad.indd 88 10.06.2010 10:26:25

pudrik – lobiseja
pudritsema – lobisema
pukkel – sedelgas
puremed – võtme sisselõiked
purtsik – kaltsakas
pusajas – segamini
puusaid – pistandaed
puutill – lind
päkitsema – mökitsema
päntsima – raskelt käima
pärsitama – tagasi hoidma
pärssima – pressima
pärtsima – plärtsima
plärtsti(k) – plärtsti
päterdis – paterdis
pätsatama – matsatama
pääse – pääsemine
päävapetis – lind
päävapettija – nahkhiir
pöhagili – põhi
pöialpoeg – lind
pökitsema – koperdama
pöldlustjas – taim
pölevane – põlev
pölgama – reht pahmama
põllukann – põldkannike
pönder – põngerjas
pönkama – jalaga lööma
pöreveli – elevil
püietavane – püütav
r**aadima** – riidlema
raage – traageldus
raagline – raaglik
raandaline – puuämbri täis
raatskaaper – sõimusõna
raavlik – palju
raaverabul – raadiokrapp
raetama – noomima
raganad – alaealised
ragaänd – alaealine
rahkenema – kirmetisega kattuma
rahvakas – rahvarikas
rakk – sipelgapesa
rakmes – rakkes
rallam – lärmaja
rambuma – rambima
rammusalt – rammus
rassipakk – tuuliku osa
reatähed – tähtkuju
rehits – tööriist rehepeksul
remlipuu – paju
rend – laud
repline – trepiline
rikuti – lind
rikut-rikut – linnu häälitsus
rinnusti – rinnutsi
ripstuu – natuke
ristepoeg – ristipoeg
riukama – hulkuma
roheltsekas – rohekas
r**ojakold** – taim
ro**keldama** – rappuma
r**ommigud** – sõnnikukäkrad
rommis – sõnnikuga koos
rontsik(as) – kobar
r**oodne** – luine
ropsik – kore
rugitirts – rohutirts
r**uinama** – ronima
rulla – väike paat
rullipuu – vaalikaigas
rumma – kokku
runnit – koorimata
runtis – kobaras
runtsik – kobar
ruskegas – ruske
ruusa – laev
rähutama – krõmpsutama
rämbutama – kallistama
rämene – räme
rängused – kronud
räpand – koristaja
räuksutama – kriuksutama
räämlid – kõrned
rääp – käristi
räätsik – korv
räävama – lamanduma
rödu – rida
rönses –krõmpsluu
röntsik – kobar
röske – rõõsk
rööbustama – väsitama
rööbutama – väsitama
röötsakaela – röötsakil
rügane – rahutu
rümp – raun
rünkline – rünklik
sagelane – sagedane
sagilik – sakiline
sahver – hoiuruum
sahkel – laualaegas
sakjas – jässakas puu
sakkas – sassis
sakkepea – sasipea
saksaline – saks
salgadis – haigus
salvatama – pistma
sapat – noor mets
sassine – sassi läinud
sedast – sellest ajast
seebirohi – taim
seemeline – seeme
segast – seast
sehene – sihuke
sia-arjane – taim
siakõrvarohi – taim
sihetsmine – seesmine
sihvigud – säärsaapad
silendama – siledaks tegema
s**ilitlema** – silitama
silmaruttu – väga ruttu
silmis – kraavike
silmis – millimallikas
siniking – käoking
sissimä – lehitsema
sitkedus – sitkus
s**odrijas** – sodine
songes – kõva
sooblema – kahlama
soodakaela – palju
sorkjas – sale
sorrama – krooksuma
sumene – udune
sumetsen – sombune
sump – villane särk
surjama – sarjama
surnumardik – putukas
suterberi – tihnik
sõõritsema – siblima
säravane – hiilgav
särtstik – särtsti
söhandene – selline
söhundene – sihuke
sökitsema – edasi-tagasi liigutama
sönd – muda, lima
söndine – sihuke
söngutama – sörki sõitma
sööre – maariba
sündjas – sünnis
taatar – kala
tabu – tükk jagu
tagakohe – tagasi
tagatama – kõhklema
tagatlema – kõhklema
tagupidi – tagurpidi
talitavane – talitatav
talkjas – tänkjas
talp – tanu ülemine osa
tangagune – tangune
taprema – lollusi rääkima
taramäng – ringmäng
taratama – ringi käima
tass – tahtmine
tibar – kaarjas
tigukoda – teokarp
tiiblik – tiibadega
tiirima – tiirlema
tiitslind – lind
tiiusti-tiidsasti – kiiresti
tillune – väike
t**illus** – lind
tintvaga – vaikne meri
tippima – kaugelt paistma
tiresti – sirgelt
tohelik – muutlik (ilm)
tojatama – minestama
t**olamokk** – töllmokk
tolsak – räbal
tompjas – kamakaline
tonis – silmil (rätik)
toosu – vanapagan
tubram – riiakas
tukas – tukastus

Vandiraiujad.indd 89 10.06.2010 10:26:25

tukas – metsatukk
tummel – kartulikorv
turni(s) – turris
turvas – ta lõi
tuss – puust kopsik
tuhlis – kartul
tuuru – tuurakala
täbarik – mäng
täidama – tõkatiga määrima
täutsima – säutsuma
tööline – töökas
tüikas – jämedatüveline
tümps – tönts
türbe – napp
türbik – napp
udumas – rase
uhe – uhkvesi
uheldus – püherdamisase
uindlus – uinak
ulgaldis – hulganisti ulganis – hulgani
ummuline – täistuisand
undi-aulane – hundiajaja
untus – koerus
upitsema – vähkrema
upsitama – sugutama
upudis – veealune kivi
urblik – urbne
urm – kirumissõna
urrikont – vurriluu
ussatama – juhatama
ussikaun – taim
utekael – nurgatüüp
uumikas – laine
uumamissi – tuikamisi
uurikont – vurriluu
uurutama – kallutama
vaagutus – vaakumine
vabama – vabisema
vadikamps – riidekomps
vaheldus – jätk
vahelne – vaheline
vahepalune – vahepaluke
vajaku – vajaka
vaksoksa – vastuoksa
valdama – nõrkema
valvendama – helendama
vanamast – vanasti
vanugid – kaltsuvill
varblinnud – varblased
varelik – vare
vaskine – uus
vassikilvene – ilves
vauldis – vagu
veebus – korgipuu
veerdejahu – veeretamise jahu
viduma – virelema
vidusi – vaatama
viiluk – adra osa
viimalde – viimati
viimuks – viimaks
viirekajak – lind
viirustama – riknema
vikitama – pruntima
viguline – särav
viline – lopsakas
vilis – lopsakas
villeli – keema hakanud
villing – millimallikas
villvalingas – maikelluke
vingustama – pilvitama
vintskel – laiskvorst
vireline – kehv, haiglane
virredus – virvendus
virredama – virvendama
virtima – pritsima
viskamissi – visates
vits – nõu
voorup – vemp
votsku – vene saabas
vurrkand – vurrkann
võrgutiivakärbes – putukas
võlpima – käima, helpima
vähemini – vähem
väidama – kippuma
väiküps(e) – poolküps
väljatsepoolt – väljaspool
värik – jalgvärav
värskene – värske
vättima – mätsima
väätima – väätidega
võimutu – jõuetu
võrgitsema – vallatlema
õnnatuvad – äparduvad
äbis – häbi
äigam – lohakas
äisane – äkiline
äivastama – aevastama
ämp – häbelik
ämpima – häbenema
ändrakk – sabarakk
ännastama – haarama
ärgam – tugev
ärjasörarohi – taim
ärje – kruusane rannariba
ärkaval – ärkvel
ärmetuma – härmatama
öhatus – õhkamine
öherem – looma tühe
öheval – õhinal
öiakas – napakas
öilugene – väetikene
ömmetama – kohmetama
ömmigene – jõuetu
ömmutama – võimeline olema
önalus – õnarus
önnatama –vääratama
öönast – õõnes
ööndus – õõnsus
öörded – ebemed
ööritamissi – hõõritades
öötsama – tuikuma
öövaevarohi – taim
öövalurohi – taim
ügisema – ägisema
ühatama – hirnatama
ühe-igine – üheealine
ühekaugudusel – ühekaugusel
üheksmaväävlene – üheksavägine
ühisest – ühiselt
ühiüksi – ihuüksi
ütsimissi– hüpeldes
üürgama– valjusti kisama

Keelekasutusest kadunud sõnad: uugu, koobart, rehala, paargu.

Irreaed – metsaharvendusest saadud noored sihvakad puud löödi pooleks või neljaks ja nendest tehti aiamaterjal, seoti kaseokstega, mis olid eelnevalt keerutatud.

Kivesaed – kiviaed.

Tänak – majadevaheline tee külas (tänav).

Luha – küla ümbritsevad karjatamiseks sobivad lagendikud.

Kalanimetused Kihelkonna murrakus

Ahvenas, ahvena nakk. Ahvenid oo kaks sorti, teisel oo oimed punased, teine sort valge oimestega.

Annerjas. Mustad annerjad pidavad pisemad olema ning allid suuremad.

Eering, eeringas. Linnast toodi eeringid kui räimid es ole saaja.

Kamm (kammeljas). Kamme on kardetav süia, kammil on viigid sehes.

Kiiss. Kiissa piab anniti sööma, et rood ep lehe kurku.

Vandiraiujad.indd 90 10.06.2010 10:26:26

Kilu. Kilul on karune köht ning pisem pee kut räimel.

Latik. Latigad pole eed kalad midad, muja maik juures.

Tõtkes (linask). Tõtkes võtab siis, kui on soe, vaikne ilm.

Luts, ink, lutsukala. Nõnda libe kut lutsukala.

Lõhe, lõhekala, saksa kala. Kõige kallim kala see saksa kala.

Meriärg. Meriärjad on jäme piaga ning taga põle sial kala midagid.

Merenõõl (merinõel). Merenõõlad on tükkis pisised kalad.

Tindikala (meretint). Tindikala sügise räimede sias.

Obukakk, obukala, motskala (merivarblane). Pehme kala oli nigu sült, üks ütles obukakk, pisike pehme on.

Mõega kala (mõõkkala). Mõega kala on rasvane, äi aita süia, suured soomused on nõnda kut kahe kümne kopikased rahad.

Liikaring, nigli, ogaluuk, ogarull (ogalik). Ogaluuk piab üks oopunn olema, teiste kalade sega satub möni.

Räimes, silk, kilusilk (räim). Räimes on tuhli ja leeva kõrvane eluaja olnd.

Siiakala. Siiakala kallis küll, aga ta üks puhas kala.

Säinaskala. Säinaskala on siia karva, punased oimed, suured soomused, küll see erk kala on**.**

Tursakala, mereulgus. Täna saime pailu mereulgusi.

Tuulekala, piits. Piits juhtus ka võrku eksima.

Tuurakala, töönakala. Töönakala piab olema ka sii, ma pole mette juhtund nägama.

Viiding (viidikas). Viiding on oopis param kut silk.

Kalad suuruse järgi: maim, nolbus, purikas.

Muid kalade nimetusi: ulgus, jalgeotsakala, äärkala, mereulgus, summakala, varikalad = varid.

Legend murraku tekkest

Kiirassaare sadamas tervitasid mehed hommikuti üksteist: "Tere hommikut!" Keegi ei viitsinud pikka tervitust öelda ja vastati: "Hommikust!" Hiljem mugandus see veelgi ja öeldi: "Oomigut!" Peagi muutus see "Oomgut!" Lõpptulemus oli "Oomut!" – lihtne ja mugav öelda.

Ajalooline mälu kohanimedes

Kohanimed tähistavad kohti maapinnal, geograafilisi objekte, mis liigendavad maastikku vastavalt inimeste vajadustele. Rohkem nimesid on minevikust säilinud nendes paikades, kus inimesed aktiivselt tegutsesid.

Vanasti oli igal künkal, rajal, põllul, metsal, loodusesemel oma nimi, neid mäletavad veel väga vanad inimesed. Need nimed kestavad umbes 100–150 aastat, siis vahetuvad. Nimesid tekib ja kaob kogu aeg, tähtis asi saab nime, tähtsusetu unustatakse.

Väikevormid olid tähtsad veel XVIII sajandil, tänapäeval enam mitte. Talude kruntimisel jälgiti, et hooned jääksid maade sisse.

Väikesi looduskohti kutsuti **talude nime järgi**, millele need kuulusid: Jaani heinamaa. Kohanimi võis tekkida ka varasemast nimest: Ojaoja, Mägedemägi.

Kohanimedes esineb ka Rootsi ja Saksa aineseid, mis annavad tunnistust rootslaste-sakslaste elupaigast. Tekkisid ka **sakslaste eesnimedest** lähtuvad kohanimed.

Talunimedes peegelduvad **omanike eesnimed**, näiteks Jaagu, Reinu.

Nimedeks kujunesid slaavi eesnimedest mugandid – Seiu < Aleksei.

XX sajandil algas talude päriseksostmine ja tekkis uus talunimi Uustall, mis peegeldab uute talude rajamist.

Hiiumaalt tulnud uuselanikud tõid kaasa hiiu kohanimesid ja talunime Hidlase, Iidlase, Idla.

Rootsist tulnud ojamaalaste elukohad kajastuvad kohanimedes: Ojumaa, Oju.

Kuramaalt tulnuid nimetati: Kura, Kure, Kuura, Kuralase.

Talupoegadel olid lisanimed, milleks tavaliselt oli isanimi. Talul oli omaniku nimi, aga kui uus omanik tõi uue nime, siisi võib üks talu olla tuntud mitme nime all: Matsi-Jaani.

Nimedesse jätsid jäljed endised **kõrtsid, kordonid, poed, koolid, küünid, sillad, toad** jne: Vanatoa, Kõrtsi, Kooli, Kordoni.

Tekkisid **maanimest lähtuvad kohanimed**: Läti, Hollandi, Veneküla.

Liht- ja liitnimed: Saarejaagu, Kuremetsa, Lätiniidi, Metsaküla, Odalätsi, Pütsepa,

Nimed, mis pandud objektile **lähtudes üldnimest**: Vilsandi saar > Vilsandi küla, Karujärv > Karujärve küla, Tagamõisa poolsaar > Tagamõisa, Nina, Abaja.

Vandiraiujad.indd 91 10.06.2010 10:26:26

Asustusnimed – asulate, külade, talude nimed: Kehila, Kõruse, Kõõru, Vaigu.

Eesti algupäraga nimed, tuletatud eesnimede järgi: Aadu, Andruse, Antsu, Anni, Audi, Hannuse, Hansu, Hendriku, Jaagu, Jaani, Juhani, Jürise, Joosti, Jürna, Kusta, Lassi, Laratsi, Lenardi, Madiso, Matsi, Marise, Mihkli, Oti, Ossi, Peetri, Reinu, Pärdi, Reedu, Reediku, Redigu, Simmu, Tiidu, Tõnise, Tooma, Villemi.

Põlisnimed: Õndsa (perekonna nimi oli Õnnis), Noregu, Vanagu.

Mitteametlikud nimed, rahvapärased nimed, harva kasutatavad nimed: Kulpri, Sigusi, Sooni, Lingi, Klonna, Venede (külas palju venelasi), Pidaja, Mändre, Ulmi, Nikuste, Pajari.

Ametlikud nimed, kirjakeelsed nimed, sageli kasutatavad nimed: Tolli, Pidula, Abaja.

Puude, põõsaste, metsade nimed: Iie, Männi, Männiku, Mändmetsa, Maripuu, Metsa, Niidi, Paju, Pihla, Poopuu, Ploompuu, Pärniku, Kadariku, Kadaka, Kanarohu, Kirsi, Kase, Kaasiku, Kuusiku, Salu, Saare, Sarapiku, Sireli, Tamme, Toomi, Türnpuu, Lõhmuse, Lehtmetsa, Lepiku, Õispuu, Õunapuu, Vahtra.

Vetenimed – jõed, järved, mered, lahed, sood: Allika, Abaja, Augoja, Jõe, Järve, Kiirassaare, Kurisoo, Ranna, Rannaküla, Rootsiküla, Savisoo, Põhjasoo, Lahepere, Umboja, Vesiku, Vaigu, Vahemere.

Mäenimed, pinnavormide nimed: Augu, Kallaste, Kalmu, Küngu, Kalda, Liiva, Mäe, Mäebe, Neeme, Nõmme, Panga, Suurissoo, Välja, Lagede.

Maa-alade nimed: Hoidja talu (kirikumaade hoidjad elasid selles), Männiku-Männiaia talu (koht vastu männimetsa), Kopli, Sihi, Põllu, Kalmu, Nurga.

Teenimed – teede, tänavate, väravate nimed: Tänaku, Risti, Otsa, Mulgu, Värava, Maantee, Piiri.

Päris(põhi)kohanimed: Abula, Kotsma, Kaasiku, Kuusiku, Uusi, Metsa, Rehe, Laasi, Sülla, Sepise, Tammese, Tohku, Undva, Varkja, Vedruka, Veere, Viki, Virita, Üru.

Pisikohanimed – väikeste objektide nimed, mida kasutasid ühe pere inimesed: majatagune põld, ülejõe heinamaa, Uueniidi, Nõmmeniidi, Lätiniidi.

Maaviljelus: Välja, Põllu, Kopli, Kolumaa.

Tehisobjektid – majad, hooned, rajatised, teed, teeosad: Must kõrts, Üru kõrts, Katku, Veski, Ussivare, Silla, Kordoni, Tuletorni, Rehe.

Ametinimed: Sepa, Kooli, Küti, Sepise.

Tuletatud nimed: Idila – venekeelsest sõnast – " idi" – mine. Selle kohta on ka rahva suus säilinud legend: Idila Peeter võtnud tongril püssi käest ja pannud selle sineli käistest läbi selja peale. Tõukas tongri selja peale maha ja kamandanud: "Idi!" Tonger ei saanud püsti tõusta. Tegevus toimunud mere rannal, kui tonger taht-nud Peetrit kinni võtta, aga Peetri jõud käinud tongrist üle.

Vatja – Tammese küla mees olnud vene sõjaväes, sealt tagasi tulnuna kasutanud veel kaua venekeelseid väljendeid "Vat" ja "Vot i togda", nii tekkinudki Vatja.

Kohanimede arenemist on põhjustanud murrete häälikumuutused, üldsõnavarast erinevad arengud (lühenemised, rahvalikud moonutused jne), nimede ametliku kasutamise põhimõtted.

Aleviku kultuuri- ja seltsielu

Seltskondlik tegevus

Üheksateistkümnenda sajandi majandusliku tõusu järel hakkas Kihelkonna kiriku ümber alevik kujunema, hoogustus seltskondlik tegevus.

Kihelkonna rahva elust

Ajalehtede lugemine ei ole rahva arvu kohta mitte kiiduväärt, raamatukogust võetakse ka vähe osa. Laulukoorid, niihästi meeste kui segakoor, näitavad oma nooruse juba kautanud olevat. Meestekoorist ei või sui ajal imeks panna, sest see seisab koolmeistrite najal – koolmeistrid on aga suurem jagu ülemaale läinud teenistust otsima. Loota võime, et meeskoor sügisel uue rammuga jälle elama hakkab.

Saarlane 26/30.06.1886

Haritlased andsid rahvale kombeõpetust oma kirjaloomingu kaudu, õpetajad-koolmeistrid-preestrid noomisid korratusi kirikuis.

Friedrich Wilhelm Willmann "Ellamise-Juhhataja" (1793)

Rahvale pannakse südamele:

- "... ja kui on see töö tehtud, et sa siis jälle teised riided ülle paned."
- "... pese oma käed ja pale ikka puhtaks."
- "Ära lase oma küüni mitte nii pitkaks kasvada. Mõnel on nõnda pitkad küüned, et ta võiks nendega oma vanemad mullast välja kiskuda ilma lasnata."
- "Soe oma pead iga hommiku, kui sa üles tõused ja ära salli mitte, et täid nii rahusti kasvavad, et nendega teisi inimesi ära kohutakse."
- "Ole ikka viisi pärast ja tereta kõiki, kes su vastu tulevad, enne kui nemad sind teretavad."
- "Kui sa võõra tuppa tuled ja oled teretand, siis ära seisa mitte, kui oleksid sa keeletu."

Saarlane 7, 8/1888

Parunid õpetasid matsirahvale kombeid järgmiste käskudega: "Mats, müts maha, suu kinni, laku kätt ja kaabi kintsu!" – seda tuli teha loomulikult mõisnikule.

Majanduslikust surutusest hoolimata edenes elu kihelkonnas edasi.

1891. aastal lavastati esimene näitemäng.

XX sajandil hoogustas kohapealset seltsielu arstina töötav **Siegfrid Talvik**. Tema algatusel asutati kooliselts ja avati selle seltsi elementaarkool, mis töötas I maailmasõjani.

Kihelkonnast oli XX sajandi esiveerandikuks kujunenud kultuuriline keskus – alevik oma haritlaste, ametnike ja käsitööliste-kaupmeestega. Tähtsaim seltsielu koht oli rahvamaja. Haridust andis kohalike elanikele haridusselts Koit. Seltsi laulukoor **Eduard Hõbeniku** juhatusel võttis osa üldlaulupidudest Tallinnas. Teiseks silmaringi laiendavaks keskuseks kujunes Vilsandi kapteni **Artur Toomi** initsiatiivil tehtud linnukaitseala, mis kutsus külalisi lähedalt ja kaugelt. Saarel avati kodukoha loodusmuuseum. Tartu Ülikooli Kuusnõmme bioloogiajaam tutvustas seal oma iga-aastastel üliõpilaste ja teadusemeeste kogunemistel Kihelkonna loodust.

Kihelkonna-alade randlaste silmaring oli avar, kuna suur hulk sealt pärinevaid noormehi sõitis laevameestena kaugetel meredel, naised käisid välistöödel, kust toodi kaasa lai töö- ja käsitööoskus.

Vandiraiujad.indd 93 10.06.2010 10:26:26

Kuulsaks sai Kihelkonnalt pärit naiskirjanik **Helene Ranna (Tampere),** kes võitis 1930. aasta romaanivõistlusel I koha.

Helene Tampere, kirjanik ja õpetaja. Sündis 4.01.1898 Kihelkonnal.

Rahvamaja lugu

Vana rahvamaja

Olen väga vana maja, siin ma seisnud pika aja.
Kes on Kihelkonnal käinud,
kindlasti on mind ka näinud.

Noorelt olin ilus maja - see oli vanal Eesti ajal.
Kaupluseks ma olin siis, rahvas sisse-välja käis.
Elu teise külje keeras, kui sõjavanker üle veeres.
Sõjavägi sisse tuli, siis ma söögimajaks olin.
Siis elu väga põnev oli,
üks vägi läks ja teine tuli.

Ühed punalippu kandsid, teised Hitlerile au andsid.
Kui sõjakära mööda sai, elu rahulikuks jäi.
Siis remonditi mind selleks, et oleksin
kultuurikoldeks.

40 aastat siin nüüd seisan, tagasi kui pilgu heidan,
küll rahvas plaksutas ja hõikas,
kui Suurhans lindi läbi lõikas.
Need olid minu õnneajad, minust sai kultuurimaja.
Saal alati oli rahvast täis, nii et paljud püsti seisma jäid.

Nüüd ma vanaks jäänud olen,
Rahvas ka ei enam tule, saalis tihti tühjad toolid,
kes see kehvast majast hoolib.
Tuuled-tormid üle käinud,
olen häid ja halbu aegu näinud,
endastki mul hakkab hale, oleks nüüd,
kes appi tuleks.

Aga elu ongi hale, vald on vaene, raha pole.
Ega riik ju ka ei taha ääremaale anda raha.
Loodan, et keegi ikka tuleb
ja mul õla alla paneb.
Tulgu kasvõi välismaalt, peaasi, et abi saaks.

Aliide Heinam

Kihelkonnale asutati laulukoor köster **Metzmacheri** poolt 1870. aastal. Koor esines paljude kontsertidega Saaremaa erinevates paikades.

Kihelkonna koor 1932. Ees keskel koorijuht Eduard Hõbenik.

Vandiraiujad.indd 94 10.06.2010 10:26:31

Esimene rahvamaja nõukogu aastal 1945.

Laulukoor Tallinnas 26. märtsil 1951. aastal.

Vandiraiujad.indd 95 10.06.2010 10:26:35

Võeti osa Saaremaa esimesest laulupeost Kuressaares 7. juunil 1894. Koori juhatasid **Jaan Hõbenik** ja **Ado Knaps.**

Teadaandmised

Linna luteriusu kirikus Jõulu II pühal (neljapäeval, 26. detsembril) Kihelkonna laulukoori vaimulik kontsert, hakatus kellu 4 p.l. Piletite hinnad: I pl. altari ees 40 kop, II pl., kooride peal 20 kop, III pl. kooride all 10 kopikat. Lähemat teadust nurgalehtede läbi."

Saarlane 51/17.12.1891

Kuressaarest

25. juulil andis Kihelkonna laulukoor ilmaliku kontserdi Kuressaare parkis Kurhausi saalis. Kontserdi kohta ei või muud kui kiitust avaldada, seda tunnistas ka see, et rohke käte plaksutamise läbi mitu laulu teist korda sooviti ette kanda. Laulud olivad hästi valitud ja kõlasivad ime puhtasti. Tänu härra Knapsile juhatuse eest ja lauljatele nende vaeva eest. Kasvagu Eesti laul siin, Saaremaal, ikka tugevamaks ja rõõmustagem igat ühte, kes oskab laulust kasu tunda.

Saarlane 51/17.12.1891

Sadakond aastat tagasi ehitasid isa ja poeg **Weided** Kihelkonna keskusesse uhke fassaadiga maja kaupluseruumideks, kuid just sellele poemajale ehitati hiljem juurde suur saal ning seal avati kohalik kultuurikants. Algul asus endises rahvamajas **Oskar Weide** koloniaalkauplus. Eesti Vabariigi ajal poepidamine jätkus, nõukogude ajal ehitati see ümber saali ja lavaga kultuurimajaks.

2009. aasta suvel avati selle vana maja kohal uus rahvamaja, mis on ehitatud vana kuue järgi.

Enne kauplusemaja ümberehitamist rahvamajaks kasutati rahvamajana **Karl-August Thomi** poolt ehitatud teemaja.

1900. asutati Kihelkonna Vabatahtliku Tuletõrjeseltsi juurde kiriku köstri **Ado Knapsi** eestvedamisel puhkpilliorkester.

Jõuluteenistusel kirikus oli orkestris 8 mängijat. 1933. aastast sai orkestri dirigendiks **Eduard Hõbenik.** Selles orkestris mängis ka kirjanik **Aadu Hint**.

Aastal 1901 valmis alevikus karskusseltsi algatusel tee- ja rahvamaja, milles oli suur saal, lava, kohvik, hiljem ka raamatukogu. Maja võti asus vabatahtliku tuletõrjeseltsi varahoidja käes, rahvamajal juhatajat ei olnud. Kui sooviti proove või pidu teha, tuli ainult võti küsida ja majja minna. Ringe juhendasid vabatahtlikud kooliõpetajad või seltside juhtkonna liikmed.

1933 kinnitas haridus-sotsiaalminister Eesti rahvamajade võrgukava, millesse kuulus üle

Puhkpilliorkester Koit aastal 1930. Taga vasakult kolmas Aadu Hint.

Vandiraiujad.indd 96 10.06.2010 10:26:37

Kihelkonna segakoor Kuressaares 1958. aastal.

riigi 470 rahvamaja, neist 40 asus Saaremaal. Kihelkonna piirkonnas olid Kihelkonna, Tagamõisa, Vilsandi ja Pidula rahvamaja.

Mees kadunud ja leitud

Erika Nõmme mees on jäänud kadunuks ja tunnistatud surnuks. Erika abiellub teistkordselt, kuid see mees näib olevat abiellunud mitte naise, vaid selle blondlokilise tütre pärast. Ühel päeval aga tuleb majja ehitusmeistrina see tõeline surnukstunnistatud mees. Peaaegu juba unustatud minevikult rebeneb loor – lugu on keeruline, sest Erika ei tea enam, kelle naine ta on õieti... Ent niidid hargnevad ja kuidas viimati kõik laheneb, seda näeme pühapäeval skp. Kihelkonna rahvamajas kell pool 8 õhtul. Mainitud peo korraldab Kihelkonna Maanaiste Selts.

Meie Maa 4/09.01.1935

1944. aasta sügisel alustas rahvamaja juhatajana **Bernhard Truumees**, kunstiliseks juhiks sai **Edgar Lipu.** Aktiivsetest inimestest moodustati rahvamaja juurde nõukogu: **Bernhard Truuväärt, Edgar Lipu, Juta Tõkman (Laul), Meida Sõber, August Tõkman, Oleg Spizõn, Karl Kruusmaa, Ruth Kuuli, Linda Toomväli, Miina Naissaar** ja **Triin Saarestik.** Ühiselt koostati tööplaan, valiti vastutajad, jagati ülesanded. Rahvamaja muusikaringe hakkas juhendama kooli muusikaõpetaja **Juta Tõkman (Laul).**

1945. aastal moodustati segakoor, milles laulis üle 50 inimese. Koor võttis 1947. aastal osa esimesest sõjajärgsest üldlaulupeost Tallinnas.

Kokakursused 1960. aastal.

Vandiraiujad.indd 97 10.06.2010 10:26:42

August ja Juta Tõkman – pedagoogid ja ringijuhid.

Segakooriga üheaegselt hakkas koos käima meesansambel. Segakoor laulis Kihelkonnal 1946. aastast alates pidevalt 17 aastat, võttis osa kõikidest üldlaulupidudest, isetegevusülevaatustest.

Juta Tõkman oli kohaliku muusikaelu eestvedaja 43 aastat. Rahvamajas alustas 1951. aastal tööd naisansambel Juta Tõkmani juhatusel, selles laulsid naised pidevalt 1988. aastani.

Kihelkonna muusikahing Juta Tõkman.

1945 asutati puhkpillorkester **Aleksander Kaldjärve** juhendamisel, see mängis 1947. aastani, mil Kaldjärv lahkus. Näitering **August Tõkmani** juhendamisel alustas tegevust 1945. aastal. Lavale toodi "Rummu Jüri", "Kosjasõit", "Suvi", "Kõrboja peremees".

Rahvatantsuring alustas tantsimist viie paariga.

1945. aastal avati rahvamajas raamatukogu.

1941. aastal ehitati ümber Karl Thomi maja, millest sai 1963 kohalik kultuurimaja.

1945 pandi alevisse valjuhääldaja, mis mängis 1958. aastani.

Rahvamajas elavnes pärast sõda noorte tegevus. Kõiki tähtpäevi tähistati kontsertidega, käidi ülevaatustel, külalisesinemistel teistes rahvamajades. Rahvamaja tegevus 1945.–1949. aastal oli tihe: õpiti palju laule (segakoor, meesansambel, triod, duetid, solistid), rahvatantsu, temaatilisi tantse, mängiti näitemänge ja deklameeriti. Jätkasid nais-, põllumajandus-, poliitikaring.

1946. aastal alustasid tegevust segarahvatantsurühm, duetid, solistid ja ansamblid.

Laupäevaõhtuti toimusid alevikus tantsuõhtud, kus mängisid kohalikud pillimehed akordionil või bajaanil. Kihelkonnal paiknes pärast sõda Nõukogude sõjavägi ja tantsimas käisid ka sõdurid. Pärast sõda ei olnud külades elektrit, raadiod olid vene vägede poolt 1940–1941 ära korjatud. Elekter saadi Kihelkonnale alles 1963. aastal, kuid küladesse jõudis see veel hiljem. Varem andis alevikus elektrit kohalik piirivalveväeosa oma jõujaamast asutustele tasuta, kuid ainult õhtul kella 12-ni.

1947. aastal korraldati rahvamajas 70 mängude ja tantsude õhtut ja näidati 20 korda filme. Ringid korraldasid isetegevuslaste õhtuid, kus peeti ka uusi plaane. Alustas poliitikaring, mis valgustas välispoliitika hetkeseisu.

1950. aastal organiseeris Juta Tõkman naisansambli, selle saatjaks tehti instrumentaal-vokaalansambel, mis mängis hoogsalt 1964. aastani. Esinemisi toetas rahaliselt kohalik kolhoos, kes aitas esinejatele muretseda ka ühtsed esinemisriided. 1957. aastal alustas tööd 4-liikmeline meeskvartett Juta Tõkmani juhendamisel.

1950–1962 juhendas August Tõkman näite- ja spordiringi. Kahjuks vaheldusid rahvamaja juhatajad ja kultuuritöö järjepidevus kannatas selle all.

1961. aastal alustas taas mängimist puhkpilliorkester, seekord **Caesar Kaljo** juhendamisel. Orkester mängis koos kuni dirigendi surmani 1969. aastal.

Vandiraiujad.indd 98 10.06.2010 10:26:47

1962. aastal hakkas kohalikku kultuurielu vedama rahvamaja juhatajata ühiskondlik nõukogu. Jätkasid juba töötavad ringid. Kuna tantsujuhiks tuli **Maret Veerpalu**, alustasid uuesti segarahvatantsuring ja eakate naiste rühm.

Loodi tehnika- ja fotoring ning käsitööõpetaja **Aasa Meiuse** juhendamisel käsitööring. Ringide tööst võttis osa ligi 70 inimest. Lektorite grupis oli 1962. aastal 16 lektorit, seda juhtis kooli matemaatikaõpetaja **Anton Meius.** Ära kadus eraldatus kooli ja rahvamaja vahelt, õpetajad olid rahva seas kõikjal ka pärast koolitööd. 1965 taastati rahvamaja juhataja tasuline töökoht.

1962.–1963. ehitati Thomi maja (endine ühiskaupluse hoone) ümber kultuurimajaks.

1964. aasta 18. jaanuaril avati kultuurimaja, kus olid suur lava, tegelaste ruum, kontor, kinosaal jm. Selle akendes süttis elektrivalgus, sest elekter jõudis alevisse samal aastal.

1970 lammutati aleviku keskelt endine rahvamaja, kus kunagi näidati kino, tantsiti, mängiti lauatennist, käidi raamatukogus.

Isetegevuse kõrgaeg kestis 1980. aastani.

1986 valmis vabaõhulava suvisteks kultuuriüritusteks.

1997. aastal nimetati Kihelkonna maakultuurimaja rahvamajaks.

2009. aastal tegutsesid rahvamaja juures naisrühm Tõllu Tütred ja eakate naistantsurühm Rukkilill.

Rahvamaja juhatajad läbi aegade on olnud **Wilhelmine Naissaar, Ivan Kravets, Ahto Sepp, Linda Paomees, Aita Piirmaa (Virves), Sirje Salong (Nellis), Helga Luup, Anne Luup, Sirje Huul, Margus Kõrgessaar** jt.

Kihelkonna uue rahvamaja tuulelipp 2009.

Kihelkonnale klaver Estonia! Lepingu allkirjastavad vallavanem Jüri Saar ja klaverivabriku direktor Venno Laul, 2009.

Uus rahvamaja

Siin nüüd seisab meie ees uus ja uhke maja.
Esmakordelt uksed avab meie rahvamaja.
Olgem rõõmsad meiega kõik see rahvas siin,
et see suur kultuuritempel nii kiirest` valmis sai.

Möödund sügisel see oli, kui paika pandi nurgakivi.
Ka talvel nokitseti seal ja kevadeks oli katus peal.
Nüüd, kui suvi nägu näitab, keegi lindi läbi lõikab.
Hoidku taevas seda maja, et ta seisaks pika aja.

Kuid meil on siin veel palju head,
millest rahvas lugu peab.
Meil on kirik, pastoraat, hooldekodu, lasteaed.
Uus päästeteenistus on meil
ega koolgi vana veel.
Siiski on üks väike mure,
kurg meil harva külla tuleb.
Perearst meil haigeid ravib, häda korral annab abi.
Apteek haigeil rohtu annab,
kauplus toidumured kannab.
Kivitee viib Papisaarde, otsejoones mere äärde.
Sealt saab suvel suitsulesta, mida igaüks võib osta.
Ka loomi peetakse siinkandis
- need on Kangru suures farmis.
Sepa Rein, suur tugev mees,
Hoolitseb seal nende eest.
Ka vallale peab au andma,
kes suured mured võtab kanda
ja kellel elu otsa saab, meil on ka oma surnuaed.

Seda teile ütlen ma – siin on hea elada!
Meil on meri, meil on maa
ja nüüd uus rahvamaja ka.

A. Heinam

Vandiraiujad.indd 99 10.06.2010 10:26:52

Ooperilauljad Ain Anger ja Andres Kõster Kihelkonna uue rahvamaja avamisel.

2010 – vallavanem Raimu Aardam kultuurimaja avamisel.

Kihelkonna rahvatantsurühm Rukkilill.

Kihelkonna rahvatantsurühm Töllu tütred.

Vandiraiujad.indd 100 10.06.2010 10:27:05

Raamatukogud

Raamatukogude tekkimine Saaremaal toimus aeglaselt, esimesed neist kujunesid kirikute juurde.

Hoogne raamatukogude ja lugemisringide tekkimine algas XIX sajandil seoses KES-i haruseltside asutamisega. Seltside juurde asutatud raamatukogud olid väikesed, kuna raamatud olid kallid, kogud koostati annetuste alusel. 1880ndate aastate lõpuni ei olnud raamatukogude komplekteerimine ettekirjutuste ja piirangutega seotud.

Kogus võisid olla kõik raamatud, mis olid tsensuuri loal trükitud. 1890 võeti vastu eeskiri, mille järgi tohtisid rahvaraamatukogudes olla raamatud, mis Haridusministeeriumi Õpetatud Komitee oli heaks kiitnud. Seati sisse raamatukogude järelvaataja ametikoht ning hakati välja andma lubatud raamatute katalooge. Esimene neist sisaldas kehva väärtusega seiklus- ja röövlijutte, vanu raamatuid, palju usukirjandust. 1905. aastal tühistati see määrus, kuid raamatukogude olukord paranes vähe.

1880 asutas esimese rahvaraamatukogu Pajumõisa koolmeister **Jüri Ratas.** Tema kogus oli 350 köidet, raamatute laenutamine oli aktiivne.

1900 asutas suurema raamatukogu **Jaan Hõbenik**, selles oli esialgu 1000 köidet, see raamatukogu hävitati 1949. Kihelkonna vallavalitsus teatas 1919. aastal HM Rahvahariduse osakonnale, et vallas on kaupmees Jaan Hõbeniku ülal pidada üks raamatukogu ja uue juurdeloomise järele pole vajadust.

XX sajandi algul taheti igasse valda seada sisse oma raamatukogu.

1900–1917 tegutses Saaremaal 40 raamatukogu, neid avati valdades, koolides või haruseltside juures. Lugemisringides liikusid raamatud käest-kätte, raamatute vahetamise päevaks oli reede või pühapäev.

1919. aasta rahvahariduspäev võttis vastu otsuse muuta raamatukogud maksuvabaks, asutada need igasse valda, suuremad igasse kihelkonda ja linna. Otsustati hakata läbi viima raamatukoguhoidjate kursusi, raamatukogude juurde loodi lugemissaalid.

1920 oli Saaremaal seltsides 15 raamatukogu, 5 alles avatavat kogu.

Raamatukogusid oli koolimajade juures (4), seltside juures (3), eramajades (29), vallamajades (6). Omaette ruumid olid 5 raamatukogul. Keskmiselt oli kogudes 200–500 raamatut, linnas rohkem. Lugejad tulid raamatuid laenutama kuni 10 versta kauguselt.

Kõik raamatukoguhoidjad töötasid tasuta, kogude lahtiolekuajad olid erinevad, tavaliselt ainult pühapäeviti kell 13–15. Koju laenutati 2–3 raamatut 2–3 nädalaks. Kurdeti ruumipuudust ja rahakitsikust.

1932–1933 oli Kihelkonna vallas 3700 elanikku. Seal töötas Rootsiküla koolimajas haridusseltsi Koit raamatukogu, fondis oli 500–1000 raamatut.

Avalike raamatukogude nimekirjas oli 1934. aastal:

Tagamõisa Rahvamaja Haridusseltsi Raamatukogu,

Pidula Rahvaraamatukogu Seltsi Avalik Raamatukogu.

1939. aastal Kihelkonna vallas h/s Koit rmtk, asutatud 1921.

Sõjajärgseil aastail nõuti raamatukogudelt andmeid selle kohta, mis alles ja mis hävinenud.

1944–1945 avatud Kihelkonna Keskraamatukogu, juhataja **Õie Niitsoo,** fond 110.

1946. aasta lõpus töötasid Kihelkonna raamatukogu rahvamajas (fond 1128+97) ja

Tagala raamatukogu koolimajas.

1945. oli Saaremaal 31 raamatukogu, polnud omaette ruume ega palgalist koristajat, koolides oli samal ajal 55 raamatukogu.

1948 töötasid Kihelkonna raamatukogus **Aino Bašinski** ja Tagala kogus **Valve Rand.**

1950. aastast oli raamatukogu juhataja **Tiidus.**

Raamatukogu juhatajana on töötanud veel **Hilda Hõbenik, Astra Braun (Sääsk), Nõulik, Naissaar, Harri Ivalo, Maia Viitong, Magus, Susanna Loode, Armilde Jõeleht, Helga Vester, Maie Lambut** jt.

1950 tehti Saaremaale kaks rajooni: Orissaare ja Kuressaare. 1952. aastal nimetati Kuressaare ümber Kingissepaks.

Kingissepa rajooni jäid Kaarma, Kihelkonna, Kuressaare, Kärla, Lümanda, Mustjala, Pihtla, Torgu raamatukogu. 1960–1970 remonditi raamatukogude jaoks ruume, anti neile tasuta küte, kolhoosid valmistasid riiuleid, stende, toole jne. 1967. aastal loodi vahetusfondid, kuhu sai tuua ülearused raamatud ja neid vahetada. 1970 oli rajoonis 37 külaraamatukogu, üks rajooniraamatukogu, üks lasteraamatukogu, Orissaare filiaal, Sõmera AÜ, üks kolhoosi raamatukogu.

1970. aastal loodi Kihelkonna-Pidula paarisraamatukogu, kus töötas **Pille Juurmets**.

Vandiraiujad.indd 101 10.06.2010 10:27:05

1980. aastal olid avatud Kihelkonna raamatukogu, juhataja **Maret Kaju** ja Tagala raamatukogu, juhataja **Leili Laanekivi.**

Kino

Esimesed kinonäitamise kohad tekkisid Kihelkonnale pärast I maailmasõda.

II maailmasõja lõppedes oli Saaremaal üle 50 kinopunkti.

Kihelkonnal töötas kaua aega kinomehaanikuna **Arvo Sirel,** kes õppis ametit Tallinnas ja töötas sel alal 44 aastat.

1956. aastal näitas Sirel filme Leisis, 1957–1958 Kallemäe kandis, 1963–2007 Kihelkonnal ja selle ümbruses. Filmide näitamisele andis lõpliku hoobi interneti püsiühenduse tulek. 2007. aastal vaatas viimast näidatavat filmi "Viimane suudlus" vaid 4 inimest.

Aastate jooksul on Arvo Sirel näidanud filme Karalas, Pilgusel, Kuusnõmmes, Pangal, Tagarannal, Küdemal, Taritus, Veerel, Tagalas, Lõmalal, Tiirimetsas, Kureveres, Pidulas, Võhmal. Kaugematesse kohtadesse jäi kinomehaanik ööbima.

Kui rahvas suvel ruumi ei mahtunud, näidati filmi vabas õhus. Väikeses Taritu saalis vaatas filmi "Jääminek" 140 inimest. Kihelkonnal tegi ilma Tallinnfilmi "Pihlakaväravad", mida vändati samas alevikus. Kui Arvo Sirel seda filmi näitas, olid seina ääred püstiseisjaid täis ning fuajee ukski veel lahti, et ka sealolijad näeksid.

Kihelkonna kandis filmiti veel linateoseid "Inimesed sõdurisinelis", "Somnambul", "Gladiaator".

Kinomehaanik Arvo Sirel.

1957.–1958. aastal veeti kinovarustust hobuvankriga, talvel reega. Kaasas olid projektor, helivõimendi, kõlarid, kinomootor L6, filmikassetid.

Algaastail näidati filmi ühe projektoriga, (rändkino puhul tehti seda kauem) siis tuli vaatajatel oodata, kuni järgnevat filmiosa kassetti laaditi. Rändkinodes asetses projektor saali tagaosas inimeste vahel.

Kuna filmid olid põlevast materjalist, juhtus ka põlenguid. Kui tekkisid statsionaarsed kinod, oli aparaate ja kõlareid kaks. Sageli vedas mehaanik kaasas ka grammofoni, sest rahvas tahtis pärast kino tantsida.

Küladesse jõudis elektrivool 1960ndate aastate I poolel, enne seda tuli kinomehaanikul elektrigeneraator kaasa vedada. Filme näidati veel koolides ja sõjaväeosades, kus olid kitsasfilmiaparaadid.

Vaatajad tulid kilomeetrite kauguselt jalgsi, jalgratastel sõideti veelgi kaugemalt. Kui kinomehaanikul tekkis probleeme, regi läks ümber või ei hakanud mootor tööle, ootas rahvas kannatlikult. Tormistel päevadel näitas Arvo Sirel Veere sadamas filme mitu korda päevas, vaatajaid jätkus.

Tavaliselt vaadati õhtul kahte erinevat filmi, kord nädalas linastus päeval ka lasteseanss. Väga populaarne oli "Helisev muusika", selle näitamise ajal olid saalid puupüsti rahvast täis. Piletihinnad püsisid 60ndatel jõukohased – 20 kopikat, lastele 5 kopikat. Võrdluseks olgu toodud, et leib maksis 14, õlu 21 kopikat. Kinomehaaniku kuupalk oli 450 ja motoristil 310 rubla.

1961. aasta populaarseim film oli "Amfiibinimene", 1963. aastal – "Tähevennad", "Pärast pulmi". Esimene laiekraanfilm, mida Kihelkonnal näidati, oli "Kolm musketäri".

Läänest filme algusaastail ei tulnud. India filme hakati saama 1970ndate algusest – need olid kaheseerialised, erineva kultuuritaustaga ja väga emotsionaalsed. Nii mõnelgi vaatajal tuli pisar silma.

Filme näitasid Kihelkonnal veel **Anatoli Lõssenko, Martsella Sepp-Siiner.** Motoristid olid **Lembit Villak, Heimar Aavik, Aavo Truuväärt.**

Oma esimesi kinoskäimisi Kihelkonnal meenutas **Udo Knaps**: "Mäletan kinoskäimist 1942.–1943. aastal. Kui pühapäeva hommikuti läksid kaks poisipõnni läbi alevi kirikusse, piilusid nad rahvamaja uksel kinokuulutust, et õhtul kinno

Vandiraiujad.indd 102 10.06.2010 10:27:08

minna. Ema andis mõnikord kinoraha, kuid sageli oli tal rahapuudus.

Kord tahtsin kangesti kinno minna, aga piletiraha ei olnud. Passisin rahvamaja uksel, kus Saksa sõdur pileteid kontrollis. Kui juhtus Saksa ohvitser tulema, võttis sõdurist piletikontrollija valvelseisaku ja "lõi kulpi", mina aga lipsasin välgukiirusel tema selja tagant saali.

Vaadatav film oli kurb ja isegi minule tuli nutt peale. Mäletan tänaseni lõpukaadreid, kus kallima haud tuule käes lainetava rohu sisse mattus... nii hinge läks see."

Päevapiltnikud

Esimesed piltnikud töötasid Saaremaal 1860. aastast, 1885.–1888. aastal saarel alaline fotograaf puudus. Juba enne I maailmasõda kujunes Kuressaare kõrvale kaks keskust, kus päevapiltnikud tööle hakkasid: Kihelkonna ja Leisi.

Kihelkonnal töötas sajandi algul elukutseline päevapiltnik **Oskar Poopuu** (1890–1964), kes sündis 7. novembril 1890 Lümanda vallas Koovi külas Viigipõllu vabadikukohal.

1912. aastal abiellus ta **Sinaida Ilvestiga** ja sellest ajast pärinebki tema esimene teadaolev foto rahvapeost Kihelkonnal.

Poopuu hakkas kirikurahvast ja alevikku pildistama, 1913. aastast oli mees alevikus ametlikult tööl. I maailmasõja ajal Oskar Poopuu mobiliseeriti, ta sattus sõjaväes olles Petrogradi Carl Osvald Bulla ateljeesse.

Piltnik Oskar Poopuu elukaaslasega.

1918. aastal tuli Poopuu Kihelkonnale tagasi, ehitas kirikust 150 meetrit eemale Tagamõisa tee äärde fotoateljee. Kliente oli palju, mees liikus kirikupäevadel pühakoja ümber ja pildistas. Kaugemate kohtade pildistamiseks sõitis Poopuu kolmerattalise mootorrattaga ringi. Sageli käis ta Vilsandil.

1922. aastal kiitsid Saaremaa õpetajate suvekursustest osavõtjad tema Vilsandi ekskursioonil tehtud pilte. Ajaleht Saaremaa kirjutas 1922. aastal: "Härra Poopuud võib oma ametis päris kunstnikuks pidada, kes hea pildistamisoskuse kõrval annab piltidele ka elu."

Kihelkonnal töötas ta 1947. aastani, mil abiellus Lümanda vallas Mõisakülas Lõukapõllu talus elava **Alma Pajuga** ja kolis naise koju.

Pärast sõda töötas Poopuu fotograafina teeninduskombinaadis Saare.

Tänu Oskar Poopuu tööle on meil veel tänapäevalgi võimalik näha huvitavaid fotosid Kihelkonna minevikust.

I maailmasõja ajal keelas P. Kurlovi määrus pildistamise väljaspool seaduslikult avatud ateljeesid. Pildistati siiski edasi, kuid varjatult, magneesiumi (tehisvalguse) valgel.

Tsaariajal hakkas pildistama Audaku leprosooriumi juhataja **Heinrich Kõrge.**

1917. aastal tegeles fotograafiaga sõjaväelane **Peeter Tsvetkov.**

1920. aastal pakkus Kihelkonnal Poopuule konkurentsi **Dominik Juhnewitsch,** kes põhiametit pidas muul erialal, kuid teenis pildistamisega lisa. Kui Juhnewitsch abiellus Lümanda vallast pärit Juulia Kessiga, tulid nad Kihelkonnale elama. Säilinud dokumentides on märkmeid, et mees on pildistanud juba I maailmasõja ajal. 1922. aastal avas tema naine Juulia alevikus tee- ja söögimaja.

1924. aastal on Saaremaa lehes kuulutus, et D. Juhnewitsch on kolinud Kuressaarde ja pakkus Kihelkonnal maja müüa. Majakaupa sai teha uuel aadressil Kuressaares Turuplats 6, või Kihelkonnal tema kaupluses. Linnamineku tingis tugev konkurents Poopuuga.

1929. aastal figureeris tema nimi "Eesti foto almanahhis" fotograafide nimekirjas, siis jäljed kadusid. Dominiki poolt tehtud portreed on paigutatud tihti ovaalsesse kaunistatud raami, nendel võib olla kaks signeeringut: üks Kihelkonnal, teine Kuressaares.

Kihelkonnal on pildistanud juhupiltnikena **Aleksander Minnus, Eduard Hõbenik, Jakob Laul.** Pärast II maailmasõda tegi palju pilte kohalik mees **Ernst Aruhein.**

Vandiraiujad.indd 103 10.06.2010 10:27:12

Seltsid, ühingud

Oletatav esimene selts Kihelkonna aladel on olnud 1892. aastal karskusselts Ehe. Asutajaks oli vallavanem **Jüri Ratas.** Algul käidi koos Lümanda vallamajas, siis pastor **Masingu** juures.

Ehe liikmete arv polevat kunagi üle 30 tõusnud, 71 rubla sissetulekut andis pidude korraldamine. Raha viidi hoiukassasse, selle hilisemast saatusest pole midagi teada. Esimene näitemäng "Kalevi kannupoisid" lavastati 1897. aastal Järve talu koplis. Mõnikord peeti kõnekoosolekuid, paar korda käis ka mujaltkõnelejaid. Kärla pastor **Johan Kerg** piitsutas oma kõnedes kõiki väärnähtusi. Räägiti veidi karskusest, kuid õigeid kõnemehi ei olnud, sellepärast selts endale elu sisse ei saanudki. 1911. aastal organisatsiooni tegevus tegelikult lõppes, kuigi juriidiliselt veel mitte.

1900 asutati **Ado Knapsi** juhatusel pasunakoor.

1908–1909 asutati **Talviku, Põderi, Thomi** jt algatusel Kihelkonnale Tartu Noorsoo Kasvatusseltsi haruselts, mis käivitas 2-klassilise kooli, see töötas I maailmasõjani. Haruselts tegeles ka aktiivselt kohaliku kultuurieluga.

1900. aastal kinkis Kihelkonna Laevaomanike Selts kirikule kroonlühtri.

Robert Vaabel, Kihelkonna Kaitseliidu malevkonna juht.

Jakob Laul, haridus- ja kultuuritegelane.

Tagamõisa poolsaarel kujunesid kultuurikolleteks järgmised haridusseltsid: Undvas Tõus, Kuralase külas Kalju, Kõrusel Säde. Külanoortega tegelesid veel Kurevere ja Kehila maanoorte ring.

1910 tegutses Kihelkonna tarbijate ühing Koguja, Kurevere tarbijate ühing Ühendus, neil olid oma poed.

1919 loodi **Jakob Laulu** poolt Kihelkonna Põllumeeste Selts ja Kihelkonna Raamatukoguselts. Tegutsesid veel haridus-, karskus-, tuletõrjeselts**,** noorkotkad, naiskodukaitse.

Samariitlased (esmaabi andjad) jaanuaris 1940. Teises reas keskel aukülalised Arnold Janno, Mihkel Neps, Arthur Toom.

Vandiraiujad.indd 104 10.06.2010 10:27:21

Naiskodukaitse esimees oli kaua **Marta Hõbenik**. Palju rahvast osales seltsi poolt organiseeritud kangakudumis-, käsitöö-, toiduvalmistamiskursustel.

Eesti Vabariigi algul moodustas rahvas Pidulas osaühisuse, kus ühiselt hariti maad, kuni see jagati asundustaludeks. OÜ esimees oli **Aadu Kerkel.** Tema vanem poeg sai Vabadussõjas osalemise eest mõisast asundustalu.

9. aprillil 1920 registreeriti Kuressaare Eesti Seltsi Kihelkonna haruselts.

1921. aastal asutati koolijuhataja **Eduard Hõbeniku** ja **Peeter Kruuki** poolt Kihelkonnal haridusselts Koit. Seltsil oli oma orkester, laulukoor ja avalik raamatukogu. Seltsi esimeheks jäi **Eduard Hõbenik,** juhatuse liikmed **K. Annus, Robert Vaabel, Jakob Laul.**

1925 loodi Kihelkonnal Kaitseliit, selle lipnikuks määrati **Magnus Õispuu.**

1926 moodustati Kaitseliidu naisüksus.

1926. aastal asutati Peeter Kruuki, Aleksander Niitsoo, Mihkel Pilsasi algatusel Kihelkonna Tarvitajate Ühing. Ühing alustas väikese kapitaliga, aga kujunes elujõuliseks äriettevõtteks. Liikmeid oli sellel üle 300, muretseti kaupa ja eksporditi talusaadusi. Ühingu kauaaegne esimees oli Peeter Kruuk.

1928 asutati Kihelkonna valla Vabatahtlik Tuletõrje Ühing. Asutajad koolijuhataja **Eduard Hõbenik, Peeter Kruuk, Konstantin Sepp, August Jürgens, K. Annus.** Ühingul oli alevikus oma maja, kus asus ka rahvamaja. Ühingu esimees oli **Peeter Kruuk**. Liikmete arvult oli see suurim ühing Kihelkonnal.

1935. aastal oli suursündmuseks Kaitseliidu ja haridusseltside ühisel algatusel korraldatud Võidupüha tähistamine Vaigu Valgemäe kõrgel merekaldal. Poolsaare küladest oli kokku tulnud palju rahvast ja paatidel üle lahe Pidulastki. Eesti lipp lehvis kõrgel masti otsas ning noored tantsisid hommikukoiduni.

Pidulas avati tuletõrje rühm

17. skp. avati Pidulas Kihelkonna V.T. Ühingu tuletõrje rühm. Selgitavate kõnedega esinesid peamees Ed. Hõbenik ja juhatuse liige E. Martin. Koos oli 22 asutajat liiget. Rühma juhatusse valiti kahekordsel valimisel M. Nõulik ja osak. päälikuks M. Grün, A. Teär, Minter ja J. Laul – viimane sanitariks.

Meie Maa 8/18.01.1935

Kihelkonna Maanaiste Selts korraldas 10-päevase keedukursuse. Pr. L. Sanderi juhatusel käsitatakse maa ja taluolude toitude valmistamist. Teateid ürituse kohta andsid L. Janno, L. Mihkelson jt.

Meie Maa 1/02.1935

Vilsandil tegutses 1936. aastal haridusselts Murdlaine, millel olid oma laulukoor, näite- ja käsitööring. Kolmekümnendate aastate algusest tegutses **Artur Thomi** juhatusel maanoorte selts.

1937. aasta veebruaris kinnitati Kihelkonna konvendi noortevanemaks Pidula maanoorteringi vanem **Jakob Laul.** Tema aktiivset tegevust kohaliku elu eestvedaja ja koolijuhatajana tunnustas ka tolleaegne vabariigi president Konstantin Päts, annetades 20. veebruaril 1939. aastal Jakob Laulule Eesti Punase Risti V klassi teenetemärgi.

Kihelkonna konventi kuulusid Kihelkonna, Kehila, Kurevere, Tagala, Pidula ning Mustjala maanoorteringid. Maanoorteringid tegelesid kodukaunistamise ja köögiviljakasvatusega, neil olid oma laulukoorid, orkestrid, näite- ja õpiringid ning raamatukogud.

1938–1939 töötas Pidulas Lääne-Saaremaa Põllumajanduslik Rahvakool. Õppetööst võttis osa üle 20 huvilise. 1939. aastal viidi see rahvakool üle Lõupõllule.

Haridusseltsid ja maanoorte ringid tegutsesid 1940. aasta riigipöördeni.

Merekultuuriselts Salava

Saaremaa Merekultuuri Selts on kaasajal Eestis ainuke merekultuuriga tegutsev ühendus, selle tütarselts on Salava.

24. juulil 1996. aastal tulid vanas Jaagarahu sadamas kokku kümmekond Kihelkonna ja Lümanda kandi merenduse vastu huvi tundvat inimest sooviga moodustada üks mereline ühendus. Seltsile nime leidmine ei olnud keeruline – kuna Lääne-Saaremaa ümbruse vetes on palju ilusate nimedega saarekesi, sai sobivaks saladusliku nimega saar Vilsandi lähedal – Salava.

Tänu **Tiina Ojala** eestvedamisele hakkas selts hoogsalt tegutsema – üritusi ning kokkusaamisi oli pea igas kuus. 2003. aasta jaanuarist võttis Salava ohjad oma kätte **Urve Vakker**.

Merega seotud ürituste hulk ja sisu on läinud väga mahukaks. Mitmete teemade käsitlus

Vandiraiujad.indd 105 10.06.2010 10:27:22

Merekultuuri seltsi Salava rahvas Kehila külas Miilaste talus.

Merede valitseja Neptun (Jaan Mändmaa) külastab merekultuuri seltsi Salava..

on ületanud kohapealse tähtsuse, näiteks Fabian Gottlieb Benjamin von Bellinghauseni 225. ja 230. sünniaastapäeva tähistamine. Palju üritusi pühendatakse tuntud kirjanikele ja meretegelastele, käsitletud on leeprat ehk pidalitõbe Lääne-Saaremaal, korraldatud mitmeid mereteemalisi fotovõistlusi.

2010. aasta alguses oli seltsil 41 liiget.

Merekultuuri seltsi Salava juht Urve Vakker.

Kihelkonna rahvarõivad

"Rahvuslikud riided peaksid küll kõige enam au sees olema, aga on mitmes kihelkondas nii puudulikud ja näotumad, et pitka iga ei võiks soovida, ega nende kadumise pärast kahetseda," kirjutas ajaleht Saarlane 1886. aastal.

Rahvarõivaste tavaelust kadumise põhjuseks oli riiete paksus ja raskus, külmal ajal olid need mõnusad, kuid suvel panid higistama. Õhem riie saadi vabrikust ja sellest tehti kergemaid suveriideid, rahvariie jäi unarusse.

XX sajandil oli rahvarõivas piduriie, mida 2–3 korda eluea jooksul jõuti uuendada. Rahvariietega olid armsad mälestused seotud, nende eest kanti hoolt, kirstupõhjast toodi need harva välja.

1890. aasta ajalehes Saarlane arutatakse, kuidas esiisad riides käisid: neil olid lühikesed põlvest saadik püksid jalas, nii käidi talvel ja suvel, linnas ja kodus. Ka õrnem sugu ei käinud paremini riides, neil olid lühikesed kuued seljas, pastlad jalas.

Sügisel, talvel, kevadel olid lastel hülge-, loomanaha tükkidest jalaümbrised. Kogu suve käidi paljajalu. Vaesemates peredes kandsid lapsed vanemate jalanõusid, mis olid väiksemaks kohandatud – need kanti täiesti ribadeks.

Rändtöömehed tulid mandrilt, linnariidest ülikonnad seljas. Kes poeriidest ülikonda muretseda ei jõudnud, lasi koduvillasest pühapäevaülikonna külarätsepa juures valmis õmmelda. Erinevus jäi pükste pikkusesse, puupöörad

Vandiraiujad.indd 106 10.06.2010 10:27:31

pükste ja kasukate ees läksid XX sajandisse. Kuna lambad olid valged ja mustad, siis põhitoonid riietuses olidki sama värvi.

XIX sajandi viimasel veerandil hakati riideid lepakoore, kivisambla, paakspuukoore ja kaselehtedega värvima.

XX sajandi alguses võeti kasutusele keemiasaadused: lõngaõli, "kübaramust" ja pakivärvid, uriini lisades värviti potisinist.

Naispere kasvatas ise linad, lõugutas neid, siis kedrati, kooti kangaspuudel, pleegitati, enne põllutöid hakati lõikama ja õmblema. Paelad palmitseti ja poetati, ka muud riiete valmistamisviisid olid XIX sajandi lõpul kasutusel.

Rahvarõivad pärinevad feodaalajal ja enne seda kantud talurahvarõivastest.

Need on arenenud sõltuvuses rahva majanduslikest võimalustest ja traditsioonidest. Rahvarõivaste arengut mõjutasid kliima, inimeste elu- ja töötingimused. Riiete värvides peegeldub rahva ilumeel ja kunstimeisterlikkus. Kihelkonna rahvarõivad kuuluvad saarte rahvarõivaste rühma. Jälje Eesti rahvarõivastesse jätsid meie randadele elama asunud rootslased.

Rahvarõivad jaotati kolme ossa: pidulikud rõivad ehk seisuriided, käimise rõivad ehk käimariided, töörõivad ehk pidamise riided.

Pidulikke riideid hoiti hoolsasti ja need pärandati lastele. Sellised riided saadi leeriskäimise puhul, mis tähistas täisealiseks saamist. Vahet tehti neiu ja abielunaise ning mõningal määral ka lese rõivaste vahel. Poissmeeste ja abielumeeste rõivaste vahel erinevust ei olnud.

Käimise rõivaid kanti vähempidulikel puhkudel.

Töörõivaid kanti iga päev, need olid halvemast materjalist, kaunistusteta, nende tegemisel kasutati vanu pidulikke või käimarõivaid.

Neiud käisid katmata peaga või oli neil peas pärg. Neiu rõivastuses puudus tavaliselt põll.

Pulma ajal oli peatoiminguks neiu pea katmine abielunaise peakattega – linutamine, tanutamine, ehtimine. Abielunaine ei võinud käia "tanuta üle tänava ega põlleta üle põranda", temal pidi kogu aeg olema pea kaetud ja põll ees. Leinavärv on olnud valge, sellistel rõivastel puudusid ehted ja kaunistused. Must sai leinavärviks XIX sajandi teisel poolel, võttes eeskujuks linnamoe.

Ehetele omistati kaitsevõimet kurja vastu.

Helmed pandi väiksele tüdrukule kaela kohe, kui tal tuli esimene hammas. Peigmees kinkis alati pruudile ehteid.

Vöö tegi keha tugevaks ja hoidis haiguste eest.

Villased kindad käes või vöö vahele pistetuna pidid kaitsma kurja eest.

XIX sajandi II poolel hakati rahvarõivaid kandma pidurõivaina.

Naiste rahvarõivad

Seelikud. Kokku õmmeldud, allääres sissekootud äärekaunistus. Üldiselt pressiti seelikud kuumade leibade all kurdu, kuid Kihelkonna kurduskuubedele kurde sisse ei pressitud, vaid nende alläär hoiti jämedast lõngast toodi abil nelja soppi ehk löngi. Kui talunaised hakkasid ise seelikukangaid kuduma, levis neis pikitriip (1840–1870), must kombinatsioonis lillaga, võis olla ka must punasega, must sinisega, must rohelisega.

Särk oli kraeta.

Põlle sai pruut pulma ajal linutamisel ja pidi abielus olles seda alati kandma. Põll koosnes ühtlase laiusega riidelaiust, mis värvli juures voltidesse või kroogetesse kinnitati. Valgest puuvillriidest põll kaunistati siidpaelte ja pitsiribadega.

Vöö kooti niite või tihva abil kirivööks. Vöö ülesanne oli vaipseeliku ülevalhoidmine, tava mähkida vöö tihedate kurdudena ümber keha säilis veel siis, kui seelik tehti juba värvliga.

Taskud, kotid. Tarbeesemete kaasaskandmiseks tehti paelaga vööle kinnitatavad lahttaskud, mis olid kaunistatud helmestikandiga. Kihelkonnal kanti taskut seeliku peal. Kasutati ka kätte või käevangu võetavaid riidelappidest õmmeldud varda- või raamatukotte.

Liistikud. Väikesed varrukateta pihakatted, mida Kihelkonnal kutsuti veel abudeks – need olid väga lühikesed, piha ümber liibuvad.

Kampsunid, jakid. Kihelkonnal kanti abuvammuseid, kaunistuselt sarnanesid need pika ülerõiva pihaosaga, olid seljaosaga ühes tükis, peaaegu täiesti sirged, väga lühikesed. Kihelkonnal kutsuti jakki "nilted", see oli veidi pikendatud seljaga ja alt laienev.

Kaelarätid, rinnarätid. Õlarätte kanti liistiku või otse särgi peal, neid kandsid väga palju rannarootslased. Kolmanda rätina kandsid naised veel pearätti.

Peakatted, peaehted. Neiud kandsid lahtiste juuste kooshoidmiseks peapaelu või pärgi. Kihelkonnal olid abielunaiste peas varrastel kootud tuttmütsid.

Pruudipärjad. Saartel ja rannarootslastel oli see rikkalikult kaunistatud seppel.

Vandiraiujad.indd 107 10.06.2010 10:27:32

Linikud, rätid. Saaremaa pealina kinnitati kurgu alt. Mõnikord seati linikud ka täiendavalt lehvina teise peakatte peale.

Tanud. Abielunaiste traditsioonilised peakatted. Need tehti ühest kahekorra murtud riidetükist. Tanu kuklaosa kroogiti lisalapi ehk perslapi külge. Äär toestati papiga, nii et see jäi eestvaates trapetsi- või ristkülikukujuline.

Pott- ja kabimütsid. Need mütsid olid väikesed, pehmel pappalusel. Saaremaal kanti polsterdamata kabimütse.

Tutt- ja ketasmütsid. Kihelkonnal kanti varrastel kootud pika sopiga tutt- ehk nolkmütse. Mütsi sopp lasti langeda otse seljale.

Talvemütsid. Saaremaal kasutati äärest esilekerkivate sarvedega sarikülle või ümaraid baretitaolisi ratasülle.

Ehted. Kanti kaela- ja rinnaehteid ning sõrmuseid. Kaelaeheteks olid ripatsilustustega helmed ning metallketid. Rinnaehteks olid hõbedast või mõnest muust metallist kuhiksõled ja preesid.

Meeste rahvarõivad

Särgid. Särgid olid tuunikalaadse lõikega, T-kaelusega. XIX sajandil oli krae kõrge kaelusega, mahapööratav, kaunistatud valge tikandi ja mähkpiluga. Mehed kandsid särki püksteS.

Püksid. Vanematüübilised püksid tehti lambamustast, lambapruunist või värvitud mustast villasest või linasest riidest, laia lakaga, poolde säärde ulatuvate haagitavate lõhikutega. Õmmeldi kokku 2 kitsavõitu säärt, millele lisati jalge vahele rombikujuline kiil.

Põlvpüksid. Püksid olid Saaremaal värvelkinnisega ja lakaga põlvpüksid ehk kintspüksid.

Vatid. Need on pikast ülerõivast kergemad ja lühemad kuued. Õmblus oli keset selga, selle kinniõmblemata otsad moodustasid vööst allpool lahtise voldi ehk lipi. Saaremaal levisid lipiga vatid, mis ulatusid poolde reide. Vanematüübilised vatid olid püstkraega, ühe rea metallnööpidega, selle peale köideti vöö.

Vestid. Saaremaal olid need sirgelõikelised, valgest linasest või takusest riidest. Talveks tehti neid lambapruunist või potisinisest villasest riidest.

Kaelarätid tehti puuvillaset riidest, mõnikord ka siidist. Kaela pannes murti rätt kolmnurkselt kokku, keerati rulli, keskkoht pandi kurgu alla, taha viidud otsad ristati kuklal, toodi siis ette ja sõlmiti kurgu all lipsu.

Vööd. Need pandi kasukate, pikk-kuubede ja vattide peale, olid tekstiilvööd või nahkrihmad.

Peakatted. Levinuim oli pealt laieneva rummuga viltkübar – kaapkübar. Suvel ja talvel ka-

Kihelkonna kihelkonna rahvariie üle-eelmisel sajandil.

Vandiraiujad.indd 108 10.06.2010 10:27:44

sutati villasest lõngast kahekordse suka kujulisi üleskäänatava äärega sukamütse ehk tunnamütse.

Talvemütsid olid nahast. Vanematüübilisem oli murumütsiga sarnanev kuuest lambanahasiilust (karv seespool) õmmeldud härjasüdamemüts. XIX sajandi lõpus levis mustast või tumesinisest riidest kõva läikiva nokaga nokkmüts.

Naiste ja meeste ühtmoodi rahvarõivad

Ülerõivad. Villasest riidest pikk-kuub ehk vammus, lambanahkne kasukas. Lahkuminekud nendes riietes esinesid kaunistustes. Naistel oli avaram rinnalõige, mis jättis ehted paistma.

Kindad. Varrastel kooti labakindaid, hiljem ka sõrmkindaid. Kindakirjad olid geomeetrilised, valgetest, lambapruunidest, potisinistest või mustadest lõngadest.

Sukad. Meestel olid pikad villased, põlvpükste säärevärvli alla ulatuvad või pikkade pükste peale tõmmatavad sukad. Need olid mustad, valged, hallid või sinised. Naised kandsid poolsukki ehk sokke, mis olid punased või uuema moe järgi sinised.

Säärepaelad palmitseti värvilistest villastest lõngadest kalasabatehnikas ja köideti ümber suka põlve alt. Meeste säärepaelad seoti püksisääre alt.

Jalatsid. Saaremaal kanti tööjalatsitena pätte, mis olid tihedasti läbi nõelutud ja tõrvatud. Hiljem hakati kasutama eraldi talla ja kontsaga kingi – ummiskingi.

Naistele tehti ka tipskorkiskingi.

Laste rõivad

Nii poisid kui tüdrukud käisid suvel linase särgi väel. Jahedamaks ajaks tehti villasest riidest kleit. Suurematele lastele tehti sama tüüpi rõivaid, mis täiskasvanutelegi, ainult lihtsamaid.

Tänapäeval on rahvariie pidulik riietus. Pildil Kihelkonna rahvatantsijad.

Pärandkultuur

Kultus-labürint Idila rannas.

Pärandkultuur – järglastele pärandatav kultuur, päranduse saaja on anonüümne. Linnastuvad inimesed võõranduvad loodusest, kaotavad sideme eelmiste põlvkondade eluga. Pärandkultuuri objekte tundes saab tõsta inimeste teadlikkust meie kultuuripärandi rikkusest, tuua lähemale ning näitlikustada piirkonna ajalugu, tekitada huvi kohaliku elu ja oma juurte vastu. Parim kaitse pärandkultuurile on omaniku kaitse.

Palju eelmistest põlvkondadest jäänud väärtusi hävib inimeste teadmatusest. Neid kaitstes saab väärtustada kogu paikkonna mainet, taaselustada traditsioone, teha kodukoht kaunimaks ja rajada kogu perele töökohti.

Pärandkultuuri objektide olemasolu metsas ei sea piiranguid metsa majandamisele, kuid ahervare, kiviaed, lubjaahi, metsatee väärivad säilitamist.

Metsa väljaveoteed saab suunata objektidest mööda või teha need kiviaedadega paralleelselt.

Ka huvitav kohanimi on pärandkultuur.

Pärandkultuuri uurimistöö ei lõpe kunagi – ikka tuleb ilmsiks uusi objekte.

Looduslikud altarid on puud ja kivid. Altarile jäeti ohver mingi tähtsa hetke pühitsemiseks. Puud on looduslikud altarid, mis juurte kaudu on ühenduses emakese Maaga.

Maa energia tuli ja tuleb ka tänapäeval inimesesse, kui temaga suheldakse ning tuuakse ohvriande.

Puu okste külge seoti midagi, puuõõnsusse pandi esemeid. Lame kivi puu all võib olla altarikivi, milles on rikkalikult ürgset jõudu, väge ja teadmisi.

Avalikus kohas asuvale altarile said ka võõrad inimesed oma energiat lisada. Kivialtari juues palvetati lootuses, et see aitab ja toetab, tugevdab hingejõudu.

Kiviringid on paigutatud pühapaikadesse ilmakaarte järgi, nendes käiakse veel tänapäevalgi palvetamas ja ohvriande toomas. Kiviringides käidi tähtsatel päevadel nagu pööripäevad jne.

Pühapaigad – kohad, kus õnnestub hästi lõdvestumine või meditatsioon. Need on paljude põlvkondade poolt kogutud võimsa väega kohad, mis on seotud esivanemate hingede, jumalate või vaimudega.

Kui pühapaika ei õnnestu alati füüsiliselt minna, saab seda alati mõtetes endaga kaasas kanda.

Pühapaigad on olnud ühiskonna kollektiivsele teadvusele väga tähtsad, kuna inimesed käisid seal mediteerimas ning rituaale sooritamas. Sisemise pühapaiga võid luua ka eneses, armas lugeja.

Võta aeg maha, sule silmad ja lõdvestu, tunneta Maa elujõudu, maailma suurust ja universumit selle taga.

Vandiraiujad.indd 110 10.06.2010 10:27:50

Kultuurmaastikus on alles jäljed muinasaegsetest asulakohtadest, kalmekohtadest, rituaalidega seotud paikadest, muinaslinnustest, muinaspõldudest.

Maa ja rahva ajalugu kajastavad ajaloolised piirimärgid ja geodeetilised tähised (kupitsad[26]), teetähised, autasumaad, kaitseliidu ja skautidega seotud märgid, metsavendade punkrid, mälestuskivid, mõisaaegsed tootmishooned, mõisaarhitektuuri ja mõisakultuuri objektid: pargid, paviljonid ja istumiskohad, mis on rajatud vaadetega veekogudele, tiigid, kunstlikud saared.

Kogukonna ajaloo on pärandanud meile hauad ja hauatähised, hiie- ning raviallikad, hiied, hiiepuud, pärimustega puud, kabelimäed, ristimäed[27], pärimustega kivid, ohvri- ja kultusekivid[28], vanad kohanimed. Inimeste kätega rajatud kellatornid, kiigemäed ja kiiged, katkuküla asemed, katkusurnuaiad, kivisillad ja -truubid, kultusehooned, kõrtsid, külavainud, laadaplatsid, lokulauad[29], magasiaidad[30], mantelkorstnad[31], munakiviteed, pakkteed, moonakamajad[32], ristipuud[33], soosillad, vaestemajad, kabelivaremed, ühistööga rajatud objektid.

Kupits ehk piirikivi oli maapiiri tähiseks.

Talupidamist meenutavad heinaküünid, kuhjalavad, asundustalud[34], kaevud, karjamaakaevud, kivikünad, keldrid, kiviaiad, tarad, kiviragu (rägu)[35], kuivatid, laudad-tallid, linaleoaugud[36], maakojad[37], põlised talukohad, rehielamud[38], savimajad, saunad, sepikojad, taluaidad, popsisaunade asemed, väravad, õuepuud, püstkojad[39].

Kohalikku tööndust kajastavad jahi-, kalanduse ja metsandusega seotud kohad, kruusa- ja liivakarjäärid, elektrijaamad, laevaehituskohad, lautrid ehk valgmad[40], lubjaahjud ehk lubjapõletamiskohad[41], meiereid[42], parvetamiskohad, potase- ja klaasikojad, raua- ning ookrileiukohad,

---

[26] **Kupits** – mulla- või kivihunnikuga ümbritsetud post, mis tähistas krunditavate taluvalduste piire. See võis olla ka lihtsalt põllukivi, mille sisse olid graveeritud piiride suunad.

[27] **Ristimägi** – mägi, millele asetatakse riste, mälestamaks mingit kurba sündmust.

[28] **Ohvrikivi** – ohverdamiseks või muudeks kultuslikeks tegevusteks kasutatav kivi.

[29] **Lokulaud** – signaaliinstrument, mis oli põikpuu külge kinnitatud, umbes meetri pikkune kuuselaud, millel mängiti kahe puuvasaraga lüües rütmilisi signaale.

[30] **Magasiait** – vallakogukonna kohustusliku viljatagavara hoidmise koht, kust talupojad said säilitatavat vilja laenata. Algul ehitati magasiaidad puust, hiljem kivist, palk- või laudpõranda ja -laega. Uksel olid tugevad raudhinged ja -lukk, üle selle kinnitati ristkang. Trellitatud ja laudluukidega suletavad aknad asusid räästa lähedal. Suurematel hoonetel oli ees sammastele toetuv ulualune. Eri viljade jaoks olid oma salved.

[31] **Mantelkorsten** – elamu roovialusega, mis oli moonakamaja ühise köögi kohal. Kihelkonna köstrimaja mantelkorstna alumine korrus – roovialune – oli kasutusel ka suveköögina ja loomadele söögikeetmise kohana. Seal hoiti ning lõhuti ka puid. Üleval, suitsulõõride suubumiskohas mantelkorstnasse, suitsutati vanasti liha.

[32] **Moonakamaja** – mõisa elumaja, kus elasid mõisas tööl käivad moonakad.

[33] **Ristipuu** – teeäärne puu, mille tüvesse mööduvad matuselised lõikasid risti. Usuti, et see takistab surnu koduskäimist.

[34] **Asundustalu** – talu, kus elasid asunikud ehk popsid.

[35] **Kivirägu** – peente kivide hunnik.

[36] **Linaleoauk** – aeglase vooluga loodusliku veekogu osa või maasse kaevatud paari meetri sügavune auk, milles leotati linavarsi.

[37] **Maakoda** – pooleldi või täielikult maa sisse kaevatud ümara või neliknurkse põhiplaani, mulla ja mätastega kaetud latt- või palkkatusega elamu algelise ahju või küttekoldega.

[38] **Rehielamu** – tavapärane eestlaste elamu, milles kuivatati ja peksti vilja, tehti muid majapidamistöid ning hoiti koduloomi.

[39] **Püstkoda** – suveköögina kasutatud kooniline lattehitis, kaetud okste, puukoorepalakate, naha või laudadega.

[40] **Lauter** – paadisadam kivises mererannas, ääristatud mõlemalt poolt mitme meetri ulatuses merre ulatuvate suurte kivide reaga, mille vahel oli ristisuunas veerispuudega kaetud põhi.

[41] **Lubjaahjud** ehk lubjapõletamise kohad – lubjakivist lubja põletamise ahi, mis oli pealt lahtine, paksude seintega 3-5 meetri kõrgune kivisilinder. Tavaliselt ehitati see nõlvakule või pooleldi maasse, seda köeti ahju all olevast küttekoldest umbes nädalapäevad.

[42] **Meierei** – piima kokkuostmise koht, kus eraldati piimast koor.

Vandiraiujad.indd 111 10.06.2010 10:27:54

savitööstused, savilõngid[43], telliseahjud[44], tuuleveskid, turbavõtukohad, tõrvaahjud[45] ning tõrvaajamiskohad, vanad meremärgid, vesiveskid[46], veskitammid.

Metsa ja metsamajandusega seotud ajaloosündmustest ja traditsioonidest vestavad puistud, puistud liivade kinnitamiseks, tuuletõketeks, vaigutuslangid, metsakuivenduse märgid, ajalooliste isikute poolt rajatud ning uuritud puistud, eripärase koosseisuga ja tehnoloogiaga rajatud puistud, jäljed huvitavate metsanduslike võtete kasutamisest, käbikuivatid, metsakasutusega seotud objektid, estakaadid, saeveskid, metsastunud pargid, metskonnahooned, põlised metsateed, silmapaistvad puistud ja puude grupid, metsas asuvad tuletõrje veevõtukohad, tulevalvetornid, vahtkondade kordonid, vaigukogumispunktid, piirisihid.

Pärandkultuuri objektid nõukogude ajast: raudteerajatised, sõjalised objektid, piimapunktid, tootmishooned, siloaugud, muud okupatsiooniaja objektid, Papissaare angaarid.

Objektid eelmistest sajanditest: sõjalised märgid I ja II maailmasõjast, Vabadussõjast, keskajast ja varasematest sajanditest.

Muinasaeg

Kiviajal oli suur osa Kihelkonna pinnast vee all. Sopilises rannas ja Taganeeme aladel olevad saared andsid soodsaid asumis- ja elatusvõimalusi.

Selle aja kultuurmälestusmärkidest on leitud üks asulakoht, üksikleide, paar kalmistut.

Asulakoht on olnud Undva külas Hollandi talu maadel tuiskliivase mäe nõlvakul. Liivavõtmisel on sealt leitud 3 kivitalba[47], tulekivikilde, kaunistatud savinõude kilde, tükk merevaiku.

Kiviaja haud on olnud Kihelkonna kirikust lõuna pool asuva Kaasiku talu õues, sealt on leitud kivikirves ja 2 kivitalba. Teine haud tuli ilmsiks Koki küla Sake talu kruusaaugus, kust on leitud lisaks inimluudele silmaga kivikirves. Sama küla Jaagu talu maadelt leiti tulekivist odaots ja kivikirve tükke.

Üksikleide on leitud Rootsiküla mõisa juurest ja kivikalmest Alutaguse Kõlu talu maadelt, Kehila küla Aadu talu põllult, Kehila Jaagu ja Kullamaa talu põldudelt, Kotsme küla Hindriku talu maadelt, Kõruse küla Leenarti talu maal olevalt kalmupealselt[48]. Kõõru küla Liiva talu ja Reediku talu põldudel olnud kivihunnikutest, Loona asundi ja Siimu talu põldudelt, Neeme külast, Odalätsi külast Reinu ja Taavi talu maadelt, Suurissoost, Ranna küla Rapaku talu maadelt, Sarapiku külas Mardi ja Säädja talu maadelt, Tammese küla Laasi talu kivitarast, Undva küla Suuriku talu maadelt, Varkja küla Reediku talu maadelt, Vedruka talu Eimu talu õuest, Viki külast, Virita küla karjamaalt, Üru külast Laratsilt, Reinu ja Pärdi talu maadelt.

Pronksiaja leide pole teada.

Eelrooma rauaajast pärineb rida kivikirstudega kalmeid. Kivikalme paaskirstuga[49] oli Tagamõisa alal Sepise küla ümbruses Tagamõisa-Kurevere tee ääres. 1877. aastal avatud kirst sisaldas põletamata inimluid. Analoogiline kalm leiti Tagamõisa-Pidula tee ääres Kehila teeharust 30 meetrit põhja poole. Paaskirstuga kivikalme on olnud ka Tagamõisast põhja pool Sihi vabadikukoha juures.

Rooma rauaaja muistiseid pole teada.

Keskmisest rauaajast pärineb palju leide ja kinnismuistiseid Kõruse küla Kirvise talu maadelt, Odalätsi külast, Paju mõisast, Pidula mõisa kivihunnikust, Väike-Vilsandi saarelt, Viki küla Hendriku talu Kaasiku saadust.

Keskmise rauaaja kalmed olid Kurevere Kopli talu kalmealustel põldudel[50], Kõruse küla mail, Leedri ja Varpe küla vahel olnud kivikalmistu Kabeliväli[51], Paju mõisa Leetu põllu kivikalmed.

Nooremast rauaajast pärineb hulk üksik- ja rahaleide ning kalmed Kihelkonna kirikumõisa maadelt, Kureverest, Kõõru külast, Pidulast, endisest Odalätsi külast, Rootsikülast, rohkesti Tagamõisa aladelt, kaks odaotsa Tammese küla Saatu talu õuest.

Sama aja kivikalmed on teada Kalmu külas Paatsa talu põllul, Kurevere küla Kopli talu

[43] **Savilõngid** – saviaugud, kust võeti telliskivide tegemiseks savi.
[44] **Telliseahi** – ahi, milles kuumutati vajaminevas suuruses savist vormitud telliskive.
[45] **Tõrvaahjud** – ahjud, milles põletati tõrva. Väike pooleldi maasse ehitatud kahekordse silindri kujuline ahi. Seesmine silinder täideti tõrvaste puukändudega, väline oli küttekolle.
[46] **Vesiveski** – vee jõul töötav veski, mis töötas tammi abil kõrgeks paisutatud veskijärvel.
[47] **Kivitalb** – kivist tahutud piklik kiil.
[48] **Kalmupealne** – kalmudepealne koht.
[49] **Paaskirst** – paekividest laotud kirst.
[50] **Kalmealused põllud** – põllud kalmude lähedal.
[51] **Kabeliväli** – paljude kalmudega maa.

Vandiraiujad.indd 112 10.06.2010 10:27:54

Kurevere kivikalmede tähis.

maadel, Leedri ja Varpe küla vahelisel Kabeliväljal, Loona mõisa põllul, Kalmu küla Lõhetuma talu maadel, Paju mõisas Leetu põllul, Üru küla Pärdi talu põllul, Jõgela küla põldealusel[52] niidul, Kõruse küla Leenarti talu kalmupealsel[53], Odalätsi küla Jürna talu põldude vared, Pidula mõisa põldudel, Sepise külas Liigsoo pere maadel, Tagamõisa Lätiniidist idasse Elsevare[54], Varkja küla juures riigimetsas Sarapiku küla suunas.

Maalinnad

Kihelkonna maalinn asub Kihelkonna-Mustjala tee 5. kilomeetril, 140 meetrit Tagalalahe poole. Esimesena kirjeldas seda **Jean Baptiste Holzmayer**.

See on üldkujult ovaalne – 120 x 75 meetrit. On säilinud kaks 8–10 meetri kõrgust paralleelset valli suunaga läänest itta, need koosnevad lubjakivist ja liivast, õue pindala on 5300 m^2.

Pidula maalinn on rahvasuus tuntud ka Mustjala maalinna nime all, kuna see olevat kunagi asunud Mustjala kihelkonna piiril. Maalinn asub Pidula mõisa pargis, sõõrja valli siseruumi diameeter on 10–15 meetrit. Seda maalinna on Pidula mõisa omanikud kasutanud jalutamiskohana. Valli siseruumis on kunagi olnud istepingid. Nii seest kui ka valli välisküljelt viisid vallile kivitrepid. XX sajandi algul on vallipealne tasandatud siledaks jalgrajaks.

Muistsed asulakohad on Abulas, Loonal, Undvas, Pajumõisas ja Kehilas.

[52] **Põldealun**e – põldude alune maa.
[53] **Kalmupealne** – kalmudepealne koht.
[54] **Elsevare** – kohanimetus.

Hiied, hiiepuud

Hiis – pühaks peetud puudesalu, kus käidi palvetamas ja ohverdamas[55]. Eestlastele oli hiis algselt arvatav matusepaik, mida peeti pühaks ja keelati rüvetada.

Tavaliselt asus see küla lähedal kõrgemal künkal, lagedal tasandikul, mõne lohu või allika juures, kus ohverdati surnud esivanematele, maa-alustele[56], vaimudele[57], haldjatele, metshaldjatele[58], üleloomulikele jõududele. Arvati, et hiied võivad rännata ja asukohta vahetada.

Hiiepuu – väga püha puu, mille juures käidi palvetamas ja ohverdamas.

Hiied on kohad, kus meie esivanemad aastatuhandeid looduselt oma hingele ja tegudele tuge palusid. Tänu hiitest saadud lootusele on nende elujõud ja tavad meieni kandunud. Kahjuks on võõraste kultuuride kombed, arusaamised ja käsud selle seose nõrgaks muutnud, kuid see toimib veel praegugi. Mõned pered pöörduvad linnast tagasi maale metsade ja mere lähedusse, kuigi neid teinekord takistab maareform.

Hiies on hingestatud loodus, maa- ja metsausus on kõik meid ümbritsev hingestatud, sellisena annab see inimesele vajaminevat füüsilist ja vaimset jõudu ning tervist.

Läägi küla juures asusid kivipangad, mille ümbrust kutsuti Hiieniiduks. Vanasti käidud seal hiiepeol. Seal mänginud keegi pillimees, kes käis Hallioru soos roogudest pillikeeli tegemas.

[55] **Ohverdamine** – kultuslik andide toomine vaimudele, haldjatele, jumalatele, et neid mõjutada kaitsmaks ohvritoojat õnnetuste, haiguste jm halbade asjade eest ja andma maale viljakust ning karjale sigivust.
[56] **Maa-alused** – maa all elanud pisikesed mütoloogilised olendid – kääbused, kes tegutsesid seppade või kangrutena ning võisid maa peale ilmuda looma või putukana. Heateo eest tasusid nad rikkalikult. Kasutati ka maast saadud haiguse (eriti nahahaiguste) nimetusena.
[57] **Vaim** – üleloomulik kehata olend (kummitus, kodukäija, tont), kes võib pahatahtlikult kummitada ja hirmutada. Enne eestlaste ristiusustamist tähendas inimeste elujõudu ehk hinge.
[58] **Metshaldjas** – haldjas, kelle hoole all oli kogu mets koos lindude ja loomadega, ka koduloomad, keda metsas karjatati. Inimestele näitas ta end vanamehe, noore neiu, mõnikord ka looma või linnuna. Metshaldjad olid head, karistasid vaid pahateo eest. Neid on seostatud metsas surnud inimeste hingedega, kes seal kummitasid ja hirmutasid, põhjustades haigusi ning surmagi. Nende vastu aitasid maagilised võtted.

Vandiraiujad.indd 113 10.06.2010 10:27:57

Hiiekivi Tammese, Kehila ja Kurevere küla vahel Hiieniidis.

Muistne hiiekoht on Kehila küla lähedal Hiieniidil.

Nelja küla – Tammese, Kehila, Läägi, Kurevere küladevahelisel keskkohal on võsastunud ala, mida kutsutakse Hiieniidiks. Selle niidi keskel on umbes 3 meetri kõrgune legendidega seotud kivi.

Aegade jooksul on selle raamatu autoril kivi leidmise ja selle juurest äratulekuga alati sekeldusi olnud, kohe kuidagi ei leia õiget teed.

Kuigi mehe sünnikoduni on kivi juurest vaid kilomeeter maad, pole müraka leidmine kahel korral õnnestunud – kivi nagu peidaks ennast. Esivanemate soovitus on kandunud tänapäeva – tuleb käia 3 korda ümber kivi, siis leiad kodutee kiiremini.

Samad probleemid, mis autoriga juhtunud, kajastuvad ka legendides, järelikult toimib kõik ka tänapäeval. Mälestuste kohaselt olevat kivi juurde maetud ka üks Saksa sõdur. Kivile toodud juba muistsel ajal ohvriande, sest esivanemad taipasid selle nõiajõudu.

Kultuskivid

Ohvrikivi – ohverdamiseks või muuks kultuslikuks toiminguks kasutatav kivi. See on ühe või mitme ümmarguse õõnestatud lohuga, mis on looduslikud või inimese poolt süvendatud. Kividele on omistatud ka tervendavat maagilist jõudu. Nende kasutamine võis olla seotud surnutekultusega või viljakusmaagiaga. Kultuskivid on Abulas, Tagalas, Tammesel, Vilsandil, Kureveres.

Abula küla põldudel on mõned kivikalmed ja üks lohuga ohvrikivi. Laasi talu lähedal põllul

Tondikivid Kureveres.

on suur rändrahn, mille ümbermõõt 17 meetrit, kõrgus 2,5 meetrit.

Küla lähedal metsasihil on teine suur rändrahn, Tori kivi, ümbermõõduga 18 meetrit, kõrgus 3,4 meetrit. Kivi on endine piirimärk ja selle peal aastaarv 1860, riik võttis sellel aastal Abula küla taludelt ära osa metsa ja liitis riigimetsaga. Tori kivi juures käisid Pidula kooli õpilased kevaditi ekskursioonil.

Kurevere kultusekive märkas esimesena Pidula mõisnik **von Toll**, kes nimetas neid Tondikivideks. Suulistel andmetel on need kivid kogutud Kurevere külla mõisnik Tolli käsul, sest kivide juures on märke, mis osutavad, et need on mujalt kokku veetud.

Ilmselt on kivid siia toodud Kurevere küla põlispõldudelt, mis paiknevad kivide praegusest asukohast ida pool. Kokku on neid 14 tükki, enamik ühe või kahe auguga, erandiks on 14 ja 42 auguga kivid. (Voldemar Miller)

Veere sadama kai ehitamisel taheti kivid mere täiteks viia, kuid samas külas elanud **Osvald Maak** Tiidu talust andis korralduse need kivid isekallutaja kastist maha laadida ja viia tagasi kohta, kus need senini olnud. Iidsete kultuskivide rahu ei võinud rikkuda, seda mees teadis ja nõudis ka teistelt. Rahva juttude järgi pidavat iga kivi isemoodi kõlama kui seda millegagi toksida, üks kivi pidi aga hoopis seest tühi olema.

Ohvrikivi oli ka Päli männiku juures asunud suur kivi.

Tammese küla Neebese põllul oli varem kaks kultuskivi, üks 2,5 meetri ja teine meetri kõrgune. Madalam viidi Veere sadamakai täiteks.

Vandiraiujad.indd 114 10.06.2010 10:28:06

Huvitavad ohvrikivid Jaagarahul

Jaagarahu marmorimurru lähedal suurelt teelt tööstuse kontori juurde viiva tee ääres on 7 vanaaegset ohvrikivi, millesse raiutud vereaugud. Neist kividest kuute on vanarahva jutu järele nimetatud "loomakivideks" ja seitsmendat "inimesekiviks". Kui neile kividele väikese kiviga koputada, siis "inimkivi" annab häält nagu oleks ta seest õõnes, kuna teistel kividel on harilik kivi hääl. Kohal, kus need ohvrikivid asetsevad, olnud vanasti kurelaste sadam.

Meie Maa 74/1.07.1935

Vilsandi saarel asuvad kultuskivid Kusta talu maadel, saare edelaosas asuvast paadisadamast umbes kilomeeter loode poole keset lagedat söötis põldu. Esimene kivi jääb Sülla talu kiviaiast 28 meetrit lõuna poole.

Soome teadusemehed, kes neid ohvrikivisid uurisid, arvasid, et sellistel ohvrikividel on ohverdatud juba siis, kui eesti ja soome hõimud olid alles ühine rahvas.

Kalmed, kabelimäed, kiviraunad ja -vared

Väinamaa oli Läägi küla juures asuv kunagine lage maa, põllu sees olnud seal kivivare, kust leitud vanu asju ja riistu.

Kalme ehk Paatse suur vare asub Kalmu külas, endise tuuliku juures kõrgemal kohal. Mitukümmend meetrit raudkividest rida on osalt mulla all, osalt nähtaval. Kivide alt ja ümbert on leitud palju põlenud musta mulda, konte, sõjariistu jm.

Legendi kohaselt olevat see sõjas langenute matmispaik. Kord andnud üks vana Paatse küla mees kaltsuostjale mõne kopika eest 1,5 külimitu odaotsi ja muid sõjariistu, mis ta vare juurest leidnud oli. Pidula parun Toll käinud igal aastal sealt omale asju viimas, kord leidnud ta suure harulise raudkirve. Suurt Paatse varet hüütud ka Paatse mõisaks, kus kunagi oli elanud Eesti kuningas. Sellest varest 0,5 km Tagamõisa pool asub Leinaväli, mis oli olnud kunagi lage lahinguväli.

Rootsi nimega oli seotud Läägi külas asunud põld – Rootsi vare.

Kalmualused põllud ehk raunad asusid Kurevere külas Kulda talu maadel. Neid olevat seal mitu, nendest on leitud sõjariistu ning isegi üks vaskkatel. Kivivarede alt on leitud ka inimese luid.

Kehilas Hiieniidis on kivisel seljandikul tammede all muistsed kivikalmed ja suur hiiekivi.

Kuningametsa liiva olevat palju katku surnud inimesi maetud, sealt on tulnud välja palju luid. Algul oli katku surnud inimesi surnuaedadesse maetud, kuid siis polnud enam sinnaviijaid ja lahkunud maeti otse küladesse.

Himmiste külla paari vakamaa suurusele põllulapikesele oli ümber tõmmatud kraav, kuhu katkuohvreid maetigi. Paljud kabelimäed ongi katku surnute matmiskohad. Juhtunud sedagi, et mõned läinud labidad seljas endale hauda kaevama, et nende surma korral teistel vähem vaeva oleks.

Kabelimägi ehk kabeliväli asunud Leedri küla juures, see olnud lai maa-ala, millel asunud kruusaaugud. Nende lahtikaevamisel on sealt leitud mitmesuguseid pronksist ja kivist esemeid.

Abula külas Kooru metsa ääres on muistsete põldude asemed paljude kivivaredega.

Muistsed matmispaigad:

- Abula külas on neli kivikalmet koos ning eraldi kaks kivikalmet;
- Kalmu külas on kivikalme;
- Kuralase külas 3 kivikalmet ja maa-alune kalmistu;
- Kuremetsa külas 3 kivikalmet ja muistsed kalmepõllud;
- Kurevere külas 15 kivikalmet, kultusekivid ja kalmetealused põllud;
- Kõruse külas kivikalme ja maa-alune kalmistu.
- Kõõru külas 3 kivikalmet;
- Vedruka külas 3 kivikalmet;
- Loona külas 7 kivikalmet, maa-alune kalmistu;
- Tagala külas mitmed kivikalmed;
- Odalätsi külas kivikalmed ja muistsed kalmealused põllud;
- Pajumõisas kivikalmed;
- Pidulas 18 kivikalmet, maa-alune kalmistu – leinaväli;
- Selgase külas kivikalmed;
- Ürus kivikalme;
- Kehila-Tammese vahel Hiieniidis on palju uurimata kivivaresid-tehismaastikku;
- Kehilas 18 erineva suurusega kalmet. Need on määratud **Vello Lõugase** ja **Jaan Mändmaa** poolt.

Vandiraiujad.indd 115 10.06.2010 10:28:06

Vatja allikas Tammese külas on talvel jäävaba.

Kuna siinne ümbruskond on rikkalik mälestiste poolest, unistas arheoloog **Vello Lõugas** Kihelkonna alevikku elama tulekust ja oma vanaduspäevade veetmisest nelja küla vahel liikudes, teades, et siin on elatud aastatuhandeid enne meid.

Pühad veekogud, kaevud, allikad

Kaevud – majapidamisvee ammutamise rajatised.

Vanimad Eestis teadaolevad kaevud pärinevad linnustest. Saarte sumbkülades asusid kaevud keset küla, neid tehti ka ühiskarjamaale, hiljem iga talu õuele. Keedunõud pandi talu ümber erinevatesse kohtadesse, kaevati veenõu alt, millesse oli tekkinud kõige rohkem veetilku. Kaevukohtade määramiseks kasutati ka nõidade abi, otsiti nõiavitsadega.

Kaevul olid ringikujulised pae- või maakivist rakked, selle peal võis olla veel palkehitis. Madalast kaevust ammutati vett villkopa[59] või käsikopaga, sügavamast vinnaga, hiljem puuvõlli vahele kinnitatud vändaga – võllkaev.

Tänapäeval on lahtised kaevud kadumas. Meie järeltulevad põlvkonnad ei kujutagi enam ette, mis on kaevurake. Kuna kaevud olid pinnaveetoitega, tekkis minevikus põuastel suvedel alati veemuresid. Mõnes peres olnud isegi 3 lahtist kaevu, kuid üheski polnud vett. Külas toodi koduse majapidamise ning loomade jootmise jaoks vett kaugemalt vankritele pandud veetünnidega.

Kaeve tehti ka karjamaadele. Üks oletatav karjamaakaev on olnud Tammese ja Kurevere vahel – Kulda kaev. Loomad olevat leidnud selle kaevuks sobiva koha, kuna veerikkal ajal tuli vesi seal ise maapinnale.

Kehila külas kuulnud mehed kaevu kaevamise ajal vee solinat ja hakanud suure innuga edasi kaevama, kuigi olid lootuse juba kaotanud.

Pühasoo asus Neeme küla ühismaadel. See oli umbes 3 tiinu suurune porssa ja tarna täis kasvanud puudeta ja põõsasteta pehme soo, kus kunagi oli kasvanud suur mets. Räägitakse, et tõrvaajajad olid Pühasohu auke kaevates leidnud sealt puusütt.

Tagamõisa poolsaar oli asustatud juba muinasajal, seda näitavad arheoloogilised leiud. Piirkonnas olevad järved andsid inimestele elatumisvõimalusi. Maa tõusu tagajärjel saared ühinesid, nendevahelised veed muutusid väikesteks järvedeks.

Selliseid väikesi järvi on Tagamõisa poolsaarel palju. Ilusam neist on Sarapiku järv. Põdragu ehk Suur Pedriku järves on väike saar "Püha päekses" ohvrikiviga, mis olnud muistne hiiekoht.

Elu-, tervise- ja raviallikad olid pühaks peetavad allikad, millesse ohverdati. Nende vesi olevat maagilise tervistava mõjuga kõikide haiguste või siis ainult silmahaiguste vastu. Vanimad kultuseobjektid on olnud pühad allikad, hiieallikad[60] võivad olla hilisemad. Viljakuskultusega olid seotud ilma- ja uduallikad. Allikaisse ohverdati raha, ehteid, hõbevalget jm.

Kõõru küla Allika talu õues on allikas, mille järgi on koht ka nime saanud. Allika Mardi järel päris talu tema poeg Toomas. Kuna Toomas oli noorelt põetud haiguse tõttu jäänud isemeelseks, talupidajat temast ei saanud. Nii jäid talutööd tegemata ja rent maksmata ning parun võttis temalt talu ära. Toomas elas hea inimese juures vabadikuperes, külainimesed andsid talle toitu.

Pärast mõisate riigistamist oli endine mõisaparun kohtunud Rakamäel Allika Toomaga. Parun teretanud ja küsinud, kuidas Toomas elab. Toomas seisatanud ja vastanud, et nüüd elab ka tema nagu härra.

"Härra võttis Toomalt Allika talu ära ja tegi Tooma kepimeheks, nüüd võttis riik härralt mõisa ära ja härra on kepimees nagu Toomaski." Nii öelnud, astus Toomas rahulikult Rakamäelt alla Kõõru küla poole.

[59] **Villkopp** – lühikese varrega puunõu.

[60] **Hiieallikas** – hiies asuv uskumustega seotud allikas.

Vandiraiujad.indd 116 10.06.2010 10:28:09

Legendikohad

Pidula Kõnnu metsavahimaja lähedal on Kännureo koht. See paik asub metsateede ristumiskohal ja on legendi kohaselt Kõnnu Mari hukkamise ja põletamise koht.

XVII sajandi alguses, Taani ajal, tulid Pidula inimesed suvistepühal Mustjala kirikust ja nägid noort abielunaist katmata peaga loomadele järele jooksmas. Abielunaine pidi aga alati kaetud peaga olema.

Kirikulised visanud Mari kividega surnuks ja põletanud seal ära. Praegugi viskavad teekäijad muistse kombe kohaselt selle koha peale mõne puuoksa, niimoodi seisab risuhunnik seal juba aastasadu.

Saarna küla oli vanarahva mälestuste kohaselt muistsel ajal tuiskliiva alla jäänud. Küla asunud Kõõru külast edela poole Maretaugu metsa ja Odalätsi küla vahel. Selle küla elanikud jätnud elukohad maha ja leidnud uued paigad Kuremetsa, Läägi ja Kõõru külas ning Odalätsil.

Kõõru küla Alase taludel ning Odalätsi küla Jürna ja Reediku talul olid põllusaadud Kiia metsa ääres, neid kutsuti Soarna põldudeks. Kiia metsas on metsatööde aegu liiva alt leitud põlenud ahjukivide tükke, mis on tõendiks kunagi seal asunud eluasemetest.

Endisaegsetest taludest on alles jäänud vaid kohanimed. Laratsi talu jäi liivaluidete alla, sellest tekkis nimetus Laratsiliivad. Üle liivamäe ehitatud kiviteed kutsutakse Mindi maanteeks, seda mööda saab Kõõrult Kuremetsa külasse. Kunagi Soarna külas olnud talude järgi on nimed saanud Mikuniit ja Otikoppel.

Kõõru külas kasvas liivakünka otsas vana mänd. Kui kahe meetri paksune liiv veeti teede ehitamiseks selle ümbert ära, ei kukkunud mänd ümber, vaid selle juured olid liiva all musta mulla sees, puu oli kasvanud läbi liiva.

Harila legendikivi Kurevere külas.

Kurevere küla Harila tänaku lõpus on 2,5 meetri kõrgune kivi, millel Suur Tõll istunud, kui oli väsinud Vanapagana Harilaidu ajamisest. Sellel kivil on tema istumise jälg.

Suure Tõllu hobune olnud 300 meetrit eemal samasuguse suure kivi kõrval tuulevarjus. Äike löönud kivi pooleks, hobune ehmunud ja löönud mürakat kabjaga – kivipooltel on veel praegugi hobuseraua jäljed.

Odalätsil võidelnud Suur Tõll sortsidega, vehkinud odaga ja põrutanud mehikesi hirmutades jalaga vastu maad. Võitluses murdus oda ja Tõll ehmatanud: "Oda läts!" Sellest ajast hüütaksegi Tõllu võitluskohta Odalätsiks. Tema jalalöökidest tekkinud aga praod maasse ja hakanud välja voolama allikad, tekkinud Odalätsi allikasoo karstiallikatega. Vanarahval on veel mitmeid seletusi Odalätsi nimetuse tekkimise kohta.

Tõestisündinud lood rahvapärimustes

Muhu Madli

Rahvajuttude kohaselt elas Muhu Madli pärast Muhust lahkumist Kihelkonna maalinna lähedal mitmeharulise männi otsas. Legend ise on selline:

Ligi sada aastat tagasi elanud Muhus Rootsivere ja Nautse külade vahelises arus Muhu Madli, keda tundis kogu Muhumaa rahvas. Madli oli nõid – üks neist, kes suutis maarohtude ning imesalvidega inimesi arstida. Teati isegi seda, et nõid oskas inimlaste armastust purustada ja ühendada, kui selleks vajadus tekkis. Madlit ei vihatud, kuid kardeti, naljalt ei söandanud temaga ükski pimedas kohtuda.

Ühel varasügisesel õhtul ulus tuul ja undas mööda kiviaedu ringi, kusagil ägises pukktuulik. Arus sasis tuul kadakapõõsaid, ühel pool mustas ja mühas Väike Väin, teisel pool oli lehti puistav sügisleinavalus surev mets.

Purustatud pääsupesana lömitas vilets saunahurtsik suurte kivide vahel, kiviaedade rägust piiratud, sügistuultest puretuna. Saunas istus kolmnurksel pingikesel küürus kondine kogu tumepunases seelikus ja punase murumütsiga, mille alt lipendasid lühikesed tölbiks lõigatud juuksed. Tillukesed pealuusse uppunud silmad, kõver kullinina, terav lõug ja peenike pikk kael andsid

Vandiraiujad.indd 117 10.06.2010 10:28:14

küürus kogule peerutule valgel õudse ilme. Eide põlvede ees lamas noor neiu peites pead vanaeide rüppe ja nuttis.

"Nänn, nänn, nad peavad mind nõiatütreks ja irvitavad mu üle, ka Priidu. Oh, kui sa teaksid, kuidas ma teda armastan! Täna öösel peetakse Nautse külas pulmapidu, mu pai Priidu lööb oma tugevad käed ümber Kadri kaela. Oi, nänn, nänn, aita mind!"

"Mare, lapsuke, ää nuta! Muhu Madli tütar ei nuta, kui teda petetakse. Tõotas Priidu sind ää võtta? Murdis ta oma muhulase vannet?"

"Oh, nänn, nänn, olin juba mõnikord ta naine Paljaaru kadakapõõsaste vahel pehmel samblal ja nüüd irvitab ta minu üle koos rikka Kadriga."

"Mareke, tütreke, ilusta ennast, pane endale piduriided ülle, sest täna lähme pulma. Oleme kord norulised (kontvõõrad)..."

Madli naeris kähiseval häälel ja hakkas end riietama. Ta otsis ahjutagant pika kitsa kitsenahast koti, mille küljes rippus konna pealuu ja tükike vana hobuserauda. Selles nõiakotis olid nõidumisriistad: konna kondid, hobuseraua naelad, purgikesed-karbikesed imelikkude rasvade ja keedistega. Pisaratest niiskete silmadega vaatas ilus valgejuukseline sinisilm ema toimetamisi ja tundis südames hirmu.

Pulmamajja oli Madli saunast poole tunni tee. Mare riietus paksult, sest õues ulus tuul ja tibutas sügistinast niiskust.

Madli kustutas peeru ning tõmbas tugevasti paugutades kinni onni ukse nagu ei tahaks siia enam kunagi tagasi tulla.

"Rõõmusta, löö tralli, Mare! Täna algab su pulmapidu, mis kestab kaua, kaua! Uhuu, uhuu, uhuu!" kähistas Madli.

Sõnatult, tontidena, hiilisid ema ja tütar pulmamaja juurde. Juba kaugelt olid tuulehoogude sekka kuulda joobunute trall ja ülemeelikud hääled. Joobnud Priidu möirgas hundina, käes kapp kange koduõllega.

"Mare, mina jään siia suure kivi juurde ootama. Sina vaata kolm korda pulmapere ähmasest aknast sisse ja anna teada, mida näed. Vilistan nõiavilega, et sa teaksid kartmatult akna juurde minna."

"Ema, ema. Öö on õudne, kardan!"

"Vaiki, vaiki! Norulised ei tunne halastust. Ka sinu isa ei tundnud minu vastu halastust ühel sügisööl kahekümne aasta eest, kui tõin su pimeda metsa rüpes ilmale... Mine ja vaata ainult siis pulmamaja aknast sisse, kui kuuled salalist vilet läbi tuulehoogude."

Õudselt naerdes hakkas Madli kitsenahast nõiakotti kivile tühjendama.

Tasa hiilis Mare pulmamaja akna alla. Sügistuuled undasid võidu joobnute kisaga. Kui kuuldus läbilõikav vile, vaikis kisa ja vaibus pulmatants. Mare vaatas surmvaiksesse tallu ja jooksis kohkunult kiiresti ema juurde.

"Nänn, nänn, nad on surmkahvatud ja tõsised. Kadunud on pulmarõõm!"

"Mine tagasi, oota ja vaata!" kähises Madli kivi tagant.

Kui Mare kuulis taas läbilõikavat vilet, vaatas ta uuesti tuppa. See oli hirmus, mida neiu pilk tabas – Priidul ning tema priskel pruudil ja kõigil pulmalistel venisid näod pikerguseks, karvasteks. Mare jooksis ema juurde ja hüüdis:

"Nänn, nänn, halasta Priidu peale, ta on ju mu tulevase lapse isa!" Vastuseks kostus läbilõikav vile tormihoogude sekka. Korraga avanesid pulmamaja uksed ja aknad, sealt jooksid välja vinguvad-ulguvad hundid.

"Tütreke, nüüd kaome! Meie pulmaöö on läbi," kihistas Madli tütrele ja tiris teda kivi varju.

"Priidu, Priidu!" Meeleheites tormas Mare huntide kannul metsa. Tuule oietes kuuldus haledat hundi ulgumist. Hundiks muudetud Mare oli läinud ühes teiste huntidega.

Samal ööl süütas Madli oma sauna, haaras musta kassi kaenlasse, visaks nõiakoti õlale ja sammus metsa poole – ta pages inimeste kättemaksu kartusel.

Teisel päeval, kui maru oli vaikinud, viis keegi kalamees kössivajunud ja küürus Madli, must kass kaenlas, Saaremaale.

Aastad möödusid, Madli oli leidnud endale sündsa koha Saaremaal Kihelkonna lähedal põlises metsas vana Eesti maalinna lähedal. Ka siin ümbruses aitas ta inimesi imearstina, võttes abivajajad vastu nii keskpäeval kui ka südaöösel.

Põlise kuueharulise kuuse okstel võis nõid kuuseokstest lavatsil magada, lesida ja süüa. Kus Madli talvel elas, seda ei teadnud keegi. Teati vaid, et talvistel sulailmadel

Vandiraiujad.indd 118 10.06.2010 10:28:14

võttis ta abivajajaid vastu männi all. Jämedamaisse männiokstesse olid õõnestatud ümarikud väikesed kausisuurused augud nagu ohvrikividel. Neist kaussidest sõi Madli oma kehva toitu.

Madli välimus olnud õudne: kõhnal kehal lipendanud mõned Muhu tumepunase ja mustatriibulise seeliku räbalad, peas olnud närune murumüts. Katmata jalad olnud Madlil karvased ja keppkondised. Karjaste lähenedes huiganud ta öökullina. Nõid lüpsnud savikruusi kolmelt lehmalt piima just siis, kui koduhoidjateks olid alla 10-aastased lapsed. Kuna Madli arstis haigusi ja rääkis vähe, teda selle eest ei karistatud.

Nii elanud Madli hulk aastaid kuulsa Saaremaa nõiana. Kuulsamateks ja kallimateks rohtudeks olnud tal salv alles sündimata lapse rasvast ja 99 õie tolmust. Nõiariistadest olnud tähtsamad konna pealuu ja ristluudest konks. Mõnikord käinud karjapoisid salaja piilumas, kuidas Madli suure halli hundiga oma leiba ja piima jagas ning hunditütreks kutsunud, seda silitades ja kaelustades.

Ühel külmal küünlakuu hommikul leidnud puuraiujad sügavalt veriselt lumelt suure männi alt Madli riideräbalad. Kogu metsaalune oli täis suuri hundijälgi – pärast seda pole Madlit enam nähtud.

Meie Maa 128/ 4.11.1931

Muhu Madli mänd Pidulas

Puu, millel elanud inimene-libahunt, on üles kirjutanud Pidula Algkooli õpilane **Ella Peit**.

"Olin alles noor ja naiivne, kuid emalt kuulnud, et isevõtmine on vargus. Pidula ümbruses oli kombeks, et hilistel õhtutundidel toodi kelleltki luba küsimata võõrast metsast puid.

Läksime nüüdki perenaisega puudevargile. Minu ees sammuja oli tüseda keha ja punetava näoga naisterahvas – perenaine. Silmad jälgisid tal ümbrust nagu põgenejal.

Mina vedasin suurt kelku, millel olid kirves ja saag. Peatusime metsas ühe sirge männi juures. Ümberringi kasvasid suured kuused ja männid. Piilusime ringi, kas ümbruses on näha mõnd inimest, kes meie inetut tööd võiks segada. Puult puule hüppasid oravad ja lendasid punaste kõhtudega leevikesed.

Alustasime tööd, ajuti seisma jäädes ja teravalt kuulatades tajusin südame hoiatavat häält. Iga puuraksatus oli nagu vaimude värava avamine, mets tundus koleda ja salalikuna.

Olin kuulnud jutte siin metsas asuva nõidusliku maailma kohta. Ka sellest suurest liivavallist, kuhu maetud maailmasõja sakslaste Saaremaale tuleku ajal peetud lahingutes hukkunute laipu. Nii mõnigi "lambapoiss" oli siin oma huvides labidaga kaevanud, et leida muistseid sõjarelvi.

Taevavõlvile kerkinud kuu maalis puude varjud lumele nii hirmsatena, et pidin tahtmatult kartma. Panime puud kelgule, et koju minna. Oleksin meeleldi tahtnud näha veel neid liivahunnikuid, kuhu oli maetud sõdureid.

"Siin elanud kord vana nõid, kes Muhust tulnud ja teda kutsuti Muhu Madliks. Kuna naine oli teistest põlatud, asunud ta huntide seltsiliseks metsa, oma elamuks tarvitanud ta seda mändi," seletas perenaine, kui peatusime ühe männi juures. Kuna mind nõiajutud huvitasid, küsisin kohe üht-teist.

Naine seletas – mõnikord läinud nõid libahundiks ja murdnud lambaid. Nõid oli talvel mõnikord külmaga päris kimbus olnud, teinekord maganud külas lambalaudas. Teinud nõidusega palju kurja, muuseas pannud ta sigadele täid selga.

Mind valdas õudustunne, kartsin, et ta praegu tuleb ja mind hundiks moondab. Teadsin, et midagi sellist meie ajal enam ei juhtu, endised ajad nõidade ja nende usuga on möödas.

Vaatlesin kuuvalgel seda Muhu Madli mändi, mis erines teistest mändidest – seisis künka otsas, oli kõverik, nähtavasti väga vana. Mänd sirutas oma oksi ja latvu nagu vingerdavaid usse künka kohalt eemale. Puutüves ja jämedates harudes oli hulk kausisarnaseid auke, neid tarvitanud Madli oma sööginõudena. Süüa keetnud ta üsna puu ääres tulelõkkel, praegugi (1932. aastal) on sel näha sütt.

Madli maganudki männi otsas. Lammastele ja vasikatele teinud ta hundiks moondudes "punased sallid kaela". Võib-olla koormas nii mõnigi eluraskus eide südant – see mänd oleks teadnud nii mõndagi rääkida, kui sel olnuks keel.

Karjalaste vanemad olid käskinud karjaseid puu juures öelda: "Metsa ulli, metsa

Vandiraiujad.indd 119 10.06.2010 10:28:14

halli! Vana Madli, mis sa tuuseldad!" Madli ise käskinud end metsa ilukeseks hüüda, muidu poleks ta saanud end jälle inimeseks moondada. Mõnikord ähvardanud nõid lapsi: "Ma murran tuhat tutikat, sada sarvikut, viiskümmend vibuhända, kuuskümmend kapajalga!"

Madlil olnud jalas punasekirjud sukasääred, närune punakas-kollane seelik, peas kirjatud Muhu tanu. Kaelas olnud tal kotike hobuseraua naeltega. Neid tarvitanud ta hammastena.

Ühel talvehommikul leitud männi alt palju hundijälgi ja Madli riiete räbalaid – hundid olid ta murdnud.

Meie Maa 74/7.07.1932.

Arnold Liiv, luuletaja Jakob Liivi poeg, kirjutas Muhu Madlist novelli.

Admirali palitu

Mihkel, Jaagu poeg, oli kord varahommikul läinud randa meremuda tooma. Mere äärest leidnud ta mingi kaltsumoodi riide. Toonud selle riidekaltsu mudakoormas koju ja valges näinud, et oli leidnud admirali palitu, kuldnööpide ja uhkete ilustustega.

See juhtus ajal, mil Saaremaal oli palju hunte ja kasakaid.

Üks kasakas oli öelnud, las ma ähin, siis Mihkel rahib põllul kahekordselt. Mihkel pole aga seekord tööd teinud, vaid peitis admirali riidepalitu oksarisusse. Öösel oli mees näinud, et sama risuhunnik nagu põleks või vaatasid hunnikust välja põlevad hundisilmad. Riie läikinud läbi oksarisu, nii et paistnud põlevana. Mihkel võtnud kaltsu risuhunnikust ära ja viinud Põdragu järvel olevasse pühasse paika. Kiskunud seal mätta kõige leppadega üles ja matnud kalli admiralipalitu moodi riideeseme mudasse. Koha nimetus sestsaati Püha päekses.

Kihelkonnal olevat olnud klooster

Hoone asunud pastoraadi õuel. **Jakob Tamm**, kes olnud Kihelkonna köster, oli asja uurinud ja rääkinud, et maa-alune käik minevat kloostrist maalinnani, seal olevat veel teisigi salakäike.

1928. aasta rahvapärimus aga räägib, et kloostrit polevat seal olnud, elanud ainult katoliku vaimulikkond.

Laevavrakk

Kord ennevanasti olnud jälle laevavrakk Harilaiu ääres. Laevatekile oli kruvidega rahakast kinnitatud. Kolm noormeest olid selle leidnud ja saanud 3 külimitutäit hõbedat.

Sillakohus saanud loost teada ja mehed kutsutud linna kohtusse, kuid leidjad olid raha matnud Viigiauku – raha asuvat seal veel praegugi. Samal laeval olnud veel palju sõjariistu ja -moona.

Kasakad

Rootsi ajal olnud Kihelkonna kandis kasakad, et maa lagedaks teha. Mereäärt mööda püstitati kärbiseid. Kärbisteks löödi maasse kaevatud auku suured puud püsti, mille ümber toodi metsast palju kadakaid.

Üks kärbis olnud kõrgemal künkal Tagamõisa ja Kõruse teelahkmel. Kärbiseid olnud mere ääres üksteise kõrval silmapiiri ulatuses kuni Kuressaareni välja. Kui vaenlane, s.o rootslane, oleks maale tulnud, pandanuks need märguandeks põlema. Kärbiste puudumisel olevat põletatud ka majasid.

Kasakad tegutsenud Tagamõisa rannaääri mööda kolm aastat. Siis ei kasvatatud veel kartuleid, vaid naereid, ning neid nad tahtsidki.

Kasakad olnud Tagamõisas küla tuuliku ehitamise juures. Nad polnud varem tuulikut näinud ega osanud seda kasutada ning tahtnud seesuguse "kärbise" hoopis põlema panna. Üks mees teibaga takistanud neid seda tegemast. Pärast oli kasakatele jahvatamist õpetatud ja mehed olnud sellest väga vaimustatud.

Eksinud naine

Leedri külas Laratsi talus eksinud naine kord väga raskesti õiguse ja ususeaduse vastu. Ta sugenud ühel pühapäeva hommikul akna all pead ja näinud juhtumisi, kuidas küla härjad jooksutanud tema talu lehma.

Peasugeja rutanud palja peaga pühapäeval karjamaale lehma päästma. Seda nähtud Peedu ja Meelu talu õuest ning nägijad kaebasid jooksja peale.

Kohus mõistnud süüaluse tuleriidale. Tuleriidal olles lausunud kannataja: "Peedult ei pea vigased lõppema, Meelult ei pea vaesus lõppema!"

Tuleriidale pandud naise sajatuse järgi olevatki nii nendes taludes uute põlvkondade ajal juhtunud.

Vandiraiujad.indd 120 10.06.2010 10:28:14

Vannutamine

Kolm noort meest saanud laevavrakilt kord külimitu hõbedat. Sillakohus saanud seda teada ja mehed kutsutud kohtusse, kus neid vannutatud.

Selleks pandud punane kalts maha, mehed põlvili peale, suur kohtukull ette. Aga kui kohtumehed vannutussõnad peale lugenud ning kohtualused pärast kohut koju läinud, surnud nad kodus vannutuse tagajärjel ära.

Kohtusse mindi harva

Kohtud on Kihelkonnal vähe tarvitamist leidnud. Kui midagi juhtus, siis pöördutud mõisniku poole, et tema asja selgitaks.

Kord olnud Vilsandi kapten **Hausil** ja kapten **Teäril** lahendada tüliküsimus. Kuna lepitust ei saadud omavahel ega ka teiste lähemate abiga, siis otsustati linna kohtu poole pöörduda.

Taheti ainult küsimuse selgitamist, õigust. Muidu olnud mõlemad head sõbrad. Vilsandis astunud mõlemad samasse paati, et Kihelkonnale jõuda. Kihelkonnal võetud üks hobune, et mitte asjatuid kulusid kanda ja sõidetud linna, kus mõlemad tahtnud ka ühtsama advokaati, sest nemad tahavad ühte õigust, kuna mitut õigust ometi ei olevat. Ühtlasi ka kulusid vähem.

Vene sõdurid I maailmasõja ajal Tammese külas

Kui Vene sõdurid tulid I maailmasõja ajal Tammese külla, andis ohvitser neile käsu saun kuumaks kütta ja end pesta.

Lõuna-Venemaalt pärit sõdurid nägid sauna esimest korda – eks nad kütsid selle üle. Kui mehed olid sauna läinud ja leiliruum sõdureid täis oli, viskas üks mees ämbritäie vett kerisekividele. Kuna sauna uks käis sissepoole lahti ja mehed olid hunnikus ukse taga, siis uks lahti ei läinud. Esimesel sõduril, kes läbi akna välja hüppas, olid aknaraamid kaelas, küllap olid õlad laiemad kui aknaava.

Möödunud sõja ajal elasid Vene sõdurid rannaäärses talus ja magasid. Tagalahte maabusid laevadel sakslased, tulid maale ning hakkasid paugutama. Vanaisa ajas sõdureid üles. Vanem käratanud vastu: "Meie omad teevad õppusi!" ja maganud edasi.

Kui sakslased külla tulid, jooksid aluspesus Vene sõdurpoisid metsa. Õue maha jäänud suurest ratastega väliköögist vedasid külainimesed ämbritega oma loomadele tatrputru.

Ankur päästis mehe elu

Vaigu sadama lähedal jäi kaluri jalg ankrut merre visates ankruköie silmusesse kinni ning mees läks koos ankruga põhja.

Kuna kalur ei osanud ujuda, hoidis ta merepõhjas kõvasti ankrust kinni ja mõtles, küll kunagi ikka ankur välja tõmmatakse ning ta maha maetakse.

Kaaslased nägid juhtunut pealt ja tõmbasid ankru kohe välja. Suur oli nende üllatus, kui nägid sõpra ankru küljes rippumas – ankrust kinnihoidmine päästis mehe elu.

Kihelkonna khk traditsioonid

Jaan Jensen 1928 (tekst muutmata)

Sellest ajast, mil patisaksad tulid saama hirmtervet õhku Kuressaarest, mäletatakse turuhindadega ühenduses olevat huvitavat lugu.

Tõrvasoo külast Suurige talu **Jaen Saar**, pikk, aga hirmus arg mees, võtnd kodust vasika vankri peale ja läind linna turule. Turul tulndki üks eit küsima vasika hinda. Jaen polnd aga kaua linnas käind ega teadnd viimase aja vasika hindadest midagi. Kui ta aga eide tühja ükskõikset nägu näinud, arvanud mees, et ei see osta midagi ja öelnud talle naljapärast 7 rubla, et mis näo eit siis teeb.

Eit aga lasknd Jaanil vasika sõna lausumata hoovi ajada ja vankrilt maha võtta. Raha käde saades oli Suurige Jaen kohe hirmsa hooga hakand hobust kodu poole ajama. Kihutand tagasi vaatamata Ärgasoo kõrtsini, kus hobuse veidikeseks kinni pidand.

Ihu värisend Jaenil nii, et võtnud kõrtsist korteli viina hirmu peletamiseks, et vasika eest nii palju raha on saand ja eite röövind oli. Eks sel ajal sai vasikate turuleviimine ka üheks tuluallikaks, mida varem ei olnd.

Legendid Krimmi sõjast

Sariste rannas tulnud inglased luupidega maale ja viinud kahest Sariste perest omavoliliselt sigu ära. Ühest perest võtnud kolm, teisest ühe sea. Pärast olla need sead siiski kinni makstud, kuid raha oli saadetud hoopis linnast ülemuste kaudu.

Vandiraiujad.indd 121 10.06.2010 10:28:15

Sõja ajal käidi Rootsist soola toomas. Neeme küla kalamehed olid kuus reisi Rootsi teinud ja kõik oli hästi läinud. Ühe tündri rukki vastu saadud 5 tündrit soola.

Kuressaare kaupmehed käinud rahvalt soola üles ostmas, sest sellest olnud väga suur puudus. Linnas oli seda väga pika aja peale antud ainult supikulbi täis.

Inglased olid merel püüdnud soolavedajaid ja võtnud neid hulganisti kinni. Kinnivõetud mehed pajatanud oma elust inglismannide laeval nii: pikad juuksed aetud kinnivõetuil kohe maha, siis pandud mehed vanni ning pestud puhtaks, antud puhas pesu ja pandud puhtasse voodisse magama. Söödetud hästi, kuid salakaup, sool, võeti ära. Kui juba küllalt palju mehi kokku korjatud oli, saadeti nad maale tagasi.

Laevadel oli suurtükke paugutatud, nii et maal majade uksed värisesid. Krimmi sõja ajal lasknud inglased suurtükkidega Ninase panka. Kaks suurt suurtükikuuli oli sealt toodud Pidula Vana-Veski talusse. Sepp pannud neile raudvitsad peale ja sangad külge.

Kui Krimmi sõja ajal hirmus suur soolapuudus oli, saadud soola ka mereveest. Harilikku merevett selleks aga ei tarvitatud. Suuriku pangal leiduvat soolaallikaid, mille vesi olnud harilikust mereveest soolasem. Seda käidud aamide ja ankrutega suurel hulgal saare sisemaaltki koju viimas ja keedetud soola. Samasugused soolaallikad olid olnud ka Kuusnõmmel ja Jõgela küla all Mõnde laiul.

Suuriku panga all olnud allikad, mille vesi mereveest soolasem. Seda vett käinud paljud inimesed Saaremaa sisemaaltki viimas, et soola keeta. Palju katlaid põletati läbi, et soola saada, kuid vee aurumisel jäi poti põhja vaid õhuke soolakirme.

Prantsuse sõja aegu jäid mõned Prantsuse laevad Harilaiu juurde kinni. Nendel laevadel olnud vägesid, palju hobuseid ning loomatoiduks ka kaeru.

Uppunud laevadelt uhtunud meri hobusekorjuseid ja kaera Harilaiule, sellest saadik kasvavat Harilaiul palju kaeramättaid.

Samal ajal heitnud meri maale hoburiistu ja suiseid, rahvas ei tohtinud neid asju võtta, ainult süllakohus võis asjad koristada. Kohalik rahvas võis vaid leitud asjad puude otsa riputada, et need paremini näha ja kätteleitavad oleksid.

Ikaldusaastad

Riigi poolt anti 1868. aastal "pangivilja". See antud panga poolt, jaotatud Kuressaare lossist valdadele, kes pidid siis vilja omakorda rahvale jaotama, hiljem tuli see tagasi maksta juba laenu abil.

Vallavanemad vedasid linnast seda vilja, kuid juhtus sagedasti, et teeäärsetes kõrtsides joodi vili enne valda jõudmist maha.

Vallaametnikud koos oma tuttavatega saanud rohkem vilja, mõni soovija polevat üldsegi saanud. "Pangiviljaks" olnud enamikus rukis, kuid ka veidi otra.

Söödud soosambla- ja sõnajalaleiba, seapõhuputru. Jahvatamisel olnud viljas nii palju viljapäid ja põhku sees, et ei saanud jahvatada – isegi põdrasammalt pandi leiva sisse.

Sammal kuivatati ja hõõruti peeneks, kuid sellest polnud palju kasu, sest sammal kadus leiva sisse ära. Kui sammalt pandi leiva sisse kuivatamata, sai sellest poole rohkem. Põdrasammal andis leivale magusa maitse.

Häda oli aga selles, et sellist sammalt ümbruskonnas polnud ja seda käidi Harilaiust toomas. Leivale saadud lisa ka sarapuu ormidest[61], aga need andnud vänge maitse.

1868. aastal toodud Läägi külasse näljasuppi. Seda nimetatud vaeste supiks, olnud odratangusupp, milles ka tuhlid, kuid see näis halli veena. Suppi anti 1 toop inimese peale päevas.

"Pangivilja" saamisel toodi tuhleid, rukkeid, otra. Hiljem tuli vilja eest tagasi maksta 25 kopikat vakalt.

Just nälja-aastail oli merest palju rasvaseid räimi saadud. Rahvas ütleski: "Kui põld ikaldab, siis meri õnnistab."

Vilsandi saare elu kohta räägitakse, et 1868. aasta näljahäda aegu oma saarel toiduga välja ei tuldud. Vili läks küll kalliks, kuid metsast toodud lisandusi leiva sisse ei pandud. Näljaaeg oli alanud juba 1866. aastal. Magasiniaidad olnud tühjad, nälg oli olnud väga suur.

Tagamõisa alade kehvadelt maadelt saaki peaaegu ei saadudki.

1917. aastal oli liigkuivuse tõttu suur viljapuudus.

Udo Knaps lisas: "Ka I maailmasõja ajal kannatas rahvas nälga. Mäletan, et vanaisa **Ado Knapsi** initsiatiivil hakati meil köstrimajas leivakoorukesi koguma.

---

[61] **Sarapuu orm** – isasõied rippuvates urbades.

Vandiraiujad.indd 122 10.06.2010 10:28:15

Tavaliselt lõigati leivaviilul kooruke ära, sest vanematel inimestel olid hambad kehvad ja sööd vaid pehmet leiba. Koorikud anti tavaliselt loomadele, kuid nüüd hakkas vanaisa neid paberikottidesse koguma.

Ta nagu oskas ette näha, et veel raskemad ajad on ees. Tal oli kuivatatud leivakoorukesi terve suur puhvetkapp täis laotud. Aga meie, poisikesed, avastasime, et neis on rukkileivakoorukeste seas ka saiakoorukesi ja vargsi puistasime kõik kotid ümber ning lasime saiakoorukestel hea maitsta."

Katk

Katk oli haigust tekitav kurivaim, keda kujutati vanamoelistes hallides rõivastes vanamehena, ka poisikese või preilina. See oli tulnud kaugelt mere tagant, liikus ööseti ratsa, kaarikul või jala ringi ja puudutas magavaid inimesi.

Puudutamata ja seega ka ellu jäid üksikud juhuslikult ärkvel olnud või peitu pugenud inimesed. Katk võis kergesti kuju muuta, saades mõneks loomaks (eriti kitseks), linnuks (eriti kukeks), mingiks esemeks (eriti lõngakeraks).

Katkuks peeti kõiki kiirestilevivaid ja enamasti surmaga lõppevaid haigusi.

Katkust räägiti järgmiselt: must mees, vasekarva mees ja valge mees käinud mööda metsa ja ajanud hirmkenasti lehtpilli[62] – kahe pöidla või huulte vahele paigutatud puulehte. Hästi sobis selleks ka heinakõrre kitsuke leht, sest mõnikord oli puuleht liiga lai.

Suur sokk olnud põllul rukkeid söömas. Kes sokku ära läinud ajama, surnud. Niimoodi olevat mitu perekonda otsa saanud. Katk esinenud väga moonduvalt, kord olnud see nagu sokk, mõnikord olnud jälle teistsugune. Kes seda näinud, see surnud.

Katku ajal surnud niipalju inimesi, et järele jäänud ainult kaks, nendest üks elas Sõrves ja teine Tagamõisa ning Kihelkonna vahel. Kuna need olid emane ja isane, sai nendest paar. Järele oli jäänud ka ainult kaks looma.

Kehila küla serval Tammese tee ääres on Katkumägi. Selle läheduses metsas on suurte harudega põline mänd – katkumänd. Vanarahva jutu järgi oli Katk selle männi alla pugenud.

Katk jõudis Saaremaale 1710. aasta suvel ja möllas peagi ka Kihelkonna ümbruses. Tammese ja Kehila külas oli hiljuti alles talukoht, mida kutsuti Katkuks. Katkult tulnudki kole haigus Tammese külla.

Uskumused ja kombed

Paljud tegevusalad on kodudest ja aedadest kadunud, näiteks ei kasvatata enam tubakat, ei ole tapuaeda, kus sirguks õlle jaoks humal. Mesilasi peavad vaid üksikud.

Ei põletata enam kändudest tõrva ega sulatata soomaagist rauda. Rauamuld toodi Tagamõisa poolsaarele Kõlaja soost. Maja juurde kaevatud auku tehti kala suitsutamiseks sobiv ehitis – püting.

Taludel oli kohustus ehitada kiviaedu ja teid, mehed tegid talvel metsatööd ja naised kudusid kangaid. Kui mõisast käidi maja ehitamise märke maha panemas, siis talumees ei saanud enne und, kui oli märgid öösel salaja edasi tõstnud, s.t maja laiemaks teinud. Madalamatele maadele kaevati kevadel kraave, et vesi sealt kiiremini ära voolaks. I maailmasõja ajal pidid peredel olema maa sisse kaevatud varjendid, kuhu ohu korral võis end peita.

Kõik kodus vajalik tehti taludes: vikatilöed, äkked, vikatid, mööbel, puukoostad ja -kausid, vokid, kangasteljed jm.

Küünlad vooliti rasvast ja meevahast. Kodus tehti jalanõusid: vilte, vatukaid, pätte. Ahjud, põrandad, seinad, loomade veekünad tehti Kurevere **Kulda mäelt** toodud paekivist.

Puuhalgudega tohtis ainult leivaahju kütta, pliidituld tehti lammaste poolt tühjaks söödud oksakubude ja metsahagudega.

Kala püüti talvel läbi jää nuiade, ahingu ehk västri või kodus kootud võrkudega. Eluskala hoiti meres sumbas või kodus suures tünnis.

Marju, õunu, seeni kuivatati, samuti liha ja kala, sest sool oli kallis.

Saunad olid eluliselt vajalikud: seal sünnitati, ravitseti, suitsutati liha, pesti elavaid ja surnuid, kogu inimese eluring oli seotud saunaga. Suvel magati lakas ja süüa tehti paargus, s.t sauna eesruumis. Pereliikmed surid sageli lihtsatesse haigustesse. Vaimselt haiged elasid koos perega.

Sead olid suvel väljas. Hobustel seoti esijalad kinni, siis nad ei läinud kaugele. Suvel pesti kogu küla lambaid meres. Heina oli vähe ja seda toodi juurde Vilsandi ümbruse rahudelt ning saartelt. Metsloomi püüti püünisraudade, silmuste või võrkudega.

[62] **Lehtpill** – puhumisel vibreerib, tekitades heli, imiteeriti linnuhääli ja mängiti lihtsaid meloodiaid.

Vandiraiujad.indd 123 10.06.2010 10:28:15

Lapse ristimine ja joodud

Enne lapse ristimist tuli läbi viia mitmesuguseid "kunste".

Kui lapse juures leiti loomadelt päritud vigu (sea-, lamba-, koeravigu), toimetati iga viga erinevalt. Kui lapsel arvati olevat seaviga, siis pandi tite toidusse tilk seapiima ja suitsutati last seakarvadega.

Koeraviga raviti koera rinna eest lõigatud karvade suitsutamisega lapse kohal. Lambavea puhul karvu ei suitsutatud – see polnud lambale hea, vaid pandi laps lauda ukse ette kummuli keeratud korvi alla ja aeti lambad lauta üle lapse kohal oleva korvi. Kui lapsel kasvas suur kõht, oli see konnaviga. Toodi suur konn ja pandi loom lapse pesuvette. Kõike seda tuli teha enne ristimist, pärast ristimist tavade täitmisel mõju enam polnud, sest siis oli "kerguhärrra" juba kõik vead külge õnnistanud.

Ristimispäeva hommikul kogunesid vaderid varrumajja, kust sõitsid lapsega koos kirikusse. Lisaks lapsehoidjale istus reel-vankril veel üks vanem naine, kellele anti kodust kaasa kannikas sepikut. See oli "titekakk", mis anti esimesele vastutulijale. Ka selle juures oli oma ebausk: arvati, et kui perenaine on liiga helde ja annab suure "titekaku", kasvavad lapsele suured jalad.

Lapsele pandi rinna peale tükike leiba ja lauluraamat. Esimene pidi hoidma, et tal suureks saades kunagi leivapuudust ei tule, teine oli aga selleks, et laps õpiks hästi lugema-kirjutama.

Ristimise ajaks päästeti lapse käed tingimata riiete seest lahti, et laps suureks saades töödega toime tuleks. Olid lapse käed ristimisel kinni, ei saanud laps hiljem ühegi tööga hakkama.

Kui ristimine kirikus läbi oli, algas kojusõit. Kodus ootas vahutav õllesupp ja söögialuseks "monopolist" toodud pooletoobine. Kodus peeti jootusid enamasti pühapäevast teisipäeva õhtuni. Vanemad mehed ei lõpetanud peaparandust enne, kui viimane õlletilk kõhusopis oli.

Millerite pere Mustjalas olnud peenem pere, nende lapse jootudele oli ka **Tirtsi** pere kutsutud. Teisel hommikul, kui loomi karja aetud, olnud Vanakubja küla naised huvitatud, mis süüa-juua ka anti, milline laud oli. Tirtsi perenaine öelnud: "Paljad taldrigud, paljad taldrigud, eespoole ambuid miskit sai, tahapoole äi saand miskit."

See oli siis, kui kogu loodus kubises vaimudest, puud hiies rääkisid, ümbritsev loodus sosistas ja jälgis meie toimetamisi:

- Kui inimene ussisõnu ja muid lausumisi teadis ning neid kasutas, läksid haigused-vaevused temast mööda.
- Isegi kodutöid oli võimalik "ahjualuse" abiga kiiremini teha.
- Kui poiss või tüdruk hakkas jaaniõhtul meeldima, võeti appi "kunsttükid" ning võlusõnad ja tutvumisedus võidi kindel olla.
- Lehmaga hellitavalt vestlejad said lüpsikusse rohkem piima.
- Kevadel, kui lehmad esimest korda välja lasti, kallati karjus veega üle.
- Peremehele, kes oma tütreid õhtul välja ei lasknud, pandi uksetrepile kibuvitsaoksi ja koputati aknale, et ta välja tuleks.
- Kui kana tahtis hauduma minna ja seda ei soovitud, pandi ta ämbrisse, milles oli vesi ja kana haudumissoov kadus. Mõnikord pandi hauduma kippuv kana tühja kartulikorvi ja riputati katuseräästasse – tuul tuulutas linnul haudumise isu ära.
- Kui lehm hakkas ninaga ämbris "tuhnima" ja hästi süüa ei tahtnud, siis tõmmati ta pea nööriga natuke kõrgemale ja ei lastudki süüa. Järgmisel päeval oli loomal hoopis parem isu.
- Hambavalu puhul võeti taadi piip ja suitsetati sellega, aitas kindlasti.
- Taludes oli ahju peal kuivamas mitmeid pakikesi ravimtaimedega. Mööda rada kõndivatel naistel liikusid silmad paremale-vasakule, et märgata mõnda ravivat rohuliblekest, see haarati kohe kaasa, kuivatati ja vajaduse korral kasutati. Milline taim, mis haiguse puhul – see oli esivanematel teada.

Lisaks eeltoodule on rahva mälus veel üht-teist. Sellised uskumused ja juhtumuste kirjeldused rändasid väikeste erinevustega ning uute tegelaste sissetoomisega külast külla. Igal pool jutustati oma murrakus, lisandus jutustaja huumor, mille suurusastme määras sageli joodava õlle kangus.

"Kuule, naabrimees, kui sa mulle vett pakud, siis pühi kaevu ümbrus viljaaganatest puhtaks!" See oli õlletegija nöökamine, et ta nii lahjat õlut ei teeks.

Usuti näkke, kratte, luupainajaid. Suurt muret tegid loomade haigused, satikad ja kodukäijad. Tavaelus oli ebausku ja eelarvamusi palju. Inimesed uskusid, et nõidumisega on võimalik kurja ja head teha.

Vandiraiujad.indd 124 10.06.2010 10:28:15

Pulmamängud Tammese külas.

Sageli käidi nõu küsimas Odalätsi külas elanud Jaani käest.

Kuralase küla ühel perel olnud suur mure, kuna hobune tallis oli sageli hommikuti higine, ärevil ja väsinud. Peremees Jüri oli kuulnud, et Odalätsi mees Jaan teab palju nõidumisi-lausumisi ning Jüri lootis tema käest head nõu saada. Kui Jüri Odalätsile jõudis, oli Jaan Teesu rannas ahinguga angerjaid püüdmas. Et abi tõhusam oleks ja Jaani õpetussõnad paremini meelde jääksid, tegid mehed külaskäigu Pidula magerehte, kus Pidula mõisnikul Tollil oli viinaköök.

Viinatoobi juures oligi sõnatark Jaan kohe õpetusega lagedal: "See oo lihtne asi. Ää täna öösse maga, ole köigeks valmis."

Jüri hakanud siis Jaani sõnade järgi ettevalmistustega pihta. Tegi searasvast ja vahast suure küünla ja pani hangule uue varre. Käis siis igaks juhuks Leinamäel pühas hiies esivanemate jutul ja jäi pimedat ootama.

Kui sügiseses varapimeduses õuesaun enam ei paistnud, pani mees talli küünla põlema, asetas selle suure viljakirstu sisse, lükkas kaane peale ning seadis kirstukaanele nööri külge. Võttis hangu kaasa ja puges nurka heinte sisse.

Kesköö paiku, kui uni tahtis võimust võtta, kuulis mees hobust hirnatavat. Jüril oli uni kohe kadunud, ta tõmbas nööriga kirstukaane lahti, et küünlavalgus paistaks ja nägi, et suur heleda karvaga kass istus hobuse seljas, silmad kui õlletoobrid, ning vahtis Jürit.

"No selle kassiga saab ilma hõbekuulita hakkama," käis Jüril mõte läbi pea. Kuid ei julgenud ta kassi kohe lüüa – hobune saab haiget, nii läks tagaajamiseks – jooksid kass ja mees küll ühte ja teise lauda nurka. Uksed-aknad oli Jüri varem kõvasti kinni pannud, aga kartsas-redel oli lakaauku üles jäänd, seda mööda tahtis kassireo üles minna.

"Aga ma oli osav ja jõudsi talle paraja obaduse pähe anda, enne kui ta täitsa ära kadus," oli pärast sündmust Jüri ütlemine.

Hommikul hakkas naine varakult peremeest naabrite juurde ajama, et ta süsi ahju alla tule tegemiseks tooks. Kodused söed olid selle suure kassisõjaga kustund. Tol ajal tikke veel polnud, tulerauaga oli aga igavene tüli ja mässamine. Naabritel oligi tuli pliidi all, sellel eilsed värsked räimed lambaokste peal susisemas.

Näinud naabrimeest, Jüri uurinud, mis sel naabri Matsil viga, pea verd täis, silm rullis. Mats seletanud, et hakanud heinu hobusele elupäält alla ajama ja kukkunud.

"Kuule Mats, see asi, see kukkumine, ei olnud sul mitte iseenesest. Ju see ikka su tegude pärast, mida sa öösiti teed," oli Jüri arvamus asja kohta. Järgmisel hommikul polnud hobune enam higine, oli näha, et loom tahtis nagu Jürile midagi öelda, arvata võib, et tänada.

Leeni läks naabri Juulile värsket tangumakki (vorsti) viima ja nägi, et naabrinaine, söekühvel ühes, söekauss teises käes, puistab sütt teerajale. Leeni uuris, milles asi. Juuli seletanudki loo vastumeelselt ära: "Mul käis üks võlanõudja tuhleid tagasi toomas ja vaatas kaua mu lehma pääle. Eks ta tahtis mulle kurja teha ja lehma ära nõiduda. Aga mu vanaema teadis selle nõidumise vastu rohtu ja rääkis mulle ka, kuidas äritegemise ja muude asjade vastu saab."

Nii elasid meie esivanemad oma tegude-muredega. Peeti ristseid-jootusid, käidi kroonus, mindi leeri ja paari, käidi kirikus-palvemajades ja hiites esivanemaid austamas, orjati erinevaid riigivõime, kuni surm mulda viis.

Vandiraiujad.indd 125 10.06.2010 10:28:18

Merekultuur

Merekultuuri pärand Kihelkonna aladel on rikkalik: paadilautrid, tuletornid, päästejaamad, laevaehituskohad. Rannakülade areng oli merega tihedalt seotud ka ikaldusaastail – kui põllult ei olnud midagi võtta, hoidsid mereannid hinge sees.

Paadilautrid

Juba viikingiajal tehti Lääne-Saaremaal kividega ääristatud randumiskohti ehk lautreid. Neid võib leida Kihelkonna, Kurevere ja Kõruse küla randadelt.

Olenevalt maapinna tõusust on need rannajoonest lähemal või kaugemal, mattunud pinnasesse või uhutud merre. Igasse lautrisse mahtus üks või mitu paati ehk lotja järjestikku. Kõrvuti võis olla mitu rida kive. Kiviridadel olid peenemad palgid, neid mööda võis vintside abil paate vigastamata lohistada. Kuna viikinglaevad olid madala süvisega, said need lautreid mugavalt kasutada. Väiksemaid viikinglaevu veeti ja lohistati ka lihtsalt kaldale, seal jäid need laiale põhjale toetuma.

Kihelkonna Abaja lahe vana sadamakoht.

Igal kalurikülal olid oma lautrikohad. Tänapäevaks on lautrid hävinenud, sest tormid on lautrikivid enamuses merre või hoopis kaldale veeretanud.

Sadamad ja sadamakohad

Asustus tekkis Kihelkonna lahe soppi, kuna seal oli hea sadamakoht.

Kihelkonna ümbruses olid sadamad juba enne XIII sajandit.

1233. aastal sõlmisid Riia linn, Mõõgavendade ordu ja Saare-Lääne piiskopkond lepingu, mille järgi said kõik osapooled õiguse võrdselt sadamakohta kasutada.

Tähtsaks sadamaks Kihelkonnal oli oletatav soodsa asendiga Abaja lahe sadam. Lahe praegune sügavus on kuni 2 meetrit, kuid paar sajandit tagasi oli selle sügavuseks 3–4 meetrit. Koht oli äärmiselt sobiv, kuna oli kaitstud kõikide tuulte eest ja ulatus sügavale maa sisse. Lahte sissesõitu oli võimalik kaitsta ka võõraste laevade eest.

Oletatavasti, arvestades maapinna muutusi, oli sajandeid tagasi väiksematel alustel võimalik välja saada ka Lülle lahe kaudu, mille kaudu veeti välismaalt kaupa. Sealtkaudu tuli Saaremaale võõramaiseid kaupmehi ja käsitöölisi. Kuna Maasilinna sadamakoht oli veel teadmata, kujunes Kihelkonna tolleaegseks väga oluliseks sadamaks.

1438. aastal andis ordu sadama piiskopkonnale ning selle kasutamine vähenes, kuni muutus ainult kohaliku tähtsusega kauba- ja kalasadamaks. Maapinna pideva kerkimise tõttu kujunes Abaja lahe sadam aegade jooksul laevadele liiga madalaks ja sellele hakati teist kohta otsima.

Vandiraiujad.indd 126 10.06.2010 10:28:21

Jaagarahu sadam 2009. aasta tormi ajal.

Arvatavasti XV sajandi lõpus toodi sadam Oju majaka juurde lahe kaldale, seda sadamat kasutati veel XX sajandi algul. Ajalooline Kihelkonna sadam määras muistsed liikumisteed.

Hiljem ehitati Jaagarahu, Vilsandi, Papissaare, Kiirassaare ja kaks Atla lahe sadamat.

Jaagarahu sadam

"Juba enne Esimest maailmasõda plaanitseti sügavsadamat sõjalaevastiku jaoks, milline suurejooneline üritus jäi siiski teostamata," kirjutas **Aino Kallas** 1947. aastal oma mälestusteraamatus "Mu saatuse maa", millest avaldati katkend ajalehe Saarte Hääl 1991. aasta jürikuu Perelehes. Ilmselt vihjab Aino Kallas sellele, et 1795. aastal tundis **Katariina II** huvi Lääne-Saaremaale jäävaba sadama ehitamise vastu.

Enne Jaagarahu sadama ehitamise alustamist uuriti ka Uudepanga lahe idapoolset kallast, kuhu oleks saanud ehitada suurema ja sügavama randumiskoha. Saaremaa (Tamme) sadama ehitamise eel uuriti taas Küdema ning eelpool mainitud Uudepanga lahte. Tamme ja Uudepanga erinevad mitmeti, valik tehti kõiki asjaolusid arvestamata. Uudepanga olnuks Balti mere keskne, mis andnuks ajalise võidu kõikide meretoimingute puhul, ka jääkaardid on paikadel erinevad. Uudepanga sadam oleks jäätunud vaid karmimatel talvekuudel.

1920ndail alustati Jaagarahu sadama väljaehitamist.

1929. aastal valmis see lõplikult kohaliku lubjakivi ehk kaltsiidi väljaveoks. Varem paiknesid sadama aladel Kurevere küla karjamaad, kalarand ja tsaariajal ka piirivalvekordon. Jaagarahu sadama rajamise idee pärineb **Artur Toomilt**. Kuna rannikul oli varem talukoht nimega "Jaagu" ja silla

Mälestuskivi küüditatutele Jaagarahu sadamas.

Vandiraiujad.indd 127 10.06.2010 10:28:29

alla jäävat madalikku kutsuti Jaagu rahuks, siis sellest tulenes ka sadama nimetus.

Vanem sadamakoht, mis ulatus mitukümmend meetrit sisemaale, asus 1,3 kilomeetrit loode suunas, kuid see ei sobinud sadamaks lääne-tormidele avatuse tõttu.

Sadama kaid on aastakümnete jooksul palju kordi remonditud, restaureeritud, parandatud, kuid siiski on iga torm sellelt "matti" võtnud ja tänaseks on see lagunenud.

Jaagarahu sadama sügavus oli 5,5 meetrit, kai pikkus umbes 350 meetrit – see võimaldas erinevatel aegadel paljudel laevadel randuda. 1920. –1940. aastal käis sealt lubjakivi väljavedu ja siis küüditamine. 1950–1964 käisid sees Leningradi oblasti kolhooside kalalaevad.

Kai kummalgi serval oli kitsarööpmeline raudtee, väike söögikoht sadamatöölistele ja kaluritele. Rannakalurite jaoks ehitati sadamakaist vasakule poole lühike sillake. Sadamas olid elekter ja sideliin.

1961. aastal, Nõukogude relvajõudude koondamise ajal, viidi Jaagarahu sadama kaudu Saaremaalt välja rohkesti relvastust. Sadamast 1,3 km kaugusel metsas oli lennukikütuse vahelaadu, kuhu viisid sadamast 2 paralleelset 150 mm läbimõõduga toru. See sadam oli ka piirivalvelaevade varustuskoht.

Ajaloost on teada, et enne II maailmasõda toimis Sergo laevaseltsi laevaliin Tallinn-Kuressaare-Jaagarahu-Vaikad. 1950ndail aastail sõitis sealt lühikest aega reisilaev Tallinna.

Jaagarahu sadama kaudu tõid Kihelkonna ja Saaremaa ärimehed Ojamaalt üle tuhande käiakivi. Ühel reisil juhtus aga õnnetus – lahele oli külma ja vaikse öö tõttu jääkirme peale tekkinud, see kirme sõi kiiresti puulaeva esiosa.

Loomavagunites Siberisse 1941.
Helvi Koppeli joonistus.

Laeva päästmiseks tuli käiakivitoorikud üle parda lükata, need loodeti madalast veest pärast kätte saada. Hiljem selgus, et lihtsam on Rootsist uued tuua.

Jaagarahu sadamast algas 1941. ja 1949. aastal sadade Saaremaalt küüditatute tee "külmale maale" – seda meenutab 17. juunil 1989. aastal kadakate vahele asetatud mälestuskivi tekstiga:

"Siit algas saarlaste teekond külmale maale
14. JUUNI 1941. A.
25. MÄRTS 1949. A."

Operatsiooniga *Priboi* viidi 25. märtsil 1949. aastal Siberisse 367 inimest.

Inimesed aeti kahele laevale – Višera ja Läänemaa. Reedel, 25. märtsil 1949 alustati küüditatute laadimist ja ööl vastu esmaspäeva sõitsid laevad kahe sõjalaeva saatel sadamast välja. Rahva laevadele panemisel kukkus Pidula kooliõpetajal laps merre ja jäigi sinna. Helivõimenditest pandi muusika väga valjuks, et ei oleks nuttu kuulda. Muusika kostis isegi Vilsandile.

Nagu karistuseks selle ajaloolise kuriteo eest hävitas 1969. aasta sügistorm sadama. Kai oli viimast korda kasutuses 2. novembril 1969. aastal.

Vilsandi sadam

Algne suurem Vilsandi sadam asus praeguse tuletorni lähedal. Vikati sadam ehitati Vilsandile hiljem.

Teine, varasem sadam, oli saare põhjapoolsel küljel, kust oli ühendus Jaagarahu sadamaga. 1884. ehitati Vikati sadamasse köetav ruum ja pandi sisse telegraaf.

Atla

Atla sadamate kaudu käis XX sajandi I poolel veel tihe laevaliiklus ja seepärast hakati Atla lahte suurtest kividest puhastama.

Papissaare

Papissaare sadama tähtsus on ajalooliselt seotud laevaehituse ja vesilennukite baasiga. 1914. aastaks oli Papissaare baasi ehitatud 2 kivist, 3 puust angaari, kasarmud, söökla ja haigla.

300 meetrit enne Papissaare sadamat on hoone, mida kutsuti kasiinoks, tegelikult oli see lendurite ja ohvitseride söökla. Angaaride katuse alla saanuks paigutada 16 vesilennukit, kuid

Vandiraiujad.indd 128 10.06.2010 10:28:34

Pappi saar – Papen golm (vana kirjaviis) 1920.

kohale toodi 14. Nende seas tolle aja maailma suurim – "Ilja Muromets".

Vesilennukite baasi pidi kaitsma 2 patareid, kokku 8 õhutõrjesuurtükki. Paadisadamaks kujunes nüüd Abaja laht. Kui puhkes I maailmasõda, siis 1916. aastal baasi pommitati. Siis jäi merele palju hulkuvaid miine, Vilsandi tuletorni personal eesotsas Artur Thomiga sai nende likvideerimise eest 4. järgu Georgi ristid.

1917. aastal, kui Vene tsaaririik lagunes ja sakslased okupeerisid Eestimaa, lahkusid Vilsandilt A. Thom ja vene sõdurid. Sakslased said saagiks 6 vesilennukit.

Talvesõja ajal suundusid Vene lennukid Papissaare angaaridest Soomet pommitama.

Papissaare on läbi sajandite olnud koht, kus on tööd teinud laevaehitajad ja kalatöötlejad. Sadam jääb mereväravana kestma, kuni elatakse Vilsandil ja on vajadus väljuda Läänemerele.

1914. aastal ehitati Kihelkonnalt Papisaarde 4 meetri laiune ja 3 km pikkune munakivitee.

Kunagised Papissaare vesilennukite angaarid kaasajal.

Jaanuaritormi ajal, 9. jaanuaril 2005, oli kai ja merevee kõrgus samal tasandil, laine rullus mööda endist sadamasilda.

2008. aastaks oli müüdud elling, kus tehti EV esimese iseseisvuse aegu suuri purjelaevu, kolhoosi ajal aga remonditi ja ehitati väiketraale.

Veere sadam

Saare maakonna üks kuuest meresadamast. Seal on peatunud kalatraalid, võetud vastu suuri reisilaevu, mis jäid reidile, kui reisijad toodi paatidega maale. Sadamast on kaubalaevadega puitu välja veetud.

Veere sadama rajamine algas 1961., valmis 1963. aastal ja omas olulist osa Veere küla tekkeloos. Ainukese jäävaba sadamana võtab see aastaringselt vastu ka jahte ja lõbusõidulaevu.

Vaigu sadam

Esimene Eesti kalurikolhoos moodustati Vaigu rannas. 1948. aastal toimus Tagala koolimajas kolhoosi asutamiskoosolek. Veere mäel

Kalalaevad Veere sadamas 2007. aasta talvel.

Vandiraiujad.indd 129 10.06.2010 10:28:40

on veel praegugi seda sündmust tähistav mälestuskivi.

Eesti ajal oli Vaigu külas Vaigu sadam koos kalatööstusega. Suitsutati lesta, tehti sprotte. Kilu soolati kilumannergutesse, millel oli pildiga silt mehest, kes hoiab kahvli otsas kilu. Selle all oli reklaamtekst "Tõesti, Eduard Tamme kilud on ülimaitsvad". Kalatööstuse omanik oli Eduard Tamm, kes mõrvati lossi hoovis 1941. aastal. Kalatööstusele lisaks oli Tammel külas ka väike toidupood.

Türtu sadam

Neeme külal oli oma sadam vetelpäästejaamast 400 meetrit kagu poole. Lestapüügi ajal tulid sinna teistest sadamatest kalurid oma paatidega. 1969. aasta torm lõhkus öösel **Karl Koore** silmade all sadama ära, hommikuks olid paadid koos kai palkidega 100 meetrit eemal kadakate vahel.

Karl Koor meenutas: "Öösel kuulsin, et laine hakkas vastu valvemajakese seina loksuma, vesi tungis põrandale ja pidin pliidi peale ronima. Iga lainega, mis vastu seina lõi, hakkas lae vahelt vett tuppa jooksma.

Kuna oli täiesti pime, ei osanud ma kusagile kaitsvasse kohta minna. Hommikul, kui see õudus oli vaibunud, nägin kai ja paatide asemel kivihunnikuid, isegi ühel pardil oli tiib murdunud.

Koduteel tuli mul puid ja telefonitraate teelt kõrvaldada. Selle öö üleelamist ei anna millegagi võrrelda."

Kesknõmme

Kesknõmme sadamas asus enne Veere kalatööstuse rajamist kalatsehh, mille juhatajaks oli **August Saarestik**.

Kesknõmme sadamas elas väikeses majas oma elu viimastel aastatel legendaarne rahvamees **Aleksander Lipp** ehk **Teesu Sonn**.

Ükskord jalutanud mees pärast tormi mööda rannikut ja leidnud surnud hülge. Hommikul, kui kalurid küsinud, miks Sass merele ei tule, vastanud ta: "Miks mees merele tuleb, kui rannas liha küll."

Kord saanud Sonn harpuuniga jääaugust hülge kätte, see aga tahtnud teda harpuuninööriga jää alla tirida. Teesu Sonn sidunud siis nööri enda külge ja öelnud hülgele: "Tõmba, mis sa tõmbad, aga mina järgi ei anna!"

Kurevere

Kunagine Kurevere sadam asus Jaagarahu samast läänes. Seal oli dolomiidi saamiseks ka väike kivimurd. Inimeste mäletamist mööda lamas vana sadama lähedal vees põhjaga ülespoole uisu jäänuk.

Küttepuude laadimine Pidulas Onni sadamas.

Onni

Onni sadam asus Tagalahe kaguosas. Seal, Pidulast 2 kilomeetri kaugusel, on praegu alles veel väike sadamake.

Mõned aastad tagasi tekkis võimalus Kihelkonna valda veel ühe sadama ehitamiseks, mis oleks Balti merele ja Saaremaale praktiline olnud, kuid jätkan **Vambola Kaalu** sõnadega: "Lollusest lastakse Eesti parim regionaalprojekt põhja." (Maaleht 19. nov 2000.)

Ka tolleaegse Kihelkonna vallavanema **Aivar Kallase** aktiivne tegevus sadama rajamiseks ei andnud tulemusi.

Vanade sadamate kaudu peeti ka laevaühendust Tallinnaga.

Üks näide selle kohta ajalehest **Meie Maa 1/02.01.1935:** "Aurik Dagmar väljub 3. skp kell 12 Tallinnast ja sõidab Kärdla, Panga, Ninase ja Vaigu kaudu Kihelkonnale. Jõuab Kihelkonnale 4. skp kell 10.

Tagasisõit Kihelkonnalt Kärdla kaudu 5. skp, Tallinna jõuab 6.01. kell 17. Kuna suur väin on osaliselt jääs, siis on laevaühendus Tallinna ja Roomassaare vahel seks talveks vist jäädavalt lõppenud."

Kuulutusi laevasõitude kohta on tolleaegsetes ajalehtedes ohtrasti. Tallinnast Saaremaale ja tagasi laevaga reisimine võttis aega 3 päeva, sõidud toimusid isegi talvekuudel.

Vandiraiujad.indd 130 10.06.2010 10:28:42

Laevaehitus Papissaares XX sajandi algul.

Laevaehitus

Vanad taadid lävepakkudel
istuvad habemed lumes.
Vanad paadid kiviaedadel
kummuli pikas unes.
Kumerad küljed
kui suletud silmalaud
tänava kohal.
Tänava suudmest sisse
meri kohab.

Debora Vaarandi
"Vanad paadid"

Papissaare poolsaare nimetus on rootsi keeles Pappenholm. Papissaare poolsaare maad kuulusid Kihelkonna kirikumõisale. Kohalik rahvas kutsus kirikutegelasi pappideks. Pappenholm > Pappide saar. Sellest on saanudki poolsaar oma nime.

Papissaare poolsaar oli 2000 aastat tagasi alles vee all, maapinna kerkimise tulemusena tekkis sellest saar, hiljem poolsaar. Esimesed andmed Papissaare ehk Pappenholmi kohta on aastast 1558, mil see oli kindlasti alles saar. XVIII sajandi lõpus kasvas see Saaremaaga kokku ja muutus poolsaareks, jagades Abaja lahe Lülle ning Abaja laheks.

Papissaare sadam oli Saaremaa üks suuremaid laevaehituskohti. Papissaare poole viib enne I maailmasõda tehtud munakivitee, mis on üle 3 kilomeetri pikk. Papissaarde ehitati vesilennukite baas. Tee tehti selleks, et viia sinna suurtükke ning sõjamoona. Teele ehitati kolm sirget lõiku ja kaks järsku kurvi, et sellel liikuvaid sõdureid ning veokeid ei saaks lennukitelt otsesihtimisega tulistada.

Laevaehitusest Papissaares saab lugeda XIX sajandi alguse mõisadokumentidest, mil seal ehitati lihtsaid kalapaate. Vilsandi elanikud ja kalurid kasutasid Papissaare sadamat oma sadamana.

Laeva ristsed.

Vandiraiujad.indd 131 10.06.2010 10:28:46

1859. aastal alustati Papissaares lisaks paadiehitusele ka laevaehitusega.

XIX sajandi keskpaiku hakati sadamas suuri laevu ehitama, ehitajateks olid Saaremaa ja Vilsandi ettevõtjad. Papissaares ehitatud laevadega teenisid ettevõtlikud Kihelkonna mehed raha, mille eest ehitati maju ja pandi tööle kasulikud ettevõtted – nii kasvas ka alevik. Laevaehitajate esireas olid Vilsandi mehed, kes olid enamuses Kihelkonnalt sinna elama asunud talupojad: **Kullid**, **Teär, Hannus** jt.

Esimese laeva Adler pani purjede alla 1859. aastal Loonalaiu asunik **Peeter All** (1829–1898), kes oli legendaarne tuuker, laevade päästja ja meremees. All ehitas veel laevad Richard, Schenelle Rosalie.

Mihkel Küll (1839–1881) ehitas koos **Pavel Matvejeviga** purjeka Maria Filsand.

Tagamõisa rentnikule **Theodor Buxhoevedenile** (1836–1892) kuulusid kahemastiline Nelly (1869) ja Taggamoisa.

XIX sajandi II poolel rajati korralik laevaehitusplats. Kihelkonna kaupmees **Karl-August Thom** sai laeva 1880. aastal, kui remontis ära Vilsandi taga karile jooksnud soomlaste purjeka Maria, millest sai Thomi päästelaev. Ta ehitas koos **Jaak Hausiga** (1862–1935) Anna Maria, oli laeva Jupiter omanik.

1885 ehitati kahemastiline Schwalbe.

1889 valmis suur kolmemastiline purjelaev Estland.

1892 lasid Vilsandi laevakaptenid vette kolmemastilise purjelaeva David.

1905. aastal algas laevaehituses tagasikäik. Metsa- ja ehitustarvete hinnad kallinesid, laevaehitus muutus kalliks.

1896.–1906. aastal ehitati Kihelkonna vallas 11 laeva, neist üks Koovi ja üks Pidula lahes, ülejäänud Papissaare kahel ehitusplatsil. Alused kuulusid Kihelkonna ja Vilsandi laevaomanikele.

1914 alustati vesilennukite baasi ehitamist, kuna sõjajõududes hakkas rohkem domineerima lennuvägi. Kihelkonna lennuväebaasis asus üks lennueskadrill kahe lennusalgaga, kummaski 6 lennukit.

1917. aastaks valmis kogu kompleks: lennubaas, sadamasild, angaarid, elektrijaam, haigla, välialtar, mis hiljem anti Lümanda õigeusu kirikule. Siis algas maailmasõda ja töö katkes.

1917. aasta ülestõusmispühal pommitati Papissaare vesilennukite baasi. Kui Saksa lennukid tulid öösel pommitama, tehti angaarid pimedaks, lahes olevatele rahudele seati valetuled. Hiljem kaeti lennumasinate kuurid maskeerimiseks okstest katustega. Lennukid pommitasid siis rahusid, Papissaare kaitsepatareid tulistasid lennukeid, nende pomme oli kukkunud ka Vilsandile, kuid need polevat seal lõhkenud. Vilsandi kohal olnud ka lahing Saksa ja Vene lennukite vahel, kuid saare majad kannatada ei saanud.

1917. aasta 29. septembri hommikul tulistati Papissaaret kolmelt Jaagarahu all seisvalt Saksa suurtükilaevalt. Osa laevu tulistas Undva poolsaare tipus ja Vaigul Rannaküla metsas asunud Vene patareisid. Vastu oli tulistanud Abula küla juures metsas asuv patarei. Sakslased said Rannaküla alt ja Teesu lahest kergesti maale, kuid Teesu lahe äärde jäid sakslaste ja venelase hauad.

Saksa lennukid tiirlesid Kihelkonna alevi ja teede kohal, palju põgenevaid venelasi võeti vangi ja pandi ööseks kirikusse kinni. Sakslaste eelvägi ööbis Kuressaarde minnes Viki vallamajas, kapid ja kastid murti lahti, käidi pööningul, võeti, mis kätte saadi. Röövimine käis ka rannataludes, kust võeti kõik, mis ette juhtus. Sead ja lambad lasti püssiga sealsamas maha.

Talumehed suhtusid sakslastesse vaenulikult, nende vägesid oli ainult Kihelkonnal, vallamajas ja mõisates. Ka külades oli paar sakslast, kuid need olid kalavõtjad või tuulikutes jahva-

Jaen Teäre laeva madrused.

Vandiraiujad.indd 132 10.06.2010 10:28:54

tamise üle järelevalvajad. Jahvatamise load anti komandantuurist, lubati jahvatada 1–2 vakka vilja pere kohta, kuid Saksa sõjaväelased lasid ennnast "määrida" – kui neile anti pekki, võidi jahvatada kolm korda rohkem, kui lubatud.

Sakslased kauplesid naiste käest villast lõnga soola ja suhkru vastu.

Vallavolikogu löödi laiali, kuid vallavanem ja kirjutaja jäid algul kohale, ka jäid alles valla kohus ja nõukogu. Kroonu metsades oli sakslastel oma saekaater, saeti laudu ja aeti tõrva. Algul prooviti tõrva ajada toorest puust – tulemuseta, siis kuivast puust ja saadud tõrv saadeti Saksamaale. Tõrvapõletamisel ja ka väeosades olnud palju prantslasi. 1918. aasta oktoobris-novembris hakanud sakslaste arv vähenema, kuni nad lõpuks kadusid Kuressaare poole.

Sakslased pole naistele palju lapsi maha jätnud, ainult üks saksa sõduri poeg jäänud Läägi külasse.

Laevaehitus hoogustus uuesti 1920ndate algul, kui laevu hakkasid ehitama Vilsandilt pärit mehed. Neist tuntuim ja suurim osanik oli **Jaen Teär** (1854–1925). Jaen Teär ja Co ehitas 14 suurt purjekat, välismaalt osteti 6 parklaeva: Cophande, Fortuna, Bröderne, Rock-City, Sagona ja Dora. Sadamas said tööd paljud ehitajad ja meremehed.

Jaen Teär oli kuulus Saaremaa laevaehitaja ja laevade omanik. Tema esimene purjekas oli Ida, üksteise järel valmisid Emma, Poseidon, Prinz Johann, Pauline, Emilie, August, Korentus, Taavet, Maria, Võitja, Lonni, Emilie, Herta.

Laevadest uppus Emilie 1932. aastal, mil aurik Vesuvis sellele täiskäigul otsa sõitis. Jaen Teärele kuulusid mujal ehitatud laevad Rock City ja Cophandel, millel sõitis kaptenina **Enn Uuetoa** ehk Kihnu Jõnn.

Jaen Teär oli saare suurim ettevõtja, ta tuli saarele elama 1864. aastal, oli algul päästejaama aerumees, siis sõitis merd ja töötas tuletornis.

Laeva Maria Filsand ehitasid 1877. aastal Vilsandi mehed **Mihkel Küll** ja **Pavel Matvejev**.

Laevakamba moodustasid Vilsandi mehed **Villem Küll, Mihkel Sigus, Reedik Haus, J. Vanaaus**. Samad mehed ehitasid 1885. aastal kahemastilise Schwalbe.

1889 veeskas **Jaak Haus** Vilsandilt (1862–1935) laeva Anna Maria.

1892. aastal lasid **J. Vanaaus, R. Mender, V. Küll, P. Soon** ehitada purjelaeva Taavet.

Papissaares ehitatud kolmemastilised purjekad läksid maksma 6000–7000 rubla.

Karl Truuväärt ehk **Hiina-Kaarli** kogus meremehena oma kapitali kaugematel meredel seilates ja ehitas Kihelkonnale maja.

Jaak Haus – tuuker ja sadamaehituse asjatundja, ehitas Kihelkonnale maja aastal 1900 ja selle juurde aidad 1901. Majas peeti poodi, kuid Haus seda ei teinud, ta tegeles sadamate süvendustöödega.

Julius-Adolf Teär (1889–1941) – Jaen Teäre poeg, kes lõpetas Riia Kaugsõidu Merekooli kuldmedaliga, jätkas puulaevade ehitamist Papissaares. Alates 1923. aastast oli ta Kuressaare merekooli juhataja. 1928. aastal lasi J. Teär ehitada Papissaares mootorpurjeka Antonie, talle kuulusid laevad Oskar, Jaen Teär, Norden. 1937. aastal valmis 3-mastiline 500-tonnine mootorpurjekas, selle jäädvustas filmilindile Eesti Kultuurkapital.

Julius Teär mõrvati 1941. aastal.

Julius Teär Papissaares laevaehitusel

Karl Teär – Julius Teäre vend, omandas Kuressaare ja Tallinna merekoolis kaugsõidutüürimehe ja kaugsõidukapteni kutse. Ta sõitis kaptenina laevadel Jaen Teär, Oskar, kuni lõpetas alanud sõja tõttu meresõidud. 1941. aastal küüditati ta naine ja lapsed, veidi hiljem vangistasid sakslased ka Karli, kuid mees lasti peagi vabadusse. Karl Teär oli ajutiselt Kuressaare merekooli juhataja ja teenis Omakaitses. Tema kodumajast sai liha vastuvõtupunkt. Suurte psüühiliste ülelamiste tõttu jäi ta vaimuhaigeks, oli ravil Pilgusel ning Seevaldis.

1944. aasta sügisel põgenes Karl Teär koos sugulastega Rootsi ja suri seal põgenikelaagris samal aastal kopsupõletikku.

Laevameister **Peeter Sepa** käe all valmis 1938. aastal kaljas Juhan, mille omanikuks oli laevaühing koosseisus: **J. Teär, K. Teär, E. Teär, G. Liggi, T. Küits, P. Pajuäär, O. Sepp, P. Tammik, J. Jürgenson, K. Noor** jt.

1928. aastal ehitati Papissaares meister **M. Himmisti** juhendamisel mootorpurjekas Kihelkonna.

Vandiraiujad.indd 133 10.06.2010 10:28:58

Selle tellis laevaühing koosseisus **J. Niitsoo, A. Niitsoo, J. Kask, M. Laanemäe.**

M. Himmisti juhtimisel ehitati puulaev, mille pikkus oli 25 meetrit ja kodusadamaks sai Kuressaare, praegu lebab see laev Loksa lähedal mere põhjas. **Jaan Niitsoo** oli selle laeva kapteniks.

II maailmasõja ajal laevaehitustööd Papissaares katkesid. Sakslased tegid seal 1942.–1944. aastal kümmekond puidust kaubaveopraami, mida ei jõutudki kasutada, olid vaid reidil ankrus. Ehitusmeistritena töötasid seal **P. Sepp** ning **M. Himmist.**

Kihelkonna kalmistule on maetud kuulsad laevaehitajad ja meremehed **Jaen Teär, Reedik Tuum, L. Puss, Ado Vammus** jt.

2001. aasta juulis, ülemaailmsete Vilsandi päevade ajal, avati Papissaares laevaehitajatele mälestuskivi. Kivil on tekst: "Siin ehitati aastatel 1881 kuni 1940 saarlaste ettevõttel 36 purjelaeva ja 5 mootorpurjekat rannaelu edendamiseks ja mere iluks.

Mälestustesse jäävad laevandustegelane **Jaen Teär**, tema pojad kaptenid **Julius** ja **Karl Teär** ning laevandusmeistrid **Reedik Tuum, Aadu Sepp** ja tema poeg **Peeter Sepp** ning **Matis Hohensee**. Ühes nendega kümned laevaehitajad Saare, Kihelkonna ja Lümanda randadest ning sajad kohalikud meremehed.

"Navigare nescesse est, vivere non nescesse!" – meresõit on vajalik, elu ei ole hädavajalik."

Papissaare sadamas ehitatud suuremate laevade nimistu:

Julia Alida – 1881, Anton – 1883, Schwalbe – 1885, August – 1886, Estland – 1889, Emma – 1890, David – 1892, Jupiter – 1893, Mathilde – 1893, Poseidon – 1897, Kihelkond – 1898, Kolm venda – 1899, Eiglas – 1900, Korentus – 1900, Pauline – 1901, August – 1903, Prinz Johan – 1904, Võitja – 1913, Emilie – 1920, Pauline – 1921, Lonni– 1922, Herta – 1922, Jaen Teär – 1926.

Mootorpurjekad: Antonie – 1927, Kihelkonna – 1928, Oskar – 1937, Juhan – 1938, lõpetamata jäi Juuni – 1940.

Teised laevaehituskohad

Onni rannas hakati ehitama kolmemastilist purjelaeva 1923. aastal. Laeva ehitusmeistrid olid **Adfeldt** ja **Grenzmann** Kuressaarest, kes andsid hiljem selle töö Tallinna rahameestele üle. Laeva vettelaskmine toimus 1925. aastal, mil purjelaeva nimeks pandi Willy ja kodusadamaks sai Tallinn.

1943. aastal alustati Onni rannas taas laevaehitust, kuid laevaehitajad põgenesid 1944. sügisel välismaale ja töö jäi pooleli.

Onni rannas asutati pärast sõda laevaehituse artell Põhja Täht. Laevameister **Hohensee** juhtimisel ehitati Saksa okupatsiooni ajal pooleli jäänud purjelaev valmis. 1950. aasta sügisel toimus kolmemastilise purjelaeva Lembitu vettelaskmine ja see jäi viimaseks Onni rannas ehitatud purjelaevaks

Teesu rannas oli **Aleksander Lipul** kahemastiline purjelaev Linda. Rahvas kutsus meest Teesu Sonniks. Noorpõlves oli Lipu töötanud kalapüügilaevadel Murmanskis ja Valgel merel, tagasi tulles ostis ta purjelaeva kahasse Kehila küla Kailiste talu peremehe **Jaan Lipuga**. Aleksander Lipp vedas Saaremaa randadest Tallinna paberi- ja küttepuid ning tõi pealinnast Kihelkonna kauplustele kaupa. Tema laevadel sõitsid Kehila küla noormehed, kellest mõned läksid hiljem Vilsandi Teäre laevadele merd sõitma, osa astus merekooli. 1930ndail aastail ei jõudnud Teesu Sonn kaubaveol enam mootorpurjekatega võistelda, selle tõttu tema teenistus vähenes ja mees müüs laeva ning hakkas kaluriks.

Abula rannas ehitati purjelaevu, enamasti ühe- ja kahemastilisi. Nende purjelaevadega vedasid Abula mehed Tallinna küttepuid, propse ja lupja. Hiljem müüdi lubi Wildenbergi nahaparkimise vabrikule.

Kalandus

Ja räästa alla kuivama pandud
on mõned lestad ning tarbepuud.
Pilk ikka siit kaugemale merele kandub,
sest õues ei olegi palju muud.

D. Vaarandi
"Tagamõisa radadel"

Kalapüük on aastasadade jooksul pidevalt edasi arenenud. Ennevanasti püüti kala kitsal rannikumerel, järvedel ja jõgedel. Algelised püügivahendid ei võimaldanud kalastada avamere sügavustes.

Aastatuhandeid püüti talvel kalu nuiaga läbi jää uimastades. Kasutati ka ahinguid, mida oli igas peres mitu. Püüti puuvitstest korvide-kastidega, igasuguste konksudega, kuni algeliste võrkudeni välja. Kui hakati sõitma mootorpaa-

Vandiraiujad.indd 134 10.06.2010 10:28:58

tidel ja kasutama tehiskiust võrke, kasvas saagi kogus tunduvalt. Meri pakkus kalastamisvõimalusi, kuid kaladele ei leitud turgu.

XIX sajandi II poolel, kui liivlased hakkasid Kura rannast kohale purjetama ja saarlastelt kala kokku ostma, olud paranesid. Kalade hind tõusis. Kui enne maksti suure hulga püütavate kalade eest 3 kopikat kaalust, siis liivlased tõstsid hinna 7–10 kopikani kaalust. Kui seati sisse Kuressaare-Riia laevaliin, tõusis lesta kaalu hind 60–70 kopikani. Hindu ja nõudlust soodustas ka Kuressaare mudaravila avamine. Lesta kõrval oli tulutoovam kilupüük Undva rannavetest.

XX sajandi algul ja varemgi oli kalandus rannikukülades, Tagamõisas ja Vilsandil, tähtis majandusharu. Kalu püüti oma ja ümbruskonna inimeste tarbeks, konserveerimiseks ning kaugemale saatmiseks.

Vaigu ranna kalurid täiendasid **Eduard Tamme** eestvõttel oma püügiriistu. Tammel oli kalakonserveerimise- ja suitsutusäri, mis täitis Tallinna suuräride tellimusi ning turustas ka ise oma saadusi Saaremaal ja mandril. Püüti põhiliselt räimi, kilu, lesta, Vilsandil ka ahvenat ja siiga.

1980. aastate algul muretses kolhoos elektrilised kalapüügiseadmed, kolm meest saadeti Haapsallu kursustele nende kasutamist õppima. Kalavarude vähenemisega kasvas vastuseis sellisele püügile ja see lõpetati.

Papissaare kalatööstus

Papissaares alustati kalatöötlemist 1953.–1954. aastal, mil ettevõte kuulus Kingissepa Kalakombinaadile.

Esimestel aastatel töötles kala ligi 30 inimest. Algaastatel soolati Papissaare sadamas vastuvõetud kala tünnidesse-basseinidesse, hiljem hakati seda külmutama ja suitsutama.

1967. aastal alustati plekktoosides vürtsi-soolakilu tootmist. Hiljem võttis kalatöötlemise üle Kommunismi kolhoos. Tööle pandi kalatsehh, külmhoone, remondibaas kalalaevadele. Papissaares asus ka kolhoosi puidutsehh.

1982 sai kolhoosist Saare Kaluri osakond, mis muutus hiljem iseseisvaks üksuseks.

1991. aastal moodustati Papissaare AS, mis hiljem muudeti Papissaare OÜ-ks.

2006. aastal toodeti Papisaares umbes 100 000 toosi Tallinna vürtsikilu. Toodang turustati Eestis, kuna kalaturg oli väike, toodeti ka vähe.

Kalade varrastamine Papissaare suitsumajas.

Papissaare kalatöölised Asta Heinmets (Jõelaid) ja Leie Aak.

Papissaare kalatööstus tänapäeval.

2008. aastal tekkis vajadus otsustada, mida sadamaga edasi teha, et tagada selle toimimine ja areng. Kala püüti vaid ühe paadiga, püügiveed Kihelkonna ja Kuusnõmme lahes enam kala ei anna. Seevastu 1990ndate aastate algul toodi merest aasta jooksul välja ligi 60 tonni ahvenat ja üle 10 tonni särge.

Merel käis ligi 30 kutselist kalurit, 4 noodapaatkonda, lisaks võrgupaadid. Kala külmutati ning soolati.

Vandiraiujad.indd 135 10.06.2010 10:29:11

Papissaare kalatööstusel hoiab hinge sees **Jaan Köster**, kes ostab Veere sadamas traalimeestelt kokku kilu ja räime. Augustis-septembris liigub meres veidi siirdesiiga ja see veel tõmbab kalamehi merele. Jaan Kösteril on plaan kohendada sadamakail seisev vana pumbamaja väikeseks muuseumiks.

Sadama põhiülesandeks on jäänud laevaühenduse tagamine Vilsandi saarega ja turistide teenindamine.

Veere kalatööstus

Sadama rajamise ajal ehitati Veerele ka elumaju ja ühiselamu kalatöötlejatele. Kalatööstuse ehitamisel lõi esimese vaia maasse **August Saarestik**. Kalu töötlesid naised, neli meest olid abitöölisteks. Veere sadama kalatööstus oli Saare Kaluri kolhoosi alustugi.

Läti, Leedu ja Venemaa kalalaevad andsid oma kala Veerele ära ja Venemaa turg neelas siinses kalatsehhis valmistatud toodangu. Noori töötas seal palju, paar korda nädalas näidati filme, pärast tantsiti. Kalatöötlemise lõppedes pole hoonele enam kasutamist leitud.

Pidula

Pidulas Teesu rannas tegeldi XX sajandi esikümnendil kalapüügiga ainult oma tarbeks. Rannas olid kalapüüniste majad, paadilauter paatidega. Ühiselt oli ehitatud rannamaja, kus merelt tulnuil oli võimalik keeta kuuma teed ja kuivatada riideid. Suvel püüti lesta, sügisel siiga. Käidi ka räime- ja kilupüügil.

Vanasti olevat Teesu rannas palju angerjat liikunud. Kord olnud väike poiss tunnistajaks, kui isa tuli angerjakotiga koju ja ema protesteeris: "Mis sa nendest viudest koju vead, kes neid sööb, kes neid tahab." Isa jäänud pärast neid sõnu väga kurvaks.

Vaigu

Vaiguranna kalurid asutasid vabariigi algaastatel Kalameeste Tarvitajate Ühingu. **Eduard Tammel** oli Vaigul väike kalatööstus, kus valmistati kalakonserve ja suitsutati kala.

Suvekuudel oli sealt regulaarne laevaühendus Tallinnaga. Kord nädalas tõi aurulaev

Vaigu kalatööstuse juhataja Eduard Tamm abikaasa Aliide ja tütardega.

Vaigu kalatöötlejad.

Vandiraiujad.indd 136 10.06.2010 10:29:18

Vaigu rand. Kaluritele tulid appi kalatöötlejad.

Ingmar Vaigule kohalike kaupluste jaoks kaupa ja võttis peale kalatooteid ning saadetisi Tallinna toimetamiseks.

See laev võttis ka reisijaid peale, hiljem sõitis Tallinna-Vaigu vahet reisilaev Vilsandi.

Kalapüügikohad ja kalaäri

1930ndail aastail võeti angerjapüügil kasutusele suured püünised, nendega käisid Eeriksaare kalurid ning Muhu mehed **Vaigul** ja **Kesknõmmel** rändpüügil. Kohalikel kaluritel selliseid püüniseid veel ei olnud. Igal külal oli kalapüügikohaks läheduses olev rand, kus asusid rannamajad, võrguaed ja paadid. Undva, Neeme ja Tohku mehed kalastasid **Türdu rannas**. Lesta püüti 20 km kaugusel madalikel, seda püügikohta kutsuti "uueks mereks". Undva küla kalurid käisid kalapüügil ka **Pendi rannas**. Kuralase ja Metsa küla meestel oli **Harilaiu** lähedal jõesuudme lähedal paadisadam. Kõruse küla kalurid püüdsid oma rannas, **Veere rannas** püüdsid Tammese küla mehed.

Üks näide Tammese kalaringist, mida meenutas **Elviine Koor** Tohku külast:

"Kui kalurid olid merelt tulnud, laaditi päeval jaheda ilmaga kalakoorem Kesknõmmelt vankrile ja hommikuks jõuti Kuressaare turule. Kui koorem müüdud, sõideti Lümanda valda Haavassoosse, võeti sealt heinakoorem vankrile ja õhtuks jõuti koju. Hommikul algas ring otsast peale."

Rannaküla meeste püügipiirkond oli **Siimu, Paltse, Vaigu**. Vaigu rand oli tuntud räime- ja kilupüügi piirkond, kuid sealt käidi ka Tagalahes lestapüüügil. Vaigul püüdsid sügiseti kilu ka rannakalurid Läänemaalt. Mõni Läänemaa noormees leidis endale Vaigult ka elukaaslase. Vaigu rannas käisid kalavastalised ka kaugematest küladest. Kaluritele oli väga meelepärane, kui mõnel kalavastalisel oli vankril ka õlleankur. **Kehila** küla kalurid käisid suvel **Teesu rannas** lestapüügil ja sügisel püüti äärenoodaga **Kesknõmmel** räime ja kilu.

Kalapüügiga tegelesid mehed, naiste hooleks jäid põllutööd ja kodused toimetused. Rannaäärselt kehvalt ja kiviselt pinnalt saadi saaki vaid ränkraske tööga. Mõnikord käisid naised Pidula ümbruses, Kihelkonnal ja Kärlal hobuvankritega kalu müümas. Kala vahetati viljaga, taks oli täis täie vastu. Kuna Tagamõisa randades katuseroogu ei kasvanud, siis käidi kala roo vastu vahetamas isegi Tornimäe kandis.

Põua-aastail käisid naised hobuvankritega isegi 90 kilomeetri kaugusel Pöidel kala vilja vastu vahetamas. Kala võeti Kiirassaarest peale, lisaks külameestelt toop puskarit ka ja sõit läkski lahti. Kui viljakoormad Pöidelt koju jõudsid, oli näljamure selleks korraks murtud.

1944. aastal võeti kohalikud kalasadamad Nõukogude piirivalve valve alla ja rannas keelati kalavastalistele kalamüük ära. Rahva seas levis 1941. aastal ütlus: "Ja siis tuli se junipööre – oi, kui häste pööras, aga natike palju pööras – enne meri riigi ja kala meie, aga nüüd on meri meie, kuid kala riigi!"

Abula külast tegelesid kalapüügiga enamasti vabadikumehed, kuid ka talumehed püüdsid seda oma perele toiduks. Kalapüügil käidi Varese rannas Tagalalahes. Seal olid kaluritel väikesed kalamajad[63] püüniste hoidmiseks, vabuaed ja paadilautrid.

Kalakasvatus

Kalameeste päeval, 28. jaanuaril 1934, võeti Kihelkonnal vastu otsus ehitada Pidulasse kalamarja haudemaja, mis ka samal sügisel valmis ehitati. Palju aastaid rikastas see haudejaam Saaremaa ümbruse merelahti siia- ja mereforelli maimudega. Seda tööd juhtis kaua **Areetmi Väärtnõu**.

[63] **Kalamaja** – ajutine kalurielamu kalapüügipiirkonnas. Eestis püstitati neid rannaasustustesse juba XIV–XV sajandil. XX sajandil ehitati kalamaju kodulähedastesse randadesse. Need olid kerged madalate seinte ja õlg- või rookatustega hooned, kus sai halva ilma puhul varjus olla ja isegi ööbida. Kaugematel randadel ehitati ühe või mitme paatkonna kaluritele tugevamad majad, milles oli kaks ruumi: esik püüniste ja muud varustuse jaoks ning eluruum.

Vandiraiujad.indd 137 10.06.2010 10:29:20

Tagalalahte suubuva Pidula oja vasakule kaldale Vanaveski juurde rajas Saaremaa Kalanduse Ühing 1935. aastal meresiia kasvanduse. Inkubeeriti ka mereforelli marja, algusaastatel lasti Karujärve ka rääbisevastseid.

1938. aastal viidi haudemaja põllumajanduse ministeeriumi alla, pärast sõda kuulus see mitmete ametkondade valdusalasse.

1962.–1973. aastal haldas seda Saaremaa Metsamajand, ehitati 5,1 ha kasvutiike, inkubeeriti meresiia, -forelli ja haugi marja, paistiikidesse toodi karpkalu.

Hiljem läks Pidula kalakasvandus Kingissepa Kalakombinaadi kätte ja 1976. aastal Saare Kalurile.

1992. aastal võttis AS Baltic Sea Food Saare Kaluri kolm kalakasvandust rendile, kuid firma pankrotistus 1996. aastal.

1997. moodustati Saare Kaluri tütarettevõte OÜ Saare Kalakasvatus, mis varsti likvideeriti.

2000. aastast rendib OÜ Carlepol Pidula veskitiiki ja betoonbasseine, tegeledes kalandusturismiga. Haudejaama koos kolme kasvutiigiga haldab MTÜ Pidula.

OÜ Carepol juhatuse liikme **Aare Lehtsi** sõnul kala kohapeal ei kasvatata. Kilosed kalad tuuakse sissse Lääne-Virumaa kalakasvandustest. Turiste käib suvel nädalalõppudel palju.

Kala püütakse tavaõngega sillalt, spinninguga või lendõngega. Külalised saavad sõita paadiga või vesiratastega tiigi saartele ja ööbida selle ääres asuvates majakestes.

Tuletornid

Kihelkonna ümbrusesse on ehitatud kolm tuletorni: Kiipsaare, Abaja ehk Oju, Vilsandi. Majakatuli asus ka Kihelkonna kiriku tornis.

Abaja-Oju tuletorni vajati sissesõidul Jaagarahu ja Papissaare sadamasse. Esimene ajutine tuletorn ehitati puust, Jaagarahu sadama ehitusega seoses valmis Abaja metallist torn, mille vundament on praegugi näha. Praegune valubetoonist tuletorn hakkas laevadele tuld näitama 1954. aastal.

Tuletornid pidid esialgselt olema meresõidu navigeerimisel abiks kaubalaevadele, kuid sõjalaevade tulekuga omandasid majakad ka sõjalise eesmärgi. Edaspidi lähtuti uute majakate asukoha määramisel vajadusest kasutada neid dessandi puhul.

Majakad viidi sõjalisse alluvusse, nende personal koosnes sõjaväelastest või isikutest, kes pidid olema lepinguliselt sõjaväe palgal. Töötajatele oli määratud tasuta toit, riie ja elekter. Nad kuulusid Balti Laevastiku Hüdrograafiateenistuse meremärgistuse ja hoolduse osakonda.

Eelmise sajandi 80ndatel paigutati Saaremaa ümbrusesse majakate elektritoiteallikateks 11 reaktorit. Pärast NL lagunemist korjati need kokku ja 1992. aastal viidi ära. Reaktor oli meetrikõrgune ja -laiune metallkast. Majakavahi sõnade kohaselt olnud seade isegi külmal talvel soe ja selle peal oleval madratsil oli hea end soojendada.

Kasutati kahte tulelaeva – Sarõtsev ja Nekmangrund –, mis näitasid merelolijatele tuld Vilsandi-lähedastest madalikest möödumiseks.

Tuletorni lähedale pandi ankrusse tulelaevad Kroonprintsess Maria ja Kroonprints Aleksander.

1904. ehitati Tallinnas ujuvmajakas Vultšur, mis pandi Laiamadalale ja nimetati ümber Admiral Sarõtševiks.

Enne tulelaevu hoiatas laevu hoiatusluup.

Uus tuletorn Harilaidus

Lääne-Saaremaa tuletornid vaatas üle komisjon eesotsas riigikontrolli esindajaga. Jõuti otsusele, et Undva tuletorn on kõdunenud, ehitatud sõja ajal sõjaliste nõuete kohaselt ning üldisele laevasõidu nõuetele mittevastavale kohale. Selle asemele tuleb ehitada järgmisel aastal (1933) uus tuletorn Harilaidu Kiipsaare nukile. Uue tuletorni koht määrati kindlaks, see tuleb 30 meetrit kõrge, läbimõõduga 2,5 meetrit.

Meie Maa 129/12.11.1932

Komisjon merel surmasuus. Õnneliku lõpuga mereõnnetus Vilsandi juures

Teatavasti toimus Harilaidu Kiipsaare nukki ehitatud uue betoonist tuletorni vastuvõtmine käesoleva kuu esimestel päevadel. Selleks olid Tallinnast kohale sõitnud tuletornide ja navigatsiooniosakonna inspektor kapten Saarnak, veeteede valitsuse insener Paskutski ja töö ettevõtja arhitekt Aronet.

Peale tuletorni vastuvõtmist sõideti 2. okt. Sekstandil Jaagarahule. Sealt asus komisjon ühes Vilsandi tuletorni ülemaga A. Thomiga ja mõne madrusega mootorpaati, et sõita Vilsandi saarele sealset päästejaama ja päästepaadi remonttöid vaatama. Kokku

Vandiraiujad.indd 138 10.06.2010 10:29:21

Vilsandi tuletorn ja päästejaam.

oli paadis 7 inimest. Puhus vali tuul ja merel oli lainetus suur.

Kui mootorpaat oli jõudnud Vesiloo saare kohale, lakkas paadi mootor äkki töötamast. Oli juba õhtu ja ilm võrdlemisi pime. Seisukord oli seda hädaohtlikum, et tuul kandis paadi madaliku poole, kus varitses tõsine hädaoht. Paat oli juba päris madaliku lähedal ja paadis olijatel tuli läbi elada surmahirmu momendid. Õnneks saadi viimasel silmapilgul mootor jälle tööle ja eemalduti kardetavast madalikust.

Kuna sõit Vilsandisse osutus võimatuks, võeti kurss tagasi Jaaagarahu sadamasse, kus ootas aurik Sekstant. Komisjon sõitis aurikul Tallinna tagasi.

Meie Maa 115/7.10.1933

Harilaiu tuletorn valmis. Vastuvõtmine täna

Harilaiu Kiipsaare nukki ehitatud uus betoonist tuletorn on nüüd lõplikult valmis ja võetakse täna Tallinnast kohale sõitnud komisjoni poolt vastu. Uus tuletorn on alt kaheksakandiline, pealt ümmargune. Värvitud on see järgmiselt: kolm musta ja kolm valget joont ja sarnaneb seega Osmussaare tuletornile. Uus tuletorn läks maksma 6000 krooni.

Meie Maa 113/3.10.1933

1806–1809 ehitati **Vilsandile** kivist tuletorn, maast 37, merest 40 meetrit kõrgem, veidi eemale ehitati 25 meetri kõrgune torn. 1810. aastal alustati veel ühe kivitorni ehitamist, see ehitus varises aga kokku ja mattis enda alla 12 töölist. Puust torn lagunes 1840 ning esimene kivitorn ehitati paar meetrit kõrgem.

Tuletornist suunati õlilampidest tulev valgusvoog merele nõgusate lihvitud vaskpeeglitega.

1817 pani tule plinkima ringlev peegel. Peegel hakkas ringlema rippuvate raskuste ja kellamehhanismi abil. Tööle võetud kroonuteenistujad väntasid neid raskusi iga paari tunni tagant üles. Seal töötasid tuletorni ülevaataja ja 5–8 tuletorniteenrit, torni lähedusse Venekülla ehitati nende majutamiseks eluruumid ja abihooned.

Lisaks tuletorni töötajatele elasid Vilsandil veel piirivalvurid ehk tol ajal randrüütlid. Nende tähelepanu all oli salakaubandus, mis ränkadest trahvidest hoolimata ikkagi õitses. Soola sisseveo tolli tõsteti 4 korda.

1859. aastal ehitati tuletorni lähedale päästepaadikuur slipiga, mida mööda sai viie aerupaariga päästepaati vette lasta. Lähedalolevasse hoonesse tehti haigetuba kahe voodi ja esmaabikapiga. Päästepaadi meeskonnas olid ainult Vilsandi mehed, selle vanemaks oli **Jaen Teär**. Aastail 1860–1870 päästeti laevadelt surmaohust 38 inimest.

1860 ehitati torn 4,3 meetrit kõrgemaks ja pandi üles Fresneli klaasprismadega valgusti.

1870 uuendati torni trepp ja laternaruum, sellesse paigutati Inglismaal tehtud valgusti. Samal aastal läks saare lähedal põhja inglise laev Admiral, selle laadungiks olnud petrooleumivaadid heideti Vilsandi randa.

Tuletornis hakati petrooleumi põletama ja saare elanikud süütasid peerutule asemel lambid. 1918. aastast töötas tuletorn atsetüleengaasiga, 1972. aastast alates elektriga.

1874. aastal tuli Vilsandi tuletorni ülemaks **Mihhail Sidorov**. Kui tema lastetu naine suri, otsis mees majja uut naishinge.

Jaen Teär Vilsandist soovitas saarele tuua Kihelkonna kaupmehe August Thomi juures töötava õe **Marie Thomi**, kes kasvatas vallaspoega **Arturit** ja tütart **Aleksandriat**. Lühinägelik Marie oli Sidorovist 20 aastat noorem. 1896. aastal Mihhail Sidorov ja Marie Thom abiellusid. 1897 sündis Arturile ja Aleksandriale poolõde **Maria Sidorova** (hiljem Randkivi).

1906. aastal naasis õpingutelt Vilsandile raudteekontrolöri kutse omandanud **Artur Toom**, kuna võõrasisa oli jäänud parandamatult haigeks. Toom sai pärast Sidorovi surma tuletorni ülemaks.

1914. aasta suvel algas sõda ja tuli korraldus peatada plinkivast majakast valgus. Tuuled kandsid Vilsandi rannikule suure lõhkejõuga

Vandiraiujad.indd 139 10.06.2010 10:29:23

meremiine. Arthur Toom koos tuletorni ja päästejaama meeskonna liikmetega hakkas miine merel kahjutuks tegema, pannes lõhkeaine süütenööriga miini külge ja lõhates selle vees.

1916. aastal abiellus Arthur Toom **Alviine Pauliine Soonega** Vilsandilt. Naine sünnitas talle 1918. ja 1919. aastal tütred **Maimu Alvine** ja **Martha Marie**, kes aga jäid peagi ema surma tõttu 1922. aastal orbudeks. Samal aastal tuli Vilsandile kooliõpetajaks **Alma Õispuu**, kellega 1923. aastal Arthur Toom teist korda abiellus. 1936. aastal sündis peresse veel üks tütar – **Vaike Mai**.

13. juulil 1921 külastas Vilsandi tuletorni, päästejaama ja linnukaiteseala Eesti riigivanem **Konstantin Päts.**

1925. aastal olid tuletorni juures järgmised ehitised: ülevaataja elumaja, teenijate elumaja ehk kasarm, petrooleumiait, kelder, saun, ait, loomalaut, puukuur, kaev ja mast tuule kiiruse ning suuna mõõtmiseks.

1930. aastal allutati tuletornid Eesti merejõududele, teenistusse tulid ajateenijad-mereväelased ja teenistus sai mereside postiks.

Tuletorni sidevahendiks oli algul telegraafiaparaat, hiljem rajati telefoniühendus. Juhul, kui telefon ei töötanud, tõi virgats häiresõnumi Vilsandile mootorpaadiga. Posti vedas kaks korda nädalas Kihelkonnalt Vilsandile Kusta Uusi poeg **Aleksander Uus**.

1936. aastal töötas tuletornis **Peter Grigorjev**, kes pärines tuletornides töötanud meeste perest.

1938. aastal sai Vilsandi tuletorn oma kasutusse mootorpaadi.

1939. aasta septembris sai Punaarmee õiguse Eestisse baase rajada. Venelased tahtsid Papissaare kalasadamasse, kus kunagi asusid nende üksused, tagasi tulla. Sama aasta oktoobris oku-

Oju-Abaja vana metalltuletorni alus.

Oju-Abaja majakas.

peerisid nad lennuangaarid ning sadama, takistades laevade-paatide liikumist ja kalapüüdmist. Selline asjade kulg andis surmahoobi Saaremaa laevaehitusele ja tekitas suurt majanduslikku kahju.

1939. aasta oktoobris võtsid venelastest mereväelased üle Vilsandi tuletorni ja meeskond asutas end Turistide Kodusse. Linnumuuseum pakiti kastidesse, mereside post likvideeriti, 1940. sügisel sunniti Artur Toom perega saarelt lahkuma. 11. juunil 1941. aastal Toom vahistati ja 16. mail 1942 mõisteti surma, kuid ta oli selleks ajaks Molotovi oblasti vangilaagris juba surnud.

1957. aastal töötasid tuletornis mujalt tulnud vabapalgalised, enamuses vene rahvusest inimesed. Elektriliin jõudis saarele 1974. aastal, varem saadi tuletorni valgustamiseks voolu akupatareidelt, mida laeti diiselgeneraatoritest. 1958 tuli Vilsandi tuletorni tööle **Arno Luup**, kes töötas seal 1961. aastani.

Tuletorni meeskonna ülemused olid Kingissepa (praegune Kuressaare) linnas ja käisid mõnikord tuletorni inspekteerimas. Tuletorni töötajatele anti mereväe laost peale palga veel kindla summa eest toiduaineid. Suhtlemine toimus vene keeles.

Vandiraiujad.indd 140 10.06.2010 10:29:30

Kiipsaare majaka tipp.

Tuletorni töötajad pidid täitma žurnaali, kuhu tuli kirjutada valguse sisse- ja väljalülitamise aeg, kuupäev, vahikorra ülevõtmise aeg ja nimed jne.

Automatiseeritud tuletorni teenindab tänapäeval ainult üks inimene. Vilsandi on Saaremaa vanim säilinud tuletorn.

1995. aastal avati tuletornil mälestusmärk Artur Toomile.

Filsandi paak (Teksti stiil aastast 1928.)

Et laevadele hädaohtlikku Filsandi vähemohtlikuks muuta, asutud teise tuletorni ehitusele, mis asus umbes 100 sülda vanast, s.o praegusest tuletornist põhja pool. Paagi-meremärgi ehitus olnud peaaegu valmis, tehti sisetöid, kui torn hakanud ehitusvigade tõttu pragunema ja varisema.

Et pragunemisele piiri panna, taheti tornile vitsad ümber panna. Kuid oli juba hilja. Torn varisenud kokku, mattes enda alla 17 inimest, 12 inimese luud kaevatud välja, 5 luud jäänud leidmata.

See oli juhtunud umbes 1842. Sellest sündmusest jutustanud kellegi ema, kes oli sündinud 1830 ning loomakarjas olles näinud Filsandi II tuletorni kokkuvarisemist pealt. Tol korral olid paagi ehitustöölised kutsutud tund aega varem lõunat sööma, kuna oli silmanähtavalt märgata paagi lagunemist, mida aga ei tahetud töölistele öelda. Mõned töölised polevat kohe alla tulnud, vaid jäänud veel üles paaki, teine osa hakkas kohe alla tulema.

Enne kui allatulejad maha jõudsid, langes terve ehitus kokku ja allatulevad töölised said surma. Kes aga jäid paagi pea otsa, langenud ühes peaga alla ja jäänud ellu, mõned ainult saanud vigastada ja tohter nõelunud neid.

Undva tulepaak ehitati 1925. aastal sealse neeme tippu, tänaseks seda enam ei ole.

Abaja lahe kaldale ehitati betoonist liitsihi majakas[64], varasem oli metallist, selle alus on veel alles. Tekst tornil annab teada, et majakas võeti kasutusele 11. XII 1954. Abaja ehk Oju majakas oli abiks Papissaare ja Jaagarahu sadamasse sõitmiseks.

Kiipsaare tuletorn on merelainetuse tõttu viltu vajunud, seda majakana enam ei kasutata.

Jaagarahu sadama sillal oli laevadele märgutuli.

Vilsandi ilmajaam

Vilsandi tuletorni juures on sajandeid ilmavaatlusi tehtud. Vanim ilmavaatlusraamat on säilinud aastaist 1865–1870. Mõõdeti õhurõhku, temperatuuri, tuule suunda ja kiirust, tehti märkusi ilmastikunähtuste kohta. Alates 1866. aastast mõõdeti merevee kõrgust.

Teistel andmetel alustati komplekssеid ilmavaatlusi saarel 1883. aastal kell 7.13.21. Saarel on läbi aastate olnud päikselisi päevi väga palju, põhiline tuule suund edelast – 59° 40´.

1874 tuli tuletorni tööle **Mihhail Sidorov**.

1920–1940 on vaatlejaks olnud **Artur Toom**.

1941. aastal nimetati ilmavaatluse koht ilmajaamaks, sellel töökohal vaheldusid venelased ja eestlased.

Ilmavaatlusi tegi Kihelkonnal köstrimaja õuel regulaarselt ka **Ado Knaps**. Maja õues oli lehtrikujuline post ja iga päev tuli mehel redeliga üles ronida, et seal mensuurist sademeid mõõta. Kõik andmed kirjutas ta päevaraamatusse ja saatis regulaarselt Tartu ilmajaama. Kui aastail 1942–1944 oli Ado Knapsi tervis juba kehv, tegi seda tema pojapoeg **Udo**.

Vandiraiujad ja salakaubavedamine

Vana rannaõiguse alusel kuulus kõik merest kaldale heidetud kraam leidjale. Ka randa jooksnud ja maha jäetud vara võis leidja endale võtta. Sellist muistset tava järgides tegeldi pahatihti otsese rannarööviga, mõnikord randa jooksnud laeva meeskond isegi tapeti.

1697. aastal kehtestas Rootsi kuningas Karl XII laevade karilemeelitamise ja riisumise eest

[64] Liitsihi majakas – telje sihi tähistamiseks paarikaupa ehitatud majakad.

Vandiraiujad.indd 141 10.06.2010 10:29:31

karmid karistused hukkamiseni välja. Randlastel oli õigus võtta vaid see vara, mis laeva kergitamiseks üle parda oli heidetud. Randajooksnud laeva ruttasid rannaelanikud päästma, kusjuures määrav oli ka majanduslik huvi. Nii jõudsid Saaremaa randadesse ja sealt ka randlaste kodudesse suured varandused.

"Vandiraiumiseks" nimetati õnnetusse sattunud laevade rüüstamist. See sissetulek oli juhuslik, kuid andis suuri tulusid. 1809. aastal sattus suurte sügistormide aegu Kihelkonna kariderohkele rannale laevu Vilsandile ehitatud tuletornist hoolimata. Kurjad keeled räägivad, et õnnetustele aidati eksituledega kaasagi. Laevade rüüstamine ja varanduse omastamine oli seadusega kõvasti keelatud, kuid sellest ei hoolitud.

Vilsandi ümbrus on iidsetest aegadest tuntud kui üks Läänemere hädaohtlikumaid. Seal on laevu alati hukkunud. Lõuna poolt saabunud ja Soome lahte suunduvad laevad ei soovinud teha suurt ringi ja püüdsid seilata võimalikult Eesti saarte lähedal. Vilsandist lääne pool on aga kaugeleulatuvad veelaused madalikud ja karid. Selle piirkonna läbimine nõudis laevnikelt suurt ettevaatust ja sõiduoskust. Laevajuhtide hirmuks olid kevadised ning sügisesed udud, talvised lumetormid ja vahelduva kiirusega merehoovus. Nende ohtude tagajärjel hukkus Vilsandi lähistel madalikel laevu sageli. Laevade navigatsiooniseadmete täienemisel muutusid õnnetused harvemaks.

Tuukrid kõnelevad, et Vilsandi lähistel on merepõhjas laevad risti-rästi üksteise peal (tuukrite huumor). Kui mingi laev oli karile jooksnud, püüti seda parandada ja sügavasse vette tagasi saada. Randunud laevale püüdsid kõik "päästjad" esimesena jõuda, et kapteniga päästeleping sõlmida. Päästetöödele asudes võeti laeval kõigepealt mastid maha, sest raskete mastide tõttu võis laev lainetest kantuna vastu merepõhja tagudes end vigastada. Tegelikult tehti seda selleks, et laev ei pääseks päästjate käest minema. Harilikult oli nii, et Vilsandi juures madalikule jooksnud laev jäigi sinna, hoolimata mastide mahavõtmisest või allesjätmisest.

Karilejooksnud ja uppunud laevade varanduste kuulsaimad päästjad olid Vilsandi lähedal Loonalaiul elanud 1837. aastal sündinud **Peeter All**, kelle järeltulijad lahkusid Loonalaiult 1960. aastal, samuti kunagine Vilsandi päästejaama ülem **Jaen Teär**, Tagamõisa mõisarentnik **Theodor von Buxhoeveden** (1836–1894) ja Kuressaare kaupmees **Hugo Grubener.** Viimane pidas hobuse tallis alati sõiduvalmis, et laevade randumisel tuhatnelja õnnetuskohale kihutada.

Theodor Buxhoeveden maeti Kihelkonna surnuaiale jalad mere poole, et ta võiks alati minna, kui laevad "randuvad".

Peeter All ostis XIX sajandi 60–70-ndail aastail tuukripaadi, et "päästa" varandusi. Mees arendas tuukriteenistust ja ostis endale laevu, teenides nendega väga hästi.

Jaen Teär ehitas, ostis ja müüs laevu, olles osanik enam kui kahekümnes laevas. See Vilsandi kuningas puhkab samuti Kihelkonna surnuaial.

Saarlased harrastasid Kihelkonna kandis rannaröövi, mille aluseks oli iidne mereõigus, sealset rahvast kutsutakse veel praegugi mõnikord vandiraiujateks – selles nimes elustub minevik. Veel tänapäevalgi meenutavad purjelaevade aegu taluaitade seintele kinnitatud purjekate nimesildid, köieplokid, mastikammitsad jne.

Salakaubavedamine andis lisatulu raha hankimisel. Tihedaimad olid kaubasõidud Ojamaale. Selle saare rahvaga suheldi tihedalt Krimmi sõja ajal, mil kihelkondlased käisid oma paatidega Visbyst soola toomas. Risk oli suur, sest Läänemere rannikut valvas Inglise laevastik ning nende üks ankrukoht oli Tagalahes. Mitu korda langesid Ojamaalt kaubareisilt tulnud mehed inglaste kätte ja kaotasid laadungi ning paadid.

Inglased käinud ka rannas ja võtnud elanike käest toiduaineid, kuid olid nende eest ka maksnud, enamikus küll konfiskeeritud soolaga. Nad olid hävitanud ning ära viinud saarlaste ja kohalike mõisnike kaljaseid – uiske.

Soolavedajate vempudest: see oli siis, kui soola peal oli kõrge tollimaks, sool oli sama harilik salakaup kui piiritus

Pajumõisas oli randvahiks oma nurga mees, nimega Ants. Kord sai Ants kodukandis salakaubavedaja kätte. Mehe vankril oli paar hobuseid ees, soolakotid koormaks peal. Antsust räägiti küll, et ta oli kõige hullem, keda ei saa petta ega tüssata, kuid sel korral koormat linna viies kukkus Antski sisse. Randvere kõrtsi juures tuli vastu tuttav mees ja kutsus Antsu, kes ühes soolavedajaga istus koormal, kõrtsi ja lubas talle viina osta.

Vandiraiujad.indd 142 10.06.2010 10:29:31

Kõrtsist veidi eemal seisis Mustjala mees lubjakoormaga. Kiiresti vahetati hobused vankrite ees, soolakoorem tõmmati kõrtsi hoovi. Lubjakoorem, soolavedaja hobused ees, jäeti kõrtsi ette seisma. Varsti tuligi Ants, istus koormale ja sõit läks edasi linna poole.

Tolliaidas ootas randvahti üllatus – ta polnud tabanud mitte soolakoorma, vaid lubjakoorma!

Samale randvahile mängiti teinegi kord vingerpuss. Keegi Koovi küla mees tuli Riissa alt, kuhu oli tulnud laadung soola, kahehobusevankriga.

Pajumõisa all olid randvahid vastas. Soolavedajal olid niivõrd head hobused, et ta kihutas randvahtidest mööda. Need ei jõudnud oma hobustega järele ja peremees jõudis oma soolakoorma enne randvahtide pärale tulekut peita kodu lähedale metsa.

Kord peeti külas ühes peres jootusid. Joobunud peaga tuli meestel tuju, lähme toome õige Rootsist laadungi soola.

Suurem kalapaat lükati merre ja sõit algas. Oli kibe heinalõpetamise aeg ja rukis iga päev valmimas, kuid mehed jäid ära enam kui nädalaks. Viimaks tõid nad ühel öösel soolalaadungi maale ja peitsid selle mere äärde metsa.

Randvahtidel oli ammu teada, mis reisil mehed olid ja nad valvasid hoolsalt mereranda. See kõik ei aidanud, sest rukkipõllud olid just mere ääres ja iga kord, kui rannavahti polnud nägemas, toodi peidupaigast kott soola ja peideti see rukkikoormasse. Nii viidigi terve laadung koju.

Kuulsast Tõnne Jürist räägitakse nii mitutki salakaubavedamise lugu.

Kord oli Jüri jälle toonud paaditäie soola. Parajasti, kui Jüri läks, üks kott seljas, teine kaenlas, maale viimaseid soolakotte viima, jõudsid pärale randvahid.

Randvahid lasid püssi, aga ei tabanud Jürit, kes edasi rühkis. Ta teadis, et randvahtide hing oli tema peale kangesti täis ja need tahtsid teda kohe "külmaks" teha ning lasid sellepärast ikka selga. Seljas oli Jüril soolakott, millest kuul läbi ei läinud. Jüri leidnudki pärast soolakotti sisse lastud kuuliaugu ja vandunud kõvasti randvahte, kes rikkunud ta kallist varandust.

Meie Maa 118/22.10.1931

Salakaubitsemine jätkus ka hiljem, kuid Ojamaale lisaks purjetati nüüd ka Põhja-Saksa linnadesse, kus äritseti odava piiritusega.

Pärast I maailmasõda hakati elanikele vallavalitsusest antud tšekkide vastu viina müüma. Riik müüs kasusaamise eesmärgil viina ja andis osa sellest müügiks ka vallavalitsusele. Riigiviina oli vähe, see oli kallis. Tekkis turg puskariajamiseks ja salapiirituse turustamiseks.

Puskariajamise eest trahviti rängalt kuni varanduse konfiskeerimiseni välja. Võidi veel määrata 3-kuune vangistus ja rahatrahv 30 000 margani. Aga joomahaiged ja kasuahned tegelesid sellega siiski.

Suurimad salapiirituse vedajad ja levitajad olid sakslased, kes olevat seda ajanud inimeste fekaalidest. Seda osteti, kiruti, kuid joodi, sest see oli odav.

Vanad saarlased käisid juba tsaariajal Meemelist, Danzigist ja Königsbergist Saksamaa piiritust toomas, sealt saadi seda hiljemgi, kuid paremini organiseeritult.

Rahvusvahelise seaduse järgi võisid neutraalvetes igasugused veesõidukid ükskõik millise koormaga, ükskõik mida teha, kas sõita või seista. Nii seisid neutraalvetes emalaevad piirituselastiga ja ootasid maalt kundesid. Piirituslaevu oli 1928. aasta lõpul meres nii palju, et jõulu esimesel pühal Soome lahel möllavas lumetormis Atina Shalkisele otsa sõitis ning Shalkis põhja läks. (Meie Maa nr 2/05.01.1929.)

Piiritus pakiti ja viidi merele kinnitinutatud plekknõudes à 10 liitrit, hinnaga 4,5 krooni pleku. Rannameeste ülesandeks oli see piirivalve eest salaja maale tuua.

Maal maksis pleku 20 krooni. Teenistus oli tubli, kuid risk ränk. Piiritusevedajad sõitsid (mootor)paadiga piirituselaeva juurde, võtsid laadungina 50–200 plekut peale ja püüdsid pimeduskatte all salaja randa jõuda. Piirivalvepunktid olid Triigis, Orissaares ja Pangal. Palju neid polnud, kuid sissekukkumisvõimalus oli olemas.

Piiritusevedajad võtsid saagile minnes parajad kotid liivaga kaasa: 2 plekut pandi kotti ja liiva ka, et kott piiritusega põhjas seisaks. Hädaohu korral loobiti kotid kiirelt üle parda merre. Õnnestumise korral lasti need ranna lähedal maamärkidega tähistatuna parajas kohas põhja ja toodi sobival ajal vajadusele vastavalt maale.

Vandiraiujad.indd 143 10.06.2010 10:29:32

Piirituslaev lasi rakette

Vilsand. 9.01. ööl vastu kesknädalat lasi merel Vilsandist SMS suunas üks piirituselaev kolm raketti õhku. Seda märkas üks möödasõitev aurik ja arvates selle hädasignaali olevat ja ruttas kohale. Piirituselaevast teatati, et häda ei olevat vähematki, vaid piirituselaev kutsunud sel teel oma paate kokku.

Meie Maa 4/9.01.1935

Palju salapiiritust realiseeriti apteekide kaudu, ka mõned teised ärimehed müüsid salapiiritust. Tarvitajatele oli salakaup riigi omast mitu korda odavam. Perekondlikel sündmustel ja talgutel liikus lüpsik salapiiritusest tembitud viinaga meeste seas ringi, need ammutasid seda kruusiga ja jõid.

Saaremaale sisseveetava riigiviina suur vähenemine.

Võrdlus 1929. ja 1930. aasta esimese poole kohta oli järgmine: 9000 kasti riigiviina asemel müüdi 1930ndal ainult 750 kasti. Tekkis küsimus, mis põhjusel riigiviina vedu saartele nii suurel määral langes? Kuna viina tarvitamine polnud vähenenud, tuli arvata, et 7000–8000 kasti riigiviina asemele, mille väärtus üle 20 miljoni sendi, veeti saartele sisse salapiiritust. Artikli kirjutaja selgitas, et eelmisel aastal veeti saartele rohkem viina sisse, kui seda tarvitati, lattu jäid seisma suured tagavarad, mida realiseeritakse käesoleval aastal. "Riigiviina tarvitamine on ametlike andmete järgi langenud ainult mõnesaja kasti võrra, mis tuleb kirjutada üldise majandusliku kitsikuse arvele." Ometi ei salata, et Saaremaa rannaäärsetes kohtades veeti sisse salapiiritust, kuid piiritusega salakaubitsemise tõusu kohta puudusid igasugused andmed.

Salapiiritust toodi Saaremaale rohkem sisse lääneranniku, kus piirituslaevad ranna lähedal seisid. Riia lahes need seista ei tohtinud, seal oli territoriaalvesi.

Saaremaa Teataja 54/30.07.1930

Kalmistu salakõrts

Kihelkonnal tabati üle 300 liitri salapiiritust ja mitu salakaubitsejat. Konfiskeeriti 2 mootorpaati, 1 purjepaat, hobune ja vanker. Endine piirivalve rajooniülem – salakaubitseja.

Kihelkonna kalmistu kabelil parandati katust. Töö jäeti paariks päevaks seisma. Kui töölised pärast jaanipäeva läksid uuesti katust tegema, selgus, et keegi oli kabeli ukse ette pannud raske tabaluku. Algul arvati, et õpetaja on lasknud tabaluku ukse ette panna, kuid õpetaja ei teadnud sellest midagi. Kabeli uks murti lahti, nüüd selgus kabeli lukustamise tõeline põhjus. Kabelisse oli sisse seatud päris korralik salakõrts. Nurgas lubjakasti peal oli ankur, milles umbes 40 liitrit selget piiritust. Ankru ees oli kraan, juures oli lehter ja tembeldamata liitrine plekktoop mõõtmise jaoks. Veidi maad eemal oli vitstest korv kahe pudeli parajaks tembitud viinaga.

Kohalik piirivalve alustas kohe juurdlust kabelist leitud salapiirituse omaniku leidmiseks. Ukse ees olev taba ja vitstest korv jäid äraandjaiks. Selgus, et need kuulusid kohalikule elanikule Voldemar Mangjusele, kellelt ka varem paar korda salapiiritust tabatud. Nüüd hakkas asi hargnema. Kihelkonna piirivalvekordoni meeskond tegi kindlaks, et tuntud salapiiritusevedajad **Voldemar Mangjus, Voldemar Kütt** ja **August Lepik** olid toonud Lepiku mootorpaadil Tormilind Saaremaa ranniku lähedal seisvalt Prantsuse lipu all olevalt piirituslaevalt Isabella 300 liitrit salapiiritust Pidula lahte ja paigutanud selle esialgu merre. Sealt tõi Voldemar Mangjus koos Kuusnõmme metsavahi **Vladimir Meieriga** piiritust, peites selle kohalikku riigimetsa, kust nad müüsid piiritust edasi **Jüri** ja **Priidu Raikile**, **Aleksander Rüütlile**, **Andrei Hermannile** ja **Aleksander Teärile.** Viimaselt saadi ka läbiotsimisel osa piiritust kätte. Metsast leiti 90 liitrit piiritust, mis alles ootas realiseerimist. Voldemar Mangjus tõi sealt 40 liitrit piiritust Kihelkonna kalmistu kabelisse, kust seda tasapisi müüma hakkas.

Selgus, et Vladimir Meier viis oma mootorpaadiga 40 liitrit piiritust Veere rannast Mustjala kalasadama randa, kus ta müüs selle kohalikele elanikele **Mare** ja **Toomas Veldile**, kes piirituse hobusega koju viisid. Seoses sellise suurema koguse "suliseva" tabamisega konfiskeeris piirivalve Lepiku ja Meieri mootorpaadid, ühe aerupaadi ja hobuse koos vankri ning riistadega.

Ühtlasi selgus ka teine piirituselugu, milles olid tegevad **August Lepik** ja **Voldemar Kütt**.

Vandiraiujad.indd 144 10.06.2010 10:29:32

Juunikuu algul olid nad toonud Lepiku mootorpaadil piirituselaevalt Isabella 14 plekknõud salapiiritust ja paigutanud selle kottides Jaagarahu sadama lähedale merre. Piiritus oli sinna halvasti kinnitatud, meri peksis suurema osa plekknõusid vastu kive katki, need täitusid väljavoolanud piirituse asemel mereveega. Nendest ei saanud Lepik midagi edasi müüa, hiljem saadi sealt kätte kaks tervet plekknõu 20 liitri piiritusega. Nüüd tuli Lepikul ja Kütil selleski asjas vastust anda.

Meie Maa 73/7.07.1931

August Lepik oli endine Kihelkonna rajooni piirivalve ülem. Seega oli ta riigi kulul selgeks õppinud kõik "konksud," kuidas vedada ja hoida salapiiritust, ometi kukkus ta sisse. Teine tähtsam tegelane selles piirituseloos – Vladimir Meier – tuli kaugemalt Saaremaalt Kuusnõmme metsavahiks. Ülejäänud asjaosalised olid kõik kohalikud mehed.

Piirivalvurid leidsid Virtsu sadama kai lähedalt 3420 liitrit salapiiritust, mille jää oli Pärnu kandist sinna toonud

1932. aastal tuli Boliivia lipu alla sõitev eestlaste salapiirituslaev As De Caro merevigastuse tõttu mõneks päevaks Roomassaare sadamasse.

Samal aastal pidasid piiritusekuningad Danzingis kongressi, kus otsustati emalaevad Balti mere keskossa viia, sest Soome piirivalve hakkas neid Soome lahes väga energiliselt tülitama.

1932. aastal hakkas salapiirituse kaubitsemine vähenema, 1934 tabati Eesti salapiiritust kolm korda vähem, kui eelmisel aastal. Balti meres oli siis veel 3–4 piirituse emalaeva ning Soome, Eesti ja Rootsi piirivalve ei lasknud kaatreid salakaubavedajatega neile lähedale.

Meie Maa 6/19.01.1932

Kihelkonna salapiirituse lood selgunud.

V. Mangjus tõi maale 550 liitrit salapiiritust. Tema ja 30 teist isikut võetakse vastutusele.

Neil päevil lõpetas piirivalve juurdluse Voldemar Mangjuse ja tema kaaslaste salakaubaveo süüdistuse asjus. Juurdlusega tehti kindlaks Mangjuse süü 550 liitri välispiirituse salakaubana sissetoomises läinud aasta detsembrikuu algul ja selle edasimüümises Kihelkonna ning Lümanda kohalikele elanikele.

Ühes Mangjusega on vastutusele võetud 30 isikut, keda süüdistatakse piirituse edasimüümises ja hoidmises. Umbes pooled süüdlastest on end süüdi tunnistanud.

Selle piirituseloo paljastamisel aitas kaasa Mangjuse käest tema arreteerimise katsel kätte saadud märkmete raamat, kuhu Mangjuse poolt oli sisse kantud piiritusesaajate nimed ja neilt piirituse eest veel saadaolevad summad.

Piiritust oli Mangjus mootorpaadiga toonud Kuressaare ja Luiste randa, lastes piiritusenõud merre. Sealt toimetati need sõudepaatidega maale. On selgunud, et Kuressaares 31. detsembriks k.a. tabatud 118 liitrit piiritust kuulus selle piirituse hulka, mis oli Mangjuse poolt eelmainitud randades maale toodud.

Meie Maa 16/9.02.1933

Kihelkonna salavedajaid trahviti.

Voldemar Mangjuse ja ta kaaslaste lood tollinõukogus.

13. juunil k.a. said Kihelkonna piirivalve kordoni ülem **Leopold Martin** ja valvur **Jüri Timmermann** andmeid, et 7. juuni hommikul kindla elukohata salakaubavedaja Voldemar Mangjus on toonud Loona laiult Eriksaare randa suuremal hulgal välismaa piiritust. Abilisteks olid Mangjusel **Jaan Kajupank, Friedrich Vajak** ja **Adolf Paju**. Viimane on ühe silmaga ja ühe käega. Vajak toimetas piirituse mererannast sisemaale.

Ülekuulamisel seletas Paju, et 6. juunil kutsus Mangjus teda abiks Loona laidult piiritust tooma. Sama päeva õhtul sõitsid tema ja Mangjus Atla rannast võetud võõral purjepaadil Loona laidule, kust võtsid peale 20 piirituse plekknõu, viisid need Eeriksaare randa Põllu männikusse ning peitsid selle põõsaste vahele.

Sel ajal tulid randa kohalikud elanikud, kelledest Paju tundis ära **Peeter Kask'i**, ja nõudsid osa piiritust endale. Mangjus, kes vahepeal oli kohale kutsunud hobusemehe **Friedrich Vajaku**, andis Kask'ile piiritust; viimase käes nägi Paju ühe 3/4 liitrise pudeli täidetud piiritusega. Paju, Mangjus ja Vajak viisid piirituse Vajaku hobusel Suveniii-

Vandiraiujad.indd 145 10.06.2010 10:29:32

di heinamaale, mis on rannast umbes 7 km eemal. Järgmisel päeval oli piiritus, nähtavasti Mangjuse poolt, ära viidud.

Purjepaadi, millega piiritus Loona laiult toodi, viis keegi tundmata mees Atla randa tagasi. Loona laidule jäänud veel mõned piirituse plekknõud, oli Mangjus Pajule seletanud.

12. juunil toimetas Kihelkonna kordoni ülem **Martin** Loona laiul läbiotsimist ning leidis seitse 10-liitrist plekknõu 67,7 liitri välismaa piiritusega.

23. juunil Kihelkonna metsas toimetatud haarangul tabati Vold. Mangjus ning leiti temalt kiri, mis adresseeritud **Emma Alli** nimele.

Selles kirjas oli tähendatud, et Loona laidus pidi veel olema 12 plekknõu välismaa piiritust. Kuid pärast seda toimetatud läbiotsimisel neid ei leitud. Arvatavasti olid need sealt salakaubavedajate poolt ära viidud.

Loona laidus elavad **Emma Tang-All** ja **Mihkel Kajupank** endid milleski süüdi ei tunnistanud.

Käesoleva asja läbi arutanud, leidis tollinõukogu, et **Vold. Mangjus, Adolf Paju** ja **Friedrich Vajak** on süüdi 200 liitri välismaa piirituse edasitoimetamises ning Mangjus peale selle 190 liitri välismaa piirituse Loona laiul hoidmises ühes Emma Tang-Alliga ja Mihkel Kajupangaga.

Sellest piiritusest on kätte saadud 65,7 liitrit, kuna ülejäänud on kätte saamata. **Peeter Kask** leiti süüdi olevat ühe liitri piirituse hoidmises. **Jaan Kajupanga** süü salakaubaveos jäi tõendamata.

Tollinõukogu otsusel määrati süüdlastele, nende ühisvastutusel ja ühesuurustes osades rahatrahvid:

Vold. Mangjusele Adolf Pajule ja Fr. Vajakile 3980 krooni;

Vold. Mangjusele, Adolf Pajule, Fr. Vajakile ja Peeter Kask´ile 20 krooni;

Vold. Mangjusele, Emma Tang-Allile ja Mihkel Kajupangale 3800 krooni.

Süüdlastelt solidaarselt sisse nõuda kättesaamata piirituse väärtus:

Vold. Mangjuselt, Adolf Pajult ja Fr. Vajakult 796 krooni;

Vold. Mangjuselt, Adolf Pajult, Friedrich Vajakult 4 krooni;

Vold. Mangjuselt, Emma Tang-Allilt ja Mihkel Kajupangalt 496 krooni.

Salakauba edasitoimetamiseks tarvitatud hobune ühes vankri, rakmete ja hobusetekiga konfiskeeriti tolliseaduse põhjal.

Olgu tähendatud, et Vold. Mangjus jäi hiljem Kuressaare vanglas nõrgameelseks ja viibib praegu vahialusena Tartus ravimisel.

Meie Maa 120/19.10.1933

Salapiiritust ei saanud enam müüa, äri oli läbi

1934. aastal joodi palju "asunikke". Neid osteti eriti laada-, turu- ja viljamüügi päevadel.

Riigiviina müüdi kolmes mahus: ¾-liitrine oli "riigivanem," ½-liitrine "poolik," ¼-liitrine "asunik".

Saaremaa Teataja 1/1935

Kirjalikud ja suulised meenutused vandiraiumisest

Jaan Jensen "Kihelkonna khk traditsioonid" 1928.

Vandiraiumine oli keskaja rannaõiguse jäänus, mida saarlase veri veel XX sajandi algulgi täiel määral ära ei põlanud.

Vandid on kanepist mastidevahelised ja maste hoidvad laeva köied. Kui laev randa tuli, tormide või ududega karile või madalikule jooksis, siis oli rannaelanikel õnne. Kui seadusesilm ei olnud küllalt valvas, tehti laev kõige laadungi ja varustusega omaks. Esimene asi randunud laevale minnes oli vandid maha raiuda, millega laeva mast kinnitatud oli. Vandid toodi koju ja harutati üles peenemateks nöörideks. Neid, kes olid esimesed laeva minemas ja saaki saamas, hakati nimetama **vandiraiujateks**.

Palju laevu igasuguse kaubaga langes vandiraiujate küüsi. Kui laevamehed olid kinni jäänud laeval alles peal, seoti need kinni ja hoiti nii, kuni paadid täislaadis varandusega ära minemas olid, siis lastud mehed jälle laevale lahti. Ühele laevamadrusele jäänud aga vandiraiuja nimi meelde, niiviisi saadud röövijad pärastpoole kätte.

Vandiraiujad said saagiks ka karusnahku. Üks vana kapten meenutanud, et tema nooruses ajanud vandiraiujad hirmu peale: 10–12 meest sõudmas suurtes paatides, kasukad seljas ja karvamütsid peas – niisugused olnudki ehtsad vandiraiujad.

Tagamõisa mees on vandiraiuja kuulsuses veel tänapäevalgi. Vandiraiumine olnud harilik

Vandiraiujad.indd 146 10.06.2010 10:29:32

asi, seda pole peetud röövimiseks ja varguseks. Kui neilt küsitavat, kas üksteiselt ka varastate, olevat vandiraiujad üllatunud: "Kuidas, ega me vargad pole!" Ka paruni asju varastatud alati, seda ei peetud varguseks.

XIX sajandil oli Tagamõisa rentnikuks **Theodor Buxhoeveden** (1836–1894). Külameestel oli oma mõisnikuga hea läbisaamine ja laevade rüüstamine toimus tema teadmisel ning kaasabil.

Kui olid veel maa- , silla- ja kogukonnakohus, siis käis laevaõnnetuste puhul päästjaks Buxhoeveden, kellest rahva hulgas palju räägitakse. Kui laevad karidele jooksid, raiusid rannaelanikud maha kõik vandid, mastid ja köied ning laev rööviti paljaks. Seda nimetati vandiraiumiseks. Muidugi oli raiumine võimude poolt keelatud, kuid sellest ei hoolitud. Kui Buxhoeveden Tagamõisas oli, siis tema ei andnud vandiraiujaid kohtu kätte, vaid õiendas tasapisi ise kõik võlad.

Ta oli laevapäästjate agent, selle eest sai mees tasu, mille hulgas ühtlasi päästjate-tööliste päevapalgad. Töölistele ta päevapalkasid aga edasi ei andnud. Seetõttu mindi ja võetigi laevadelt ise, mis kätte saadi.

Kui salakaubavedajat linna veeti, anti veda- ja **Puksinile** suutäis viina ja see ei viinud mehi enam kaugemale kohtusse. Puksinit peetakse rahva seas heaks meheks, kellel oli mitu jahti avariilistelt laevadelt kauba ja muu kraami väljatoomiseks.

Buxhoeveden soodustas oma tegevusega vandiraiumist ja teda tuntakse rahvasuus ka laevakindralina. Merekuningas Buxhoeveden armastanud merd sel määral, et lasknud end matta Kihelkonna surnuaiale jalad mere poole – tahtnud ka surnuna merd näha, et kohe minna, kui laev abi vajab.

Kihelkondlasi ja Tagamõisa poolsaare rahvast on ikka kutsutud vandiraiujateks**.** Ühe versiooni järgi olevat olnud Vantidemaa täpseks piiriks Oju küla Värava talu aiavärav, millest tulnud ka kohanimi Värava.

Röövimise komme ei tahtnud kaduda ka XIX sajandil. Enam küll kellegi elu kallale ei kiputud, kuid hukkunud laevadelt käidi ikka saaki hankimas. Rannaelanikud said noosiks piiritust, villa, puuvilla, soola, rummi, kallihinnalisi riideid, kohvi. Laevadelt toodi veel rauda, millest tehti tööriistu nii endale kui müügiks.

Tänu sellele oli Kihelkonna kandis palju häid seppi, plekkseppi, tislereid, laevameistreid ja muid ametimehi. Talumees pidi olema hea sepp, tisler ja kingsepp ühes isikus. Vanasti oli keegi talumees kiidelnud, et ta võiks oma rauast ehitada ümber suure õue raudaia. Teine mees olnud nii nutikas, et meisterdas sõiduki, mille panid liikuma selle peal istuvad inimesed.

Mõned hukkunud laeva meeskonna liikmed jäid Saaremaale elama ja tõid küladesse värsket ning kultuursemat germaani-romaani verd, nende lastest said peagi tavalised saarlased.

Karile jooksnud laevade rüüstamine oli "vandiraiujatesse" kõvasti juurdunud – isegi Saare-Lääne piiskoppide poolt välja antud karmid seadused mereröövi takistamiseks ei andnud tulemusi. Vandiraiumistel saadud tulud jagati võrdselt osavõtjate vahel.

Häid meresõiduvahendeid kasutati salakaubanduses ja salapiirituse vedamiseks.

Aastatel 1831–1879 oli Saaremaa, Muhu, Abruka ja Vilsandi 782 versta pikkusel rannajoonel valves 180 soldatit ehk tongrit koos seitsme ohvitseriga. 1883. aastal oli samal piiril juba 252 soldatit ja 12 ohvitseri. Lisaks ristles merel salakaubavedajate tabamiseks veel 4 aurikut. Ometi oli sissekukkumisi harva, sest "mehed rääkisid vaid selleks, et oma mõtteid varjata".

Veel 1931. aastal leiti Kihelkonna surnuaia kabelist kraaniga salapiiritusvaat koos viinatoobiga – sellisest peidikust ei osanud keegi rangelt keelatud salapiiritust otsida.

Rahvasuus levib veel kaasajalgi lugu vandiraiujast, kellel kirikus olles kirves vöö vahel hõlma all oli – juhuks, kui laev mehe kirikusoleku ajal karile jookseb, pole vaja kodust läbi minna, vaid saab kohe tormata laeva vante raiuma. Kuna õpetaja jutlus olnud igav, siis nokitsenud kirvega "vant" eespõlvitaja kontsaplekke lahti.

Tagamõisa poolsaarest lääne ja loode poole on meri kariderohke ning sügistormide aegu sattus sealsetele karidele võõraid laevu. Rannarahval oli nende rüüstamine keelatud, kuid seda tehti ikkagi, sest vandiraiumisest saadi väga head tulu. Laevadelt toodi randa soola, puuvilla, suhkrut ja kohvi. Kaupa jätkus endale ja müügiks kaugematele küladelegi.

1809. aastal Vilsandi saarele tuletorni ehitamise järele laevade karidele sattumine vähenes, kuid aeg-ajalt neid sinna ikkagi kinni jooksis.

Sügistormiga oli üks laev sattunud Tinarahule ja külamehed olid paatidega sellelt laevalt soola randa toonud. Enne külasse jõudmist olid tongrid mehed tee peal kinni võtnud ja koos hobuse ning soolakoormaga piirivalve kordonisse ülemuse juurde viinud. Kordonist tulnud soldat

Vandiraiujad.indd 147 10.06.2010 10:29:33

püssiga kaasa ja üks külamees saadetud soolakoormaga linna piirivalve staapi.

Teistel meestel lubatud koju minna. Mehed läinud kohe sellest mõisnik **Buxhoevedenile** teatama.

Mõisnik lasknud hobuse vankri ette rakendada, siis tõstetud aidast viljakotid vankrile ja **Tõnne Jüri** sõitnud kohe viljakoormaga linna poole soolakormatele järele.

Kui soolakoormaga külamees oli õhtul pimedas Randvere kõrtsi juurde jõudnud, peatus ta, et lasta hobusel puhata. Külamees ostnud kõrtsmikult viina, mida siis soldatiga koos rüübatud.

Kui Jüri viljakoormaga kõrtsi juurde jõudis, peatas ta hobuse ja läks ka kõrtsi ning rääkis sõbrale vaikselt ära, mida mõisnik oli käskinud teha – kotid vahetada.

Jüri ostnud viina, võtnud ise veidi ja andnud siis klaasi soldatile ning lahkunud kõrtsist.

Kuni külamees ja soldat kõrtsitoas rahulikult viina rüüpasid, tõstis Tõnne Jüri õues soolakotid vankrilt maha ning pani viljakotid asemele. Soolakotid tõstis Jüri oma vankrile ja hakkas kohe Tagamõisa poole tagasi sõitma.

Kui hobune oli veidi puhanud, sõitsid külamees ja soldat edasi linna poole. Linnas kõrge ülemuse juures oli Tagamõisa mees seletanud, et temal on vankril viljakotid ja ta ei saa aru, miks teda püssimehe valve all linna toodi.

Kotid tehti lahti ja leitigi, et kottides oli vili. Kõrge ülemus oli vihastanud ja kihutanud külamehe viljakoormaga õuest välja ning soldati samuti. Tagamõisa mõisniku abiga pääsesid külamehed nii mõnigi kord tongrite käest.

Kord, kui **Nolcken** keisriülemaks oli, varastanud Tõnne Jüri hukkuvalt laevalt kohvi. Nolcken oli meest süüdistanud, et see on vaka kohvi laevalt ära varastanud. Jüri teinud end rumalaks ja vastanud, et on kuulnud küll, et saksad seda joovad, aga kui vakkadest jutt on, siis on see juba söömine.

Karidele kinni sõitnud laevade rüüstamise ja salakaubaveoga, eriti Gotlandi saarelt käiade toomisega tegelesid Tagamõisa poolsaare rannakalurid kuni I maailmasõjani ning salapiiritusega tegeldi veel hiljemgi.

Rannamehed käisid paatidega karidel hukkunud laevu lõhkumas, sealt toodi rauda, mida oli vaja külaseppadele.

1963. aastal jutustas **Emma All,** Peeter Alli lapselaps: "Minu vanaisa **Peeter All** oli siis kahe- või kolmeaastane, kui tema vanemad kolisid Loonalaiule. Esimene eluase tehti meremudast ja kividest. Hiljem tehti teine maja palkidest.

Vanemad püüdsid kala ja tegelesid karidele jooksnud laevade päästmisega. Kusagilt, nähtavasti Soomest, osteti suurem paat, millega päästetöid teostati. Hiljem (1889 või 1890) osteti jällegi aurulaev. Sellega tõsteti üles hukkunud laevu, mida vanaisa riigilt ostis.

Minu isa **Aleksander All** töötas samas laevas masinistina. Mäletan, et nemad käisid laevu merepõhjast üles tõstmas isegi Soome rannast. Kui ma olin kümneaastane, siis see töö oli täies hoos.

Loonalaiule ehitati meile hiljem suurem elumaja, hooned viljakraami ja liha jaoks. Saar kuulus Loona mõisa alla. Maksime mõisale renti 15 rubla aastas.

Meil oli 4 lehma ja rohkesti lambaid ning ka teisi loomi. Heina tegime kõik laiult. Eriti head kasvasid aiaviljad, kuna väetasime maad meremudaga.

Aja jooksul lõppes laevade ülestõstmine. Pärast maailmasõda püüdis isa kalu, ka lõhesid.

Kui isa suri, jäime emaga kahekesi, hiljem jäin päris üksinda. 1960. aastal tulime laiult ära. "

Mereõnnetused

Undva nina ja Kiipsaare mitmed madalikud ja rahud ulatuvad Lääne-Saaremaal kaugele merre. Kuna vanemal ajal navigatsiooniseadmed puudusid, orienteeruti kalda järgi. Uuema aja tuletornid olid Vilsandil ja Kiipsaare nukal ning tulelaevad andsid märku kaldast eemalehoidmiseks.

Kaasaegne tehnika, mis orienteerub satelliitide järgi, on mereõnnetuste arvu suuresti vähendanud. Õnnetusi on põhjustanud inimeste võime eksida.

Mootorlaeva Lydia Koidula vrakk Kuriku pangal.

Vandiraiujad.indd 148 10.06.2010 10:29:36

Kohalikel võimudel oli kohustus üles tähendada laevad, mis selles kandis põhja läksid. Käesolevas raamatus on esitatud vaid osa hukkunud laevade nimedest.

Akvalangiga ringi ujudes võib praegugi meresügavustes sattuda laevajäänustele või näha mere põhjas kivisöehunnikuid. Tagalahes on kalamehed ühe I maailmasõja ajal hukkunud dessantpraami vraki taha jätnud mitmeid lestanootasid. Järgmine selle praami külastaja võib nüüd leida 11 meetri sügavusest laevatrümmist kaheteralise akvalangistinoa, mis 1970ndatel sinna ununes.

Üksikuid laevade detaile toob kaldale iga torm, ja kuna puitosad on mereveega läbi imbunud, on see puit hinnas ja kaob kiiresti kaldalt. Aastaid tagasi tõmbasid Kihelkonna kalurid lahest kala püüdes merest välja purjeka esiosas olnud Galliooninaise kuju. See asub nüüd Saaremaa muuseumis.

Palju laevu sõitis Vilsandi lähedal Laiamadalal karile: Hariette – 1827, Sabina – 1839, Tancred – 1841, Providence – 1841, Phonix – 1843, Old Peter – 1844, Anna – 1846, Heinrich – 1846, Margarethe – 1846, Ludvig – 1853, Josephina –1855, Sunbeam – 1860 jt. Hukkunud laevade nimistule saab lisa arhiividest.

3. aprillil 1923. aastal pöördus rahandusminister vabariigi valitsuse poole palvega, et Vilsandil elav Jaen Teär saaks tollivabalt müüa uppunud laevadelt ülestõstetavat rauda. Need laevad olid madalikele jooksnud Samland, Nixe, Martha. Luba Teärile anti ja mees rikastus edasi.

Saksa **kaubalaev Valeria** hukkus 1910. aasta oktoobritormis Undva ninast põhja pool. Lained kandsid nelja uppunud meremehe laibad Neeme küla randa. Laevakoer oli ujunud maale ning ulunud rannas meremeeste surnukehade juues. Koera kaelarihmal olnud laeva nimi Valeria, Hamburg. Saksa meremehed maeti Kihelkonna

Taani merepäästelaev Tagalahes.

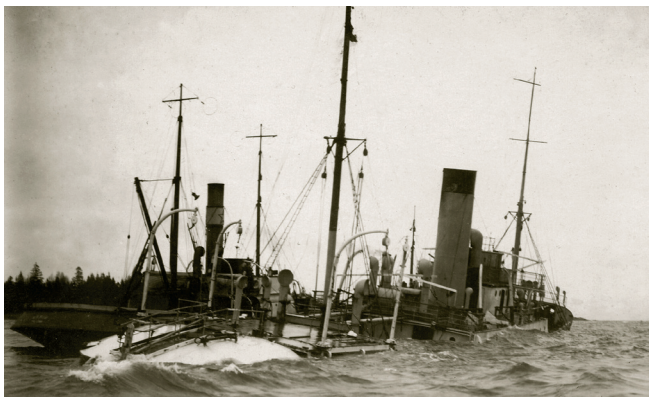

Laev madalikul.

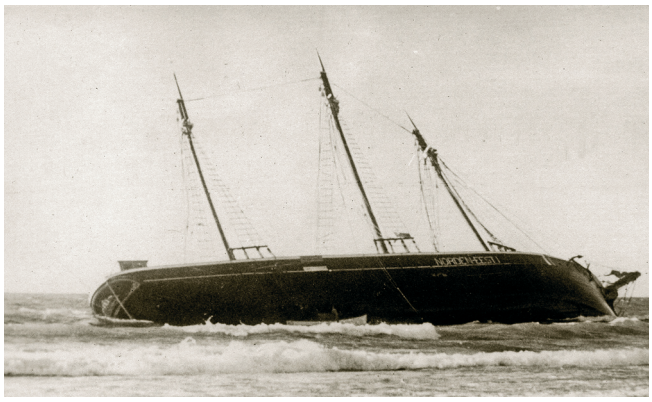

Laev Norden-Eesti karil.

Laev kaldal.

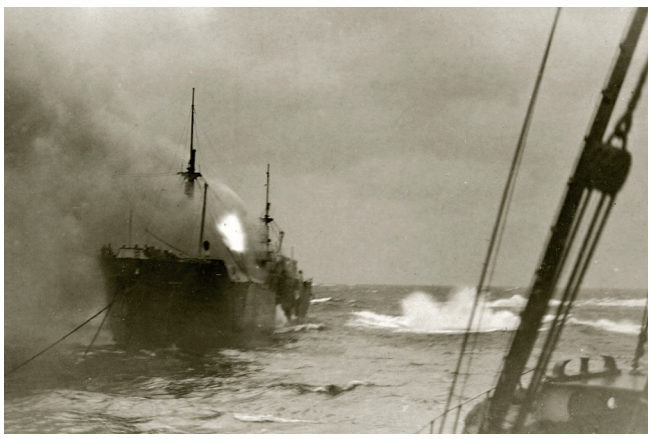

Põlev laev.

Vandiraiujad.indd 149 10.06.2010 10:29:47

kalmistule. Hiljem levinud kuulduste kohaselt olnud see Hamburgist pärit laev legendaarne "kullalaev", millega saadeti Venemaalt Saksamaale kulda, kuid mis hukkus Läänemeres teadmata põhjustel.

Öösel kella ühe ajal nägid Neeme küla inimesed põhja suunas merel tulekuma. Hommikuks olid lained hukkunud laevalt viljakotid ja osa laadungist maale kandnud. Sama laeva olid inimesed varem näinud Tallinna sadamas peatumas, trümmiluugid lahti.

1944. aastal põgenes kalapaatidel Abula külast üle mere Rootsi 25 inimest. Traagiliselt hukkus põgenemisel 20-aastane **Susanna Liis** Kausta talust. Koos sõbrannadega sõitis ta Atla rannast Rootsi mootorpaadis, millele ööpimeduses sõitis otsa Saksa allveelaev. Sakslased päästsid küll osa põgenikke, kuid Susanna Liis koos sõbrannadega ja paadijuhiga leidsid haua merevoogudes.

1951. aasta novembris hukkus tugevas tormis ja lumesajus Tagala lahe suudmes **mootorlaev Lydia Koidula**. Laev oli telliskivilaadungiga teel Tallinnast Jaagarahu sadamasse ja püüdis Tagala lahte tormivarju jääda, kuid sõitis vastu veealust pangamüüri ning purunes. Vaiguranna kaluritel õnnestus 6 meremeest päästa, teised hukkusid. Tormine lainetus kandis hukkunud meremeeste surnukehad Tagalalahe idapoolsele kaldale Abula randa.

Gallioni naise kuju, mis tõmmati välja meresügavustest.

Saladuslikud tuled Laiamadala madalikul

13. detsembril kell 11 õhtul märgati Vilsandilt Laiamadalal suurt punast tuld, selle järele valget tuld ja sisisevate rakettide üleslaskmist.

Järgnes taas punane tuli, mis peagi kadus. Kogu nähtus kestis umbes tund aega. Nähtud raketid lasid oletada laevaõnnetust. Alarmeeriti Vilsandi ja Karala päästepaate.

Karala päästepaat jää pärast välja sõita ei saanud. Kuna signaalid lõppesid ka enne Vilsandi päästepaadi väljasõitmist, loobus viimanegi väljasõidust. Pealegi oli ilm tormine ja see oleks nõudnud päästepaadi meeskonnalt oma eluga riskimist. Samadel põhjustel jäi ka päästeaurik Karini väljasõit ära, hoolimata sellest, et viimane seisis öö läbi sõiduvalmis.

Tulede äkiline kadumine lasi oletada laeva põhjaminekut, seepärast tehti Karala päästepaadi ülemale korraldus oma meeskonnaga kogu öö Karala randa silmas pidada, et tarbe korral maale sattunud merehädalistele abiks olla. Hommikuks ei olnud mingisugust laevahukkumise tundemärki kaldale uhutud. See laseb oletada, et hädasolev laev õnne kombel madalike vahelt omal jõul välja pääses.

Meie Maa 145/16.12.1933

Rannarahvas hukkunud laevade jahil

Üheks Tagala poolsaare rannarahva tegevusalaks oli hukkunud ja merepõhjas lamavatelt laevadelt metalli ja puitlaevadelt kauba kättesaamine.

Selleks oli soetatud eritehnika: laiapõhjalised paadid – norid, kuhu mahtus vähemalt 10 meest, puidust või metallist toru ehk kiiker, millega täpsustati lõhkeaine paigaldamise kohta, otsiti lõhkamise tagajärjel laialipaiskunud metallitükke.

Lõhkeaine lasti nööri otsas mere põhja sobivasse kohta ja pärast õhkamist tõmmati metallitükid üles. Kui mere sügavus oli väiksem, käidi ka sukeldudes olukorda hindamas.

Laevu käidi merepõhjast üles tõstmas isegi Soome rannikult. II maailmasõja ajal see tegevus lõpetati.

Vandiraiujad.indd 150 10.06.2010 10:29:49

Kuidas vanasti aakrikku korjati

Randlaste kombeid ja sekeldusi "tongritega".

Rannaäärsetel elanikel oli enne Suurt maailmasõda viisiks korjata mere äärest lainetest kaldale uhutud kraami – aakrikku. Puu- ja rauatransport liikus sel ajal suuremalt jaolt väiksemate purjelaevadega, kuhu asetati suured tekklaadungid. Kui tulid valjemad tuuled, oli "puru taga", sest lained viisid nõrgalt seotud laadungist osa kergesti vette. Puumaterjali oli merel laialt liikumas. Tihti olid laevnikud ise abiks laadungi merre ajamisel, et ära hoida laeva hukkumist. Tuulese ilmaga sai tekklaadung enamasti ikka teisest küljest märjaks, sellest tekkinud suurem raskus kippus laeva küljeli vajutama. Ka Kihelkonna meeste purjeka Antonie ümberminek mõne aasta eest olenes märjaks saanud tekklaadungist.

Merel kalda poole puhuv tuul ajas sinna laudu ja planke, harvemini ka muud kraami: õlivaate, viinavaate, hukkunud laevade osasid seal küljes olevate köitega jne.

Randlased olid terased mööda rannaäärt käima, et leida ja korjata aakrikku. Enamasti käidi hommikupoolt ööd, et koidu ajal ühes saagiga jälle kodus olla. Sageli käidi nii mööda mereranda kuni 15 kilomeetrit. Samad mehed olid ka meistrid levitama tondijutte, et aremailt võtta himu ööseti mere ääres hulkuda.

Leidus ka selliseid aakrikuotsijaid, kes siis, kui ise ei jõudnud leitud asja kõrvale toimetada, püüdsid seda rikkuda. Kui mina ei saa, siis ärgu saagu ka teised! Nii juhtus sageli mereääres nägema kirvega rikutud laudu või planke, mis sellisena kõlbasid vaid veel põletuspuuks.

Ükskord, umbes 40 aastat tagasi, leidnud kolm läheda küla meest Harilaiust suure 500-toobise piirituseaami. Ühisel jõul veeretatud aam mere äärest kalda taha ja mehed rutanud ise kodust nõusid tooma, et siis ühes nõudega sõita lähemast kalasadamast paatidega Harilaidu, seal nõud piiritusega täita ja siis jälle tagasi kodusadamasse jõuda. Kahel neist olnud lühem tee kodusse ja seepärast jõudnud nad ka varem tagasi. Kolmandal aga olnud tee kilomeetri võrra pikem, mispärast ta jäänud ka teistest hiljem tulema.

Varem kohale jõudnud pole aga läbenud kolmandat seltsilist oodata, vedanud paadi

Nori ehitamine.

maha ja hakanud piirituseaami poole sõudma. Aga oh häda! – paksu udu pärast merel sattunud mehed õigest kursist hoopis kõrvale. Kolmas mees aga vihastand väga, et seltsilised pole teda oodanud. Temagi rutanud piirituseaami suunas, kuhu ta enne teisi jõudnud.

Seal löönud mees kohe aami raudvitsad pealt ära, et neid koju viia. Kuna osa piiritust oli jooksnud poolkülmanud pinnasega auku, siis olnud seal kena loiguke kanget märjukest. Sealt joonud mees endale paraja "tiimi" pähe, rüvetanud siis loigus oleva piirituse enda väljaheitega ja lahkunud aamivitsu kaasa viies.

Kui lõpuks ka kaks seltsilist oma eksirännakult lõhutud piirituseaami juurde jõudnud, täitnud nad oma nõud inimese roojusest rikutud piiritusega, et mitte ilma saagita koju minna.

Tonger ehk randvaht oli ranna ääres väga kardetud külaline, sest et randvaht toimis alati nii, kuidas tal juhtus meelde tulema, olnud see siis hästi või halvasti. Kuna enamik kohalikke randlasi ei teadnud vene keelest a-d ega o-d, siis ei saadud umbkeelsele venelasele asjakäiku kuidagi selgitada ka.

Eriti paha oli see, kui venelane juhtus sarnane "hull" olema, kes just tundis lõbu teiste piinamisest. Nii juhtus mitu korda, et randvaht pani tabatud randlase rasket lauakandamit enam kui 10 kilomeetri kaugusele Undva-Sääre kordonisse tassima, sammudes ise püssiga järel, tihti veel kandjale püssilaega hoope jagades.

Kord tabanud keegi "hull vene" kohaliku randlase **J. Pütt'i** mere äärest ja lasknud teda raske plangu, mille mees vaevalt jaksanud õlale upitada, kordoni tassida, kuhu

Vandiraiujad.indd 151 10.06.2010 10:29:52

mees jõudnud rohkem surnult kui elusalt. Seal olnud mees raskest koormast ja jõhkrast käitumisest peaaegu segane, nii et kordonist toiduks antud supiga hakanud mees enda nägu pesema. See raske reis mõjunud halvasti ka mehe pärastisele tervisele.

Kuid kõik need seigad jäävad varju selle kõrval, mis juhtunud umbes aastat viiskümmend tagasi Harilaidus kellegi "hullu venega".

Sel ajal läinud Kõruse küla mehed **J. Vilu** ja **J. Peit** paadiga Harilaiust toomas merest kaldale aetud puutükke, mis kõlvanud veel vaid põletispuudeks. Kuid nagu saatuse kiuste olnud seal juba tonger ees. See pole pidanud pikka aru, vaid käsutanud mehed mahalaskmisele.

Momendil, mil randvaht hakanud üht meest maha laskma, jäänud teine mees peaaegu ta selja taha. Kohe esimese lasu järele kukkunud lastav mees maha, kuid õnneks jäi kuulist puutumata. Mees simuleerinud surnut.

Samal ajal J. Peit, kes hiljuti olnud vabanenud 7-aastasest vene sõjaväeteenistusest, hiilinud randvahile seljataha ja haaranud püssist kinni. Siis hõiganud sõpra: "Kui sa oled veel elus, siis tule appi!" Sõber tulnudki kohe jaole. Kõigepealt võetud püss venelase käest ja siis tehtud venelasele hea "mantel". Lõpuks lükanud mehed paadi vette, asunud paati ja visanud sealt püssi venelase kätte, kuid ilma lukuta. Luku visanud nad merre. Pärast uurinud võimud seda asja, kuid tagajärjeta.

Randvahi seletuse järgi pidi meeste erilisteks tundemärkideks olema: üks püssikuulist haavatud ja teisel rabelemisel põial hammastega läbi näritud. Kuid selliste vigastustega mehi pole kusagilt leida olnud ja kuna randvaht mehi ka näo järgi ei tundnud, siis jäänudki mehed karistamata. Kuuldavasti karistatud randvahti ennast püssiluku kaotamise pärast.

Meie Maa 43/12.04.1935

Nagu eeltoodust nähtub, polnud aakriku korjamine igakord kuigi meeldiv, sissekukkumise vältimiseks tegutsesid randlased enamasti mitme mehega ühiselt.

Olid neil ka omad "postid", kes jälgisid omakorda randvahte, kuna osa neist toimetas mereäärest leitud aakriku kõrvaletoimetamisega. Kui õhk oli puhas, teatasid postilolijad sellest varem kokkulepitud märkide abil. Siis alles tuli paat merelt kaldale ja kraam viidi hobustega kohe rannaäärest eemale.

Kui kord oli juba mereäärest ära saadud, oldi seega ka pääsenud, sest seda juhtus väga harva, et randvahid külas aakrikku otsimas käisid. Samuti juhtus harva, et üks küla elanik läks teise peale randvahtide ülemusele kaebama. Osalt takistas seda ka vene keele mittemõistmine.

Ühel kevadisel päeval hoidsid väikesed poisijõmpsikad mere ääres karja. Kevadine tuul oli Tinarahul purustanud hukkunud laeva Euroopa vraki ja lained randa kandnud mitmesugust puukola. Pahaaimamatult läksid karjapoisid sinna lähedale vaatama. Niipea, kui nad randa aetud risu lähedale jõudsid, kutsus soldat kõige suurema poisi enda juurde ja hakkas teda püssilaega peksma. Õnneks läks pekstaval korda jalga lasta. Teised olid seda juba varem teinud.

Nii oligi aakriku korjamine seotud mitmesuguste hädaohtudega. Sagedasti tuli ette, et "vene" iga ettejuhtuva külaelaniku rannal püssipäraga läbi peksis, kahtlustades pekstavat aakriku korjamises.

Purjelaeva trapp, sobib ka aida laka redeliks.

Rahva töö ja tegevus

Kihelkonna kihelkonna traditsioonid

Jaan Jensen 1928 (tekst muutmata)

Kihelkondlased on läbi aegade olnud head meremehed. Meri on pidanud andma peatoiduse kala näol, sest põld annab üldiselt väga vähe. Meri on andnud kihelkondlastele ka hea konterbandiveo oskuse, mille poolest rahva suus liigub palju seiklusrikkaid konterbandilugusid.

Konterbant pidi aitama parandada kehva majanduslist olemist ja seda ebaseaduslikku rikastumisvõimalust kasutati juba vanematest aegadest peale ohtrasti.

Suurematel puudusaegadel (nagu Krimmi sõja ajal jm) on üldiselt teada suur soola sissevedu Rootsist ja Soomestki. Kuulsad soolavedajad Krimmi ajal, kellel oli väga palju vähemaid vendi, olid **Tõnne Jüri** ja **Pedaja Jüri**.

Siin tuli ka kavalus heaks abiks. Sõideti **Liibavi**, kus (paberitele) kirjutati ja võeti 6 tonni soola peale, siis mindi edasi Rootsi, kus samale paberile nullid juurde kirjutati, purjekas vastavalt tonnide arvule täis laaditi ja sool konterbandina koju toimetati. Selle mahamüümisel saadi head tulu.

Hilisematel aegadel toodi eriti palju konterbandina Meemelist piiritust. Kihelkondlased ja vilsandlased olid osavad mehed selles toimingus ning petsid venelasi hullusti. **Mihkel Sigus** jutustas, et tema käinud nooremas põlves alatasa konterbanti toomas. Ühel suvel käinud kolm korda Meemelist piiritust toomas, igal korral 6–7 vaati piiritust laadungiks. Kõik läinud õnneks.

Pärastpoole, kui Riia ja Kuressaare vahel hakkas ühendust pidama aurik Konstantin, hakkas tulema Kihelkonnalegi juute ja ülesostjaid, kes tahtsid sigu, kanu, mune, kalu ja muud. Lesta kaal oli tõusnud siis juba 60–80 kopikale. Sellega algas uus elujärk, mil saarlased hakkasid ka raha saama.

Pajudele randlastele, eriti Undva poolsaarel, oli suuremaks tuluallikaks sügisene kilupüük Tagalahes, mis kestis kuni mihklipäevani. Selle kandi mehed said raha ka kilupüügist Vaigu ja Pidula lahes. Sügiseti võis silmata lahes sadasid kilupüüdjaid. Kui rahapuudus käes oli ja toidukraam otsa lõppes, siis tuli kohe suurele maale teenima minna. Käidi puid raiumas, kraave kaevamas, Riias puusepatööl ja maju ehitamas. Raha saadi ka laevaehitusel töötades, eelistati kohti Vilsandi laiul, Papissaares, Kuramaal ja Kablis.

Tagamõisa viletsad karjamaad ei võimaldanud loomade kasvatamist, sellepärast võis härgadest teatavat sissetulekut anda ainult Pidula nurk, kus heinamaad paremad. Maad oli taludel vähe ja see oli korraldamata. Kroonuvaldades oli palju lapitalusid. Väikesel, mõnekümnetiinusel talul olid sajad lapikesed segipaisatuna teiste talude lappidega ja see takistas suurel määral korralikku põlluharimist. Seanina (ader) ja karuäke pidid kivise kamara tegema muredaks kasvatajaks pinnaks.

Ader ja äke Harila talus.

Vandiraiujad.indd 153 10.06.2010 10:30:02

Põllul töötasid härjad, kellega naised mulla aegamisi üles sonkisid, sõnnikut vedasid ja vilja külvasid. Enne sõda olid kaks härga korraga ikkes, kuid sõja ajal jäi härgi väheseks ja adra ette pandi nüüd üks härg. Leiti, et nii on tulusam – üks teeb samapalju, kui enne kaks. Hobuseid kasutati kaugemateks sõitudeks.

Vilsandlaste elu oli veidi parem. Paagis põletati ennemalt aegadel kalaõli ehk poslamaslat. Seda saanud vilsandlane paagisolevatelt venelastelt kodu valgustamiseks üsna muidu. Meri andis Vilsandi rahvale kõige enam, kuid siin saadi ka sagedasti müüa nael võid ja kartulaid, mida Saaremaa külades harva esines.

Ilmasõja ajal pakkus paljudele kihelkondlastele lahedamaid teenimisvõimalusi kindlustuste ehitamine Undva poolsaarele, Papissaare lennuangaaride ehitamine ja sadama kindlustamine. Päevas võis puusepp teenida 3–7,5 rubla, hobusemehed voorides kuni 10 rubla.

Harilikuks nähtuseks oli vaestel aegadel vilja laenuks võtmine magasiniaidast, mis olnud iga mõisa juures. Need leidsid palju tarvitamist, kuid Kassatski hakkas neid kinni panema.

Saaremaa viimane magasiait oksjonil

Suurel maal on ammugi kadunud valdade magasiaidad, kust tarbe korral varustati ümbruskonna elanikke leivaviljaga. Saaremaal oli neid märksa kauem. Aasta-aastalt jäi aga ka neid märksa vähemaks ja mõne päeva eest müüdi viimane magasiait Eestis – Kihelkonna oma.

Kuni viimase ajani oli Kihelkonna magasiait vilja täis ja sealt anti abi valla kehvematele perekondadele.

Nüüd leiti, et vilja hoidmine aidas ei ole otstarbekohane, kuna see kauem seistes võis rikki minna. Viimase magasiaida enampakkumisel müümisele oli ilmunud rohkesti ümberkaudseid elanikke.

Oli levinud kuuldus, et aidas olev vili jaotatakse kohalikele maatainimestele odavahinnaliselt – kaks krooni puud. Nii mõnigi oli selles lootuses koti kodust kaasa võtnud, kuid pidi pettununa tagasi pöörduma – vili müüdi vabal enampakkumisel ja alla nelja krooni puudast ei saanud keegi osta.

Vana aidahoone ostis naabruses asuva talu omanik Sepp, kes seda kavatsevat hakata kasutama loomalaudana.

Meie Maa 98/ 29.08.1933

Põllumajandus

On endiseks jäänud need kivised rannad,
ja Läänemeri on tormiselt suur.
Ja nagu enne, maa miskit ei kanna,
pae vastu kõliseb kadakajuur.

D. Vaarandi
"Tagamõisa randadel"

Teo- ja pärisorjuse ajal kurtis rahvas orjuse tapvust, karmide karistuste ülekohut, rasket sõjaväeteenistust jne. Raharendi ja talude priiksostmise aeg tõi uusi muresid, sest raha polnud kuskilt saada. Talude priiksostmine algas varem riigimõisates, kus ostutingimused olid soodsamad. Tagamõisas osteti esimesed talud 1866. aastal.

1868.–1894. aastal müüdi kõigis riigimõisates talud nende senistele pidajatele pärisomandiks. Ostmisel tuli tasuda ainult osa ostuhinnast, hiljem kingiti võlg omanikele. Eramõisates toimus talude müümine alles XX sajandil, I maailmasõja eelsetel aastatel, kuid osa talusid jäigi müümata.

Saaremaale tüüpilised põllumajanduse hädad avaldusid kihelkonnas väga teravalt, kihelkonna kõrgeim idapool oli peaaegu asustamata. Kehv põllupind, Tagamõisa paljad paepealsed, Pidula-Odalätsi liivad andsid ja annavad veel praegugi madala saagi. Kihekonna aladel olid rukki, odra ja kartuli põllupinnad suuremad.

Rannaala põldude väetamisel oli suureks abiks mere poolt kaldale uhutud adru, mida nimetati vaese mehe väetiseks. Adru tegi mulla kergemaks ja sisaldas erinevaid mineraale. Kui hülgelihast ja kalast kõht täis, oli vaja ka midagi muud, mis pandi meremuda ja mulla sisse kasvama – see oli kapsas. Kapsamaad rajati merele lähemale, kus oli suurem kastmisvõimalus ja meretuuled takistasid kapsaliblikate lendu. Idila rannalt küla lapimaadelt tõi iga Tammese talu sügisel mitu koormat kapsast, mis oli vantidemaa elaniku üks põhitoitudest.

Rehepeksugarnituurid

Pidula mehed **Jaan Kerkel** ja **Juhan Liiv** ostsid 1920ndail aastail rehepeksugarnituuri. Sellega nad masindasid igal sügisel ümbruskonna külaelanike vilja, kuni asutati Pidula Masinatarvitajate Ühisus. Ühisuse organiseerija oli Teere talu peremees **Villem Nõulik**. Kõik Pidula

Vandiraiujad.indd 154 10.06.2010 10:30:03

ümbruskonna külade talupojad olid Masinatarvitajate Ühisuse liikmed, paljud kuulusid samaaegselt ka Kihelkonna Tarbijate Ühisusse.

Ranna külas oli esimene rehepeksumasin 1920ndate aastate lõpus **Aleksei Tumanovil.** See oli tehtud Soome firma Pellervo poolt ja töötas paadimootori jõul, mis oli toodud Pärnust Seileri tehasest. Hiljem olid rehepeksumasinad ka Sepise külas **August Meiusel** ja Kehilas **Oskar Raual.** Need olid tehtud Rootsi firma Munktelli poolt.

Abula külas asutati 1930. aastal Masinatarvitajate Ühing. Ühingusse kuulusid Abula ja Selgase küla talupojad. Osteti Rootsi firma Munkteli rehepeksugarnituur ja naftaga töötav kuumpeamootor. Masinistiks oli **Karl Kirs** Selgase külast.

Undvas kõneldi põllumajandusest

Esmakordselt peeti Tagamõisas põllumajanduse kursus Undva külas Põldma talus. Kohale olid sõitnud konsulendid **E. Martin** ja **J. Aun**, kes korraldasid loenguid ja tegelikke töid.

Kõneldi põllu- ja karjapidamisest, kana- ja sigadekasvatusest, valmistati söötmeid, hekslimasin ning söödeti uuemal viisil sigu. Osavõtt ja huvi kursuse vastu oli rohke. Perenaised katsuvad edaspidi järjekorras korraldada kodumajanduse kursust. Kursuste kohapealseks korraldajaks oli Vaigu Kalameeste Ühing.

Meie Maa 144/14.12.1933

Kolhoosid

Täna tagasi ma vaatan

Täna tagasi ma vaatan, oli 1949. aasta.
Rahvas väga hirmul oli – käsk kolhoosi minna tuli.
Stalin selle käsu andis, vasturääkimist ei sallind`.
See kes vastu hakkas siis, sõit sind Siberisse viis.
Keegi ei julgend teha kära, kui maad ja varad võeti ära.
Loomad ühislauta viidi, nii kolhoosi kari loodi.
Ka käsitsi siis tööd kõik tehti, hobustega põldu künti.
Palka polnud ette nähtud, kuid kõik tööd sai ära tehtud.
Tööd oli rahval palju teha, sõjahaavad parandada.
Ei siis polnud lapsi tänaval ega vaeseid prügimäel.
Elu ise takka sundis, peagi traktor põldu kündis.
Niidumasinad, loorehad – mida enamat veel tahad.
Huugas rehepeksumasin, terasaak oli algul kasin.
Siis põllulapid ühte künti, külvipinda laiendati.
Ja kui auto kolhoosi tuli – see kui imeasi oli.
Kased kastinurka pandi, nõnda Leningradi mindi.
Peagi kombain põllul oli, viljakoristus oli vali.
Rahvas kiitis elu heaks, juubeldas ja pidu pidas.
Tehti uued karjalaudad, sigalad ja viljaaidad.
Mudaravi tehti linna, igaüks võis minna sinna.
Kolhoosi buss kõik peale võttis, patimaja ette sõitis,
sääl olid vee- ja mudaravid, tsirkulaarid, mullivannid.

Elamud siis ehitati, mitmekordsed majad tehti.
Palju noori kolhoosi tuli, kõigil tööd ja leiba oli.
Elu oli lõbus, tehti nalja, keegi ei läinud kolhoosist välja.
Kuid ei ükski hea asi, siin maailmas paigal püsi
- maakera on ümarik, teab iga surelik.
Juba oli kõmu kuulda – Eesti iseseisvaks muuta!
Riigimehed Moskvas käisid, seal kõik asjad korda aa`sid.
Mis muud, kui kiida takka, rahvas hüppas rõõmust lakka.
Tuleb oma riik ja raha, mis su hing veel enam tahab.
40 aastat ehitati, paugupealt kõik hävitati.
Varad laiali kõik veeti, loomalaudad tühjaks jäeti.
Ja mis jäi järgi sellest möllust – tühjad külad, söötis põllud.
Tööd ei ole, raha pole, külades on elu kole.
Oli aeg, kus ainus tee oli Kommunismile.
Nüüd need samad hüüdvad Hoosianna!
Tahtvad Euroliitu minna.
Miks küll eestlane ei saa elada rahus omal maal.
Lõpetan nüüd oma loo, täna peame pidu koos.
Õlut joome, sülti sööme, vanu aegu meenutame.

Aliide Heinam

Kevad-talvel 1945 tuli Tagamõisa poolsaarele tolleaegse Eesti Kalurite Artellide ja Ühistute Liidu esimees **Aadu Hint**. Kalurid arvati töömeeste hulka, kes sõjaväkke ei lähe ja peavad rahvale toiduks kala püüdma. Selleks tuli aga organiseeruda. 18. märtsil 1945 tulid kokku 28 kalurit ja pidasid nõu esimese kaluriühistu moodustamiseks Kihelkonna vallas ja seega üldse Eestis.

Juba enne sõda oli sealkandis tegutsenud Vaigu Kalurite Tarbijate Ühing. Nüüd hakati arutama kalurikolhoosi moodustamise ideed ja riigilt laenu võtmist. Loodi initsiatiivgrupp, kuhu kuulusid **Aleksander Järvelaine, August Saarestik, Jaan Oolup, Aleksander Peit, Priidu Neps, August Pomerants, Osvald Noormaa, Ivan Samorokov, Tobias Koor, Aleksander Maasing, Eduard Vaher** ja **August Kasin.**

Suur koosolek tuli kokku 28. aprillil 1948 Tagala koolimajas. Vaadati läbi endine põhikiri ja otsustati seda muuta. Kalurikolhoosi asutamiskoosolekul 7. mail 1948. aastal kanti uus põhi-

Vandiraiujad.indd 155 10.06.2010 10:30:03

Vasakult: Ants Kokk, Kalev Spitsõn, Hillar Pruul, Jaan Vaher, Asta Jõelaid (Heinmets), Noimi Paiste, Laine Luugus. Mootorkalapüügijaamade ja kalurikolhooside spartakiaad Pärnus 21.-22. augustil 1958. Kalurikolhoos Meri võistkond, juht Hillar Pruul.

Aiasaaduste näitus Pidula koolimajas.

kiri ette ja võeti häälteenamusega vastu. Nime valimisel jäädi revolutsiooni- ja riigitegelase M. I. Kalinini juurde. Valiti kolhoosi juhatus ja revisjonikomisjon.

1948. aasta 7. mail moodustatigi Tagamõisa poolsaarel Eesti esimene kalurikolhoos Kalinin, mille esimeheks sai **Aleksander-Eduard Järvelaine**.

Revisjonikomisjoni esimeheks jäi **Ivan Samorokov**. Üldkoosolek otsustas anda kogu Vaigu Kaluriühistu vara üle kolhoosile, sinna pandi kirja ka kaluriperedele kuulunud ühistatud vara.

Kolhoosi loomine algas visalt – inimestel olid eelnevate sadade aastate jooksul kujunenud oma kodud, maad, kasvatati loomi. Nüüd toimus tohutu pööre, kõik ühendati välise sunniga. Aga nii mõnelgi mõlkus mõttes: "Äkki läheb nüüd elu paremaks?"

Ka varem olid olnud ühised karjamaad ja meri, kuid nüüd muutus suhtumine ühisesse omandisse, kus töövahendid lagunesid ja loomad hukkusid**.**

7.05.1948. aasta juhatuse protokollis on märge: "Kõik ühel häälel otsustatud." Veere mäel on veel praegugi seda suursündmust tähistav mälestuskivi.

1949 algas üleüldine kolhooside moodustamine. Küüditamise hirmus kirjutasid inimesed oma käega avalduse ja olid kõigega nõus. Kaasajaks on nendest ühistegevustest järele jäänud vaid killud: Viki kompleks, Papissaare kalatöötus, Kangru farm. Ehitistest on säilinud kuivati, töökojad Vikil, Papissaares, Tagalas ja laudad Tagalas, Pidulas, Kangrul, Kureveres. Säilinud on kontorihoone.

1950ndate aastate algul oli Kurevere koolimajas kolhoosi Majak kontor, mille esimehed

Aasta 1953. Heldur Albol olid pillimäng ja töö käsikäes.

Vandiraiujad.indd 156 10.06.2010 10:30:14

Endiste kolhoosnike pidu 7. aprillil 2007.

Kolhoosi esimees Einart Vaher.

Kommunismi kolhoosi embleem..

olid **August Eerik, Bernhard Tõru, Osvald Maak, Al-der Järvelaine, Arno Pärnamäe**.Viimane esimees oli **Al-der Jakobson,** kes maksis tööpäeva eest 1 rubla, varem saadi palgaks kopikaid.

1965. aastal kalurikolhoosid Majak ja Kalinin ühinesid. Esimehed olid **Ivan Samarokov** ja **Bernhard Tamm**. 1968 ühines nendega kalurikolhoos Meri.

12. aprillil 1949 moodustati Vilsandil kalurikolhoos, mis muudeti hiljem põllumajanduslikuks artelliks kaluribrigaadi säilitamisega. 1951. aasta 1. jaanuariks oli seal töövõimelisi mehi 7, naisi 16. Tolli talus asus kolhoosi kontor, esimeheks sai **Arnold Krause**, raamatupidajaks **Arnold Kullapere**, brigadiriks **Evald Aus**.

Põlluharimine kolhoosile tulu ei toonud, sissetulek saadi lüpsikarja toodangust. Iga päev veeti piim paadiga Kihelkonnale. Kui oli torm, tehti koorest võ, mis oli väga hinnas. Väike kolhoos ennast ei õigustanud ning liideti Kihelkonnal asuva Kommunismi kolhoosiga.

Aastail 1960–1970 lagunes kolhoosi Vilsandil asuv brigaad, kuna enamik töölisi jäi pensionile või rändas saarelt välja.

Kihelkonna vallas oli esialgu 3 kalurikolhoosi: Kalinin, Meri, Majak ning 10 põllumajandusliku suunitlusega kolhoosi: Lydia Koidula, Kungla, Viiking, Kalev, Vilsandi, Edu, Juuli Võit, Partisan, Uus Vedruka, Vambola.

14. veebruaril 1957. aastal ühinesid väikekolhoosid Kommunismi kolhoosiks. Eraldi jäid Partisan ja kalurikolhoosid.

Suurem kolhoos oli vajalik uue tehnika muretsemiseks. Kolhoos ehitas karjalaudad ja muretses traktoreid. 1950. aastal hakati propageerima elamute ehitamist kolhoosikeskustesse. Anti isegi laenu ja ehitati üle 40 maja. 1966 ehitas Kommunism esimese suurelamu. Praegu on neid kuus. Uued karjalaudad ehitati Pidulasse, Tammele, Vedrukale, Ürusse jm.

1967. aastal anti Kommunismi kolhoosile üle Papissaare kalatööstus ja remonditöökojad, kolhoos ostis uusi kalatraale.

Kommunismi kolhoosi tulevikuplaanid olid suured. Kuna külad pidid koonduma täielikult alevikku, siis Kellamäe taha mere poole planeeriti eraldi elamute kompleks. Sigala juurde taheti rajada täiesti uus teravilja kuivatus-töötluskompleks. Virita küla põllule rajati suur õuna-

Vandiraiujad.indd 157 10.06.2010 10:30:18

Tagala seltsimaja, kolhoosi kontor, kauplus.

puuaed, mille saadusi oli plaanis ümber töötlema hakata. 1961 kolis kolhoosi remonditöökoda Viki külla endise raudteejaama hoonesse.

1993. aasta 4. aprillist lõpetas tegevuse ja 15. detsembrist likvideeriti Kihelkonna ühismajand. Algas õigusvastaselt võõrandatud varade tagastamine.

Kolhoosiaeg on üks osa Kihelkonna-Tagala "vantidemaa" ajaloost, mis vääriks omaette raamatut. Ehitati maju, tootmishooneid, katlamaju, jõgedele kaevati uued sängid, järvi lasti tühjaks, ehitati sadamaid, soodesse rajati teetamme, õpiti suurmajandite juhtimist, plaaniti kehvale pinnasele tuua tuhandeid tonne mulda lisaks. Külvi ja lõikuse ajad määrati kõrgemalt poolt.

Kahjuks olid looduse tahtmised sageli teised ega arvestanud inimeste tahtmisi. See määras ka kolhooside eluea.

Rahvas esimese kalurikolhoosi mälestuskivi taustal.

Maimu Pere meenutused esimeste kolhoosiaastate elust Abulas.

"Elati kenasti, majandile osteti auto, rahvas käis autoga 20 km kaugusel heinamaadel tööl, koju sõideti lauluga. Sügiseti korraldati kolhoosipidusid, kolhoosielust valmis näidend. Siis aga hakati kolhoose ühendama ja kolhoosiesimehi valima, elu läks alla. Noored lahkusid kolhoosist, tööd jäid laokile, loomad hukkusid söödanappuse tagajärjel. Kevadel tõsteti hobuseid talidega maast üles, surid ka lehmad. Külla jäid ainult keskealised ja vanemad inimesed. Kui Pidula vald ühendati Kihelkonnaga, muutus Abula ääremaaks."

Aiandus

Aianduses oli Kihelkonnal 1925.–1929. aastal ühe talundi kohta 9 viljapuud, enim oli ploomipuid, järgnesid õunapuud, kirsid, pirnid.

Viljapuuaedade korrastatus jättis soovida, kuid oli ka mõni suur ja korralikult haritud aed enam kui 100 õuna- ja pirnipuuga. Õunu veeti kihelkonnast välja.

Piimandus

Juba mõisate piimakodades töödeldi piima kooreks, võiks ja juustuks.

1819. aastal veeti Saaremaalt välja 232 leisikat võid, mis on umbes 2 tonni. Selle hulgas oli ka Kihelkonna kandi mõisates toodetud või.

1843. aastal tegi Kuusnõmmel juustu **Carl Feldmann.**

1870ndail aastail asus juustuköök Kihelkonnal. Piima toodi sinna Paju ja Rootsiküla mõisast, maksti kuni 4 kopikat toobist.

Lümanda ja Pidula mõisas tegi juustu **Juhan Kuus.**

I maailmasõja ajal jäid juustuvabrikud Saaremaa mõisates seisma.

Eesti esimese iseseisvuse ajal loodi piimaühistuid, kuhu lehmapidajad said piima müüa. Ühistute loomise initsiaatorid olid mandrilt tulnud agronoomid **Otstavel** ja **Teetsov.** Mehed käisid külast külasse ja selgitasid piimakarja pidamise vajalikkust.

1925. aastal loodi Kihelkonna piimaühing. Kohapeal oli initsiaator **Peeter Kruuk**, juhatuse esimees **Jaan Hõbenik** ja meier **L. Pütt.** Meierei tegutses algselt apteegi majas.

Meieriks – piima vastuvõtjaks – oli ka **Johanson** Mihkli talust Kuusnõmmelt.

1929. aastal tehti Kihelkonna meiereist Lümanda Piimaühingu koorejaam, koor veeti või tegemiseks Lümandasse.

Vandiraiujad.indd 158 10.06.2010 10:30:26

1946. aastal avati koorejaam uuesti – see läks Mustjala Piimaühingu koosseisu, mille esimees oli **Sohvia Kappak.** Koorejaam alustas tööd 1922. aastal ehitatud saunas, kusjuures vesi võeti lahtisest kaevust. Piim soojendati nõudega suures altköetavas veevannis, kooriti käsikoorelahutajaga 500 liitrit tunnis. Piima soojendamise vann oli tehtud meremiinist. Piimanormi katteks toodi Vilsandilt head võid, mis oli kuulus ka Kuressaare turul.

1950. aastal piimaühingud riigistati ja loodi võitööstused.

1954. aastal toodi hobuvankritel heal päeval piima koorejaama kuni 500 kg.

1956. aastal läks koorejaam Kärla võitööstuse alluvusse.

1963. aastal tehti koorejaamas 6 tonni toorkaseiini, mis viidi Tallinna Kunstsarvetehasele nööpide, kammide jt toodete valmistamiseks, kuid kaseiini tehti Kihelkonnal ka enne 1963. aastat.

1963. aastal toodi lehma kohta meiereisse 1173 kg (Saaremaa keskmine oli siis 1737 kg) piima. Piima varuti 1965. aastal kokku 155 tonni, sealhulgas 17 tonni kolhoosnikelt ja individuaalsektorist.

1965. aastal tehti koorejaamas lahjat juustu, mis soolati Kärlal ja viidi sealt Pärnu sulatusjuustulasse.

1966. aastal lõpetas Kärla meierei töö ja Kihelkonna koorejaamast sai ainult piima vastuvõtupunkt. Piima toodi sinna 1966. a – 186 tonni, 1970. a – 154 tonni, 1972. a – 127 tonni, 1974. a – 29 tonni. 1974. aastal piimapunkt suleti.

Kihelkonna koorejaama juhatajateks on olnud **Lidia Tihik, Salme Kruuse-Õue, Marta Lember, Valdur Heinmets, Erika Kroll-Ley, Jõgel.**

Loomakasvatus, farmid, loomaarstid

Pajumõisa karjaraamatu järgi oli 1884. aastal mõisas 23 lehma, kellest 1. aprilli seisuga andis piima 13. Pool piimast anti vasikatele, mõisapere toiduks jäi 13 ja ½ toopi piima. 1870ndail aastail asus juustuköök Kihelkonnal. Piima toodi sinna Paju ja Rootsiküla mõisast, maksti kuni 4 kopikat toobist. Ka Lümanda ja Pidula mõisates tehti juustu .

Eesti esimese iseseisvuse ajal loodi piimaühistuid, kuhu lehmapidajad said piima müüa. Ühistute loomise initsiaatorid olid mandrilt tulnud agronoomid **Otstavel** ja **Teetsov.** Mehed käisid külast külasse ja selgitasid piimakarja pidamise vajalikkust.

1961. aastal oli Kihelkonna külanõukogus 345 piimatootjat.

Rannaküläades oli loomade pidamisega raskusi, sest osa heinamaid asus kaugel Käiu soos ja Pühasoos. Kurevere ja Tammese rahval olid heinamaad kaugel Haavassoos. 1930ndail aastail alustati Tagamõisa poolsaare külades lapimaade kruntimisega, kuid 1940. aasta riigipöörde tõttu jäi see töö pooleli. Kolhoosiaegadel toodi heina sageli Sõrvest.

Kevadel viidi loomad Loonalaiule ja Vilsandile, kust nad sügisel kohe Kuressaarde tapamajja viidi. Saartel loomad võõrdusid inimestest ja neid oli sügisel raske kätte saada.

XX sajandi 50–60ndatel aastatel aeti Kihelkonna aleviku lehmaomanike loomad ühiskarjamaa mulgu (värava) ette, mis asus kiriku juues Papissaare tee kõrval. Loomi oli ligi 30 ja nii tuli igal loomaomanikul käia kuus üks kord karjas. Vanemad saatsid karja lapsed ja alevi laste suvepäevad möödusidki Papissaare metsades lehmakarjas.

Kuna tol ajal pidas Papissaares valvet ka piirivalve, siis kohati sageli ka piirivalvureid, kellega sõbralikult suheldi. Piiriprobleeme ei tekkinud, kuigi lehmad ei teadnud piiridest midagi ja läksid suvepäevadel sageli üle liivatatud rannaribade merre parmuvarju. Papissaare metsades oli palju põnevat: vanad lennukiangaarid, mahajäetud sõjaväemajad, raadiojaamade mastid jm. Kui hästi läks, said karjalapsed sadama suitsutsehhist sooja suitsukala, mõnikord isegi suitsuangerja tükke.

Lehmad tuli metsa sööma ajada, ei tohtinud neid kaua lasta meres parmuvarjus passida, sest siis olid loomade kõhud õhtul koju minnes tühjad. Ometi oli nii tore mängida, kui loomad rahulikult vees mäletsesid ja sabadega vehkisid. Mängud Papissaare lehmakarjas meenuvad veel praegugi meile, kuuekümneaastastele. Hea tunne oli õhtul mööda Papissaare munakiviteed karja sabas alevisse sörkida, lehmakellade kõlin kõrvus kajamas, emad-perenaised karjaväraval ootamas.

Loomaarstid-veterinaarid, kes on Kihelkonnal vallas ja selle ümbruses töötanud: **Latik, Alekand, Natalia Eerik, Adele Sepp, Lembit Tegova, Rein Loid, Kalju Paomees, Voldemar Lepik, Elmar Tammes, Lilli Sohlo, Raja Peit, Toivo Jürisson, Mati Kuntro, Maire Saagpakk, Malle Timmas, Aino Salong**.

Vandiraiujad.indd 159 10.06.2010 10:30:26

Loomaarstide töö on läbi aegade olnud keeruline ja muutuv nagu inimeste ravigi. Inimese käest saad küsida, mis tal viga, kuid loomade juures on määravad kogemus ja praktika. Looma tervis sõltub inimesest, kes teda hooldab. Raskete aegadel seisid või rippusid lehmad rihmade abil püsti, söödaks anti neile majakatuse põhku. Kevadel öeldi: "Katus otsas, loom ka otsas." Kui loom suri, maeti selle korjus salaja öösel metsa.

Uuendusi seakasvatuses Kihelkonnal

Kihelkonna vallas puudub piimandus majapidamise tuluharuna, seepärast on viimasel ajal nihkunud esirinda seakasvatus. Halva sigade tõumaterjali ja mitteotstarbekohase toitmise tõttu oli sigade kasv pikaldane ja müügile saadetud sead läksid eranditult siseturule.

Olukorda on hakatud parandama koosolekutel ja kursustel tehtava selgitustööga ning sigade tõumaterjali parandamisega. Kuna on teada, et puhtatõuline sugukult annab kiire kasvuga peekonseaks kohaseid järglasi, siis on Kihelkonna valla kuldijaamade võrk täielikult välja arendatud. Lähemal ajal töötavad Kihelkonna vallas juba kolm parandatud maatõugu kuldijaama. Pidaja soovil on Viki külas kuldijaam lõpetatud ja sugukult Pärivere Jako ümber paigutatud **Aleksander Kruuse Ärma** tallu, kus sugukult paaritamiseks igal ajal saadaval.

Peale selle on Eesti Seakasvatajate Seltsi poolt asutatud uued kuldijaamad Kurevere külla **Friido Tamme** Anni tallu ja Undva külla **August Tolli** Põldma tallu. Anni ja Põldma kuldijaamadesse tulevad kuldid kohale lähemail päevil. Vilsandi saare jaoks kavatseb sugukuldi erateel soetada **Julius Teär**. Pidula ringkond saab kasutada Mustjala vallas asuvat Jauni kuldijaama.

Meie Maa 144/14.12.1933

Kauplused

Pärast teoorjuse lõppu tulid Saaremaale esimesed rändkaupmehed. Need olid venelastest harjuskid, kes ostsid külarahvalt seaharjaseid ja viisid neid linnadesse käsitöölistele, kingseppadele, harjameistritele, kammitegijatele. Harjased võtsid vähe ruumi, olid kallid ning seetõttu vahetasid harjuskid oma kauba meeleldi harjaste vastu. Vastu tõid rändkaupmehed sitsi, pitsi, nõelu, niiti, prosse, sõrmuseid, lõua- ja nuusktubakat ning muud pudi-padi.

Harjuskid liikusid külast külla, raske pamp seljas. Rikkam harjusk võttis juba abilise koolitamiseks kaasa – tema kauba sortiment täienes, kuna seda sai rohkem kaasa võtta, ka teenistus paranes. Kui harjusk nägi kelleski erilist ostusoovijat, soolas ta kaubale hinda juurde. Kauplemine oli tingimine, naabrid kutsuti ka kauplemise juurde, et kaupa mitu korda mitte lahti kiskuda.

Harjuskid rändasid I maailmasõjani mööda Saaremaad – mõned pankrotistusid, teised avasid kusagil alalise poe. Rändkaupmehed liikusid seal, kus palju rahvast koos – kiriku juures, kõrtsides, laatadel.

Pärisorjuse ja teoorjuse ajal maal kauplusi ei olnud, sest rahval polnud raha. Kauplused hakkasid tekkima pärast pärisorjuse kaotamist 1868. aastal.

1892 oli Kihelkonnal kaks poodi: **K.-A. Thomi** koloniaalpood Thomi majas ja **M. Renneri** talupojapood Rootsiküla mõisa maadel. Kirikumõisasse kujunes aastalaada pidamise koht.

Pidulas oli XX sajandi algupoolel kaks kauplust, kolmas Onni rannas.

XX sajandi algul tegutses alevikus kaks talupojakauplust ja **Jakob Hausile** kuuluv pood. 1930ndatel elujärg külades paranes, talutööd tehes sai ära elada, kuid rahalist sissetulekut andis see vähe.

Aastail 1900–1940 tegeles **Jaan Hõbenik** raamatutega. Kuni 1931. aastani oli tal raamatupood, kust hiljem hakati raamatuid ka laenutama. 1931. aastal sulges Jaan Hõbenik raamatukaupluse ja avas raamatukogu.

1940. aastal ehitati pagari- ja kondiitritööstus Pagarimaja.

1944 lõpetas **Mihkel Kase** pood.

1958 valmis Kihelkonna alevikus toidu- ja tööstuskaupade kauplus. 1961 avati seal juures söökla-kohvik.

1980 algas kauplusekompleksi ümberehitus, suleti petrooleumitankla.

Pangad

Ühispank asutati Kihelkonnal 1928. aastal ja see töötas väga edukalt. Selle juhataja-asjaajaja oli pikka aega asutajaliige **Joh. Koel**. Ühispank töötas 1940. aastani.

Vandiraiujad.indd 160 10.06.2010 10:30:26

Ühispank, Kindlustuse aktsiaselts, Eesti Lloyd'i esindus.

1992 avati Lääne-Eesti panga filiaal, samal ajal töötas ka Saaremaa Hoiupanga filiaal. Kaasajal panka alevikus ei ole.

Apteek

Ajaleht Saarlane 15 ja 22/1885 peab nendes numbrites hädavajalikuks valdadesse apteekri ja arstiabi toomise.

1897 sai Kuressaare apteeker **Aleksander Allik** loa Kihelkonnale apteegi avamiseks.

Proviisor Ernst Seebergi pitsati näidised.

Apteegi töötajad Hilja Liiv (All) ja Laine Ärm.

Apteegi nr 137 avas 2. jaanuaril 1899 Kihelkonnal farmaatsiamagister A. Allik Kuressaarest ja palkas sinna juhataja. Järgmisel aastal oli apteegi juhataja **J. Kehnig.** Apteekri abiline **Joosep Unger** sai apteegi juhatajaks 1921 ja võttis selle 1922. aastal rendile.

1927. aastal oli Kihelkonna apteegi ainus omanik **Ernst Seeberg.** Üks apteeker**,** kes temaga koos töötas, oli **Linda Riisik,** SÜG-i III lennu lõpetaja. Ernst Seeberg töötas apteegis kuni selle natsionaliseerimiseni 1940. aastal. Apteek töötas Thomi majas, kus hiljem võttis vastu ka kohalik arst.

Kihelkonna apteegi retsept aastast 1945.

Kihelkonna apteekrid:

- **J. Kehing**, 1900 – juhataja;
- **Joosep Unger**, 1921;
- **Ernst Seeberg**, 1927–1940 – omanik;
- **Linda Riisik** – abiline, juhataja;
- proviisor **Kalju Mandre**, 1948–1957 mai – juhataja;
- **Hilja Liiv**, 1954–1957 – abiline;
- **Ella Mälk** – abiline;

Vandiraiujad.indd 161 10.06.2010 10:30:40

- **Laine Härm**, 1957;
- **Lea Pukso**, 1957;
- proviisor **Pruul (Randma)** kuni 1959;
- R**uth Heinlaid** – abiline;
- proviisor **Maie Rõõm (Viin)** – juhataja;
- **Agnes Makritsk**i – abiline;
- **Eva Ader Fassia**, 1972;
- proviisor **Anne Sepp**;
- proviisor **Maire Römmel**;
- **Ülle Salumaa**.

Apteegis on veel töötanud **Meeta Riisik** ja **Tuulmets**.

Posti- ja sidekorraldus

Vanasti liikus post kihelkonnakeskuste ja mõisate kaudu.

Kroonupost. Kirju saatsid ja said minevikus ainult mõisnikud ja pastorid, post oli vastavalt sellele organiseeritud. Kroonuposti mandri ja Kuressaare vahel veeti Muhu kaudu. Algul üks, siis kaks ja hiljem kolm korda nädalas. Posti veeti postitõllas kahe hobuse ja aisakelladega, püssimeeste vahel. Hobuseid vahetati postijaamades, postitõld liikus Kuivastust Kuressaarde ja tagasi. Kroonuposti tõld oli nii tähtis, et talumees sellele juba kaugelt teed pidi andma, selle peatumise korral ei tohtinud keegi postitõlla lähedale minna.

Postkontori ees vasakult Linda Algo, Ester Raik, Mai Lambut, Palmi Uustal, Lenna Albo, Maria Sõber.

Maapost oli postivedu Kuressaare ja kihelkondade vahel. Linnas oli maaposti-talitus, kuhu post maalt toodi ja kust see maale tagasi saadeti. Postkontoreid ega postiametnikke ei olnud. Postimehed said oma kihelkondadest postiveo eest tasu ning marssisid jala. Nad said tavaliselt pastoraadist kaasa postikoti linnaviidava postiga, viisid selle maaposti-talitusse, kus nad posti ära andsid ja uue maaleviimiseks kaasa said.

Kui hakkasid ilmuma ajalehed Arensburger Wochenblatt (1881) ja Saarlane (1884), käisid postimehed trükikojast läbi ning said sealt kihelkondadesse viimiseks lehed kaasa. Posti viisid nad pastoraati ja andsid seal ära vastavalt kohapealsetele korraldustele. Pastoraadist saadeti post mõisatesse ja valdadesse. Kihelkonna postimees läks linna ühel päeval, tagasi tuli järgmisel. Posti polnud palju, jala oli seda kerge kanda. Ajalehes hurjutati postimehi, kuna need ei osanud lugeda, lasid huvilistel oma postikotis sorida, võtsid kõrtsides viina ja lamasid mõnikord kusagil "väsinuna", postikott lahti seljas. Vastusena arvati lehes, et ükski koolitatud mees selle raha eest, mis postimees saab, postimeheks ei hakka. Kirjad pidid kaduma tänu sakste teenrite abile, kellel uudishimu väga südant "kõdistab".

1894. aastal tehti maaposti korraldamine valdade ülesandeks. Vallamajade juurde pandi kahekordsed metallist postkastid, mille välimise kasti võti oli vallatalitaja või vallakirjutaja käes. Sisemist kasti ei saadud kohapeal avada, see saadeti kogu täiega linna postkontorisse. Niimoodi oli postisaladus garanteeritud. Vallad said postitalitusest postmarke müügiks avansina. Linnast saabunud post anti vallamajadest kohe pärast saabumist rahvale kätte. Posti saabumisel see sorteeriti külade kaupa vallamaja eesruumis asuvasse riiulisse, kuhu inimesed juurde pääsesid. Postiveoga seotud kulude katteks võis vald linna postitalitusest toodud kirjade eest võtta 3 kopikat, ristpaelalt 1, ajalehelt 60 kopikat tasu.

Karl-August Thom oli seotud Kihelkonnale posti- ja telegraafijaama tekkimisega. Olles Vilsandi päästejaama ülem, vajas ta kiiret informatsiooni mereõnnetuste kohta. Telegraafi tarvis ehitas K-A. Thom ise maja. 1890. valmis aleviku keskel teine Thomi maja, mille ehitaja üüris kohe telegraafi- ja postkontorile hinnaga 25 rubla aastas. Lisaks telegraafile kolis sinna ka postkontor. Hiljem kutsuti seda hoonet Jürgensi majaks, seal asuski Kihelkonna esimene postkontor-tele-

Vandiraiujad.indd 162 10.06.2010 10:30:41

Kihelkonna postiside töötajad. Nende peade kohal ripub endine kirikukell, millest sai tuletõrje häirekell.

graaf. Esimese telegrafistina asus tööle **Wilhelm von Vegener**, kes 1903. aastal ehitas üle tee uue maja, rahva seas tuntud postkontori maja. Sellel oli palju luukidega suletavaid aknaid, mis tuli õhtuti sulgeda. Maja ees olid suured pojengipõõsad, hoonet ümbritses lippaed.

Postkontori ruumis oli lett, mille taga võttis töötaja vastu pakke, telegramme, kirju jne. Leti vasakpoolse osa taga istus **Helmi Reinsoo.** Varem kuulus postkontori töö hulka ka hoiukassateenuste osutamine. Hoiuste suurenedes muutus see hoiukassaks. Tema selja taga oli suur kapp, millega tuba oli pooleks jaotatud. Oma töölauad olid postkontori ülemal, tema asetäitjal ja operaatoril. Postkontori esikus olid postkastid, kui nende arv suurenes, siis kastid esikusse enam ei mahtunud ja need pandi üles õue, maja otsa.

Eraldi ruumis toimus posti jaotamine, selle taga oli laoruum. Maja tagaküljes olid töötajate korterid ja automaatjaam. Postkontori ees peatus linnast tulev buss, sest praeguse bussijaama kohal laiutasid siis vana Pajumõisa kõrtsi varemed.

Kapi taga asus telefoniside aparatuur, telefonisti töökoht ja kušett valvetelefonisti öiseks puhkuseks. Telefonistidena töötasid 3 naist, telefonijaam andis ühendust 24 tundi ööpäevas.

Vanemate piltide pealt on näha aleviku sidepostidel olevate traatide arv. Kuna telefonide vajadus oli suurem, kui liinid seda lubasid, siis kasutati ühel traadipaaril kuni neli telefoniaparaati. Kui abonendil helises telefon, pidi ta kuulatama, mitu korda heliseb, et teada saada, kas see kõne on talle. Näiteks **Lembit Jõelehe** telefon helises neli korda.

Esimesed telefonistid olid **Meida Sõber, Armilde Jõeleht, Salme Süda,** hiljem töötasid seal veel **Lenna Albo, Ester Raik, Linda Algo**, lisaks lühemat aega töötavad inimesed, operaatorid ja postiljonid **Elgi Kiviga** eesotsas. Telefonijaam läks üle automaatikale, aastaid hiljem kolis see vallamaja hoovil asuvasse ehitusse, sest omanikud tahtsid endist maja tagasi, lõpuks telefonikeskus suleti.

1875 avati telegraafiside Pärnu-Kuressaare vahel Kuivastu kaudu. Varsti avati telegraafiliin Kuressaare ja Kärdla vahel, vahejaamadega Soelas ning Käinas. 1889. aastal võeti sellel liinil morseaparaatide asemel tarvitusele telefonid. Vilsandile jõudis kõnetraat 1884.

Esimene traatsidetelegraaf jõudis alevikku arvatavasti 1883, telegrafistina töötas siis **Wilhelm von Vegener.**

Novembris 1994 algas mobiiltelefonilevi.

Maja vasakpoolses otsas oli teedevalitsuse kontor. Selle ees oleva pärnapuu otsas oli kirikukell, mida kasutati tulekahjude puhul häirekellana. Kui seda kõlistati, tuli rahvas appi tuld kustutama. Kell varastati ära ja selle asemele pandi postkontori katusele läbilõikav häiresignaal.

Undva külas asutati postiagentuur 8. juulil 1926. aastal. See tehti Põlme talusse, selle juhatajaks oli **August Toll**. Undva postiagentuur tegutses üle viie aasta ja lõpetas tegevuse 31. detsembril 1931.

Juta Tõkman Kihelkonnalt meenutas, et postimeest külades ei olnud, post tuli peredel ise Kihelkonna alevikust postkontorist ära tuua. Kihelkonnale toodi pärast sõda post Kuressaarest hobuküüdiga, kusjuures peredel oli postiveo kohustus. Ühe postiveoreisi tegi ema asendajana 17aastane Juta, kes otsustas ise hobusega Kuressaarde posti järele sõita.

Teades, et teedel liikus väga palju Vene sõjaväge, oli neiul sõidu ees hirm, ta maskeeris end

Vandiraiujad.indd 163 10.06.2010 10:30:48

suure villase rätiga, istus vankril nagu vanaeideke, silmad vaevu rätiku alt väljas. Ööbimiskoht oli linnas, hobune pandi sealse postkontori talli. Nii saigi pikk teekond edasi-tagasi sõidetud.

Hiljem hakati linnast Kihelkonnale posti tooma veoautoga, millele oli peale ehitatud puust kast. Sellel autol sai ka Kuressaarde sõita, sest bussiliiklust tol ajal veel ei olnud. Linnasõiduks kasutati ka juhuslikke võimalusi.

Raadiod

Esimesed raadiod ilmusid kihelkonda pärast I maailmasõda ja on teada, et **Arno Luup** ning **Jüri Allik** tõid raadiovastuvõtja Läägi külla Tänaku tallu **Gustav Liivrannale.**

Ka Tagamõisa koolimajas oli eelmise sajandi kolmekümnendail aastail raadio. Kui külades olid juba paljudel raadiod, küsiti Tammese küla mehelt Villemilt, miks ta raadiot ei osta, raha tal ju peaks olema. Villem vastas: "Enne ma seda ei osta, kui vastu ka saab rääkida."

Udo Knaps nägi esimest korda raadiot Kihelkonnal Vene ohvitseri perekonnal, kes nende juures köstrimajas üürilised olid. Raadio oli kasti sarnane, millel olid raadiolambid peal rivis. Kui ohvitser selle sisse lülitas, tuli vaid mingit raginat.

Pidulas käis kohalik rahvas koolimajas **Jakob Laulu** ostetud raadiot kuulamas.

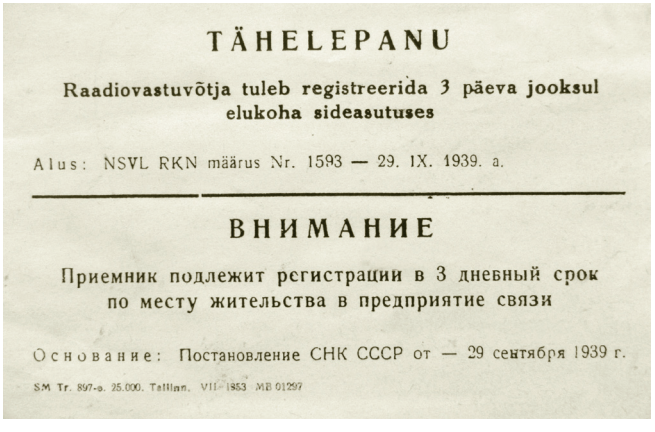

TÄHELEPANU

Raadiovastuvõtja tuleb registreerida 3 päeva jooksul elukoha sideasutuses

Alus: NSVL RKN määrus Nr. 1593 — 29. IX. 1939. a.

ВНИМАНИЕ

Приемник подлежит регистрации в 3 дневный срок по месту жительства в предприятие связи

Основание: Постановление СНК СССР от — 29 сентября 1939 г.

SM Tr. 897-a. 25.000. Tallinn. VII-1953. MB 01297

Raadiovastuvõtja registreerimise teatis

Metsandus

Pidula mõisa suured metsad olid viie metsavahi hoole all. Igal metsavahil oli väike talu, kus ta pidas ka hobust ja lehma.

Taavi metsavaht **Laes Teär** ja Tämba metsavaht **Peeter Eevart** olid kohalikud Pidula mehed. Kõnnu metsavaht **Jaan Render** oli Mustjalast, Tillu metsavaht **Mart Nuum** Sõrvest, Põlme metsavaht **Jaan Lonks** Austlast. Metsa viivatele teedele olid ehitatud väravad, nende juurde mõisatööliste majad, mille elanikud pidid jälgima, et külamehed ei läheks märkamatult mõisa metsast puid varastama ja koju vedama.

Abula küla ja Unuda metsa piiril mõisatööliste hoones elas **Tiina Müür.** Tiina oli mõisa tööline ja mõisamaade jagamisel sai asundustalu Magerehe ja Selgase küla piiril, Kõnnu metsa ääres. Värava vabadikuperes elas mõisa aednik **Aadu Aksel.**

Arade metsa värava juures elas mõisa tööline **Maria Plank** oma lastega.

Kõnnu metsa ääres Sirgu värava juures tööliste majas elas mõisa pesunaine **Juuli Sillart,** kes oli mõisas üles kasvanud ja olnud seal teenija. Pesunaise poeg **Sirgu Villem** armastanud kõrtsis istuda ja viiulit mängida. Esimese maailmasõja eel põles Sirgu maja katkise korstna tõttu maha. Leivad olnud ahjus, kui maja maha põles. Pärast põlemist olnud leivad ahjus küpsed.

Tõmba metsavahimaja juures tööliste majas elas **Jüri Lõuer** oma naise **Annuga.**

Jüri olnud ehitusmehena nii laisk, et istunud ja tõmmanud piipu isegi siis, kui saksad mööda jalutasid. Saksad olid omavahel rääkinud: "Jüri sitzen", sellest saigi Jüri oma hüüdnime – Sitsini Jüri.

Pidula vana veski juures Sooletu väravas oli väike maja, kus elas oma elupäevi **Ott**. Muistsest ajast saadik kutsutakse seda kohta **Vahi Oti** väravaks veel nüüdki.

Harilaiu metsad

Enne sõda oli Harilaiu metsavahiks Kalmu külast Reediku perest pärit **Peeter Peit**. Tema istutas laiu tuiskliivale puud. Liiva sisse pistetud pajukepid hakkasid kasvama. Suvel elas metsavaht Harilaiul ja püüdis kala, pooleldi liiva sisse ehitatud suvemaja oli nagu koobas.

Saeveskid, puidutööstus

Pidula mõisa Muguri küüni ehitati 1920ndate aastate algul saeveski, mis kuulus AS-ile Atlandia. Saeveskil oli Tallinnas veel teisigi suuri ettevõtteid. Saeveski juures oli jahuveski, kus lasti head püülijahu ja kruubitangu. Muguri saeveski töötas mõned aastad, siis see müüdi ja viidi üle Onni randa.

Vandiraiujad.indd 164 10.06.2010 10:30:52

Onni ranna saevabriku töölised.

Seal olid saeveski peremehed MC Kibbin ja Malkov-Panin CO. 1940. aasta riigipöördeni kuulus saeveski osaühisusele Eesti Saeveskid.

Onni saeveski andis Pidula rahvale tööd ja teenistust. Asundustalude omanikud müüsid metsad saeveskile. Saadud raha eest osteti talud päriseks, ehitati uusi hooneid, osteti jalgratas. Sageli lõppes mets kiiresti, kuid asundustalust sai peremehe varandus.

Julius Mark meenutas: "Esimese Eesti ajal töötasid paljud Abula küla mehed ja naised Onni saeveskis. Selle saeveski juhataja **Vladimir Lõhmus** oli pärit Abula küla Päriste vabadikuperest.

Lõhmusel oli Pidulas talu ja tema perekond töötas talus. Ka saeveski töödejuhatajad **Aadu Riis** ja **Mihkel Vainula** olid Abula küla mehed."

Maimu Pere meenutas: "1933.–1937. aastal rajati Abula randa tsaariaegse sadama juurde puidutöötlemise vabrik. Vabrikus olid küll ülemusteks Vene valgekaartlased, kuid seal said tööd paljud ümbruskonna inimesed.

Vabrik töötas kahes vahetuses, vahetuse algust tähistati külasse kostva vilega. Hiljem juhtis vabrikut, puidumüüki ja laadimist Vene rahvusest **Minkovi**-nimeline mees. See oli küla jaoks hiilgeaeg – inimesed said hooajalist väga tasuvat tööd ja osta lisaks toidule ka jalgrattaid, mootorpaate, isegi raadioid."

Kuna Maimu vennad töötasid vabriku toodangu laevadele laadimise juures tõstjatena (olid vintsi peal trümmi tõstjateks), siis laste ülesandeks oli lõuna viimine rannas ja laevadel töötavatele pereliikmetele.

Mootorpaadimehed lubasid toitu viivad lapsed paati ja viisid laeva külje alla. Kui laevadel olid kurjad välismaa kaptenid, ei lastud toidutoojaid laeva, kilumannergud toiduga pandi vintsi otsa ja töölised tõstsid need laeva. Kui ülemaid näha ei olnud, lasti laeva küljele nöörtrepp ja lapsed ronisid nagu ahvid laevale.

Mõnel päeval õnnestus lastel 5–6 laeva peal käia, teinekord said nad ainult laevade külje alla sõita. Kõige ilusam laev oli Eesti Rand – see säras valge luigena prahilaevade seas. Laevamehed lubasid lastel selle laeva läbi käia. Kui sadamasse tuli mitu laadungit pealevõtvat laeva, jättis talurahvas isegi kuiva loo maha ja tõttas tasuvatele laadimistöödele, sest pere rahaline sissetulek tuli ikkagi laadimistöödega. Suured laevad pidi kolme päevaga täis laadima, vastasel juhul tuli maksta kallist raha viivitamise eest. Seda ei juhtunud kunagi.

Vabriku rajajat kutsus kohalik rahvas hüüdnimega **Vana Vene**. Külas levis kuuldus, et ta oli põgenenud tsaari õukonnast kullaga, mis oli õmmeldud üleriiete voodri vahele. Mees elas oma perega Abula küla Mäe talu ühes toas. Tema lapsed olid siis väikesed, kord kadunud Vene poeg Kuusaare metsa ära, õhtul pimedas laternatulede valgel leitud poiss külarahva abiga üles. Vana Vene sõitnud töö ja kodu vahet külgkorviga mootorrattal, külainimesedki saanud tihti istuda külgkorvis, mida kutsutud "tooriks".

Ükskord läinud **Kuusiku Tiina** Kuusaare metsa hobuseid otsima, enne tõrvanud ta usside vastu jalatallad ära. Vana Vene tulnud "tooriga" ja näinud Tiina käes hobusepäitseid, käsutanud Tiina külgkorvi ja viinud kohale. Tiina oli küll rääkinud, et tallad on tõrvatud ja määrib sakste "toori" ära, kuid midagi polevat aidanud.

Üru saevabriku töölised. Paremal meister Jaan Kirik.

Vandiraiujad.indd 165 10.06.2010 10:30:57

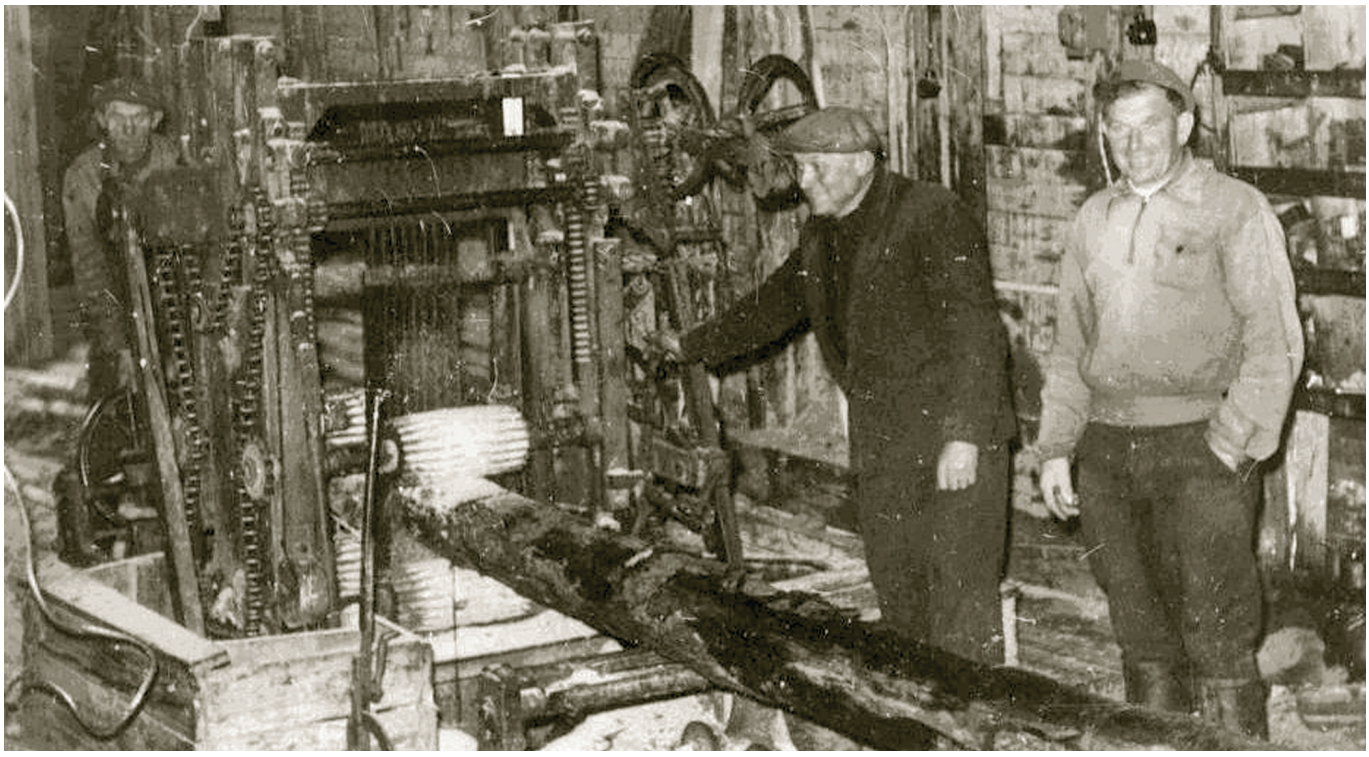

Üru saeveskis.

Üru saevabrik

Kihelkonna hoonete- ja laevaehitused, sadamad, talud, sõjaväeosad, koolid – kõik vajasid sageli puidust saematerjali: prusse, planke, laudu, kimme katuste kattematerjaliks, saepuru soojustamiseks.

XX sajandi algupoolest säilinud piltide pealt näeme saagimist pikkade kahemehesaagidega, kuid suurenev materjalivajadus nõudis tehniliselt täiuslikumat lahendust. Kuna mujal maailmas töötasid juba saeraamid jõuallikate abil, siis leidus Saaremaalgi inimesi, kes suutsid selle töö käima lükata. Oskusi käidi omandamas mandril töötavates saeveskites.

1934. aastal hakkas saeveskis tegutsema **Boris Minkov,** rahvuselt juut, kes võttis **Jaan Kiriku** meistriks ja **Artur Kase** raamatupidajaks. Borisil oli ka asetäitja **August Linask.** B. Minkov elas perega Kuressaares, seal elasid ka **J. Kirik** ja **A. Kask.** Kirik oli pärit Järvamaalt, tema naine Narvast. Viimased päevad veetis mees Kihelkonna hooldekodus ja on maetud kohalikule kalmistule.

Kuna maad saadi Ürust ja sealses ümbruskonnas leidus küllaldaselt vabu töökäsi, otsustas **Jaan Kirik**: "Siia lööge vai maha, sinna teine!" Ei olnud neil mingeid teodoliite, nivelliire, sirklit, vinklit ega muid ehituseks vajalikke tööriistu, kuid valmis nad saekaatri said.

Kui jõuti niikaugele, et võis saeraamid käivitada, jäi osa ehitajaid kaatrisse tööle. Tööd said raamimehed – neid oli igal sael 5, kütjateks jäi 4, saeteritajaks 1, palkide ettevedajateks 4 meest. Vastavalt vajadusele oli vaja inimesi, kes laudu tahveldasid ning ladusid, töötasid seimri ehk laua servast lõikamise juures. Saekaatris sai tööd ligi 36 inimest.

Seadmeid – kahte saeraami, elektrigeneraatorit, sae terituskäia – käivitas ja vedas üle ruumi kulgev käsivarrejämedune, umbes 20 meetri pikkune raudvõll. Jõuallikateks olid kaks veduri lokomobiili-mootorit, mis olid ümber ehitatud saepuru ja puidujäätmete küttele. Pikkade tööpäevade valgustamiseks andis voolu oma elektrigeneraator, ka 100 meetri kaugusel olev kontor koos samas majas oleva korteriga said sealt voolu. Puidu kuivatamiseks ehitati hiljem eraldi hoone. Venelased ehitasid sinna ka betooni-segusõlme, mida betooni tegemiseks kordagi ei kasutatud, kuid kolhoosi ajal tarvitati seda kartulihoidlana. 1953. aastal oli saeveski Vene sõjaväe käsutuses ja tööjõuks tööpataljon.

1968. aastal, kui mandrilt tulev elekter jõudis Üru külla, läks kogu seadmestik elektrivoolule üle. Pidev elektrivool lõpetas vajaduse lokomotiivide järele. Palkide ettevedamiseks pandi 1971. aastal tööle delfrid, võeti kasutusele vintsid.

Kui saeveskisse paigaldati 1968. aastal elektrijuhtmeid, tuli tol ajal Kihelkonna vanadekodus

Vandiraiujad.indd 166 10.06.2010 10:30:59

elav **Jaan Kirik** oma kunagist elutööd vaatama. Kui palju on selles saeveskis puitu saetud, on raske arvestada!

Vanemad saemehed on rääkinud, et kui generaatoril läks mõni osa katki, olid kahe päevaga Helsingist vajalikud osad kohal. Kolhoosiajal võttis sama probleemi lahendamine tunduvalt rohkem aega.

Mõnikord läks laudade kuivatusruumis materjal küttekolde sädemest põlema, nii hakatigi kuivatit nimetama "kiirkuivatiks".

Tiisu-Oti talus olev kauplus lahendas tööliste joogi-söögimured.

Kauaaegsed töötajad-tegijad olid saevabrikus **Heino Teeäär**, kellel oli Odalätsi külas allikateoja peal väike elektrigeneraator veel 1960ndail aastail, **Kalju Saagpakk, Albert Nurja, Jaan Nukk**, **Jaan Mark, Endel Sildoja, Artur Lauge, Aleksander Väli, Kalle Sirel** jt.

Turismindus

Sageli tulid ööbimiskohta otsivad inimesed lihtsalt suurematest elumajadest öömaja otsima. Öömaja soovijaid oli tihti ka Köstri majas, mis asus suuremate teede ristmikul. Kunagi töötas Kihelkonnal Minnuse võõrastemaja.

Kihelkonna võõrasetemaja teenijad.

Kihelkonna võõrasetemaja.

Vandiraiujad.indd 167 10.06.2010 10:31:09

Turistid Rootsiküla mõisahoone ees 1930ndatel aastatel.

Veoautol mandrile ekskursioonile, 1964. aasta.

Kihelkonna vallas olid 2009. aastal järgmised majutusettevõtted: Kihelkonna pastoraadi öömaja, Kihelkonna suvekodu, Anni turismitalu, Kusti turismitalu Vilsandil, Loode turismitalu, Loona mõis, Pidula kalakasvatuse puhkemaja, Reinu Ökotalu.

Pärimusmatkad on vallas asuv reisibüroo, mis lisaks öömaja ja hea toidukoha leidmisele pakub ka loodusmatku. 2009. aastal avati Loona looduskeskuse lähedal Miku metsapark, mis pakub loodusõpet kõigile huvilistele.

Toimib kohalik OÜ Vilsandi Liin, mis teeb regulaarselt, 1. juunist 31. augustini, väikelaevaga sõite Vilsandile. Mitu korda päevas saab sõita liinibussiga Kuressaarde.

Tervishoid

Esimesed ravitsejad olid külades nõiad-rahvaravijad, kes oskasid ”lausuda“ ja luid-konte paika panna**.** Igapäevases ravimises kasutati hulgaliselt taimede võlujõudu.

Enne viimast sõda töötas haigemaja ühes otsas veterinaar **Latik,** teisel pool rahvaravija **Kroon.**

1948. aastal töötas haiglas venelannast ämmaemand.

1948. aastal avati arstijaoskonnas palatid.

1995. aasta 5. veebruaril nimetati ambulatoorium ümber tervisekeskuseks ja see muutus perearsti teenust pakkuvaks ettevõtteks.

Kihelkonna endises haiglas on kaasajal perearstikeskus, hambaravikabinet, Kihelkonna ning Lümanda valla hooldekodu.

Jaoskonna arst Siegfried Talvik.

Vandiraiujad.indd 168 10.06.2010 10:31:17

Audaku lastesanatoorium 1962.

Arstid, kes on olnud Kihelkonna rahva teenistuses**: Kroon, Noorman, Kaljundi, Kirssel, Posenov, Siegfried Talvik** (1878–1929) – jaoskonna arst, **Novikova, Ants Haavel** – asendas, **Hain Sepp, Rodionov, Varatu, Tiit Ilves, Ain Aus** jt.

Haigla maja toodi Papissaarest, kus see oli lendurite maja.

Mudaravi

Kihelkonnat võib täie õigusega nimetada Saaremaa mudaravi hälliks, sest 1824. aastal alustas esimene Eesti alal tegutsenud mudakümblusasutus tegevust Kihelkonnal, Rootsiküla mõisas.

J. W. L. von Luce (1756–1842) teadis Kiirassaare talumeest, kes oli ehitanud mudavannide võtmiseks sauna. Enne I maailmasõda olevat külaelanikud püstitanud oma saunas või merevees ühiseks kasutamiseks kolm mudavanni. Samal ajal hakati Kiirassaare muda Riiga, Tallinna, Liepajasse ja Narva-Jõesuusse välja vedama.

Ravimuda kasutati Kihelkonnal aga juba XIX sajandil. Talupojad katsid keha ravimudaga. Sellist primitiivset ravimoodust kasutati veel üsna hiljuti.

Kihelkondlased mäletavad kolme mudakohta, mis asusid Pihla laiu lähedal lahes, Kiirassaare lahes, Abaja lahe Abaja talu lähedal. Ravimuda oli spetsiifilise lõhnaga ja mustjassinist värvi. Kihelkonna ravimuda täpsed asukohad annab **A. Rammul** oma raamatus "Saaremaa tervishoiuline kirjeldus" (1928).

Ravimuda asukohad olid Abaja lahe keskpaik, Kiirassaare laht Ansu ja Oitme nina vahel, Suure-Sitiku ja Telvemaa saarte ümbrus.

Nendes kohtades oli mudakihi paksus poolest kuni ühe meetrini. Ravimuda Kihelkonna sügava sopistusega väiksemates lahtedes tunti ammu ja rahvas kasutas seda.

On teada, et 1821. aastal võttis Rootsiküla mõisas tervistavaid mudavanne keegi krahv S., kes raviga väga rahule jäi. Kuuldused sellest ravimudast jõudsid Saaremaa kreisiarsti **Christian Blaubergini** (1765–1824), kes alustas Kihelkonna muda teaduslikku uurimist.

Tartu Ülikooli endine rektor ja keemiaprofessor **David Grindel** (1776–1836) tegi kohapeal analüüse ja avaldas 1828. aastal oma uuringu tulemused ning kohaliku looduse kirjeldused Berliini ajakirjas "Journal der practischen Heilkunde..."

1824 alustas tööd Rootsiküla mõisniku **Friedrich von Buxhövedeni** (1772–1832) poolt asutatud algeline mudakümblusasutus, mis oli esimene omataoline Eestis. Aasta pärast – 1825. aastal – avati **Carl Hanniuse** initsiatiivil merekümbluse- ja mudaraviasutus Haapsalus.

Järgnevad aastad tegid Rootsiküla mudaravila tuntuks, patsiente tuli ka Liivimaalt. Mudavanne soovitati krooniliste nahalöövete, sarlakite, reuma, podagra ja krooniliste katarride raviks. Ravi toimus arsti suunamisel, ravialused paranesid jõudsasti.

1998. aastal püstitati sellele mudaraviasutusele mälestuskivi.

Rootsiküla mudaravilal oli mereäärsetel maadel, hiljem Abaja talu rannas, 4–6 vanni. Need olid ehitatud muda leiukoha lähedale, kümmeldi mudaseguse merevee vannides.

D. Grindeli kirjelduse põhjal võib kindlalt öelda, et esimene mudasuplusasutus asus Abaja lahe sopis ehk lõukas veidi enne praegust Oju majakat. See tegutses veidi üle kümne aasta, kuni tekkisid majandus- ja arstiabiprobleemid.

Mälestusmärk Rootsiküla mudaravilale.

Vandiraiujad.indd 169 10.06.2010 10:31:24

Mõisa omanikuks sai **Gustav von Bartholomäi**, kes lõpetas mudaravila tegevuse. Samasse kohta on ka hiljem püütud mudaravilat ehitada, kuid asjatult. Tänapäevaks on lõugas kõrkjatest umbe kasvanud.

Vene kirjanik ja publitsist **Nikolai Leskov** rändas 1886.–1888. aastal Saaremaal ringi ja puutus Kihelkonna ümbruses mudaraviga korduvalt kokku. Tema poolt on kirjutatud artikkel "Pidalitõbiste kultiveerimine".

Ometigi peeti juba sel ajal Kihelkonna ravimuda Kuressaare omast paremaks ja sellega ravisid end jõukad inimesed. Ravitseti arvatavasti (Leskovi andmetel) Kihelkonna kiriku juures asunud saunas. Patsiendid peatusid Metsmanni majas, mis asendas sissesõiduhoovi või võõrastemaja.

XX sajandi algul meelitas tekkinud Kihelkonna alevik ligi ka suvitajaid. 1908. aastal olid kõik vabad korterid suvitajate rohkuse tõttu välja üüritud. 1908. aastal sõlmis kohalik arst **Siegfried Talvik** lepingu mudaraviasutuse ehitustööde alustamiseks Abaja lahe ääres.

Ehitatavasse hoonesse kavandati kuus vannituba, ravialuste ootesaal, arsti kabinet ja talitaja elutuba. 1908. aasta 1. novembriks sai hoone katuse alla. Kuna S. Talvikul tekkisid vastuolud Kihelkonna mõjukate isikutega, ehitus seiskus ja Talvik lahkus 1909. aastal Kihelkonnalt. Poolelioleva hoone müüs maaomanik maha ja praegu on selle koha peal sammaldunud vundament.

1938. aastal asus Kihelkonnale elama sakslane **Ernst Strandmann,** kes tahtis oma plekksepatöötoa kõrvale aleviku servale ehitada mudaravila. Plaaniti ehitada kaheksa vannitoaga, puhkesaali, ootesaali, arstikabinetiga ravilat, mis võis anda 100 vanni päevas. Need plaanid jäid enamikus teostamata, kuigi mudaravila ehitati valmis. See asus tolleaegse Minnuse võõrastemaja vastas üle maantee. Hoone oli väike, auruja elektrimootoritega töötanud ja duššidega ravila. Ravimuda toodi tünnides Pihla laiu juurest Abaja lahest, see soojendati protseduuride ajaks kuuma vee ja auruga.

Strandmanni mudaravila alustas tööd 4. või 10. juulil (täpsed andmed puuduvad) 1938, kuid tegevus lõpetati juba 1. septembrist 1938. Lühikese aja jooksul toimus ravi jaoskonnaarsti **A. Kaljundi** järelevalve all. Kokku tehti ravialustele 276 mudavanni. Külastajate vähesuse tõttu mudaravila suleti ja E. Strandmann lahkus Kihelkonnalt.

Pidalitõbi

Nikolai Semjonovitš Leskov – väljapaistev vene kirjanik – reisis 1863. aastast Baltimaades, kuhu meelitasid teda kohalike paikade jahedus ja värskus. 1870ndate aastate lõpust veetis mees Baltikumis kõik suved, olles 1886.–1888. aastal ka Arensburgis.

Tutvunud Eestimaa elu-olu ja aktuaalsete probleemidega, kajastas kirjanik neid oma loomingus. Algul meeldis Arensburg talle väga, kuid 1888. aastal, mil ta sai teada pidalitõve levimisest Saaremaal, tekkis mehes murrang. See haigus kohutas kirjanikku, ta kirjutas kõmulisi artikleid Saaremaa kuurortide vastu. Need artiklid põhjustasid isegi puhkajate arvu vähenemist Arensburgis. Millest Leskov siis kirjutas?

Refereeritud katkend Leskovi artiklist "Pidalitõbiste kultiveerimine", mis on avaldatud kogus "Postitõllaga läbi Eestimaa. Eestimaa Vene kirjanike kujutuses XVIII saj lõpus – XX saj algul":

"1887. aasta suvel sõitsin koos sõjaväearst Steiniga posthobusel Arensburgist Oeseli vastaskaldale, et vaadata kodukuurorti Rotsikülis (Rootsikülas).

Siin leidsime pidalitõves (leepra)haige, kes elas eestlasest talupoja juures rannaasulas, mida nimetatakse Küro-Saareks (Kiirassaareks). Pidalitõbine oli noor taluneiu, kogukas, valge, puhta ja seni veel üsna kenakese näoga ning iseloomulike, justkui kärbitud laugudega. Pidalitõbine istus tillukeses talutares, kus 1886. aasta suvel elas Luuga arst V.

Selles uberikus asus kolm naist: nad ketrasid aina halli lambavilla, liibunud üksteisele nii ligistikku, nagu oleksid kokku köidetud. Need olid Abaja-nimelise Küro-Saare eestlase patsiendid ja kostilised. Abaja ise oli kõhetu ja ärakuivanud, üle kaheksakümneaastane vanamees, kellel polnud pesu seljas, ta oli üleni mähitud lambanahka.

Abaja andis metsas asuvat kahe paliga sauna kasutada võõrastele haigetele, kes Rotsiküli pastoraadi Petseda juurde tulevad. Praegused patsiendid Abajale raha ei maksnud, vaid ketrasid talle lambavillaheiet. Abaja müüs selle kedruse ja sai veidi vaheltkasu. Heidest kootakse Arensburgis sukki ja undrukuid – need asjad viiakse Peterburi, Moskvasse ja Riiga ning keegi ei saa teada, et villa on kedranud pidalitõbine. Abaja läks iga päev haigete pärast paadiga merele, ammutas sealt põhjast kopaga muda, varus peale selle veel

Vandiraiujad.indd 170 10.06.2010 10:31:25

küttepuid, küttis sauna ja valmistas kõige vastikumat, kõige "mudasemat" vanni maailmas.

Kui hirmsad need palid ja ruumid olid, kus haiged vanni võtavad, seda on raske isegi ette kujutada. See oli urgas, kus inimene ei saanud püsti tõusta, vaid ainult ukerdada. Määrdunud palisse pandud muda soojendatakse, kui mudasse heidetakse mõned koldes kuumaks aetud kivid. Muda soojendamise ajal riietus haige lahti ja sukeldus mudasse.

Palidega maasaunu oli Rotsiküli pastoraadis üsna palju, kuid kõik need kodused mudaravilad olid väärtuselt peaaegu ühesugused: igas suhtes väga halvad ning koledad. Mõni urgas madalam, teine kõrgem, ühel väike eeskoda, kus haige võib lahti riietuda, teistel pole sedagi ning haiged riietuvad lihtsalt nurga taga või põõsa all.

Igaühele oli kasulik teada saada, et oli olemas selline huvitav asutus nagu kodukuurort Rotsikülis. Kas need Rotsiküli pastoraadi metsravilad tõid üksnes kasu või tekitasid ka väga suurt kahju? Kas polnud tegemist üldise ja kohutava kahjuga, mis ähvardas kõiki ja mida mitte kuidagi märkamata ei saanud jätta?

Kolm aastat järjest külastasin igal suvel Rotsiküli, seda põrgu hirmsaimat osakonda maa peal ja alati nägin seal ühtesid ja neidsamu koledaid, tundeid tarretavaid pilte, pidalitõbiste rühma, kes on kõige lähedamas ning tihedamas ühenduses tervetega, vaeste inimestega, kes ei mõista hädaohtu, milles nad viibivad. Mina tunnistan, et pidalitõbiste arv ei kahane, vaid kasvab ja inimesed Oeselil räägivad sedasama. Pidalitõve jaoks on siin soodsamad levikutingimused. Rotsiküli tuleb pidalitõbiseid, inimesi reuma ja näärmetiisikusega, kõik nad räpastavad end ühtedes ning samades palides, mida ei pesta, vaid ainult kraabitakse ning harvadel juhtumitel ka nühitakse. Selles kodukuurordis lausa kultiveeritakse ja levitatakse hirmsaimat haigust, mida nimetatakse pidalitõveks.

Pidalitõbe ei ravita mudavannidega, sellised ravialused ainult hukutavad teisi, kellega ta üheskoos sõi, jõi, magas ja ühises palis kümbles. Järelikult kultiveeritakse siin pidalitõbe järjest kolm aastat ja oli kultiveeritud ka palju aastaid varem."

Leskov arvas, et just siit Rotsiküli kuurordist hakkas pidalitõbi levima ka Oeseli teistesse paikadesse ja jõudis Düüna suudmesse ning ilmus isegi Peterburi.

"Kas ei ole rahvalik mudaravi Rotsikülas peamiseks pidalitõve levimiskoldeks? Rotsiküli pastoraat on kui "surnute linn" Jeruusalemma kaevu taga, kuid siin on nendega koos ka terved. "

Olukorrast näeb kirjanik Leskov järgmist väljapääsu: mitte keelata ei maksa siinsetele talupoegadele vannide andmist nende juurde saabuvatele samasugustele vaestele, vaid talupoegadele selgitada, et pidalitõvele omaste tunnustega haigus on ohtlik, nakkav ja mudaga ravimatu. Saata siis valvekorda kaks noort arsti, kes esindavad rahvast armastavat suunda. See ei võtaks talupoegadelt ära teenistust ja piiraks pidalitõve levikut.

Pidalitõbiste asupaik oli Pidulas. Sellest asupaigast saanud mõis ka endale nime. Ümbruskonnas oli palju allikavett, mis olnud pidalitõbistele heaks tervendajaks. Pidalitõppe surnud inimesed oli maetud praeguse mõisapargi taha. Mõisa aiast olevat kruusa võtmisel tulnud luid välja, neid on peetud pidalitõbiste luudeks. Väljatulnud luud käskis von Toll tagasi matta.

Audakus oli aastail 1904–1946 leprosoorium (pidalitõbiste haigla), mõned arstid olid seal väga botaanikahuvilised. **Dr Pärtelpoeg** avaldas floristilisi märkmeid.

Audakus oli üks Eesti viiest leprosooriumist ja seal asus ka arsti elumaja. Haiglal oli 5 maja: meeste majad, naiste majad (12 inimest elas ühes majas), kirik, ambulatoorium. Söömas käidi majade kaupa. Professor **Paldrok** tegi seal leepraalaseid uurimusi. Pidalitõbiste mäletuskivi avati Audakus 1986. aastal.

Vanadekodu

Kolhoosidevaheline vanadekodu oli Kihelkonna pastoraadihoones aastatel 1959–1985.

15. mail 1959 toodi Kihelkonna vanadekodusse Orissaare valla Räägi külast 14 vanurit. 31. oktoobril 1985 viidi vanadekodu üle Sõmerale.

1991 sai kirikukogudus tagasi pastoraadihoone, mis võeti talt ära 1940. aastal. Kaasajal asub hooldekodu haigla ruumides.

Meenutab **Anne (Heinmets) Trei**, Kihelkonna vanadekodu esimese juhataja **Valdur Heinmetsa** (1915–1991) tütar.

"Mäletan vanadekodu ehitamist 1958.–1959. aastal paksude seintega kivimajast, mis oli kuulunud kunagi kohalikule kirikukogudusele. Isa töötas ehituse juhatajana, talle oli antud üles-

Vandiraiujad.indd 171 10.06.2010 10:31:25

Vanadekodu töötajad 1960ndate algul: paremalt Valdur Heinmets, Valve Heinlaid, taga Rosiida Heinmets.

andeks vanadekodu rajada. Tuli maja vanadele elamiskõlbulikuks muuta ja ise juhataja kohale asuda. Selles hoones oli enne ümberehitust majutatud sõdureid. Õues olid võrkpalliplats ja sõduritele vajalik treeningväljak, meiegi lastena saime seal mängida ja sportida.

Ehitustööde käigus tehti palju kaevamisi ja hoone tagant oja poolt tuli välja inimeste luid. Need korjati kokku ja maeti tagasi. Kuna oli tegemist endise kirikumajaga, polnud selline leid ime. Kiriku lähedal aia ääres oli vana kelder, ka seal kaevati ja leiti võlvkaartega käigud, mis kusagile viisid. Meil keelati nendes ronimine ära, kuid meelde on jäänud teadmine, et üks pidi olema mitu kilomeetrit pikk ja viima kusagile endisesse mõisasse. Teine käik oli ümberehitatava maja ja keldri vahel.

Vanadekoduks ehitatava hoone õue, oja taha ehitati saun ja selle juurde "täipõrgu". Vanakesed, kes kodudest hoolduse alla toodi, pesti saunas puhtaks. Nad said teised riided, nende oma rõivad viidi "täipõrgusse", kus riideid kuumutati, et võimalikud kaasatoodud satikad hävineksid.

Majja jäi kaks sissepääsu, üks oja poole maja otsa ja teine hoone keskele kirikupoolsesse külge. Otsast sisse minnes jäi paremale poole köök, kust viis uks söögituppa. Vanad, kes ise liikuda said, käisid seal söömas. Koridorist otse minnes oli lamajate tuba, edasi oli kõbusate vanade naiste tuba, kus elas neli inimest. Minu suur sõber oli pime laulik **Liini Ränk** Orinõmme külast, kes kudus kogu aeg. Mäletan kauneid tuttidega beebisokke, mida Liini kellelegi kudus. Kui tal oli vaja maha jäänud silmust üles võtta, siis tegin seda mina, sest ta ise ei näinud. Käisin iga päev selles toas raamatuid ette lugemas – vanakesed ootasid. Hoones olid eraldi naiste ja meeste toad. Suures puhketoas said nad raadiot kuulata ja juttu ajada, kodustega kohtuda. Mäletan, et kõbusamate vanakeste vahel oli armusuhteidki.

Vanadekodu juhatajana töötas **Valdur Heinmets**, raamatupidaja oli **Valve Heinlaid**, kokk-koristaja minu ema – **Rosiida Heinmets**. Oli veel teisigi töötajaid, kuid nende nimesid ma ei mäleta. Kuna mõlemad minu vanemad töötasid vanadekodus, olin seal igapäevane külaline.

Mäletan, et ema palk oli 45 rubla, isal 60. Seda oli väga vähe ja vanemad lahkusid 1963. aastal Kihelkonnalt."

Veskid, tuulikud, värvimistöökojad

Pidula jõel oli kunagi kaks vesiveskit, mis kuulusid Pidula mõisale.

Vana veski pärineb XVII sajandist, kuid on 1809 ümber ehitatud, see töötas veel 1963. aastal. Ümberehitusi on tehtud ka XX sajandi esimesel poolel, mil vesiratas asendati turbiiniga. Vana veski juures tegutses riidevärvimise tööstus.

Uus veski jahvatas vilja, kuid selle juures olid ka villatööstus ning saekaater.

XX sajandi algul võtsid Pidula veskid rendile vennad **Kraused** Viljandimaalt. Vana veski võttis rendile **Julius**, uue veski vend **Artur** ja kolmas vend **Aleksander** jäi vanasse veskisse möldriks. Kui mõis 1921. aastal riigistati, ostsid vennad Kraused veskid endale.

1931. aastal kavatsesid **Kusta Armus** Kuusiku külast ja **Aleksei Tumanov** Tagamõisast ehitada Odalätsi allikate juurde Pidula jõele veel kolmanda vesiveski.

Jõe kaldalt, Armuse metsast maha võetud ehituspuud saeti prussideks ja jõele alustati tammi ehitamist. Külarahvale näis meeste ettevõtmine

Turistid Kihelkonna tuulikul.

Vandiraiujad.indd 172 10.06.2010 10:31:30

Kihelkonna vesiveski pastoraadi hoovis 1920. aastal.

Endine vesiveski – vanim puumaja Pidulas.

kohe kahtlane, sest jõukad mehed ei olnud nad kumbki.

Pidula veskite omanik **Krause** oli arvanud, et temale uue veski ehitamine muret ei tee, kuna jõgi voolab ikka endiselt tema veskitiiki. Veski ehitajate omavaheliste lahkhelide tõttu jäigi kolmanda veski ehitamine katki.

1939. aastal lahkusid Pidula veskiomanikud Saksamaale. Sõjajärgsetel aastatel lõhuti Pidula uus veski ära, kogu sisseseade hävis. Vana veski püsib ja on arhitektuurimälestisena kaitse all.

Kihelkonnal oli hollandi veski pagar **Hiedelil**, kes jahvatas selles oma pagaritoodete jaoks jahu.

Endine Kihelkonna panoraam Hiedeli hollandi veskiga.

Kihelkonna kandis oli populaarseim Ilaste tuulik, mis asus Lümanda tee ääres. Kihelkonnalt sõideti hobuvankritel sageli sinna püülijahu jahvatama.

Tuuleveskid olid veel Kõlul, Mardil, Rannal (Minna Knapsi sünnikodus) jm, kuid need jahvatasid rohkem jämedamat, loomadele sobivamat jahu.

Pidulas asusid vee jõul töötav veski ja villakraasimis-, ketramis-, riidevärvimis-vanutamistööstus. "Maailma väikseim vabrik" – nagu seda kohalikud kutsusid – valmistas luust kamme.

Kihelkonnal Vabriku majas oli värvimistöökoda, kus pargiti ka toornahku**.** Lapsed mängisid alati Vabriku maja juures kadastikus, kuhu on nüüd kortermajad ehitatud – Oja tänav.

Vabrikul elas väga tore naerusuine paar **– Oskar** ja **Alma Vaher.** Tädi Alma pakkus karjalastele alati moosi-saia ja see oli üks põhjustest, miks Vabriku maja ümber lapsed tiirlesid. Mõnikord kutsuti neid ka värvimistöökotta ja nahaparkimist vaatama. Päris töökoda oli see küll!

Vabriku maja alt voolas oja läbi, õues oli allikas, mis oli kaevuks ehitatud. Aga veel üks tore asi oli Vabrikul – saun, kus käis järjekorra alusel palju alevirahvast.

Kihelkonna omavalitsus

Vald loodi omavalitsusüksusena talurahva pärisorjusest vabastamisel. Valla iseseisvus oli näiline, sest see allus mõisa kontrollile ja kinnitamisele.

Tsaariaja lõpus olid vallad kohalikud haldusüksused. Nende organid olid valla täiskogu, vallakohus, vallavalitsus. Kodanliku Eesti perioodil lisandus neile veel revisjonikomisjon.

Endine vallamaja Viki külas.

Vandiraiujad.indd 173 10.06.2010 10:31:42

Kihelkonna valla kaart.

Valdade ülesanneteks oli püstitada kooli- ja vallamaju, magasiaitu, vaestemaju koos nende abihoonetega. Vallamajades asusid vallakantselei ja vallakohtu ametiruumid (kohtumaja).

1866. aastal vabanes vallavalitsus mõisa järelvalve alt, vald muudeti riiklikuks haldusüksuseks. Nõuti väikevaldade (alla 200 mehe) ühendamist. 1883. aastal oli Kihelkonnal kaks vallamaja: **Kihelkonna-Loona** ja **Tagamõisa**.

Pärast 1889. aastat määras talurahvaasjade komissar **Kassatski** kohustuslikuks väikevaldade ühendamise üheks maksujõuliseks vallaks. Tekkis vajadus suuremate ajakohaste vallamajade ehitamiseks. Vallamajas pidid alati kohal olema kirjutaja ja vahimees. Neile oli vallamaja elamiskohaks.

XIX sajandi 60-ndail aastail antud kogukonna omavalitsuse seaduse alusel kujunes Kihelkonnale 14 kogukonda.

1892. aastal ühendati Kihelkonna kirikumõisa, Loona, Paju mõisa, Pidula, Rootsiküla ja Tagamõisa kogukond üheks Kihelkonna vallaks.

1892. aastal liideti Kihelkonna kihelkonna Lümanda, Atla, Kotlandi, Karala, Kuusnõmme, Lahetaguse, Pilguse ja Kulli kogukond Lümanda vallaks, neid käesolev raamat ei käsitle.

1892.–1893. aastal ehitati Kihelkonna aleviku ja Viki küla vahele vallamaja, kus esimese vallavanemana asus 1893. aastal tööle **Karl Reht** Viki külast Mihkli talust.

1904–1906 oli vallavanem **Jaen Teär.**

Näide vallamaja asjaajamisest: Kihelkonna valla nõukogule on **Toomas Trei** 20.04.1932. aastal oma kirjas teatanud, et ta pole 1931. aastal jalgrattaga sõitnud. Alla on kirjutanud tunnistajad, kes tõendavad mehe kirja õigsust. Miks tuli sellest vallale teatada?

Kihelkonna vallavalitsuse kviitungiga on 10.04.1934 **Peeter Poobusele** Tagamõisa koolimaja palkide saagimise eest makstud raha.

1938. aastal liideti Pidula Mustjala vallaga, kuigi rahvas sellega nõus ei olnud**,** sest sealne rahvas oli Kihelkonna kiriku hingekirjas. Mustjalas käidi vähe, ainult siis, kui vallamajas oli asjaajamisi. Kaasajal kuulub Pidula jälle Kihelkonna valla alla.

1941 oli Kihelkonna Küla Töörahva Saadikute Nõukogu eesotsas **Peeter Kruuk.**

1. veebruaril 1947 kinnitati Kihelkonna külanõukogu sekretäriks **Erna Kasemets (Kuld).**

1950. aasta 1. oktoobrini tegutsesid vallavalitsused ja juba moodustatud külanõukogud teineteist dubleerides. Külanõukogudes olid palgal ainult esimees ja sekretär, vallavalitsuses aga vallavanem, tema asetäitja, sekretär, raamatupidaja, põllumajandusosakonna juhataja ja maksuinspektor. Külanõukogu sekretär koostas protokolle, võttis kodanikke vastu, korjas makse, registreeris sünde ja surmi, loendas loomi, müüs riigilaenu obligatsioone jne. Tagala külanõukogu lõpetas tegevuse 1954**.**

Kihelkonnal on külanõukogu esimeestena töötanud **Arkaadi Stanbokk, August Tiitma, Elfriede Lonks, Priidu Niitsoo, Leida Aavik, Albert Hallik, Tiia Pulk, Tampak, Eino Heinmets** jt. 1948. aastal oli külanõukogu esimees **Arkaadi Tampere**.

Vallamaja asus Kihelkonna alevikust 3 km kaugusel Viki külas, puust majas, mis on nüüd korteriteks ehitatud. Vallamaja ehitati esimese Eesti valitsuse ajal, mil seal tegutses **Karl Kruuse.** Kruuse elas Viki külas Mihkli talus ja seetõttu ehitatigi vallamaja Viki külla. Sealt toodi vallavalitsus 1952.–1953. aastal Kihelkonnale, kiriku köstrimajja. Vallad kaotati 1950ndail aastail ja seati sisse külanõukogud. Pärast sõda oli vallavanem **Peeter Puusepp**, sekretär **Ella Mällo (Toomla),** partorgideks **Hein** ja **Tamm.** Aseesimees oli **Aleksander Neps**. 1946ndal sai **Peeter Puusepp** ametist lahti, teda asendas **Ruuben Õnnis**, siis **Oskar Pilt.** Aseesimees oli Õnnisega koos **Osvald Maak.**

1977. aastal sai Kihelkonna ametlikult alevikuks, liideti Abaja, Alevi ja läänepoolne osa Viki külast.

Vallavanemad taasiseseisvunud Eesti ajal olid **Eino Heinmets, Harri Saagpakk, Allan Alev, Tormis Lepik, Aivar Kallas, Marju Lõbus, Jüri Saar.** 2009. aastast töötab vallavanemana **Raimu Aardam.**

Vandiraiujad.indd 174 10.06.2010 10:31:46

ENSV Valitsuse poolt 8. augustil 1989. aastal vastu võetud otsus "Haldusreformi läbiviimisest Eestis" pani aluse omavalitsuste taassünnile.

1992. aasta 12. märtsil sai Kihelkonna vald omavalitsuse staatuse, esimene vallavanem ja volikogu esimees oli **Eino Heinmets,** vallasekretär **Sirje Raik.** Kohe algas vallas äriühingute loomine, kuid varsti hakkasid need vaikselt hääbuma. 2007. aastal oli vallas äriühingutest alles Kangru LP, Papissaare, Svelastik.

Elanikke oli vallas 1992. aastal 1382, 1. jaanuaril 2007. aastal 905.

1993. aastal anti valla hallata Kihelkonna põhikool, Dejevo algkool, Dejevo lasteaed (mis suleti juunis 1993), Veere lasteaia hoone, Kihelkonna ja Pidula raamatukogu (viimane suleti samal aastal), Kihelkonna rahvamaja ja haigla, piirivalvele kuulunud hooned jne.

1993. aastal oli vallavanema kohusetäitjaks **Harri Saagpakk.**

1994 asutati valda tuletõrje- ja päästeteenistus, 2004. aastal ehitati sellele uus depoohoone.

1995 kinnitati Kihelkonna hooldekodu juhatajaks **Juta Reinvald.**

1995 lahkusid Vene väed Eestist, seoses sellega algas sõjaväelaste ja nende perekondade vallast väljaregistreerimine. Kuna Kihelkonna vallamaja osutus õigusvastaselt võõrandatud objektiks (Knapsi maja), alustati piirivalve kordonihoone vallamajaks ehitamisega ning 1996 kolis vallamaja piirivalvekordonist ümberehitatud uude hoonesse**.**

1997 hakkas ilmuma valla ajaleht Kihelkondlane.

1997. aasta 7. septembril kinnitati valla sümboolika – vapp ja lipp.

1998 alustati Vilsandi tuletornilinnaku, Undva,

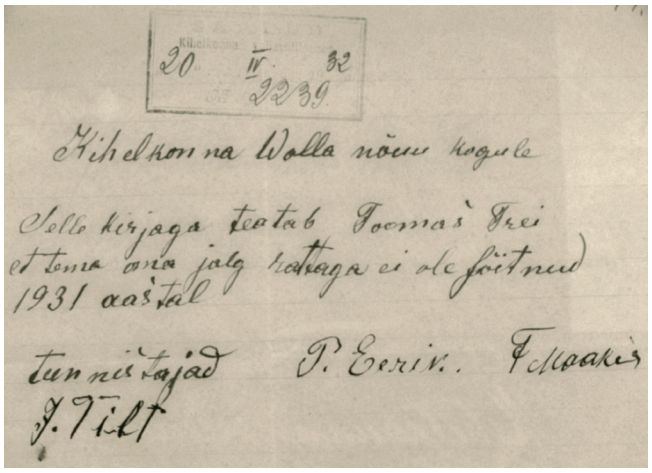

Tõend jalgratta kasutamise kohta 1931. a.

Kihelkonna valla vapp ja lipp.

Kõruse ja Karujärve raketibaaside munitsipaliseerimisega.

2006 kinnitati lasteaia juhatajaks **Maarika Toomel,** hooldekodu juhatajaks **Külli Kunder.**

Vald astus säästva ökovalla arenguteele.

Ülevaade Kihelkonna valla arhiivist, tehtud 1928. aastal Jaan Jenseni poolt (kirjaviis muutmata):

"Osa Kihelkonna valla arhiivist on sõja ajal enne sakslaste tulekut evakueeritud Muhu Suurevalla magasini aidapeale. Seal olevat see tervelt hävinud. Valla arhiivil puudub nimestik. Vanematest dokumentidest arhiivis tuleb nimetada:

1. Kihelkonna kogukonna kohtu protokolliraamat, alustatud 1826. aastal, lõpetatud 1891. aastal.
2. Tagamõisa kogukonna kohtu raamat: I 1832–1843, II 1843–1853, III 1853–1901.
3. Tagamõisa valla eestkostjate raamat.
4. Pidula valla kogukonnakohtu protokolliraamat 1869–1890.
5. Kihelkonna kirikuvalla protokolliraamat 1880–1895.

Pidula ja kirikuvalla vanemad protokolliraamatud puuduvad. Räägitakse, et Kihelkonna kohtu protokollid viidud kellegi kohapeal käinud isiku poolt Eesti Vabariigi algaastail Tallinna muuseumi. Neist olevat ajalehtedes ka peale selle katkeid avaldatud."

Valla kviitung 1934. a.

Vandiraiujad.indd 175 10.06.2010 10:31:55

Vilsandi päästejaama meeskond.

Tuletõrje- ja päästeteenistus

Tuletõrje. Inimaegade algusest alates saadab inimest tema tegevustes tuli. Tänu tulele suutsid meie eellased siinsetel laiuskraadidel talve üle elada. Kui aga tulega hoolimatult ümber käia, võtab see armutult oma osa – nii võttis see suurema osa Varkja külast, 1. mail 2006. aastal endine Rootsiküla mõisahoone, 24. jaanuaril 1977 koolimaja. Alevikus või läheduses põlesid :

- 1946 Halliste mõis;
- Kuusnõmme mõis;
- 1991. aastal Toomi maja;
- Dubrovi ja Avo Truuväärti maja ühe ööga;
- bussijaama juures olnud kuur;
- 1992. aastal hobusetall;
- 1994 Kangru küün.

1993. aasta aprillis süttis teadmata põhjusel kolm hoonet – Sepise külas Käänu ja Vasaku talu ning Kõruse külas talu. Virita külas süütas talu sõja ajal lennukilt lastud valang. Korduvalt põles Üru saeveski puidukuivati, leegid hävitasid Kangru farmi heinaküüni.

Tunni aja jooksul põles maha piirivalve saun, leegid hävitasid hobusetalli.

Väiksemaid põlenguid on olnud Kihelkonna kandis mitu. Arhiivimaterjalides on mitmeid kordi mainitud tuleõnnetust.

Aktiivselt osales Kihelkonna Tuletõrje Seltsi moodustamisel **Peeter Kruuk** ja 1928. aastal moodustatigi see enam kui 20 liikmega.

Seltsi loomisel olid aktiivsed **Eduard Hõbenik, Karl Sepp, August Herman Jürgens, K. Annus.** Tuletõrjemasina ehitasid **Ludvig Tõkman** ja **Karl Kruuse** GAZ AA vanale autoraamile. Sellele kohandati ka tule tõrjumiseks vajalik varustus.

Viimasteks tuletõrjeauto juhtideks Kihelkonnal olid **Osvald Raik** ja **Kalle Nõmm**. Kaasajal, mil seltsi asemel on päästeamet, toimib alaline meeskond, kuid kahjuks käib hädaabi kutsumine läbi Pärnu ja ooteajal jõuab punane kukk armutult oma tiibu lehvitada, abi jääb kaugelt läbi kutsudes tihti hiljaks.

2004 sai tuletõrje- ja päästeameti meeskond uue depoo.

Merepäästeteenistus

Kihelkonna ümbruse vetes on laevu hukkunud väga palju, see tekitas tõsise vajaduse päästejaamade järele ja need tuli komplekteerida vastava väljaõppe saanud meestega. Kihelkonna piirides on aegade jooksul olnud kolm päästejaama.

Kollingu päästejaama alus 1990ndatel aastatel.

Vandiraiujad.indd 176 10.06.2010 10:31:59

Tuletõrjemeeskond.

Vilsandi päästepaadi remont valmis

Vilsandi päästepaadi remonttööd edenevad kiiresti, päästepaat saab jälle sõidukorda umbes oktoobrikuu keskel. Viimasel suuremal päästetööl, kus Vilsandi päästepaat vigastada sai, selgus jällegi, kui hädavajalik oleks päästejaamale mootorpäästepaat. Selle muretsemise küsimus ongi nüüd jälle päevakorrale kerkinud. Loodetakse paadi ehitamiseks vajalik raha lähemas tulevikus kokku saada.

Meie Maa 113/3.10.1933

Kollingu päästejaam oli Undva neemest lõuna pool, Neeme küla ja Türtu kalurisadama lähedal. See päästejaam ehitati 1905. aastal Balti Pääste Seltsi poolt merehädaliste aitamiseks. Jaama päästepaadi pikkus oli 12 meetrit, selle meeskonda kuulusid Neeme küla mehed **Peeter Suurna, August Luup, Aado Suurna, Karl Luup, Voldemar Luup** jt. Päästepaadi kipperiks oli Kadariku perest **Mihkel Uisk**, kelle vahetas välja poeg **Aadu Uisk.**

Päästepaadi viimane kipper oli **Eduard Luup.** 1940. aastal lõpetati päästejaama tegevus. 1944 sõitsid mandrilt tulnud sõjapõgenikud selle päästepaadiga Rootsi.

Vilsandi päästejaam asus tuletorni juures, kus oli ka merepäästejaama paadikuur. Selle jaama vanemaks oli ligi 30 aastat **Jaen Teär**, kes töötas seal oma surmani 1925. aastal. Tema järglaseks sai **Artur Toom.**

1917. aastal võtsid sakslased päästepaadi oma valdusse, tänu Jaen Teäre tegutsemisele saadi paat tagasi. Päästemeeskond oli Vilsandil väga vajalik, kuna Laiamadala juures sõitsid laevad sageli karidele.

Lubja tootmine ja dolomiidi väljavedu Jaagarahult

Rikkalikud lubjakivimaardlad asuvad Kihelkonna lahe ääres Kurevere küla maadel.

Kohalikku lubjakivi kutsuti Jaagarahu marmoriks ja kaltsiidiks. Kuna Kurevere ümbruses asusid mitmed paljandid, oli kivim kergesti kättesaadav. XIX sajandi lõpul korjasid talupojad rannalt lubjakivikamakaid. Neid koguti maa seest ja maapinnalt, veeti hobustega randa, sealt paatidega merel ootavatele laevadele ja siis Jaagarahult välja.

Laevad dolomiidilasti ootel Jaagarahu sadamas 1930. aastatel.

Vandiraiujad.indd 177 10.06.2010 10:32:04

Jaagarahu paemurru töötajad 1930.

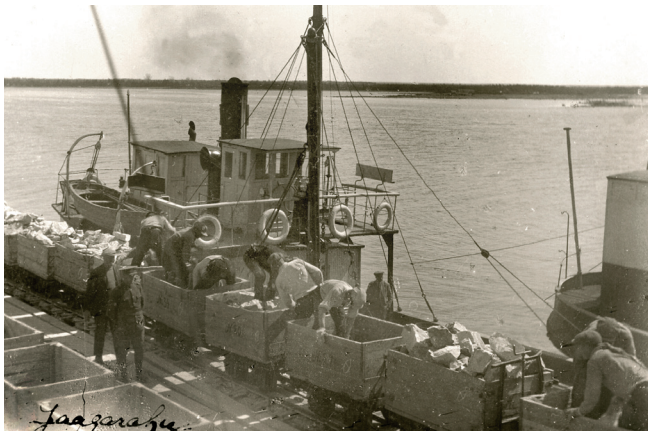

Kivide laadimine laevale.

Vagonettide laadimine Jaagarahu karjääris.

Tööstuslik huvi lubjakivi vastu tekkis XIX sajandi lõpus. Esimest korda uuriti kivimi keemilist koostist 1888. aastal. Teemantpuuriga puuriti 67,36 meetri sügavusele, et teada saada lademe paksust ja koostist. Kiviproovide saamiseks puuriti ümbruskonnas mitmel pool auke, täideti need lõhkeainega ja lõhati, saadud kivitükid saadeti analüüsimiseks Soome ja Rootsi. Proovipuurimiste juhiks oli **Theodor Kaasik** Koimla küla Villasoo talust.

Tulemused olid nii head, et Jaagarahule otsustati rajada tsemendivabrik. Kuna puudus sobilik savi, tsemendivabriku ehitamise idee soikus. Kuigi plaanid olid suured, hakati lubjakivi kaevandama väikestes kogustes ainult kohaliku

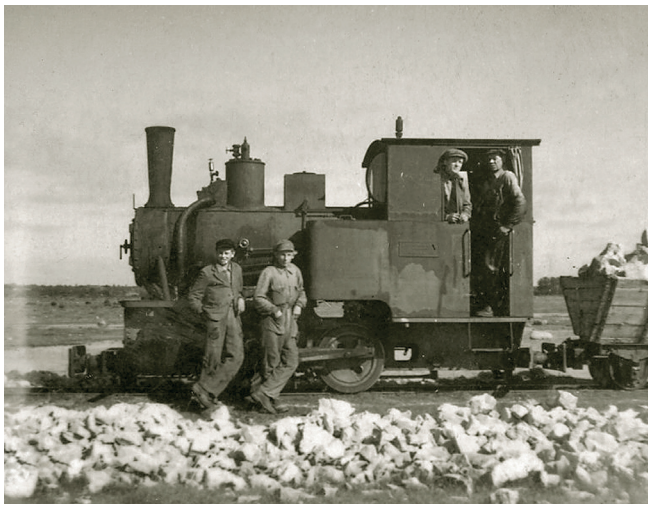

Karjääritöölised ja vedurijuht Osvald Maak (vasakult teine).

Vandiraiujad.indd 178 10.06.2010 10:32:13

Paemurru töölised puhkehetkel Kihelkonna alevikus.

turu jaoks. Kivim sobis ehitustel vajamineva lubja tootmiseks.

Jaagarahu lademe tehnoloogilise toorme paksus on ligikaudu 70 meetrit. Selle 400 miljoni aasta vanuse korallilise päritoluga lubjakivikihi kasutusala nimistu oli lai: lubi, killustik, paberi-, metallurgia-, toiduainetetööstus, kassiliivana imas see hästi niiskust.

1890 hakkaski grupp Peterburi rahamehi Jaagarahul lupja tootma, see kestis kuni I maailmasõjani. Korstnate, ahjude ja seinte ladumiseks sobis paremini Kurevere Kulda mäel olev paekiht. Jaagarahu sadama juurde kavatseti **Thomi** eestvedamisel rajada ettevõte tsemendi, lubja ja ehituskivi tootmiseks. Juriidilised ettevalmistused selleks kestsid veel 1905. aastal, kuid siis ettevõtmine soikus. Kivimurd hakkas uuesti tegutsema 1926. aasta juunis, kui kontsessiooniomanikuks sai **Arnold Orntlich**. Ta alustas kohe uue sadamasilla ehitamist, millele tuli rajada lubjakivi veoks vagonettraudtee. Töö paemurrus lõpetas II maailmasõda 1940. aastal. Seniajani seisavad veega täitunud murruaugud kasutult.

Töö kivimurdudes oli hooajaline, kestis aprillist–maist novembri–detsembrini. 1927–1930 kasvas tööliste arv iga aastaga. 1927. aastal töötas seal 20 töölist, 1928 aga 73 inimest. 1926.–1929. aastal oli kivimurrus kuni 300 töölist.

1927. aastal alustas kivimurrus tööd Eesti Marmori nimeline kaltsiidivabrik. Peagi toodeti aastas 40 000 tonni ja enamgi puhast lubjakivi.

Jaagarahu sadama kaudu veeti kohalikku lubjakivi Saksamaale, Rootsi, Taani ja Soome. Selle töö jaoks olid 1928. aastal sadamas laevad Marmor I, mootorlaev Hansa, aurik Sakala ja 4 praami: Dagmar I, II, III, IV. Marmor II oli aurik, mis vedas Jaagarahult ka kive välja.

Jaen Teäre kolmemastiline purjekas Emilie vajus 1932. aastal kivilastiga mere põhja, kui Rootsi aurik sõitis sellele vöörist sisse.

Jaagarahu sadama kaudu toodi laevadega Saaremaale kaupa ja inimesed said nende lossimisel tööd. 1930. aasta suvel ehitati Kihelkonna–Tagamõisa teelt Jaagarahule uus tee.

Töötamist paemurrus 1930. aastal meenutab **Voldemar Õun:** Töölisi oli tulnud mitmelt poolt – Lümandast, Randverest, Mullutust, Kaarmalt, Kihelkonnalt, Kureverest, Tammeselt, Kehilast, Kõruselt. Oli isegi Petseri venelasi. Sadamas töötas palju noori poisse ja tüdrukuid. Kureveres Jaagu talu värava taga tantsuplatsil löödi laupäeva-pühapäeva õhtuti kahe lõõtspilli saatel tantsu.

Sadama kai äärest kivimurruni oli ehitatud kitsarööpmeline raudtee, mida meeskond nihutas vajaduse korral edasi. Vedureid-lokomobiile oli kaks: Ats, millel töötas 1936. aastal kütjana **Osvald** M**aak** Kurevere külast Tiidu talust, teine oli Oju küla mehe **Eduard Vaheri** juhitav väike vedur Liisu, mis vedas kividega vagonette paemurrust sadamasse.

Laevade laadimiseks olid sadamakai külge kinnitatud teraslehtedest rennid, mille otsad

Vandiraiujad.indd 179 10.06.2010 10:32:16

ulatusid laeva luukideni. Kivid visati vagonetist rennile, need libisesid seda mööda alla laevatrümmi, kus oli meeskond, kes edasi tegutses.

Paekivi puuriti käsitsi. Üks mees istus maas ja keeras puuri, kui teine mees lõi seda haamriga pealt. Iga haamrilöögi ajal tuli puuri keerata, et auk ümmargune jääks. Kui puurile löödi kaks korda seda keeramata, jäi puur kinni. Pärast saja hoobi andmist sai lööjast puurija, puurijast aga haamrimees. Kui auk oli juba küllalt sügav, hakati pika puuriga rammima – kahe mehega tõsteti puur üles ja lasti sellel oma raskusega alla kukkuda, kusjuures löögi ajal tuli jällegi puuri keerata.

Idila Peeter ja Eduard-August Järvelaine puurivad lõhkelaengule auku.

Jaagarahu dolomiiditööstuse töödejuhataja Winkler ja kontoriametnik Jüri Kopp.

Puuraugu õige sügavuse saavutamisel tõmmati suur puur välja, auk puhastati ja laaditi lõhkeainepadrunitega. Lõhkelaengud ehk padrunitorud valmistas **Juula Liivrand** Läägi külast Tänaku talust.

Padruneid valmistati suures kuuris, mis oli ehitatud karjäärist hulk maad eemale. Puuraugu jämedusele vastavalt tehti tugevast paberist padrunitorud, mis täideti lõhkeainega, peale pandi padrun kapsliga. Kapsli otsa kinnitati tangidega süütenöör.

Lõhkamistööd tegi töödejuhataja **Lahkmann** ise, kuna tal olid sellise töö tegemist lubavad dokumendid. Lõunatunni ajal, kui inimesed karjäärist väljas olid, hakati lõhkama.

Jaagarahu paemurd 2009. aastal. Tänapäeval kaunis supluskoht.

Vandiraiujad.indd 180 10.06.2010 10:32:23

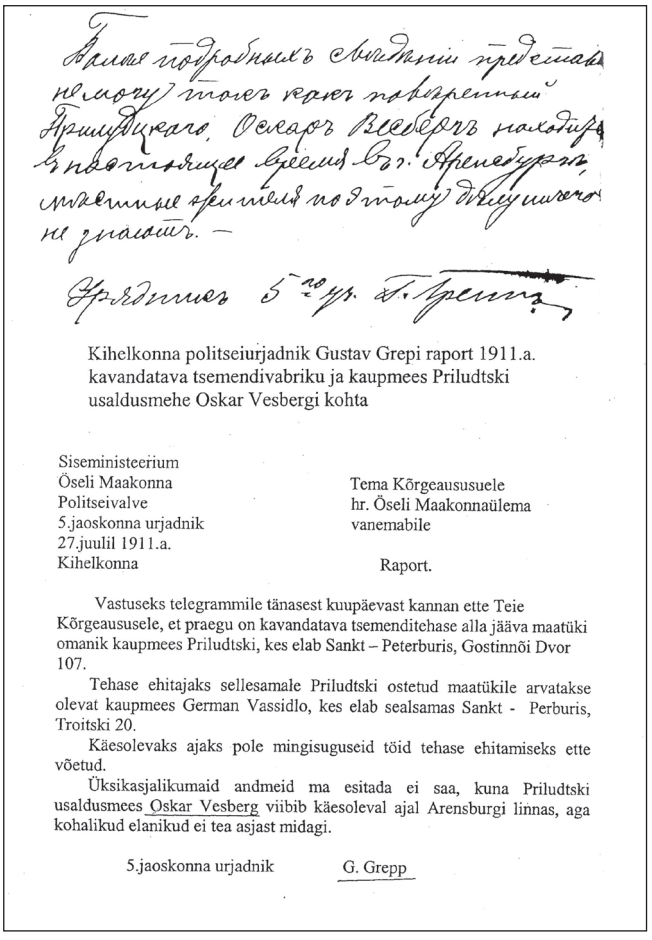

Kihelkonna politseiurjadnik Gustav Grepi raport 1911.a. kavandatava tsemendivabriku ja kaupmees Priludtski usaldusmehe Oskar Vesbergi kohta

Siseministeerium
Öseli Maakonna
Politseivalve
5.jaoskonna urjadnik
27.juulil 1911.a.
Kihelkonna

Tema Kõrgeausuele
hr. Öseli Maakonnaülema
vanemabile

Raport.

Vastuseks telegrammile tänasest kuupäevast kannan ette Teie Kõrgeaususele, et praegu on kavandatava tsemenditehase alla jäävа maatüki omanik kaupmees Priludtski, kes elab Sankt – Peterburis, Gostinnõi Dvor 107.

Tehase ehitajaks sellesamale Priludtski ostetud maatükile arvatakse olevat kaupmees German Vassidlo, kes elab sealsamas Sankt - Perburis, Troitski 20.

Käesolevaks ajaks pole mingisuguseid töid tehase ehitamiseks ette võetud.

Üksikasjalikumaid andmeid ma esitada ei saa, kuna Priludtski usaldusmees Oskar Vesberg viibib käesoleval ajal Arensburgi linnas, aga kohalikud elanikud ei tea asjast midagi.

5.jaoskonna urjadnik G. Grepp

Raport kavandatava tsemendivabriku kohta.

Tavaliselt süüdati mitu laengut ning süütenööri süütajal tuli kiiresti eemale joosta, et lõhkeraadiusest enne plahvatust välja jõuda. Pärast lõhkamist tagusid puurijate artelli mehed suurte haamritega kivid väiksemaks, et neid tõsta suudetaks. Kivide vagonettidesse laadijad olid enamikus naised, vaid mõni mees abistas.

Julius Mark meenutas 1930. aastal Jaagarahu dolomiidikarjääris toimunud õnnetust, mil gaasiballooni plahvatuse tõttu suri põletushaavade tagajärjel motorist **Karl Tõkman**. Suruõhuballoon oli eksikombel ära vahetatud gaasiballooniga – nii see õnnetus juhtuski. Kuna Karl oli tugeva kehaehituse ja hea tervisega, siis kogu keha põletusest hoolimata elas ta veel mitu tundi ja suri teel Kuressaare haiglasse.

Suur mure oli kivimurru töölistel nahksaabaste või kingadega, mis ei pidanud kivitükkide peal astudes kuigi kaua vastu. Nuputati välja autokummist tallaga jalavarjud – need pidasid vastu. Nahkpealsetele kinnitati väikeste naeltega autokummist tallad. Selliseid jalavarje hakati "lädramiteks" kutsuma. Autokumme saadi laeva ja kai vahele pandud korkvenderitelt, mis olid merepõhja kukkunud.

Toit tuli kodust kaasa võtta. Kureveres Niidi talu pudukaupluses müüdi ainult tubakat, paberosse, kompvekke, biskviite, tuletikke. Lähim kaubarikkam pood asus Kihelkonnal, kuhu oli kuus kilomeetrit – jalgsikäimiseks oli see liiga pikk maa ning jalgrattaid polnud. Jaagarahu sadamas käis iga päev oma kaupa müümas Sääsenimeline mees Kihelkonna leivakauplusest, kes ise leiba-saia küpsetas. Vana Sääsk oli kauaaegne Kihelkonna Sääse kõrtsi ja pagaritöökoja omanik. Pagar Hiedel müüs isetehtud saia, sepikut, pirukaid. Hiedelile kuulus Kihelkonna alevis suur puust hollandi tuulik, kus ta jahvatas saiajahu.

Osvald Maak lisab oma mälestustes paemurrust juurde: Kuna dolomiidi kaevandamine toimus allpool maapinda, tuli pidevalt pinnavett ära pumbata. Mere suunas viivat veekraavi olevat veel praegugi näha. Vastavalt aastaajale ja pumbatava vee hulgale töötas seal kolm pumpa: Saksamaalt toodud Deutz, Rootsi Alfa, lisaks oli Kihelkonna pool veel tuulejõu abil töötav pump. Viimane oli karjääri põhjas veel 2005. aastal. See tulnuks muuseumi viia, kuid veeti 100 krooni saamiseks vanametalli kokkuostu.

Paemurrud tekkisid puhtteaduslike ettevõtmistena kivististe otsimiseks Rootsiküla Viitale ja Himmiste Kuigule.

AS Eesti Marmor lõpetab tegevuse

AS Eesti Marmor tegevuse lõpetamise põhjuseks on tööstuse mehhaniseerimiseks tehtud suured võlad. Nende protsentide tasumine neelavat nüüd peaaegu kogu tööstuse sissetuleku. Suurem võlausaldaja on aktsiaseltsile Pikalaenu Pank. Seltsi puksiirlaev ja kolm praami müüakse 28. detsembril Tallinnas oksjonil pangavõlgade katteks. Aurik Marmor II ja osa praame on varem müüdud. Tellimuste poolest oleks võinud kivimurd veel töötada. Tellisid Läti, Leedu, Rootsi ja Saksamaa. Parem lubjakivi Jaagarahul on juba otsas, ehkki ennustuste järgi pidid seal olema määratu suured tagavarad. Mida sügavamale jõuti, seda halvema kvaliteediga oli kivi.

Tööliste töötasud on korralikult välja makstud, kuid tasuda tuleb veel muid kohustusi, nende hulgas ka maksud Kihelkonna vallale.

AS Eesti Marmor suuremad aktsionärid on **pr. Johanson** Viljandist ning **Hindrek** ja **Hans Sepp**. Üks peaaktsionäridest, Paide

Vandiraiujad.indd 181 10.06.2010 10:32:25

tikuvabriku omanik **Markus**, lõpetas elu rahaliste raskuste pärast, seoses Rootsi tikukuninga **Ivar Kreugeri** katastroofiga.

Kuuldavasti ei jää Jaagarahu kivimurd tuleval suvel veel seisma, vaid jäävat vähemalt üheks aastaks veel töötama. Vastava lepingu sõlmimiseks olevat pöördutud maavaldaja poole. Kui Jaagarahu marmoritööstus tõepoolest likvideeritakse, siis jääb Saaremaa ühe suurema tööstusettevõtte poolest jälle vaesemaks. Muidugi kasvab ka selle võrra tööpuudus.

Meie Maa 143/12.12.1933

Jaagarahu marmorimurd uue omaniku kätte

Teatavasti otsustas AS Eesti Marmor oma töö Jaagarahul lõpetada. Põhjuseks olid suured võlad, mille protsendid neelasid suurema osa sissetulekust. Nüüd on Jaagarahu kivitööstus läinud uue omaniku kätte. Uueks omanikuks on Marmori peaaktsionäri **Johansoni** abikaasa mandrilt. Ettevõte hakkab edaspidi töötama Eesti Kaltsiidi nime all. Rõõmustav, et mainitud tööstus edasi töötama jääb, sest nii saavad paljud saarlased sealt edaspidigi tööd ja leiba.

Meie Maa 1/04.01.1934

Sõjaväed

Viimase saja aasta jooksul on Lääne-Saaremaa rannikut tallanud mitmete riikide sõdurisaapad. Sellega on kaasnenud röövimised, lõhkumised-põletamised, vägistamised ja tapmised.

Meeste värbamised on jätnud sügava jälje meie esivanematesse ja nende kaudu ka tänapäeva inimestesse. Anastajate järeltulijad süüdistavad nüüd meid, et olime valel poolel. Kui varasematest võõrvägedest on üldised andmed, siis I maailmasõjast meenutatakse sõdureid-ohvitsere nimepidi, aega tunni-minuti täpsusega.

Näiteks 1917. aasta mihklipäeva hommikul tegid Saksa väed Tagalahes dessandi. Vene vägedes oli sel perioodil tüdimus maad võtnud, nii et vastupanu praktiliselt ei osutatudki. Elukorraldust muutis see sündmus Tagala poolsaarel palju.

Pikaks ajaks jäi kohalikele tihe kontakt sõjaväelastega, sõjaväemasinad rikkusid ümbritsevat maastikku üksjagu. Kõigest sellest jäi jälg meie pärandkultuuri.

Suurtükiväelased.

Olnut meenutavad tänagi kahuripesad Suuriku pangal, Undva ninal olevad mereväeside ehitised, I maailmasõja aegsed kahuripesad.

Kiipsaare nurka ehitati mere jälgimiskeskus, kuid aasta pärast lõhkus meri selle täielikult, ei aidanud ka kividega kindlustamine.

Harilaiul toimusid sageli kuni saja kaheksa tankiga õppused (raamatu autor luges nende arvu üle, kui tankid läbi Tammese küla sõitsid). Harilaiu kahuripesadest lasti merel laevade järel veetavaid laevamakette. Kõruse külas olid õhutõrje- ja rannakaitserelvad, ka piirivalvurid elasid kaua selles külas. Veere sadamat külastas sageli piirivalvekaater.

Erinevatel põhjustel tulid Tagalahte sakslaste ja venelaste laevad. Tammese lähedal (2 km läände) asusid 1970.–1990. aastatel maa-õhk raketid. Jaagarahu sadam oli sageli sõjalaevade lossimise kohaks. Kureveres olid Kärla lennuväeosa kütuselaod, Pidulas piirivalvekordon. Karujärvel olid maa-õhk raketid, 300 km ulatusega kauglokaatorid ja korraks toodi sinna isegi tuumapommide lõhkepead.

Papissaares baseerus merelennuvägi, Kihelkonnal piirivalve, II maailmasõja järel mere- ja maaväelased. Kiirassaare sadama lähedal paiknesid õhutõrje ehitised. Papissaare metsa jõuti ehitada võimas, mitme meetri paksuse lae ja seintega maa-alune sõjaväerajatis. Vilsandi

Vandiraiujad.indd 182 10.06.2010 10:32:31

Sakslased alevikus.

saarel oli piirivalve ja sõjaväestatud majakateenistus.

Saaremaal levis ütlus: "Igal kolhoosil oma raketibaas."

Läbi aegade on Tagala poolsaart rünnatud ja kaitstud. Tagalasse vedelema jäänud betoonihulk on samaväärne jääajast sinna jäänud kividega. Tänu metalli ülesostjatele on sõjaväelaste poolt maha jäetud raud ära korjatud.

Esimese maailmasõja ajal asusid külades Vene sõjaväeosad. Abula külas elas igas talus vene soldateid, meenutab **Julius Mark.** Kooru metsa ehitati siis rannakaitsepatareid, kahurid asusid metsas paarsada meetrit merest eemal kõrgendikul.

1917. aasta mihklipäeva hommikul Tagala lahes maale tulnud Saksa sõjajõude ei suutnud Kooru patareid tagasi tõrjuda. Eelmisel õhtul olnud venelastel Abulas suur pidu, soldatid purjutasid. Patareide juures valves olnud sõdurid teinud kahuritest sakslaste laevade suunas mõned paugud ja jooksnud siis laiali. Sakslaste laevade tuli olnud nii tugev, et venelased põgenesid Abulast. Küla tulistamise läbi kannatada ei saanud.

Undva kordon. I maailmasõja ajal alustati Undvas Vene sõjaväe poolt rannakaitsepatareide loomist. Objekti kindlustustöödel töötanud mehed vabastati sõjaväkke võtmisest.

Undva sadama lähedale ehitati 1916.–1917. aastal l45. rannakaitsepatarei. Neli 152-millimeetrist Canet'-tüüpi suurtükki asetati ajutisele puidust alusele. Ligi seitsme meetri pikkune toru koos laskeseadeldisega kaalus 20 tonni. Suurtükkide laskekaugus oli 22 kilomeetrit. Koos Ninase patareiga pidid need Saksa laevastikule sulgema tee sügavasse Tagalahte.

12. oktoobril 1917 tegid sakslased Tagalahte dessandi, kuid selle tagasitõrjumisel polnud Ninase ega Undva patareist loodetud abi, sakslaste edasitungi need ei peatanud. Langenud Vene sõjaväelased maeti Tagamõisa–Pidula tee äärde männimetsa alla.

2002. aastast valvatakse Undvas radariga Eesti Vabariigi merepiiri ja peetakse valvekordi. Patrullitakse jalgsi ja autol, tegeldakse merepäästmisega (pääste- ja kustutustööd ning kadunud inimeste otsimine).

Nõukogude Venemaa ja Eesti Vabariigi vahelise lepingu alusel algas 1940. aasta kevadel Saaremaal Vene sõjaväebaaside rajamine. Sõjaväeosade juurde kuulusid ka lasketiirud. Juba Eesti esimese iseseisvuse ajal ja ka pärast II maailmasõda oli Abaja tee ja lahe vahel lasketiir, mis viidi 60ndatel Papissaare poolsaarele ja oli seal kahes kohas. Mõnda aega oli lasketiir ka Veere metsas.

Kõruse küla taludelt ära võetud maadel algas sõjaväekasarmute ehitamine. Paljud mehed ja naised said seal kuni 1941. aasta sõja alguseni tööd. Sõjaväebaaside piirkonda jäid Neeme ja Undva nina ning Suuriku panga juures olevad Undva küla talud. 1941. aastal sunniti külaelanikud baasi piirkonnast lahkuma, nad asusid ajutiselt elama naaberküladesse, sakslaste tulekul said nad oma kodutaludesse jälle tagasi.

Piirivalve vaatlustorn Jaagarahul.

Vandiraiujad.indd 183 10.06.2010 10:32:37

1944. aasta sügisel asusid Vene sõjaväeosad taas Kõruse sõjaväebaasi, siis nõuti nelja Neeme küla rannaäärse pere oma kodudest lahkumist. Sama saatus ootas ka Undva küla Suuriku panga lähedaste perede elanikke. Kalasadamad võeti Vene piirivalve valve alla ja rannas keelati kaluritel kalavastalistele kalamüük. Kõik sadamad piirati traataiaga.

XX sajandi viiekümnendatel hirmutasid Kurevere algkoolis õppivaid lapsi ümber koolimaja tiirutavad tankid. Ohvitser rahustas lapsi, keelas neil majast väljatuleku ja palus mitte karta – toimusid manöövrid, et kodumaa oleks kaitstud. Viimased suuremahulised sõjaväeõppused toimusid Harilaiu poolsaarel 1978. aastal. Eelnevalt oli mitu kuud ehitatud nii betoonist kui puust sõjatehnika makette. Kõrvalepandud tsement müüdi külaelanikele maha.

Sellele õppusele kaasati õhu-, maa- ja merevägi. Veere sadamas valmistati märklaudadeks ette kaks sõjalaeva, kust võeti eelnevalt kogu sisustus ja tehnika maha. Dessant merelt maale toimus õhupatjadel veesõidukitega. Kihelkonna tuletõrjeauto käis kustutamas Lätiniidi metsa, mille põlengu oli põhjustanud lennukitelt tulistamine. Kindlasti mäletavad seda sündmust praegused vanemaealised inimesed.

Kihelkonna piirivalvekordon paigutati ühte Minnuse ilusasse kahekorruselisse majja, kus ehitati kiiresti siseruumid ringi. Pärast II maailmasõda elasid alevikus Minnuse majas mereväelased. Seal elasid ka Kogula lennuvälja lendurid, kes igal hommikul ja õhtul sõitsid Studebackeritega Kihelkonna ja Kärla vahet. Kui nad Köstri maja ees talvel lumme kinni jäid, ronisid lendurid oma karusnahksetes vormiriietes maha autot lükkama.

Aastatega maja hoov lagastus. Seitsmekümnendate aastate algul ehitati sinna uus kasarm.

1960. aastal asus Saaremaale õhutõrje ja 1966. aastal alustati Kureveres, Undvas ja Karujärvel raketidivisjonide rajamist. Karujärvel oli varem tanki-, siis jalavägi.

Viimane sõjaväerajatis, mida üritati 80ndate lõpus valmis saada, oli Papissaare maa-alune juhtimiskeskus. Selle ehitise eesmärk oli tuumasõja oludes infopunktina tegutseda. Kaasajal on see ehitis kasutusel kohalike inimeste kartuli- ja puuviljahoidlana.

1992 lahkus Nõukogude piirivalve Kihelkonnalt.

1996 kolis kordonihoonesse, pärast selle ümberehitamist, Kihelkonna vallavalitsus.

Kihelkonna sõjaväelaste leivatööstuses töötamist mäletas **Minni Truks** hea sooja kohana. Lisaks sõjaväelastele töötas seal ka mitu Pidula ja Vedruka küla poissi. Kihelkonnal lõppes sõjaväelastele leivatootmine, kui raudtee Vikil ja mujalgi Saaremaal oma tegevuse lõpetas. Uus leivatööstus tehti Karujärvele**,** kus oli suur sõjaväeosa.

Karujärve. 1940. aastal ehitas firma Eesti Ehitaja Karujärve äärde sõjaväelastele elumaju ja muidki hooneid. Hiljem kivimajad krohviti ja valgendati. Alanud Suur Isamaasõda hävitas osa maju, kuid pärast sõda kujunes Dejevost paljude elanikega suur sõjaväelinnak. Kui rahvaloendaja seal käis, tegi üks venelannast vanaema allkirja asemel 3 risti, ohvitseride naised olid keskeri- või kõrgharidusega. Ohvitsere ja sõjaväelasi ei loendatud.

Maimu Pere meenutas: 1941. aastal hakati ehitama Karujärve sõjaväebaasi. Ehitusmaterjal toodi selle jaoks Onni sadama kaudu. Rajatavas baasis töötasid paljud Abula küla elanikud. Osa noori naisterahvaid tegutses ohvitseride sööklas. Algul elasid Vene sõdurid Kuussaare metsas, neil oli kohalikega läbikäimine keelatud, aga "hüppes" käisid nad sealt siiki. Üks sõduritest leidis külast oma valgekaartlasest venna.

Sõdurite kaudu said kohalikud teada Venemaa elust. Kui sõdurite grupid kaupluse juures peatusid, ostsid nad ära kogu või ja maksid tšervoonetsitega. Hiljem tõid ohvitserid kohale oma naised, nende riietus oli kohalike naiste omaga võrreldes haletsusväärne. Abula küla rätsep **Kadariku Ann** õmbles naistele ilusad riided selga ja nad olid väga õnnelikud.

1956 tuli Vilsandile tööpataljon ülesandega ehitada saarele piirivalvekordon. Järgmisel aastal valmisidki suur kasarmuhoone 30 mehe jaoks, meeskonnaruum, staap, köök, keskkütteruum, elektrijõujaam kahe diiselgeneraatoriga, pumbamaja, hobusetall, relvaladu, kartser, saun, leivaküpsetusruum koos toiduainetelaoga. Ohvitseridele ehitati nelja korteriga elumaja. Püstitati vaatlustorn ja lasketiir liikuvate märkide tulistamiseks. Ära viidi suurtükipatarei, sellest järele jäänud kahuriauku kasutas kohalik rahvas prügilana.

Vilsandi kordon anti 1981. aastal üle Saaremaa Metsamajandile, saarele toodi esimene auto. Hoolimata piirivalve poolt tehtud takistustele, käis Vilsandil 1970.–1980. aastail palju külastajaid.

Vandiraiujad.indd 184 10.06.2010 10:32:37

Raudtee

Ajalehe Saarlane 1912. aasta 47. numbris oli kuulutus, milles Kuressaare linnapea **Nolcken** teatas, et teedeinsener **Bertanovitš** tahab Saaremaale raudteed ehitama hakata ja kutsub kõiki, keda asi huvitab, läbirääkimiseks kokku. Asi hakkas idanema... .

Eelmise sajandi algul värbas Siberis raudtee ehitusega tegelenud aktsiaselts sinna töölisi. Ka mõisnikud saatsid Siberisse oma talunikke. Pidulast läks kaks perekonda: Põlme metsavaht **Kaarel Meier** oma perega ja Odalätsilt Reediku talust **Mihkel Allen** perga. Viimane tuli I maailmasõja eel tagasi, sest elu Siberis polnud talle meelepärane. Kodutalu Allen enam tagasi ei saanud, kuna mõisnik oli selle ära müünud. Mehele anti Kuremetsa külast Kure talust veidi maad ja ta ehitas sinna uue kodu – Kuuste talu. Mihkel Alleni poeg **Aleksander** sai Vabadussõjas osalemise eest Pidula mõisast asundustalu, tütar **Marie** oli Varkja ja Pidula koolis õpetajaks.

1917. aastal vallutasid Saksa väed Saaremaa, toimus Tagalahe dessant. Algas 14 kuud kestnud okupatsioon. Saksa sõjavalitsuse suurim ettevõtmine oli raudteevõrgu rajamine Saaremaale, sõlmpunktiga Kuressaares. Kuressaarest pidid liinid hargnema Kuivastusse, Sõrve poolsaarele ja Kihelkonnale. Kuivastu liinilt Putlast kavandati raudtee Soelasse. Raudtee pidi saama kerget tüüpi, rööpmevahega 60 cm. 1917. aasta oktoobri lõpus hakati rajama Kuressaare–Roomassaare liini. See sai alguse Roomassaare sadama kailt ja hargnes kolme kilomeetri kaugusel kaheks. Üks haru viis depoosse Pihtla tee, Talve ja Jaama tänava nurgal, teine suundus Vana-Roomassaare tänavaga paralleelselt pargi poole, kus hargnes kaheks. Nüüd ehitati Kuressaare-Putla-Haeska lõik, mis valmis 1918. aasta mais. Soelani planeeritud lõik jäi Haeska kõrtsi juures pooleli.

1918 märgiti maha Putla-Valjala-Orissaare ja Kuressaare-Salme-Anseküla-Mõntu liin. Raudteetamm jõuti ehitada Orissaareni. Sellel raudteeharul alustati ka sõitu, peatused olid Putlas, Võrsnal, Valjalas, Kallil ja Rõõsal. Mõntusse suunduval harul jõuti ainult liin maha märkida. Saaremaal oli 12 auru- ja 2 mootorvedurit, 2 sanitaar- , 22 metsaveo-, 126 pool- ja platvormvagunit ning 4 kinnist ahjuga vagunit. Veduriteks olid 1916 Saksamaal toodetud lokomotiivid.

1918. aasta novembris läks raudtee lepingu alusel sakslastelt üle Kuressaare linnavalitsusele, kes kasutas seda 1922. aasta lõpuni. Sõit oli ohtlik, vagunid jooksid sageli rööbastelt maha, sõidukiirus oli 15 versta tunnis.

1922. asuti maal olevat raudteeharu lammutama. Mitmesugust raudteevarustust ostis kokku Jaagarahu kivimurru ettevõtja **A. Orntlich**.

1928 müüdi viimased rööpad Loksa tehasele, kuid raudtee Roomassaare-Kuressaare-Suurlaht oli veel käigus. 1934 oli tööl ainult masinist, liiklus toimus graafikuta. 1930. aastal hakkasid autod "susladele" konkurentsi pakkuma. 1935 hakkasid liikuma jutud raudtee likvideerimisest, selleni jõuti alles 1940. aasta lõpus, kui Kuressaare liin lõpetas tegevuse.

1951. aasta sügisel saabus Viki külla raudteeehitajate diviis, tehti taas algust Saaremaa raudteestamisega. Neile eraldati tehnika ja elamiskoha jaoks 7 ha maad. Ehitus läks lahti Undva, Mustjala ja Sõrve suunas. Seoses uute strateegiliste plaanidega jäi töö aga pooleli ja viimast laeva Jaagarahul ei hakatudki raudteevagunisse tühjaks laadima.

1952. aastal oli Kihelkonna lähedal Vikil rongiõnnetus, kui küla sõjaväeosa pesumajas töötavad naised läksid sanitaarraamatutega linna kontrolli. Sõideti GAZ autoga, mille kastis oli 18 inimest. Nende hulgas 6 töölist, ülejäänud sõjaväelased. Linnast tagasi tulles sõideti pimedal oktoobrikuu õhtul üle raudtee, kuid "susla" põrutas autole küljelt sisse. Osa reisijaid jäi meelemärkuseta lamama, surma said autojuht ja Kihelkonna surnuaiavahi tütar **Laine Keskü-la**. Sõmera lennuväelased viisid linna haiglasse 4 naist, ühte neist raviti 8 kuud, sõjaväehaiglas amputeeriti ühel ohvitseril jalg.

Vandiraiujad.indd 185 10.06.2010 10:32:37

Kirik ja kellakoda, usulahud

Kõik, mis elus on maitsnud rõõmu, sureb. Ei aita siin inimeste tarkus ega oskus, ei suuda see surma võita. Just siis, kui inimene armastab elu kõige rohkem, tahab seda lühikest elu maitsta kõigist allikaist, põleb ta nii ruttu läbi kui kahest otsast süüdatud küünal. Paljude arvates on õige elust võtta nii palju, kui iganes jaksad. Ja nõnda käibki suur hulk inimesi kaduvuserada.

Arnold Janno jutlusest
Kihelkonna kogudusele 1930. aastal.

Kirik ja kellakoda

Kihelkond on maakiriku koguduse piirkond, territoriaalne üksus, mille elanikud olid seotud omavahelise leppega. Oma kihelkonnast kaugemale pääsesid talupojad (eriti naised) harva. Kihelkond on oluline rahvakultuuri ja murrete kujunemisel.

Kihelkonna kirik esindab Läänemaa ja Saaremaa XIII sajandi sakraalarhitektuuri varajasemat arenguperioodi.

Kihelkonna kihelkonna Mihkli kirikut on esmakordselt mainitud 1254. aastal, mil Kihelkonna maad ja patronaadiõigused jagati piiskopkonna ja ordu vahel võrdselt pooleks. Ajaloolised kirjalikud teated kiriku ehitamise kohta pärinevad aastast 1260, suurem ehitustöö lõpetati 1270.

Kirik on teadaolevalt vanim seni säilinud ehitis Lääne-Saaremaal, kui mitte arvestada Kihelkonna maalinna. Saaremaa maahaldajad Saare-Lääne piiskop ja Liivi ordu alustasid Kihelkonna kiriku rajamist, esialgu tehti see ilma tornita.

Kiriku lihtsa kooriruumiga liitub ühelööviline pikihoone ehk koguduseruum, mida täiendab kooriruum. Kõrge võidukaar eraldab koori pikihoonest. Pikihoone läänevõlvik on teiste kirikutega võrreldes lühem ja massiivsemate seintega.

Kihelkonna kirikul ei ole veel torni.

Ilmselt kavandati kirikule esialgu ka puidust torn, mis pikihoonega ühelaiusena osutas idee päritolule – Vestfaalile. (Vestfaal, saksa Westfalen – ajalooline piirkond Saksamaal.)

Torniruum oli kavandatud ilmalikule valitsejale – ordule, kuid 1260–1261 Saaremaal toimunud suur ülestõus peatas ka Kihelkonna kiriku ehitamise.

Piiskop andis kiriku patronaadiõigused täielikult ordule üle, kuid nõudis tornist kui kaitseehitisest loobumist. Alumine tornikorrus muudeti pikihoonet täiendavaks lisaruumiks.

Tornikorruse müüritreppi mööda sai ohu korral siiski takistamatult võlvipealsesse taanduda.

Ehkki kindluslik torn jäi välja ehitamata, sai kirikust siiski kindluskirik, mille redupaigaks oli võlvidepealne ruum. XIV sajandi algul, ordu ja piiskopi vahelises kodusõjas, suitsutasid ordumehed sõna otseses mõttes piiskopi sõdalased võlvipealsest välja. Läänevõlvik kujundati

Vandiraiujad.indd 186 10.06.2010 10:32:41

Altarimaal aastast 1591.

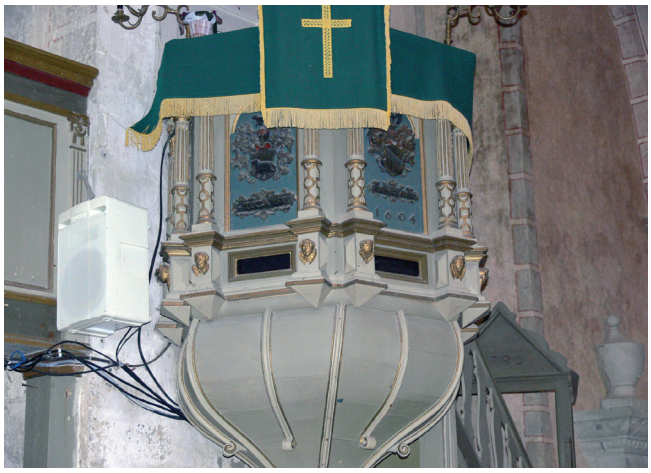

Kantsel aastast 1604.

pikihoone osaks, ühendades selle suure kaarava kaudu teiste traveedega.

Kiriku eksterjöör on lihtne: s-kujulise profiiliga soklisimss, kolm portaali, nende seas kolme kaarega lõunaportaal, ringidena laotud kuppeljad ristvõlvid. Koorivõlvil on kuus roiet ja tugedeks võrudega sambad.

Päiskivide nelinurkne vorm osutab Vestfaali algupärale. Kooriruumis on ainulaadne rippuv nuiakujuline päiskivi, mis on tegelikult puidust, kuid üle lubjatud.

Koori lõunaseinas on säilinud rituaalne kätepesunõu, mis moodustub äravooluavaga varustatud lamedast kivivaagnast. Koori põhjaseinas on kaks nišši, mis viilmajakestena täitsid sakramendi- või reliikviahoidla ülesandeid. Neid peeti majakesteks, kus elasid Kristus ise ja imettegev pühak reliikvia näol.

Kiriku ehitamise aegu olid võlvid kaunistatud ka maalingutega, nende fragmendid ilmusid nähtavale hilisemate lubjakordade alt. XIV sajandi II poolel lisati koori põhjaseina kaks hilisgootika sakramendinišši.

Kihelkonna kirikus on säilinud üks Eesti vanim altarisein 1591. aastast. Selle keskel kujutab tundmatu autor püha õhtusöömaaega, mis oli domineeriv altarimaalide motiiv kogu XVII sajandi jooksul. Altari tiibadel on moraliseerivad ladina- ja alamsaksakeelsed tekstid.

Renessansiajastu 1604. aastast pärineb kirikus Saaremaa vanim kantsel, mille rinnatisel on donaator **Reinhold Anrepi** ja tema kahe

Kihelkonna kirik.

Vandiraiujad.indd 187 10.06.2010 10:32:52

abikaasa **Gertrud Hastferi** ning **Tecla Beeri** vapid. Kantslit kaunistavad samast ajast pärinevad pealistis- ja rullornamendid. 1796. aastal kantsel rekonstrueeriti ja ehitati juurde lehtrikujuline alaosa ning uus trepp.

Kirikus on palju ajaloolisi pronkslühtreid ja epitaafe. Koori põhjaküljel on XIX sajandist pärinev mälestusmärk pastor **J. G. Kleinerile**, kes suri 1786. aastal jumalateenistuse ajal. Akendel on **D. Hoffmanni** ja **B. Morejevi** 1980. aastal tehtud vitraažid.

1714. aastal ehitati pastoraadi elumaja, samale kohale ehitati umbes saja aasta pärast kivist hoone. XIX sajandi algul ehitati kiriklale juurde laudad, saun ja tõllakuur.

Kirikule torni ehitamise mõtteid haudusid kohalikud kirikutegelased mitu sajandit, kuni üks rikas kaupmees pani pataka raha lauale ja ütles: "Kirikule saagu torn!"

Kihelkonna kiriku läänetorn ehitati alles 1897.–1899. aastal. See muutis oluliselt kiriku välisilmet ning jäi ühtlasi ka tuletorniks, mis koos Abaja majakaga oli kaua aega laevade sissesõidu tähiseks Jaagarahu sadamasse. Torn ehitati Kihelkonna meeste poolt ilma inseneride kaasabita. Torniportaal koos ümaraknaga järgib keskaega ulatuvaid Saaremaa raidkivitahumise traditsioone. Tornifassaadi reljeef kujutab kiriku kaitsepühakut, peaingel Miikaeli võitlemas lohe kuju võtnud saatanaga.

1900. aastal kinkis Kihelkonna Laevaomanike Selts kirikule kroonlühtri, sest mere ja Jumalaga oli vaja lepitust ning koostööd.

Rahva soov oli torni tippu kukk panna. Vana laevavraki küljest hangiti tükk vaskplekki ja Himmiste küla kuulus laevasepp **Jaen Himmist** meisterdas Kaarli sepipajas vasikasuuruse vaskkuke ja umbes 75 cm läbimõõduga kera. Liiva küla mees **Jakob** vinnas need üksinda vintsi

Tekst kroonlühtril.

Kukk ja kera 70 meetri kõrgusel Kihelkonna kiriku tornis.

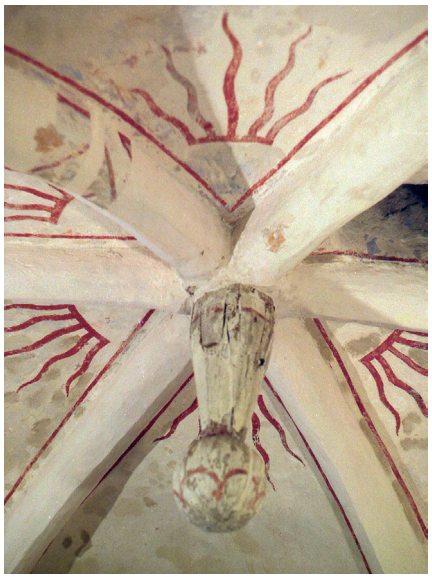

Kihelkonna kiriku kaunistatud lagi.

abil üles ja kinnitas paika. Torni kohta tegi Taritu külalaulik **Rein Õige** (Rõksu Rein) pika laulu, mis pastor **Masingu** kaasabil ilmus tollases maakonnalehes ja loeti 1900. aasta kevadpühade ajal kantslist maha. Autor seisis õnneliku näoga kantsli all ning vaatas rahva poole. Laulu lõpus olid sõnad:

Kukk torni otsas üleval,
ta laulab sulle kena laulu
Siis laulan sulle seda viit,
mis juhatab sind taeva siit.

1942. aastal ronis **Peeter Tubrov** kihlveo peale mööda kirikutorni üles ja lehvitas kukel istudes nagu kukk tiibadega. Pärast visanud ta pintsaku alla ning lubanud siis ka ise järele hüpata. Naine olnud parasjagu apteegis, kui kuulnud inimestelt seda lubadust. Ta tulnud rutuga kohale ning palunud pisarsilmil: "Pai papa, ära tee seda mitte!"

Lõpuks laskus mees rahulikult torni otsast alla. Inimesed, kes ammulisui seda sündmust

Vandiraiujad.indd 188 10.06.2010 10:33:01

pealt vaatasid, said elamuse, mis legendina praegugi suust-suhu liigub. Kuuldavasti emigreerus Peeter Tubrov 1944. aastal sõjapõgenikuna Rootsi ja suri seal.

70 meetri kõrgusel asuvast kukest on tehtud pilt, millel on näha kuuliauke. Kera on samuti läbi lastud, selles on 19 kuuliauku ja arvata võib, et ka sellesse pandud ürikud on kannatada saanud.

Suur kirikukell pärineb 1707. aastast. Selle olevat Kihelkonna kirikule kinkinud Rootsi kuningas Karl XII, kellal olnud peal kuninga kujugi. 1707. aastal Karl XII poolt Kihelkonna kirikule kingitud kell asus algselt Kellamäel kellakojas. Teine kirikus olev kell on piiskopi ajast – see on vanim kirikukell Saaremaal. Kell asus algselt läänеviilust eendunud väikeses ärklis, 1638. aastast alates aga kirikust eemale püstitatud kellakojas.

Eduard von Tolli poolt üles kirjutatud legendi järgi taheti kord vanal ajal Kihelkonna kiriku kella Kuressaare kirikusse viia. Kell võeti tornist alla ja veeti suure vaevaga vankrile. Kaheksa paari hobustega vedamine oli liiga nõrk, lisati kuus paari hobuseid veel juurde. Hädaga jõuti hobuseid piitsutades Taavi metsas asuva Kaarekivini. Edasi hobused enam vedada ei jaksanud. Nüüd rakendati veel Pidula mehele kuuluvad mustad härjad vankri ette. Asjata, hobuseriistad katkesid ikkagi. Otsustati tagasi keerata, sest saadi aru, et kellas on vaim sees. Vaatamata sellele, et nüüd vankrile ainult kaks härga ette rakendati, oli kirikukell nii kergeks muutunud, et aeglase käimisega härjad vaevalt vankri eest ära jõudsid. Vanad inimesed arvasidki, et kirikukella viimine teise kirikusse oli jumalavastane tegu, muidu poleks ju kell nii raskeks muutunud, et suur hulk veoloomi ei suutnud seda paigast vedada. Sel korral jäid kirikukellad alles, kuid **Jaen Hõbeniku** meenutuste kohaselt olevat need ilmasõja ajal ikkagi ära viidud.

Kirikutorn täitis kuni Vene hüdrograafiateenistuse tegevuse lõpetamiseni ka majaka ülesandeid. Tulenäitajaks oli kaks seadet. Üks töötas gaasil, mille balloonid olid all torni seina ääres. Teine oli 12 V pirnidega valgusti, mille valgusvihk oli suunatud Kihelkonna lahele.

1805. aastal ehitas **Johann Andreas Stern** Kihelkonna Mihkli kirikule oreli, mida 1890 uuendas ja täiustas **F. W. Weissenborn** Jekabpilsist.

Kihelkonna kiriku orel.

Vandiraiujad.indd 189 10.06.2010 10:33:04

Kirikunõukogu 1935. aastal. Keskel kirikuõpetaja Arnold Janno.

See on vanim ja ainus teadaolev Sterni töökojast säilinud kirikuorel Eestis.

J. A. Stern sündis Saksamaal ning õppis oreliehitaja **H. A. Contiuse** juures. XVIII sajandi keskel tulid Stern ja Contius Riia Toomkirikusse oreleid ehitama. Samad orelimeistrid tegid ja restaureerisid oreleid veel Riia Jakobi kirikus, Liepaja Kolmainu kirikus, Tallinna Niguliste ning Oleviste kirikus. Pärast Contiuse surma läks Stern Pärnusse elama ja rajas sinna orelitöökoja.

Kihelkonna kiriku orel on väiksem ja lihtsam versioon Riia Jakobi kiriku orelist**.**

Orel on signeeritud prospekti sisemisel küljel ja pühendustahvlil mängupuldi kohal. Pill ehitati algul ühe manuaali ja pedaaliga. Ümberehitamise käigus lisati teine nelja registriga manuaal, vana mängupult ja lõõts vahetati uute vastu. Oreli seisukord on kaasajal kehv, vilestikku on aegade jooksul vigastanud amatöörlikud parandajad-häälestajad. Pill on mängitav, kuid vajab

Konrad Mägi maal "Kihelkonna kellatorn".

Restaureeritud kellakoja taasavamine 2009.

Vandiraiujad.indd 190 10.06.2010 10:33:14

1935. aasta leerilapsed. Keskel kirikuõpetaja Eduard Kalda.

professionaalset restaureerimist, et Kihelkonna kogudus, Eesti rahvas ja kogu maailma orelihuvilised saaksid olla uhked taastatud ajaloolise oreli üle ning laulda selle saatel Jumalale ülistuslaule.

Oreli ehitamise initsiaatoriks oli **J. W. L. von Luce.**

1991. aastal sai kohalik kogudus tagasi pastoraadihoone, millest oli sunnitud 1940. aastal loobuma.

1638. aastal ehitati kiriku lähedale rannavallile kellakoda, mis 1968. aastal restaureeriti. Unikaalse kellakoja analoognäide asus Kärlal, kuid on kahjuks lammutatud. Selliste kellakodade ehitamise tava oli XVII–XVIII sajandil Eestis väga levinud. Kellakoja juures ja alevis on vändatud Tallinnfilmi filmid "Gladiaator", "Inimesed sõdurisinelis", "Pihlakaväravad".

Kihelkonnale uute kirikukellade muretsemisest käsitöö näitusmüügi abil.

Kihelkonna kirik oma ilusa kõrge torniga ja vana gooti ehitusstiiliga on üks Saaremaa kaunimatest kirikutest. Torni ehitasid Kihelkonnamehed 1897.–1899. aastal. Vanad ja väärtuslikud olid ka Kihelkonna kiriku kellad, kuulsad oma ilusa ja puhta kõlaga. Need olnud Rootsi kuninga kingitus, nagu räägib rahvasuu. Kirik olevat ligi 700 aastat vana.

Esimese maailmasõja ajal viidi kiriku kellad Venemaale. Ka kirik ise sai sõjas tunduvalt kannatada, sest kirik asus just "sõja jalus". Sakslased paigutasid kirikusse 800 venelasest sõjavangi.

Pärast sõda nõudis kiriku kordaseadmine koguduselt suuri kulutusi. Jõupingutustega muretseti kirikule ka uued kellad, kuid need tulid Venemaalt ja olid kehvast segust – peagi tekkisid nendesse praod. Sellistel kelladel polnud ka ilusat kõla. Hädasti vajas kirik uusi kellasid, kuid nende muretsemine nõudis suuri kulusid. Et uute kellade muretsemiseks raha saada, korraldatakse käesoleva aasta (1932) jaanipäeval näitusmüük. Seal müüdavate asjade valmistamisega on kohalikud neiud-noorikud juba algust teinud. Näitusmüügilt loodetakse saada umbes sada tuhat senti sissetulekut. Kuid ka kirikutorni katuse jaoks tuleb koguda paarkümmend tuhat senti. Näitemüügi jaoks korraldatakse alevikus iga neljapäeva pärastlõunal kell 4 alates tööõhtuid. Need on samal ajal ka kursused, kus õpetatakse lisakäsitöid. Tööõhtud on pr K. Thomi majas ja tema juhatusel. Kihelkonna kiriku uute kellade muretsemiseks on senini kogutud 140 000 senti, mis hoiul kohalikus ühispangas. Üldse lähevad kellad maksma kuni 800 000 senti.

Uued kellad kavatsetakse tellida Saksamaalt. Teraskellad valatakse, kuid oma kõlalt ületavad need vaskkellad, olles viimastest ligi kaks korda odavamad. Selliseid kelli on Eestis juba mitmel kirikul.

Meie Maa 18/16.02.1932

Vandiraiujad.indd 191 10.06.2010 10:33:16

Kihelkonna kiriku uued kellad

Homme, s.o 27. augustil, õnnistatakse sisse Kihelkonna kiriku uued kellad, mis hiljuti Saksamaalt Bochumist kohale jõudsid. Kellad on terasest valatud, suurem neist kaalub 1200 kg, läbimõõt 143 cm.

Väiksem kelladest kaalub 850 kg, läbimõõt 126 cm. Kellad on suurimad mitte ainult saarel, vaid kogu Eestis. Neil on ilus kurvatooniline kõla.

Kellade õnnistamist toimetavad õpetaja **Janno** ja Risti õpetaja **Valmann**. Õnnistamine on kirikus kell 11 hommikul. Pärast on jumalateenistus, kus jutlustab Risti õpetaja Valmann.

Meie Maa 97/26.08.1933

Rahvamurd Kihelkonna kiriku uute kellade õnnistamisel

Pühapäeval, 27. augustil oli Kihelkonna kohaliku kiriku uute kellade õnnistamine, mida toimetasid õpetaja **A. Janno** ja Risti õpetaja **Valmann**. Mängis kohalik puhkpilliorkester ja laulis koor.

Õnnistamise puhul kasutati laulukuti. Inimesi oli koos paari tuhande ümber, rahvast oli tulnud Lümandast, Kuressaarest jalgsi.

Esmaspäeval algas uute kellade paigutamine kirikutorni, töö kestab kümmekond päeva.

Meie Maa 98/29.08.1933

Taltsutamatud kirikukellad

Möödunud sügisel pandi Kihelkonna kirikusse üles uued Saksamaal valmistatud kirikukellad.

Nende selgekõlaliste kellade helin leviks vaikse ilmaga kahekümne kilomeetrise kaugusele, isegi Tagamõisa. Ainuke viga on selle, et kelli ei saa korrapäraselt helistada, kuna kumbki kell teeb omapead käike. Kellad on nagu ristiinimesed, kelle vasak käsi ei tea, mida parem teeb. Asi seisab selles, et üks kell on suurem ja teine väiksem ning seega ühe löömatuurid pikemad kui teisel.

Nii löövad kellad mõnikord korraga, teinekord üksikult, ilma et kellamees neid taltsutada suudaks. Asi tuleks tehniliselt ümber korraldada, et kellad annaksid lüües korraliku kõla.

Meie Maa 8/20.01.1934

Kogudused, pastorid ja kirikuõpetajad

Kogudused, pastorid ja kirikuõpetajad

Algselt XIV sajandist toimetas kiriku juures ükskõik kes preester ehk kirikhärra, kelle saadeti ametisse ordu. Keskajal võisid olla veel abikirikud või kabelid, kui armastajaid oli rohkesti. On võimalik, et piiskopi pool kirikuhärra, kelle saadeti ametisse ordu. Keskajal võisid olla veel abikirikud või kabelid, kui armastajaid oli rohkesti. On võimalik, et piiskopi pool kirikuhärra, kelle saadeti ametisse ordu. Keskajal võisid olla veel abikirikud või kabelid, kui armastajaid oli rohkesti.

Vennastekogudused tegutsesid Kihelkonnal XIX sajandi algupoolel. Nõnda oli 1837. aastal ole- mas 1840ndail aastail vallas 1846.–1848. aastal usku- mas 163 inimest, s.o 2,7%, jäädes sellega Saaremaal kõige väiksemaks kogukonnaks – Kihelkonna piirkonnaks.

Põlvkondade vahetus. Rene ja Elmar Reinsoo 6. mail 2001.

Vandiraiujad.indd 192 10.06.2010 10:33:23

August Jakobson, kirikuõpetaja 1930. aastal.

kirikumõisas, Kuusnõmmel, Loonas, Pajus, Pilgusel, Rootsikülas ja Tagamõisas polnud ühtegi usuvahetajat.

1847 moodustati ap-õigeusu kihelkond, millesse kuulusid ka õigeusulised Kärla, Mustjala, Anseküla, Jämaja kihelkonnast. 1849. aastaks oli selles koguduses 1869 hinge. Kui nelja viimatiloetletud koguduse liikmed eraldusid iseseisvaiks kogudusteks, jäi Kihelkonna ap-õigeusu kogudusele vaid 254 liiget.

Vallavanem Jüri Saar õnnitleb Elmar Reinsood valla aukodaniku nimetuse saamise puhul 24. veebruaril 2009.

Kihelkonna pastorid ja kirikuõpetajad

Joh. Knolman	1521
Leonhard Kot(en)	1570
Petrus Stamer	1575
Christianus Tunder	1593
Heinrich Kohl	1626–1647
Jacobus Kohl	1647–1687
Johann Christoph Röser	1684–1710
David Joh. Rahr	1711–1753
Leonhard Samuel Svahn	1755–1765
Jacob Christian Hirschhausen	1765–1775
Joh. Gottlieb Kleiner	1775–1786
Joh. Werner Gilzebach	1788–1814
Gott. Christoph Samuel Gilzebach	1814–1839
Friedrich Leopold Meder	1840–1878
Konstantin Valentin Eduard Lementy	1879–1881
Ludvig Michael Amandus Masing	1882–1906
Christfried Hoerchelmann	1906–1907
Arnold Viktor August Habicht	1908–1910
Hermann Theodor Maehle	1911–1928
August Jakobson	1928–1930
Arnold Janno	1930–1941
Endel Kõpp	1941–1944
Eduard Kalda	1949
Rinaldo Nurm	1955–1960
Richard Saarmets	1960–1971
Elmar Reinsoo	alates 15.07.1971

Andmeid 1934. aasta Kihelkonna ev.-lut. koguduse kohta: sündis ja ristiti 99 last, neist väljaspool abielu 9 last, leerilapsi oli 8. Kuulutati maha 45 paari, laulatati 25. Suri 109 inimest, neist alla ühe aastasi lapsi 18.

Koguduse liikmeid oli 1934. aastal 6985 hinge. (Meie Maa 1/02.01.1935.)

Tublid organistid on olnud läbi aastate: **Posti Jaan, Aleksander Hõbenik, Ernst Aruhein, Elviine Mäetalu.** Kaasajal on kiriku organist ja koorijuht **Ülle Reinsoo**.

Kirikupakk ja kaagisambad

Kõige vanem dokument Kihelkonna Püha Mihkli kiriku arhiivis on kirikumatrikkel 1628. aastast, mida alustati Taani Kuningliku asehalduri **Friedrich Rantzau** käsul. Arhiivi nimestikus on märgitud matrikli algusaastaks 1623, kuid see on ilmselt numbrieksitus.

Kirikuraamatud algavad 1689. aastast. Sündinute ja ristitute märkimine algab alles 1691. aastal. Kirikuraamatud pole täielikud, nendes on tühje kohti. 1710. aastal suri katku õpetaja **Johann Christoph Röser** ning kirikuraamat ei sisalda selle aasta ristitute, laulatuste, maetute kohta mingeid andmeid – on jäetud lihtsalt valged lehed.

1882. aastal alustas kiriku kroonikat pastor **Masing** ja selles leidub huvitavaid märkusi. Kuid pärast 1911. aastat pole märkmeid jätkatud. Kroonika vahel on sinine leht, millele on kirjutatud armuadra ajalugu, nähtavasti **Samuel Gilzebachi** (1814–1839) poolt.

Vandiraiujad.indd 193 10.06.2010 10:33:31

Osa vanemaid kirju ja dokumente, mis arvati vähemtähtsateks, pole nimestikku kirjutatud, vaid on pandud ühte väiksesse laekasse ja on üles tähendatud arhiivi nimestikus. Ilmasõja tõttu ei ole arhiiv kannatada saanud. Küll aga kirjutas praost **Mäehle,** et suurem osa kooli arhiivist on nõutud ja viidud vabariigi algpäevil maakonna koolivalitsuse poolt Kuressaarde. Hilisematele järelepärimistele äraviidud dokumentide seisukorra ja asukoha kohta on vastatud, et need olevat kaduma läinud. Koolide aruanded on korraldamata, olgugi et on pakki seotud, aga mitmeil vanemail puuduvad daatumid. Vanimad daatumiga koolipäevade aruanded pärinevad 1822. aastast. 1838. aastast on märgata aruannete silmanähtavat rohkenemist.

Arhiivis asub ka Kihelkonna koolmeistrite koosolekute protokolliraamat, mis on alustatud 1884. aastal ja lõpetatud 1907. See sisaldab mõndagi huvitavat kohalike tegelaste haridusalastest arvamustest.

"Kihelkonna khk. traditsioonid"
Jaan Jensen, 1928:

"Kes pühapäeva rahu rikkus ja merel käis kalu püüdmas või põllul töös oli, see pandi järgmisel pühapäeval mõlemat kätt pidi kirikupakku kinni, kusjuures jalad olid samuti kinni – kastiaugus. Taba pandi kirikupakule ette ja nii istutus süüdlane häbipingis terve jutluse aja liigutamata, nina ja suud pühkimata. Süü raskuse järgi pandud kirikupakku kuni kolm pühapäeva järgemööda. See pakk olnud kiriku tagaosa keskel.

Lisaks sellele olid kiriku ees karistusvahendiks kaks puusammast, mille küljes kaks suurt rõngast. Kes oli varastanud või muud pattu teinud, seda sunniti kirikusse tulema. Pärast jutlust seoti süüdlane nahkrihmadega samba külge, kus teda peksti. Peksjateks olnud kaks venelast, kes seisid üks ühel, teine teisel pool sammast. Mõnikord antud kuni sada hoopi.

Kaks Kõruse küla meest, Peeter ja Aadu, olid Harilaidu kinni jäänud soolalaevalt soola varastanud. Soldat tulnud neid kinni võtma, kuid mehed kasutanud tema suhtes julma võtet ja jätnud soldati vigastatuna maha. Mõlemad süüdlased saanud kirikusambas nuhtluse –100 hoopi – ja jäänud peale peksu väga põduraks. Niisugust peksmist kutsuti surmanuhtluseks, pärast peksu elamist – pärast surma eluks.

See peksmine olnud pastor **Mederi** ajal. Kaagisambas pekstud ka tüdrukuid, kes said isata

Lahkusuliste ristimine.

lapse. Kui aga peksu ajal tuli poiss, kes pekstavale valge riide peale heitis, siis rohkem enam tüdrukut ei pekstud. Riide heitnud mees pidi siis tüdruku ära võtma, harilikult võtnud ka.

Kirikupakk asunud kuulduste järele kantsli ligidal. Rahvasuus levinud jutud, et üks tüdruk saanud lapse hukkamise eest kaagisambas nii palju peksa, et suri hiljem kodus."

Apostlik-õigeusk

Massiline Vene õigeusku minek toimus XIX sajandi 40ndail aastail. Talupojale lubati tsaariusku üleminemise puhul maad ja vilja. Lisaks loodeti ka maksusoodustusi ja koormiste vähendamist. Tsaariusk pidi tagama eeldused, et tekiks usuvahetus. Külade kaupa käidi Kuressaare Nikolai kiriku juures selgitustööd kuulamas. Kuna kohalikul rahval puudus õigeusuga hingeline side, siis kohe nad usku vahetada ei saanud.

Kihelkonnal suuri rahvakogunemisi pole küll olnud, kuid vene usk hakkas ka siin vähesel määral levima. Paljud talupojad uskusid heasse tsaari ja lootsid vabaneda mõisnike võimu alt. Kihelkonna kihelkonnas Tagamõisa poolsaarel ei olnud 1846.–1848. aasta usuvahetusliikumise ajal, kui Saaremaal läksid paljud inimesed vene õigeusku, ainsatki usuvahetajat. Selle põhjustas tugev poolehoid vennastekogudusele.

Vene usk jõudis Kihelkonnale 1846, mil kirikuvallast käisid mõned inimesed end salvimas ja usku vahetamas. Hiljem olnud veneusulistel tüdrukutel kurb seisund, sest poisid ei tahtnud nendega naituda. Vanatüdrukuks jäämise kartuses tahtnud nad luteri usku tagasi, kuid see polnud enam kerge. Vene usku jäänud neidudest jäidki osad vanatüdrukuteks.

Vandiraiujad.indd 194 10.06.2010 10:33:33

Lümandasse ehitati veneusu kirik 1867. aastal.

XX sajandi algul oli Saaremaal 15 vene õigeusu kogudust. Kõige rohkem mindi õigeusku Pöidel, vähem Kihelkonnal. Saaremaal läks vene õigeusku ligi 30% elanikkonnast. See üleminek ei andnud midagi, tõi vaid juurde keerukaid olukordi.

1860–1870 tekkis tagasiliikumine luteri usku.

Eesti Vabariigi algul oli Saaremaal 17 vene õigeusu kogudust. Venestamise perioodil omas see suurt tähtsust. Usuelu oli soodne, uskude vahel püsis rahu. Nikolai II poolt oli välja antud usurahu manifest, milles lubati inimesel ise endale usk valida. Eri usulahkudest abiellujatele ei tehtud kitsendusi.

Lahkuskudena levisid Saaremaal metodism, baptism, jehhovism, adventism. Priiusuliste usulahkude kogudused (hüppajad) tekkisid Kuressaares, Vana-Lõvel, baptistide kogudused Kaarmal, Meiustel, Pahapillil. Adventistid ja metodistid võitsid poolehoiu ka Kihelkonnal.

Rahva meenutusi pastoritest ja kirikuelust

Konstantin Valentin Eduard Lementy. Pastor Lementy sai Kihelkonnal töötada paar aastat. Ta oli rahvaga mestis, läks mõisnikega vastamisi ja aeti selle tõttu Kihelkonnalt ära. Lementy sooviks oli haridusasju edendama hakata, ta vihkas kõrtse, viina ja patuseid vennastekogudusi.

Ludvig Michael Amandus Masing. "Kirikukellade" vastutav toimetaja ja 1904. aastal ka väljaandja. Artikleid kirjutas ta lehele aastail 1899–1906.

Kiriku kellamees **Jakob Tamm** rääkinud pastor Masingust kui tublist kooli usuasjade edendajast. Masing olnud mees, kes pannud kirikus kogu rahva laulma. Lastele õpetanud ta talve jooksul pähe 80 kirikulaulusalmi.

Arvatakse, et Masing surnud kihvti sissevõtmise tagajärjel kohe pärast õhtusööki. Masing sõdinud väga ap-õigeusu vastu ja seepärast polevatki Kihelkonnal õigeusu kirikut. Mees tundnud suurt rahapuudust ja kannatanud selle pärast ning võtnud mõnikord kirikukassast raha – see saanudki tema surma põhjuseks. Kui kiriku "rottmeistriks" pandud mõni tark mees, lasknud Masing selle kohe lahti ja pannud asemele rumalama.

Kord oli õpetaja Masing Vilsandi kooli "katsuma" läinud ja asunud Siguse juurde korterisse. Jutt läinud inimeste vaesusele ning õpetaja küsinud, miks ei ehitata laevu, et raha teenida. Sigus vastanud, et neil on oma väiksed laevad, kuid nendega ei teeni midagi. Eks siis ehitage suured, arvanud Masing. Kuulnud vastust, et pole raha, küsinud mees, kuidas siis kunagi saarlased 800 laevaga Riia linna all sõdimas käisid. Sigus vastanud, et meil oli orjus. Seda õpetaja Masing kuulda ei tahtnud ning hakanud õhtusöögist rääkima.

L. Masingu lapselaps elab Saksamaal ja on korduvalt Kihelkonnal käinud.

Eduard Aksiim sai kirikuõpetajana tuntuks USA-s. 1930. aastal käis ta Kihelkonnal ja pidas kirikus jutlust.

Eduard von Tolli poolt üles kirjutatud legendi kohaselt asus Kihelkonna kiriku piirkonnas benediktlaste klooster, sellest 3,5 km kaugusel Loona mõisa lähedal aga nunnade klooster. Hiljem, seoses kloostri kadumisega, muudeti kloostri kabel pastoraadi jääkeldriks. Kloostrite vahel olnud ühendus maa-aluse käigu kaudu.

Kuna nii pika käigu ehitamine on uskumatu, siis muinasloo aluseks võisid võetud olla ajaloolised kogemused, kuna Kaarmal, Pöidel ja Kihelkonnal leiti kitsaid sissekäike maa-alustesse ruumidesse, mis osalt sisse langenud olid.

Vandiraiujad.indd 195 10.06.2010 10:33:33

Kalmistu ja muud matmispaigad

Kalmistud, toonelad, surnuaiad ja rahulad peegeldavad rahva kultuuri, kombeid ning traditsioone, need on asulate lahutamatud osad. Surnuaedades olevad kabelid ning hauamärgid kajastavad oma aja tavasid, sisaldades tükikest paikkonna müüri laotud, kivisse raiutud, puust nikerdatud või rauast taotud ajalugu. See moodustab meie käsitöömeistrite loomingu alalise näituse, milles on rahvaloomingut ja kvaliteetseid kunstiteoseid.

Kuna surnuaedadel on suur infomaht, võib neid uurida lõputult. Uurides maetud inimeste elulugusid, avame tee minevikku. Iga surnuaed kujutab endast monumenti möödunule, kuhu on koondunud tuhandete inimeste elud. See on nagu arhiiv või arvuti tarkvara, mis avaneb meile alles siis, kui asuvad tegutsema kodu-uurijad. Need põlvkonnad, kes suudavad oma eelkäijate tegevusest rohkem ammutada, elavad rikkamana. Saanud oma kasutusse esivanemate tarkused ja teadmised, lisanduvad need teadmistepagasile, mida suudame omandada oma eluaastate jooksul.

Kihelkonna kalmistul, kuhu on maetud umbes 40 000 inimest, on üle 6000 haua, lapsi on maetud üle mitme tuhande. Kui lehitseda vanu kirikuraamatuid, siis on näha, et paljudes peredes oli üle 5 lapse, kuid enamus neist suri elutee alguses.

Kalmistu asub aleviku serval, endisest Rootsiküla mõisast Kuressaarde viiva tee ääres 2,2 ha suurusel ebakorrapärase kujuga maatükil, mida piirab tüüpiline Saaremaa kiviaed koos kirde-, ida- ja lõunaväravaga. Need avanevad kahele peateele, mis viivad ida-lääne ning kirde-lõuna suunas. Kalmistu põhjakülje ja Virita külla viiva tee vahelisele alale maeti kunagi kurjategijaid ja enesetapjaid, see asus väljaspool kalmistu aeda. Kalmistu kujunes välja XVIII sajandi 80ndail aastail, kui keisrinna Katariina II andis välja ukaasi

Kihelkonna kalmistu peavärav.

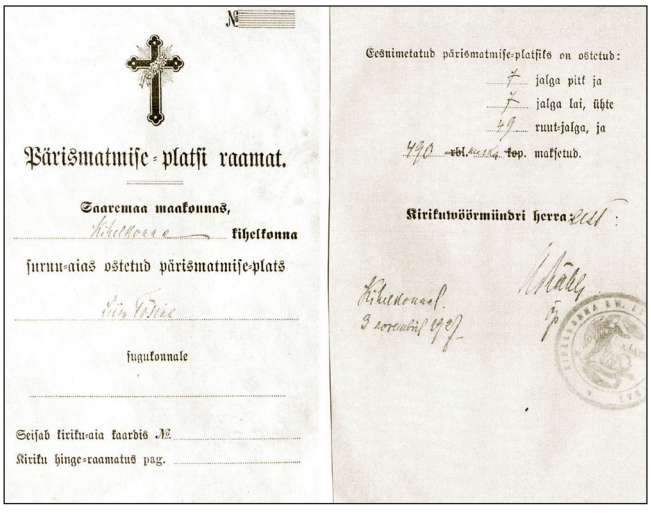

Pärismatmise-platsi raamat.

Saaremaa maakonnas,

kihelkonna

surnu-aias ostetud pärismatmise-plats

fugukonnale

Seisab kiriku-aia kaardis №

Kiriku hinge-raamatus pag.

Eesnimetatud pärismatmise-platsiks on ostetud:

jalga pitt ja

jalga lai, ühte

ruut-jalga, ja

470 ~~rbl.~~ top. makstud.

Kirikuvöörmündri herra:

Surnuaia kalmuraamat aastal 1927.

Vandiraiujad.indd 196 10.06.2010 10:33:40

ehk käsu, mis keelas matmise kirikutesse ja kirikaedadesse. Surnuaia viimine kirikust eemale oli keisrinna poliitiline otsus õigeusu sissetoomise eesmärgil, et ka õigeusklikke saaks matta kalmistule. Kalmistu kuulus Kihelkonna luteri kirikule ja rahulasse maeti koguduse liikmeid Kihelkonna, Lümanda ja Tagamõisa ümbrusest.

Üks vanematest haudadest on pärit1851. aastast. Hauakivile on kirjutatud: "**Toomas Truwärt,** Kihhelkona Pea Rotmeister, hingama läinud 1851. lõikuse kuu 30." Tema vanus oli 73 aastat.

Juhuslikult leiti üks sambla alla mattunud hauaplaat, millel oli kiri: "Siin hauas hingab Filsandilt **Andrus Vilwo,** sünd. 1865 ja tema naine **Tiina,** 1864. Uppunud mõlemad 1. novembril 1887" – ka see on üks vanematest haudadest. Enamik Kihelkonna kalmistule maetuist olid talupojad, paljud merega seotud ning mõningad ka mujalt toodud inimesed. Tuhastatuid ja välismaalt tooduid on alla kümne. Mõned tuhaurnid on merre tühjendatud.

Teiste hulgast paistavad silma kohalike mõisnike hauad – need on lähestikku asetsevad massiivsete kiviplaatidega kaetud tagasihoidlikud kamberhauad. Haudu ümbritsevad sepisaiad. Suurejoonelisem on Pidula mõisnike **Tollide hauaplats** – kahel kõrgel kääbashaual on paksud kiviplaadid, haudu ümbritseb maakividest aed.

Tollide platsi kõrval, üksiku sepisaiaga ümbritsetud hauaplaadi all puhkab **Freytagh von Loringhofen.** Selle mõisniku suguvõsa oli Paju mõisa omanik 1846–1919.

Samas stiilis haudadele on märgitud perekonnanimed **Aderkas** ja **Huene.** Poolenisti maasse on vajunud tagasihoidlikud hauaplaadid, millel on veel loetavad kursiivis või gooti kirjas nimed: **Maydel, Hersner, Levesi**.

Kihelkonna kalmistu talvel.

Surnuaia kabel aastast 1845.

Millal täpselt on hakatud kalmistule matma, sellest andmed puuduvad. Arvata võib, et XVIII sajandi keskpaigas või veidi hiljem**.** Enne seda maeti kihelkondlasi kirikusse ja kirikaeda, kust on inimeste säilmeid leitud. 1773. aastal keisrinna Katariina II poolt antud ukaas keelas kirikutesse ja nende ümbrusesse matmise, kuid seaduse täitmisega ääremaadel ei kiirustatud. Esimesed surnud maeti kalmistu vanemasse ossa, mõisnike haudadest kabelini ulatuval alal on haudadel kõige vanemad daatumid – Loona mõisaproua **Anna Eleonora Huene** (sündinud Aderkas), surnud 19.10.1834.

XIX sajandi lõpust 1920ndate aastateni laienes kalmistu selle praeguse läänekülje**n**i. Laiendatud surnuaia ümber lapiti ka kiviaed. XX sajandi esimesel kümnendil on tehtud vana osa kaks sepisväravat, mille kõrval säilisid kiviaiast ülekäiguteed. Puust või kivist astmeid mööda said inimesed kalmistule, kuid kariloomad surnuaeda ei pääsenud.

1920.–1930. aastatel hakati matma kalmistu uude osasse ja kalmistu piirid laienesid põhja suunas.

Kalmistu idaosas on väike kabel, millel gooti stiilis uks ja väike aknaniš**š.** Kabeli seinas oleval kivil on selle ehitamisaeg – 1845. Põhjavärava kõrval asus 1947. aastani väike roogkatusega palkidest palvemaja. Sellest majast ehitati Oju küla **Sülla Pritsu** jooniste järgi kiriku tornipoolsesse otsa kirikumaja.

Kalmistule on maetud meremehi, töökaid talumehi ja nende kaasasid, haridus- ja kirikutegelasi, õnnetustes hukkunuid, urnidega välismaalt tooduid jne. Vilsandi kaptenite hauakivid näitavad jõukust. Ühishaudadesse on maetud tuletornide järelevaatajaid ja mereohvreid.

Kalmistul on erinevaid hauatüüpe: kivi- ja raudristidega hauad, kamber- ja kääbashauad, suured, maaslamavad hauaplaadid.

Vandiraiujad.indd 197 10.06.2010 10:33:46

Mälestusmärk Vabadussõjas langenutele.

Kihelkonna kalmistu omapäraks on olnud tammest nuppudega ristid, mis on nüüdseks kadumas. Selliste ristide üheks kadumise põhjuseks on metallristide ja dolomiitplaatide tulek. Viimastel aastatel on enamik hauasambaid graniidist põllukividest.

Teiste kalmistutega võrreldes esineb kalmistul vähe raudriste, palju on Kihelkonnale omaseid puuriste – nupuga riste ehk kantpeasid, mis enamikus on aja jooksul hävinenud. Selline rist pandi vaesemate inimeste haudadele. Levinuim hauaplaatide materjal on dolomiit. Mõnede hauaplatside ümber on raudaed, teistel kivi- või kettpiire. Uuematel hauatähistel esineb tuntud kalmistusümboleid: rist, mooruspuuoks, leinakask, leinaküünal. Mõnedel haudadel on kujutised, mis viitavad kadunu ametile: majakavahi kivil on majakas, laevameistri omal laev jne. Taluperemees **Jakob Rehe** hauakivil on linnutiivul lendava aja sümbol – liivakell võimsate kotkatiibadega.

Varasematel aastatel piirati hauad kivi- ja kettpiirde või hekiga. XX sajandi esimesel kümnendil laoti haua ümber tavalisi maakive, kuid neid on Kihelkonna kalmistul vähe säilinud. Kettpiirete puhul paigutati haua igasse nurka kandiline sammas, millest jooksis läbi ankrukett. Need pandi meremeeste, laevakaptenite ja

Suures Isamaasõjas langenute vennashaud.

mõisnike haudadele. Aja jooksul kujunes surnuaial välja haudadeta koht, kus peeti kiriklikke, hiljem ka ilmalikke tseremooniaid.

XX sajandi algul püstitatud kõrged dolomiitristid on Rootsiküla paruniproua **von Sassi** ja Pilguse mõisnike **Ruckteschellide** haudadel.

Tagamõisa rentniku **Eichfussi** poja hauaplatsil seisab XX sajandi algusele tüüpiline hõbedane Jeesuse kuju, haua ümber on Kuressaare meistri **M. Taevi** märgiga sepisaed.

Korjandusega saadud raha eest püstitati kalmistul olevale platsile Eesti Vabadussõjas langenute mälestusmärk, mis pühitseti pidulikult kirikus 29. septembril 1934. Mälestussamba tahus välja Kaarma kiviraidur **Mihkel Munk**. Neljatahulise lihtsa mälestusmärgi kõrgus oli 3,25 m, koos astmelise alusega 3,5 meetrit, samba esikülge kaunistas reljeefne vabadusrist, mõõgaga pärg, sellel oli tekst: "1919–1920. Vabadussõja ohvreile tänulik Kihelkonna rahvas."

Sammas hävines, kuid see asendati 1989. aastal vanade fotode ja teadaolevate mõõtmete põhjal tehtud koopiaga.

Sambal on langenute nimed: **Peeter Niitsoo, Aleksander Saagpakk, Johannes Kabel, Peeter Murekas, Peeter Truuväärt, Mihkel Tiitus, Karl Hõbenik, Karl Truumeel, Karl Miller, Anton Rikson, Ninn Siimon, Oskar Magnus, Jakob Tamm, Aleksander Siim, Mihkel Luup, Toll.**

Teine mälestusmärk on 1982. aastal püstitatud Suures Isamaasõjas langenute vennashauale. Selle autor on **Aime Kuulbusch** ja ta kujutab punasest graniidist sihvakal alusel kaarduvat stiliseeritud tõrvikut, milles hubiseb pronksist igavese tule leek. Samba ees on graniitplaat langenute nimedega.

Vandiraiujad.indd 198 10.06.2010 10:33:55

Eestis hoolitsetakse haudade eest vähemalt niikaua, kuni järgmised põlvkonnad veel lahkunuid mäletavad, kuid maailmas on ka selliseid kultuure, kus pärast hauakivi paikapanemist ei meenuta seda kohta keegi.

Tuntud inimeste hauad Kihelkonna kalmistul

Kalmistu aia äärde, kabeli kõrvale, on maetud Viki küla Mihkli talu kaks kunagist tublit peremeest. Massiivsel maaslamaval kiviplaadil on tekst: "Siin hingavad Jumala rahus **Laes Reht**, vanus 76 aastat, surn. 1876. **Peeter Reht**, vanus 75 a, surn. 1898."

Need mehed püstitasid hooned, mis kuuluvad nüüd Mihkli talumuuseumile. Pärimuse kohaselt võeti hoonete ehitamisel eeskuju Lätimaalt. Laes Reht ehitas talu elumaja, koos Peeter Rehega ehitati rehemaja (1840–1843), ratastemaja (1849), ait (1842), saun (1846) ja laudkatusega paargu-sepikoda. Mihkli talu ehitati välja just nende meeste eluajal.

Paremal pool kabelit seisab kõrge dolomiitrist, mis tähistab perekond Hõbeniku matmispaika. Valgest marmorist mälestustahvel on paigutatud **Eduard** ja **Marta Hõbenikule**, kes puhkavad võõrsil. Eduard Hõbeniku elu ja tegevus on seotud Kihelkonna haridus- ja kultuurieluga. Ta oli aastail 1920–1930 Saaremaa muusikaelu juht ning autoriteetne koolidirektor.

Kihelkonna koorilaulutraditsiooni aluse panija oli kihelkonnakooli õpetaja **Johann Heinrich Metzmacher**. Tema ja perekonnaliikmete hauad asuvad tee ning mõisnike hauaplatside vahelisel alal. Nendel massiivsetel maaslebavatel dolomiitplaatidel on tekst väga raskesti loetav. On teada, et Johann H. Metzmacher õpetas 1832.–1868. aastani kihelkonnakooli õpilasi ja pidas Kihelkonna kirikus köstri ametit. Ta organiseeris 1870. aastal Kihelkonnale kirikukoori, mis oli parim koor Saaremaal.

Ludvig Masingu lapselaps Detlef Masing esivanemate kalmul.

Isa tööd jätkas 1868. aastast koolmeistriametis poeg **Julius Metzmacher**. Tema õpetajaameti ajal kasvas kihelkonnakooli õpilaste arv kahekordseks, kusjuures õpilasteks võeti valikuliselt kõige paremad vallakoolide lõpetanud. 1875. aastal uppus mees õnnetult.

Juliuse asemele asus nüüd vend **Konstantin Metzmacher**. Kuigi ta oli Kaarma Õpetajate Seminari lõpetanud, ei pidanud mees koolmeistriametit tõsiseltvõetavaks, armastas rohkem jahil käia kui tunde anda. Konstantin Metzmacher töötas Kihelkonna kihelkonnakoolis 1890. aastani.

Metzmacherite haudade kõrval asub kahele sambale toetuv kolmnurkse viiluga lõppev **Ado Knapsi** hauakivi. Knaps võttis K. Metzmacheri väimehena üle äiapapa ameti kihelkonnakoolis.

Ado Knaps oli sajandivahetuse ja XX sajandi alguse Kihelkonna muusikaelu juht, puhkpilliorkestri asutaja ning laulukoori juhataja. Samaaegselt tegutses ta Kihelkonna kiriku kösterorganistina ning juhatas kirikukoori, õpetades lauljaid ja leerilapsi 4häälseid koraale laulma, tõstes koguduse koori kõrgele muusikalisele tasemele.

Kalmistu vana osa keskel, peatee ääres paistab silma teistest hauakividest kõrgem ja uhkem Vammuse perekonna hauakivi. Musta marmoriga ümbritsetud valgele marmorplaadile on kantud laevameister **Aado Vammuse** nimi.

Ta oli üks paljudest Saaremaa laevameistritest, kelle kuulsus levis kaugele. Aado Vammus sündis 1896. a Viidu külas Kuusiku talus puutöölise pojana. Hariduse sai Kihelkonna kihelkonnakoolis. Töötas esialgu Varpe külakooli õpetajana, siis hakkas ta Kihelkonna tuntud laevameistrite **Magnus** ja **Matis Hohensee** juures laevaehitust õppima. Hiljem asus juhtima Papissaare laevaehitust, olles ise ehitatava laeva kaasosanik. Sealt kutsuti Ado Vammus Vindavisse laeva ehitama, hiljem läks mees Tobolskisse kalalaevade ehitusele ning töötas mujalgi Venemaal. Üldse on Aado Vammus ehitanud seitse laeva.

Kihelkonna kalmistul puhkavad Viidult Tammiku talust võrsunud **Peeter Süda** vanemad. Vanemate hauaplatsile on maetud ka

Vandiraiujad.indd 199 10.06.2010 10:33:57

Peetri vanem vend **Jüri Süda** (1873–1946). Peetri isa **Mihkel Süda** (1845–1904) oli muusika- ja kultuurilembene mees ning jagas oma oskusi naiselastega. Külakoolis õppis ta ära lugemise ja rehkendamise ning orelimängu. Kui koju toodi orel, andiski isa Peetrile esimese muusikaalase õpetuse ning toetas poega, kui see sajandi algul Peterburi konservatooriumis õppis. **Viia Süda** (1850–1938) puhkab oma mehe Mihkel Süda kõrval.

Enne mõisnike haudu, paremal pool, seisab Masingu perekonna kolme dolomiitristiga rahula. Keskmisele, kõige kõrgemale, on kantud omaaegse Kihelkonna kiriku pastori **Ludvig Masingu** nimi ja eluaastad. Mees pärines rohkesti silmapaistvaid kultuuritegelasi andnud Masingute suguvõsast ja oli Kihelkonna kirikuõpetaja aastail 1882–1906.

Ludvig Masing oli üks karskusliikumise rajajatest Saaremaal. Tema koguduse kaudu tehtud karskuspropaganda tulemuseks võib pidada seda, et 1890. aastal suudeti Kihelkonnal võrrelduna Saaremaa teiste osadega kõige enam kõrtse sulgeda.

Jaen Teäri perekonna rahula asub kalmistu vanas osas, mõisnike haudade lähedal. Siia, suure lihtsa ristkülikukujulise pruunist ja mustast graniidist hauakivi alla, on maetud Eesti purjelaevanduse suurkuju, metskapten Jaen Teär, tema lapsed ja sugulased. Oma oskusliku tegevusega sai mees peagi jõukaks ja tunnustatuks, tema laevadel reisiti Inglismaani välja.

Jaen Teäri kasutas Aadu Hint "Tuulise ranna" I osas prototüübina Tõnis Tihu kuju loomisel. Isa teed käisid ka Jaeni pojad Julius ja Karl Teär, kes olid juba paberitega laevakaptenid.

Julius Teär on maetud siiasamasse Teäride perekonna rahulasse. Julius oli Kuressaare Merekoolis õpetaja, hiljem juhataja. Ta jätkas isa alustatud laevaehitust Papissaare ellingutel ning tema eestvedamisel tehti Papissaares algust mootorpurjekate ehitamisega.

Teise Vilsandi tuntud kapteni **P. Menderi** haual on hallist graniidist kivi.

Kapten **A. Niitsoo** perekonna rahulal on kalmistu silmapaistvaim, 1930. aastate algul püstitatud mustast graniidist sammas, mis seisab murdununa kivikuubikul, samba murdunud ots lebab sealsamas liival.

Sambaalusel olev tekst meenutab inimese mööduvat elu: "Nii kui see mast on murdunud, nõnda ka murdus inimese elu."

Niitsoode rahulast lääne pool on Vilsandi linnuriigi kuninga **Artur Toomi** omaste hauad. Mehe enda paiskas keeruline saatus Venemaale, kus suri vangistuses 1943. aastal ning A. Toomi haud on teadmata.

Ainuke inimene, kes Kihelkonna kalmistule kristlikule matmiskombele vastupidiselt (pea idas, jaluts läänes) maeti, oli Tagamõisa parun **Theodor Buxhoevden.** Tema hauakivi asub kalmistu vanas osas tee ääres, Kihelkonna mõisnike haudade vastas.

T. Buxhoevdeni elu oli tihedalt seotud merega. Tema poolt ehitada lastud esimesed laevad olid Saaremaa lääneranniku suurimad. Buxhoevden oli kohalike talupoegade silmis tunnustatud, sest käis ise rannarahva kombe kohaselt karilejooksnud laevadelt saaki (aakrikku) kogumas ja lubas seda teha ka oma talupoegadel. Paruni koloriitne kuju tekitas mitmeid legende. Nii näiteks kõnelesid kurjad keeled, et ta kasutanud võltstulesid laevade karile meelitamiseks.

Kord tahtnud Theodor end linnasakste ees uhkemana näidata ja kutsunud Tammeselt Sato Matsi, et see talle rohkem hobuseid vankri ette paneks. Üks hobune lõi Matsi kabjaga ja härra andnud talle 3 kopikat valuraha.

T. Buxhoevdeni hauast paarkümmend meetrit edelasse asub **Karl August Thomi** hauakivi. Tema tegevus hoogustas Kihelkonna aleviku teket.

K.-A. Thom oli Saaremaal tuntud prohveti Habakuke vanim poeg. 1874. aastal vaesena Kihelkonnale tulnud mees sai kiiresti jõukas. Ta alustas kõrtsmikuna ja talupojapoe pidajana, hiljem oli mehel oma osa kohalikus laevaehituses. Tema osavõtul avati Kihelkonnal üks esimestest posti- ja telegraafikontoritest Saaremaal.

Olles seltsiliikumise keskmes, toetas ta hariduselu. Tema eestvedamisel ehitati praeguse Kihelkonna aleviku südamesse Thomi (Toomi) maja ja

Karl August Thomi hauaplaat.

Vandiraiujad.indd 200 10.06.2010 10:34:01

aidad, teemaja, Kihelkonna postkontor, praegune kultuurimaja, metskonna keskuse hoone. Nende hoonete ümber hakkaski alevik kujunema.

Mees annetas suure summa Kihelkonna kiriku kellakoja ehitamiseks ja andis tammepuitu kiriku altari tegemiseks. Enne I maailmasõda innustas Thom tsemendivabriku ehitamist Kihelkonna lähedale Jaagarahule, kuid see plaan jäi sõja tõttu pooleli.

Kalmistu uuemas osas on mitu tähelepanuväärset meremeeste ja laevameistrite hauda. Sinna on maetud kuulus Saaremaa laevameister **Peeter Sepp**, kes oli pärit Lümanda vallast Jõgela külast. Mees alustas tööd Saaremaa lääneranniku laevaehitusplatsidel ning juhendas laevaehitust Häädemeestel ja Käsmus. Kihelkonnal valmis tema kõige õnnestunum purjekas Tormilind, mida on peetud läbi aegade kõige ilusamaks Eesti purjelaevaks. Selle laeva kujutis kaunistab ka laevameistri hauakivi.

Kaevu kõrval leinakase all oleval haual on soomekeelne kiri: "Siia on maetud Soome purjeka Viri uppunud meeskonnalikmed."

22. novembril 1930. aastal jooksis Viri Kihelkonna rannikul karile.

Kevadel leidsid kohalikud kalurid **Arne Jokineni** ja **Lydia Blomqvisti** surnukehad – need maeti Kihelkonna kalmistule. Viimased laevaõnnetuse mereohvrid maeti hauda veel 1931. aasta augustis – need olid tüürimees **Volmar Janson** ja mehaanik **Nils Tisell**. Hauakivi püstitas Nurmineni laevasõidukontor, kellele Vipri kuulus.

Soomlaste haua kõrvale kalmistu kaevu juurde on maetud Rootsi Göteborgi auriku Bella kapten **Bengt Bengtson** ja kolm meeskonnaliiget. Laev hukkus 20. oktoobril 1935 Austla rannast 5–6 km läänes.

Virita tee äärde on sängitatud Mihkli talumuuseumi viimane peremees **Jakob Reht** (1886–1969). See mees andis säilinud Mihkli talu riigile Viki külamuuseumi rajamiseks. 5. veebruaril 1959 avati seal muuseum ning mees ise töötas seal valvurina kuni surmani. Ta armastas öelda: "Kõik talud kaovad, aga Mihkli jääb."

Kalmistule on maetud Eesti kirjanik **Aadu Hint**, kes oma noorpõlves töötas ka Kihelkonna Rootsiküla algkooli õpetajana.

Aadu Hint sündis Muhus Igakülas Iivardi peres. Tema vanemad olid **Aleksander** ja **Mare Hint**. Aadu kasvas üles Lümanda vallas Kuusnõmme külas, kus Aleksander Hindi vanematel Matisel ja Miinal oli rendikoht.

Aleksander ja Mare Hindi peres kasvasid

Kirjanik Aadu Hindi hauakivi.

veel pojad **Johan, Konstantin** ja tütar **Amanda**. Kuusnõmmel elasid Hindid Kopli peres. Kuna Aleksander oli merel, jäid Mare kanda kõik talutööd.

1940. aastal kolisid Aadu vanemad Tallinna. Aleksander evakueeriti sõja algul Nõukogude Liidu tagalasse, kus ta ka suri. Mare Hint on maetud Muhu Rintsi kalmistule, ema hauale lasi Aadu 1955. aastal kunstnik Kirsil monumendi kujundada.

Aadu Hindil oli 8 last, kellest kirjutavate isikutena on tuntud **Päärn Hint, Miina Hint, Eeva Park** ja tõlkija **Mare Zaneva** Bulgaarias.

Aadu Hint on kirjutanud mitmeid romaane, jutustusi ja näidendeid. Tuntum nende seast on 4-osaline "Tuuline rand", mille tegelastele oli Kihelkonnal mitmeid prototüüpe. Nii on raamatus tema ema venna Jaani nimeks Julius, tädi Ingel esineb Riste nime all, venna nimi on Madis-Ott.

Aadu Hint suri 26. oktoobril 1989.

Kalmistule on maetud **Anton Meius** (1924–1999), kes oli Saaremaal lugupeetud pedagoog. Olles õpetajaametis 49 aastat, tegi ta algtõed selgeks mitmetele põlvkondadele. Õpetaja Meiuse käe alt sirgus matemaatikaõpetajaks üle kümne noore, võideti palju olümpiaade, tema õpilased said sisse kesk- ja kõrgkoolidesse. Pedagoogina töötamist alustas Meius 1945. aastal ja 1994. aastal läks koolist pensionile.

20 aastat oli Anton Meius Saaremaa koolide matemaatikaõpetajate ainesektsiooni juhataja. Teda võib pidada tõeliseks "maa soolaks", meheks, kes tõi suurt kuulsust koolile, koduvallale ja maakonnale.

Kihelkonna koolimehe **August Tõkmani** (1919–1993) haud asub kalmistu kabeli lähedal aiaäärses teises reas. August Tõkman oli väga sügavate kultuurihuvidega, Lääne-Saaremaa

Vandiraiujad.indd 201 10.06.2010 10:34:04

kultuurilugu põhjalikult tundev inimene. Tema juhtivat kätt võis tunda kõikjal: koolis, kultuurimajas, majandis, lasteaias.

Tõsistele tervisehäiretele vaatamata lõi ta aktiivselt kaasa ansamblis, oli tunnustatud rahvaesindaja. Oma elutöö tegi August Tõkman Kihelkonna hariduselus, pannes aluse tugevale koolile. 1944. aastal tuli ta Kihelkonna valla koolielu käima lükkama ning jäi kooli direktoriks 1982. aastani. Pensionärina töötas mees koolis poiste tööõpetuse õpetajana 1989. aastani.

Kihelkonna surnuaiale on maetud kirju ja rikkaliku elulooga naine – **Natalja Krolenko** (1900–2001).

Ta sündis Moskvas, kuid viimase neljandiku oma elust elas Kihelkonna alevikus. Tema seiklusterohke elu oli nagu legend: elanud Rügeni saarel ja Šveitsis, viibinud Butõrka vanglas.

Moskva ülikooli lõpetas naine prantsuse filoloogina, täiendavalt õppis Prantsusmaal Sorbonne'i ülikoolis. Ema poolt pärines ta vanast vene aadlisuguvõsast, isa oli sakslasest arst, kes ravis ka Maksim Gorkit. Lapsepõlvest saadik kandis ta endas unistust elada saarel ning seepärast tuligi Saaremaale.

Tema kodumaja Kihelkonna kellakoja juures polnud küll aadlipreilile sobilik elamu, kuid elus paljunäinud inimesena ei tundnud ta rohkemast puudust. Natalja elas oma pisikeses puumajas koos tütre, tütretütre ja tütretütretütrega 101 aastaseks.

Praegu elavad tütretütar Liisa ja tema tütar Kristina Pariisis. Kristinale õpetas prantsuse keelt vanavanaema Natalja ning Kristina rääkis-ki juba 3aastasena prantsuse keelt.

"Kullalaeval" hukkunud. Kihelkonna kalmistul, peaväravast umbes 30 meetrit vasakul, on meremeeste haud, kes hukkusid laevaõnnetuses 1910. aastal. Raudkivile on tahutud meeste nimed, kes vedasid aurikul **Valeria** 6 tonni kulda. Neeme küla elanikud nägid laeva öösel kella ühe paiku merel põlevat ja hommikuks oli meri kaldale uhtunud 4 meremehe laipa, nende juures ulus ilus koer, kelle kaelarihmal oli kiri: Valeria, Hamburg. Kaldale olid jõudnud ka mõned viljakotid.

Raidkiri hauatahvlil: "*Hier ruhen vier brave deutsche Seeleute, die einzigen stillen Zeugen vom untergang des Dampfers Valeria" aus Hamburg, der im Oktober 1910 nähe des Desel verungelüekt ist.*"

Tõlkes: Siin puhkavad neli vahvat Saksa meremeest, ainsad tummad tunnistajad Hamburgi auriku Valeria hukkumisele, mis oktoobris 1910 Saaremaa lähedal õnnetuse ohvriks langes.

Laeval Valeria hukkunud meremeeste haud.

Hans Berg
Peter Vollmes
Wilhelm Fedders
Richard Spezon

Seda laeva otsiti merest 1930ndail aastail Eesti valitsuse rahaga kinni makstud ekspeditsiooni poolt. Tuuker oli palgatud Inglismaalt. Ka raamatu autori isa August Eerik osales laeva otsingul.

Kahe laeva vahel veeti terastrossi, mille küljes olid rasked kivid, et tross oleks mere põhjast paar meetrit kõrgemal ja paralleelne põhjaga. Kui tross takerdus, sukeldus tuuker merre vaatama. Rannakalurid olid palgatud laevale abitöid tegema, tuukri õhupumpa tuli mitmel mehel käsitsi "keerutada".

Merepõhja uuringutel jõuti 30 meetri sügavusele. Otsingul leiti mere põhjast Inglise sõjalaev, kuid see polnud Valeria. Ekspeditsioonil osalejatele maksti kahel esimesel kuul palka, kuid kolmanda kuu eest jäi maksmata.

Viimane puhkepaik Kihelkonna kalmistul on ka ühel Estonial hukkunul.

Eelpool kirjutatu on vaid väike osa inimestest, kelle tegemisi on raamatus kajastatud seoses vana ja põneva Kihelkonna kalmistuga. Tänu nende pärandile mõistame paremini oma kohta siin maailmas ja elame vaimselt rikkamana.

Kihelkonna kalmistule ja kiriku väravasse pandi matmispäeval murtud ladvaga väikesed kuused, neil oli sümboolne tähendus: nii nagu kuusk, murdus ka elu.

Varasematel aastatel on kohalik kool abistanud kalmistu kõnniteid ja II maailmasõjas langenute hauasamba ümbrust korrastada.

Paari hauakivi pihta on II maailmasõja ajal tulistatud, märgid sellest on tänini alles.

Vandiraiujad.indd 202 10.06.2010 10:34:09

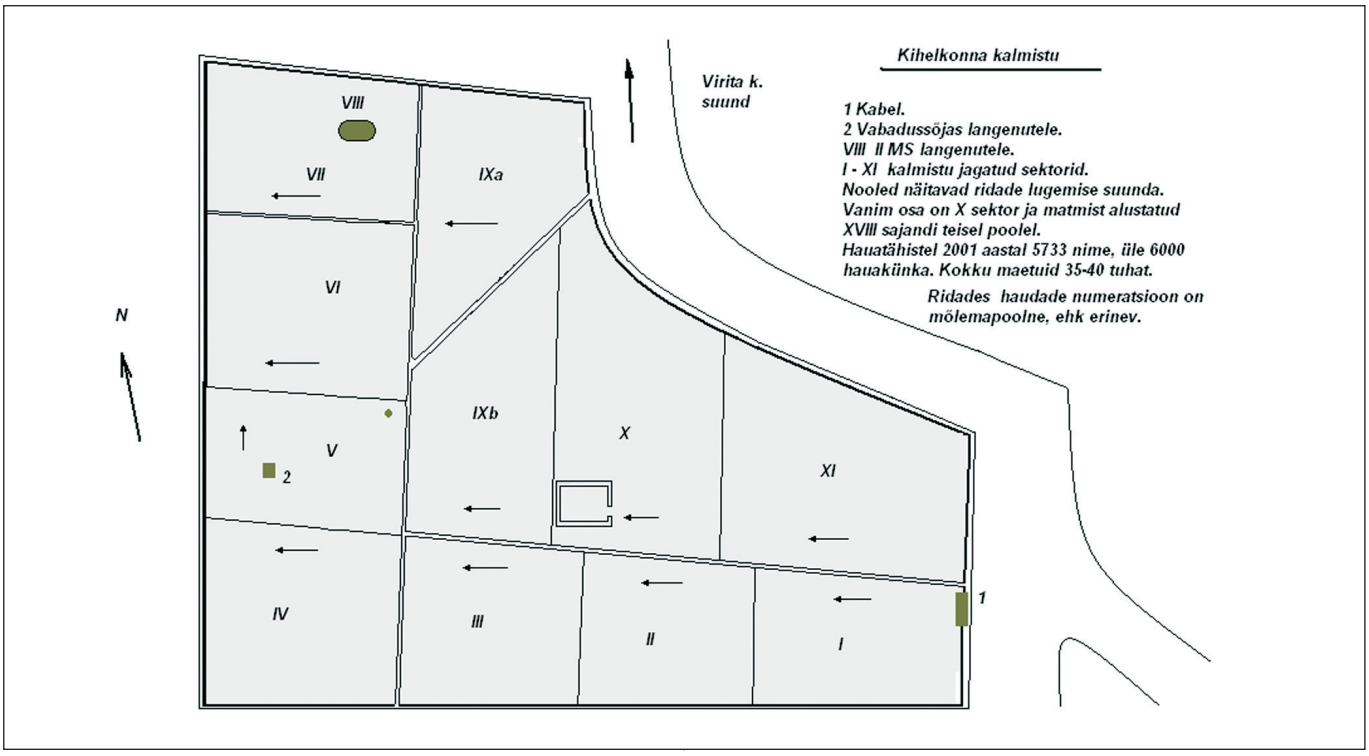

Saare- ja Muhumaal on kokku 32 ametlikku kalmistut. Lisaks on lahkunuid maetud kirikaedadesse, kirikutesse, merre, rannikualadele, metsadesse. Maailmas leidub surnuaedu, mille hooldamine on täielikult mehhaniseeritud. On toonelaid, kus pärast matmist ei toimu enam midagi. On ka kalmistuid, mis on elavatele ette jäänud ja buldooseriga kokku lükatud või lihtsalt võssa kasvanud. Tänapäeval, mil meil on võimalus reisida, on soovitatav ära käia ka võõraste paikade kalmistutel. Surnuaed on ehe näide selle maa kultuurist ja kommetest, sealt leiame kindlasti midagi, mida varem ei teadnud ja millega tuleks edasi elades arvestada.

Rahvasuust: kord läinud vallavanem kalmistust mööda ja küsinud surnuaiavahilt: "Kas on ka raske?" Vaht vastanud: "Peaaegu igal haual on kiri – puhka rahus–, aga pole siin aega rahus puhata midagi."

Muud matmispaigad

Enne surnuaedade tekkimist maeti surnuid kivikirstkalmetesse või tarandkalmesse lagedale väljale – külakalmistule.

Hiljem, seoses ristiusu tulekuga, viidi lahkunud kiriku- või kabeliaeda, kiriku põranda alla. Inimesed, kes olid andnud ümbruskonnale suurema panuse, maeti ka väärikamalt. 1772. aastal katku kartuses välja antud seadus keelas matmise kirikutesse ja asulatesse. Uued kalmistud rajati asulatest eemale.

Pidalitõbiste asupaik oli Pidulas. Ümbruskonnas oli palju allikavett, mis olnud pidalitõbistele heaks tervendajaks. Pidalitõppe surnud inimesi olevat maetud praeguse mõisapargi taha kivirauna. Ka mõisa aiast olevat kruusa võtmisel tulnud luid välja, neid on peetud pidalitõbiste luudeks. Välja tulnud luud käskis von Toll tagasi matta. Ka Pikapõllu taga Tõrvaahju mäel on liiva võtmisel välja tulnud inimluid. Seda kohta peetakse samuti pidalitõbiste matmispaigaks.

Kihelkonna kihelkonnas maeti lahkunuid ka Vilsandi saare kalmistule ja Viidumäe leeprahaigete surnuaeda. Nimeta kalmusid on jäänud sõdades hukkunuist, paljud on jäänud mere põhja või metsadesse. On maetud ka väljapoole kalmistuid, kuna lahkunute surm ei olnud vastavuses aja nõuetele – nad olid lahkunud elust vabatahtlikult või hukatud. Aegade jooksul muutuvad esivanemate meelespidamise traditsioonid ja matmiskombed.

Tagamõisa poolsaarel on ligi kümmekond matmiskohta. Muistsed eestlased põletasid oma surnuid pühades hiites või matsid kivikalmetesse. Leinamägi – nimigi ütleb, millega tegemist on. Kunagisi matmispaiku on leitud Undvas, Kureveres, Kehilas.

Ka Tammesel Hiieniidis puhkavad muistsed kihelkondlased.

Põllulapile Kurevere ja Tammese küla vahel

Vandiraiujad.indd 203 10.06.2010 10:34:10

maeti katku ajal surnuid. Iga päev lahkus külas katku tõttu mitu inimest, polnud enam surnuaeda viijaid ega matjaid – ligi 200 hinge maeti lähedalolnud põllule, Sõbra mäele, hauariste pole neile kunagi pandud.

1917. aastal tulid Vaigu Valgemäe rannale Saksa sõjajõud. Saaremaa okupeerimisel Saksa vägede poolt elu kaotanud Vene sõjaväelased maeti Tagamõisa-Pidula tee äärde männimetsa alla. Noore ohvitseri **Mihail Sidorovi** haual õitsesid lilled veel palju aastaid hiljem. Sakslaste hauad olid Veere rannas Suuremäe ääres, kust nende põrmud 1939. aastal Saksamaale ümbermatmisele viidi.

Teesu rannas oli sakslaste ühishaud, kuhu maeti ka soomusristleja Bayern meeskonnaliikmeid – laev oli 12. oktoobri hommikul Tagalahe suudmes miinile sõitnud.

Vilsandi kalmistu

Kirikut, kabelit ega palvemaja pole saarele ehitatud. Pühapäeviti sõideti Kihelkonnale kirikusse. Kogukond muretses selleks kaks suurt valgeks värvitud kirikupaati.

Surnuaeda esialgu saarele ei rajatud, sest lahkunud tuli kirikust läbi viia. Kuna kirikut Vilsandil polnud, viidi kadunu Kihelkonna kalmistule.

Kui jää oli nõrk ja hobust ei kandnud, pandi kirst reele, matuselised vedasid selle Kurevere randa ja sealt sõideti 7 km Kihelkonna kirikusse hobustega. Juhtus sedagi, et matuste ajal oli jää rabedaks muutunud ja Vilsandile tagasi minnes tuli nii mõnelgi leinajal jää-augus ulpida.

Kuid ka saarel on matmiskohti, kuhu randa uhutud laevaõnnetuse ohvreid on maetud, kuigi konkreetsed andmed selle kohta puuduvad. On Maturahu – merre ulatuv klibuvall–, arvata võib, et seal nad puhkavadki.

Vilsandil on surnuaed nüüd siiski olemas, kuid see on hiljem tekkinud.

1944.–1948. aastal on maetud külapõllu äärde liivakünka otsa 4 vilsandlast: **Peeter Soon, Juula Mälk, Jakob Vanaaus, Miina Aus** ja kolm tuletorni venelast, neist kaks last.

Kuidas Abrukas maeti surnuid

Elame siin väikesel saarel. Mitmed võivad arvata, et meil seal võib kuldne elu olla: suvel sõidavad paatidega, talvel lasevad hobustega ja isegi jääpaatidega üle jää nagu lauda mööda. Vaid kõigi nende mugavuste üle ei võiks kadetseda. Maamees rakendab hobuse ette ja sel on igal puhul võimalik, sõidab, kuidas arvab ehk tarvidus nõuab. Meil on lugu koguni teine, peame oma sõitudel mitmesuguseid raskeid momente üle elama – tihti ka surmaga võitlema, kuna mõnedki külma haua on leidnud.

Iseäranis raskustega seotud oli varasemalt umbes aastat 35 tagasi surma läbi lahkunud omaste matmine. Siin elab luteri ja õigeusulisi inimesi. Esimesed kuulusid Anseküla, teised Tiirimetsa kogudusse. Matmise paika saarel ei olnud. Surnuga oli tarvis minna kas Anseküla ehk Tiirimetsa. Suvel oli kerge, asetati puusärk paati, mindi otsekohe üle mere, ka talvel, kõva jää ajal polnud raske. Sügisel jää tuleku ajal, mil nõrk külm paadi sõitu takistas, osutus ülepääs võimatuks. Kuid saarele surnut jätta ei olnud mingil viisil võimalik. Seepärast tuligi mitmel korral ette, et surnuga tuli enne 50–60 km vaevarikast teed ära käia, kui kohale jõuti. Vanemad inimesed räägivad, kui mujale paadiga enam ei pääsnud, siis Vättaninale sai ikka veel. Sinna surnuga sarnasel juhul sõideti. Sealt palgati hobune ja sõideti linnast läbi Anseküla. Mõnikord kestis sarnane reis 4–5 päeva. Mitmed korrad on surnu saatjad paatidega lootuseta olekus olnud ja päevade kaupa higistanud, enne kui kuhugi maale saadi. Umbes 35 aasta eest mõõdeti siinsest kroonu metsast umbes poole tiinune maaala surnuaiaks välja. Siis pääsesid inimesed tähendatud raskustest.

Meie Maa 11/29.01.1931

Hariduselu

Varasem hariduselu

Kui peres oli palju lapsi, pandi kooli ainult üks neist. Sinna ei tahetud minna, sest koole pilgati: seal on kerge olla, sakste asi.

Pastor **Mederi** ajal käinud lapsed taludes õppimas.

Tohku külas osanud lugeda keegi vana **Riiu,** kes lapsi õpetades vokki ketras, see oli "okiänna" kool. Koos oli käidud kaks talvet, ainult laupäeva hommikupoolikuti. Õhtul mindud ühiselt Undva palvemajasse, kus loeti piiblit. Hilisematel aastatel käidud taludes koolis paar korda nädalas.

Pidula mõisavallas oli 32 talu peale kool, mis asus esialgu vanas Veski talus. Hiljem viidud kool Veski talust Kõõru külasse. Seal õpetanud **Tiina**, kelle järel tuli õpetajaks **Aksel Teär**. Koolis käidi mardipäevast aprillini 1–2 korda nädalas.

Kindlaid koolipäevi ei olnud, õpitust tuli käia õpetajale aru andmas. Lugemist õpitud piibli järgi, katekismus pidi olema peas ja õpiti usulaule. Kes kirjutamist tahtis õppida, pidi otsima kirjaoskaja mehe ja selle juures õppima. Sama lugu oli rehkendamisega – tuli ise endale õpetaja otsida**.**

Paju mõisa **Freitagh** tellis koolilastele lugemiseks "Põllumehe". Esialgu said kooliõpetajad palka 56 rubla, ajapikku tõusis see 80 rublani.

Pastor **Lementy** ajal olnud haridusalal suured plaanid, aga ta ei jõudnud liiga lühikese Kihelkonnal viibimise tõttu kuigi paju ära teha. Lementy pannud õpilastele piibli ja katekismuse asemel ette ajalehe. Tema arvates ei tähendanud piiblilugemisoskus veel mõistusega lugemist. Ka rõhutanud ta rehkendamisoskuse vajalikkust, mis tol ajal üsna söödis olnud. Pastor tulnud koolikatsumistele harilikult hommikul kell 9 ja rahmeldanud laste õpetamisega õhtul kella seitsmeni. Osalt just selle energilise koolitöö pärast olevatki Lementy rahvaga vastamisi sattunud, mis sundis teda peatselt Kihelkonnalt lahkuma.

Lementy järel tuli õpetajaks **Masing,** kes oli tagasihoidlikumate vaadetega. Igal aastal tuli pähe õppida ligi sada kirikulaulusalmi, lisaks veel täht-tähelt ja sõna-sõnalt terve katekismus.

Ka piibliloos oli ta väga nõudlik. Hiljem alanenud päheõpitavate laulusalmide arv kahekümneni. Ilmalikes õppeainetes polnud Masing väga nõudlik, hiljem läksidki need ained inspektorite õpetamise alla. Pastor Masingul olid aga suured teened lauluarendamise alal. Tema pannud kirikus kogu rahva laulma ja taastas laulukoori. Kirikukoor oli tegutsenud ka varem, Metzmacheri ja Knapsi ajal, kuid nüüd muutusid laulud ka ilmalikuks. Pastor Masing andis välja ka jutlustelehte "Kirikukellad", kus avaldas paljude õpetajate kaastöid.

Talviku algatusel asutati Kihelkonnale haridusselts, mis pani tööle 2-klassilise algkooli. See püsis 2–3 aastat ja jäi rahapuudusel suletuks, kui Talvik Kuressaarde asus.

Talvik oli ka Abaja lahe äärde ehitatava ilusa supelmaja organiseerimise hing – see pidi kujunema supelasutuseks. Maja valminudki ja seal võetud mudavanne. Raha ning ühendusteede puudumisel ja seoses Talviku äraminemisega jäi asi soiku. Kaheksateistkümne vannitoaga maja lammutati ära ja viidi minema, sellest ei jäänud jälgegi.

Vandiraiujad.indd 205 10.06.2010 10:34:10

Rahvakooli algus

Kihelkonna rahvakooli algus ulatub tagasi Rootsi aega. Varaseimad teated Kihelkonna kooliharidusest pärinevad 1690. aastast. Kirikuõpetaja **Gilzebach** on üles tähendanud, et siis oli kiriku juures köstrikoolis õpetajaks **Tage Hölsche.** Sellest saab järeldada, et juba 320 aastat on Kihelkonnal koolitarkust pakutud.

1695. aastal alustas esimese koolmeistrina tööd **Friedr. Joh. Wenzel** ja sellest ajast on Kihelkonnal pidevalt kooliharidust antud. Wenzel elas ja töötas talutares.

Ta õpetas kohalikele talurahvalastele lugemist, katekismust ja kogudusele palvetamist**.** Palgaks anti mehele maksude- ja orjusevaba ½ adramaad talumaad ning selle harimiseks ½ adramaa suurune talu mõisaorjus.

Lisaks oli igal talul kohustus anda talle teravilja, kuna mees ise põllumaad haris. Kui palju varem anti, pole täpselt teada, kuid XVIII sajandil oli koolmeistrile andmise normiks ½ külimittu. Visitatsiooni protokollis on märgitud, et 1716. aastal käis koolis 4 last, kooli inventariks olnud kaks Stahli ja Herman Lippe kirjutatud käsiraamatut.

Õpetaja oma kirjas on märge, et ta õpetanud 14 õpilast, küllap enamik lastest pole iga päev koolis käinud. Koolimaja ehitas Wenzel ise ja töötas seal katkuajal ning jätkas Vene ajalgi, kuni 1716 suri. Kihelkonnal olid Wenzelid koolmeistreina tööl terve sajandi.

XVIII sajandil õpetas koguduse noorsugu kihelkonna koolmeister.

XVIII sajandi teisel poolel ja XIX sajandi algul käis koolis 30–40 last. Milline oli koolitöö korraldus, jääb paraku teadmata. Hiljem koolis õpilasi polnud – vanemad õpetasid oma lapsi kodus ise, talvel käisid need koolmeistri juures katsetel. XVIII sajandil olid koolmeistri kohustused samad nagu hilisemal ajal köstril.

1785. aastal astus koolmeistriametisse sakslane **Carl Peter Drotheen.**

XVIII sajandi lõpul välja antud määrused külakoolide avamise kohta ei kandnud Kihelkonnal vilja. Lapsi õpetati edasi talutaredes, kus oli ka köstri elupaik. Mõnel pool küll koole avati, kuid need suleti kiiresti, kuna vanemad oma lapsi sinna ei saatnud.

XIX sajandi algul tuli kooliellu pööre.

Endine köstrikool muudeti kihelkonnakooliks, kus hakati õpetama kirjutamist, arvutamist, õigekirja ja noodi järgi laulmist. Lõpetajad pidid olema võimelised töötama kogukonna kirjutajatena ja kooliõpetajatena.

Kihelkonnakool viidi 1823. aastal valminud köstrimajja. Täpne kooli avamise aeg pole teada, see avati kas samal või järgmisel aastal. Õpilasi võeti kihelkonnakooli piiratud arvul: igast kogukonnast üks poiss, kes pidi läbima võistluseksami ja olema lõpetanud külakooli.

Esimesed kooliõpetajad olid külakoolides haridusalase ettevalmistuseta kohalikud lugeda oskavad talupojad, kellel kirjaoskus polnud nõutav. Sageli olid nad kehalt vigased, kes ei kõlvanud füüsilisele tööle. Kuna õpetaja palk oli kehv, siis tugevad talumehed sellele tööle ei läinud. Koolmeistrite kutsetase tõusis väga aeglaselt, kuigi kihelkonnakooli avamine andis selleks eeldusi. XIX sajandi teisel poolel hakkas õpetajaid koolitama Kaarma seminar.

Külakoolid asusid sajandi algul ja hiljemgi veel suitsutaredes või suure talu rehetubades**.**

Näiteks õpetas Karala külakoolis 1807. aastal ehitatud suitsutares **Laes Tomlik** (1808–1881). Selle asemele ehitati uus korstnaga maja alles 1875. aastal. Ainult Loona ja Paju mõisa koolid võisid uhkeldada oma korralike koolimajadega.

Enne kihelkonnakooli avamist töötas palju külakoole.

1818. aastal oli Kihelkonna territooriumil 18 külakooli.

1820ndail aastail asutati Undva, Kuralase, Kõruse, Kehila ja Kurevere külakool.

1828. aastal oli Kihelkonna kihelkonnas 21 külakooli: Pilguse, Lahetaguse, Koimla, Karala, Atla, Riksu, Rüüsa (hilisem Koovi), Leedri, Kuusnõmme, Kulli, Loona, Vedruka, Rootsiküla, Virita-Läägi, Kurevere-Tammese, Kehila, Kõõru, Kuralese-Undva, Karu-Varkja-Üru. Nendes koolides õppis kokku 307 poissi ja 298 tüdrukut. Järgmistel aastatel külakoolide arv muutus – neid suleti ja avati. Koolid asusid palju aastaid suitsutaredes ja talude rehetoas, kuni 1880. aastail hakati koolimaju ehitama.

1840. aastal oli Kihelkonna kandis 18 külakooli, õpetajaid 18, õpilasi 591. Kihelkonna kihelkonnakoolis oli 13 õpilast, õpetas **Heinrich Metzmacher**, kelle tegevusaastad olid 1832–1868.

1860. aastal oli Kihelkonna kandis 21 külakooli 283 poisi ja 321 tüdrukuga. Külakoolis õpetati lugemist, katekismust ja kirikulaulu. Kooliaeg kestis 10. novembrist 10. märtsini, algul tuli koolis käia nädalas 1 päev, hiljem 2–4 päeva. Kihelkonna kihelkonnakoolis õppis 12 õpilast.

Vandiraiujad.indd 206 10.06.2010 10:34:10

XIX sajandi teisel poolel tekkisid juurde apostliku-õigeusu koolid, kuid need koondusid Lümandasse ja Kärlale ning lõpetasid oma tegevuse 1917 Saksa okupatsiooni ajal.

XX sajandi koolid

Talviku algatusel 1908. aastal asutatud Kihelkonna Eesti Kooliselts avas 2-klassilise elementaarkooli, mis muudeti peagi 4-klassiliseks kooliks. Esimesel aastal õppis seal 30 last ühe õpetaja käe all, järgmisel aastal kutsuti kooli õpetajateks pr **Liblik** ja hr **Hanschmith**.

Kool oli tasuline, ruume renditi Thomilt. Elementaarkooli lõpetanud noored said edasi õppida gümnaasiumis. Õpetus toimus eesti keeles, kuid õpetati ka vene ja prantsuse keelt. Koolitöö takerdus õpetajate vahetumise tõttu. Kool töötas I maailmasõjani.

XIX sajandi jooksul suleti osa vanu külakoole ja avati uusi. Vene aja lõpul töötasid Kihelkonna kihelkonnas kihelkonna- ja ministeeriumikooli ning 3 apostliku-õigeusu kooli kõrval veel järgmised külakoolid: Viki, Pajumõisa, Kõõru, Varkja, Kehila, Undva, Kuralase, Kõruse, Loona, Kurevere, Leedri, Atla, Karala, Pilguse, Koovi, Kotlandi, Koimla ja Vilsandi**.**

Kihelkonnakool viidi 1920. aastal üle Rootsiküla mõisa härrastemajja ja muudeti Kihelkonna 6-klassiliseks kooliks.

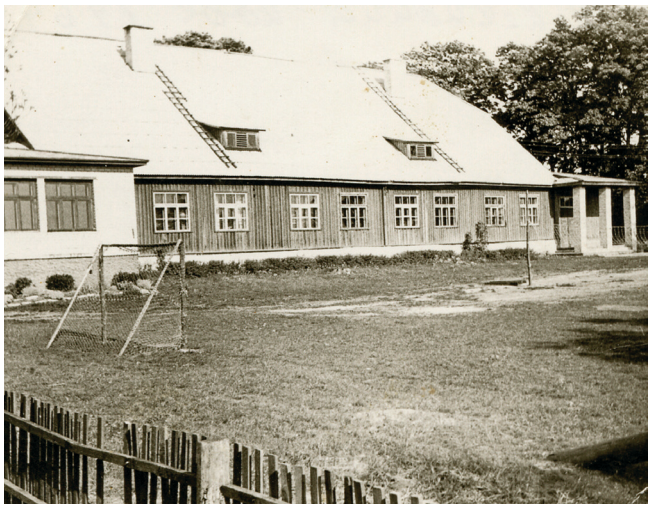

Kooliks ümberehitatud Rootsiküla mõisahoone 1964. aastal.

1919.–1920. aastal muudeti Loona, Undva, Kuralase, Kehila, Kurevere ja Vilsandi külakoolid samanimelisteks algkoolideks.

1924 muudeti Kõruse külakool 4-klassiliseks algkooliks.

Kõruse kool-palvemaja.

1923. aastal moodustati Varkja, Kõõru, Maleva külakoolidest Pidula algkool. Esimene õpetaja oli **Sohvia Allen**, järgmisel aastal tuli koolijuhatajaks **Jakob Laul**.

1925. aastal töötas Kihelkonna kihelkonnas 14 kooli, millest 5 asusid Lümanda vallas ja 9 Kihelkonna vallas.

1929. aastal olid Kihelkonna piirkonnas järgmised koolid: Kurevere 3-kl Kool (1 õpetaja), Kõruse 6-kl Kool (2 õpetajat), Pidula 6-kl Kool (3 õpetajat), Rootsiküla 6-kl Kool (5 õpetajat), Undva 6-kl Kool (3 õpetajat), Vilsandi 5-kl Kool (1 õpetaja).

Pärast sõda, 1945. aasta märtsis, alustas tööd Tagala Algkool. Kurevere ja Vilsandi kool jäid õpetajate puudusel siis avamata.

1959 muudeti Tagala 7-kl kool taas algkooliks.

Põhikooli kujunemine

Pajumõisa, Viki ja Rootsiküla külakool ühendati 1920. aastal Rootsiküla algkooliks, millega liideti ka Kihelkonna kihelkonnakool ja Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Kihelkonna osakonna algkool.

Rootsiküla algkool ongi praeguse Kihelkonna põhikooli eelkäija. Koolimajaks sai võõrandatud Rootsiküla mõisa peahoone.

1920./21. õppeaastal oli koolis kolm klassikomplekti: I+II, III+IV, V. Õpilasi 100, õpetajaid kolm: **Eduard Hõbenik, Eduard Heinmets, Adelaide Jürgens-Limberg**.

1922/23 kehtestati 4-klassiline koolikohustus. Tehti 4 klassikomplekti: I+II, III, IV, V+VI. Õpilasi 165.

1929./30. õppeaastal kehtestati 5-klassiline koolikohustus. Klassikomplektide arvu suurendati 5-le.

Vandiraiujad.indd 207 10.06.2010 10:34:15

Kihelkonna õpetajad 1930. aastal.

1930./31. aastal kehtestati 6-klassiline koolikohustus. Klasse lubati 4 komplekti, kuna õpilasi oli vaid 157, õpetajaid 4.

1932/33 oli koolis 170 õpilast, moodustati 5 klassikomplekti 5 õpetajaga. Samal õppeaastal nimetati kool Kihelkonna Algkooliks.

1939 suunati kooli kauaaegne direktor **Eduard Hõbenik** Kuressaare Algkooli juhatajaks.

1939.–1944. aastal oli sõda ja toimusid võimuvahetused, koolis vähendati õppeaegu, klassikomplekte, õppeprogramme. Vahetusid kooli direktorid – seda ametit proovis 4 inimest.

1941 alustati isegi uue koolimaja ehitamist, kuid sõda katkestas selle töö. Valmis maja vundamendiosa, mis oli alles veel praeguse koolimaja ehitamise alguses. Seda koolimaja ei ehitatudki valmis, koolimaja jaoks rajatud vundamendi sisse tekkis veekogu, seal käisid lapsed talveti uisutamas ning suvel püüdsid triitoneid – vesilikke.

1944. aastal nimetati kool Kihelkonna 7-kl Mittetäielikuks Keskkooliks. Direktorina asus tööle **August Tõkman**, kes töötas selles koolis ühtekokku 38 aastat. Sama aasta detsembris alustasid koolis õppimist 112 õpilast, kellest moodustati 4 klassikomplekti.

1945 tuli kooli matemaatikaõpetajaks **Anton-Julius Meius,** kes jäi sinna tööle pensionini.

1945. aasta 1. septembrist alustas tööd 7. klass ja venekeelne klassikomplekt maa- ja mereväelaste üksuste peredele. 1946. lõpetas I lend 7 klassi haridusega noori.

Aastatel 1945–1951 ja 1955–1958 olid koolis paralleelselt eesti ja vene õppekeelega klassid.

1948. aastal õppis Kihelkonna maanoorte õhtukoolis 10 õpilast.

1951. aastal avati Ligi majas Rootsiküla asunduses kooli lähedal internaat.

1959. aastal viidi internaat Minnuse majja, kus see mahutas ligi 70 õpilast.

1958–1960 tehti koolimajale kapitaalremont. Ehitati koridorisüsteem, kool töötas remondi ajal Minnuse majas.

1959–1960, kui Tagala 7-klassiline kool muudeti algkooliks, tuli Kihelkonna 7-kl mittetäielikku keskkooli palju V–VII klassi õpilasi ja koolimaja ei mahutanud enam neid ära.

1960. aastal muudeti kool Kihelkonna 8-kl kooliks.

1961. aastal lõpetas 2 lõpuklassi – VII ja VIII klass, kusjuures VIII klass sai keskkooli 8. klassi lõputunnistuse.

1963. aastal lõpetasid esimesed ainult VIII klassi lõputunnistusega õpilased.

Samal aastal pandi kooli sisse elekter ja koolilõpetajad algatasid kuusepuu istutamise traditsiooni.

Kihelkonna poiste tööõpetuse tund 1925. aastal.

1970.–1975. aastal oli koolis palju õpilasi, koolimaja jäi kitsaks.

1977. aasta 24. jaanuaril hävis tulekahjus koolimaja koos sisustuse ja õppevahenditega. Klassid jaotati Kihelkonna hoonetesse laiali: internaati, kultuurimajja, raamatukokku, vallamajja. Kooli endisesse internaati viidi ka õpetajate- ja pioneerituba. 1977. aasta lõpus alustati kohe uue koolimaja ehitamist, see töö kestis ligi 2 aastat.

1979. aasta 1. septembril algas õppetöö uues kaasaegses koolimajas.

1981/82 tuli kooli 6-aastaste 0-klass.

1982 alustas direktorina **Raivo Kallas**, kes pidas seda ametit 12 aastat.

1988/89 muudeti kool Kihelkonna 9-klassiliseks kooliks.

1992. aastast alates on kooli nimetus Kihelkonna põhikool.

Vandiraiujad.indd 208 10.06.2010 10:34:20

Kihelkonna kooli 6. klass 1962. aastal. Klassijuhataja Maret Veerpalu.

Anton Meiuse 7. klass 1962. aastal.

Vandiraiujad.indd 209 10.06.2010 10:34:25

Tagala kooli lapsed õpetajatega eelmise sajandi keskpaigas.

Kihelkonna kooli pedagoogid 1980ndail.

Vandiraiujad.indd 210 10.06.2010 10:34:29

Kihelkonna kooli pärastsõjaaegsed õpetajad.

Kihelkonna kooli on lõpetanud ligi 1000 noort, kellest 200 on 6-kl haridusega, 200 7-kl ja umbes 460 8-kl haridusega. 2008. aastaks oli 128 noort saanud Kihelkonna koolist 9-klassilise hariduse.

Koolilapsed saavad kaasajal osaleda mitmetes huvialaringides: muusika, inglise keel, koolimetskond, male, noorkotkad, kergejõustik, korvpall.

Kooli direktorid 1920–2010

Eduard Hõbenik 1920–1939, Rootsiküla Algkool, Kihelkonna Algkool;
Johannes Laul 1939–1940, Kihelkonna Algkool;
Enn Mandre 1940–1941, Kihelkonna Algkool;
Aleksander Urban 1941–1942, Kihelkonna Algkool;
Juhan Allik 1942–1944, Kihelkonna Algkool;
August Tõkman 1944–1945, Kihelkonna 7-kl Kool;
Friido Reinson 1945–1948, Kihelkonna 7-kl Mittetäielik Keskkool;
August Tõkman 1948–1982, Kihelkonna 7-kl Kool, Kihelkonna 8-kl Kool;
Raivo Kallas 1982–1984, Kihelkonna 8-kl Kool
Tiiu Lember (Heinmets) 1984–1985, Kihelkonna 8-kl Kool;
Raivo Kallas 1985–1995, Kihelkonna 8-kl ja 9-kl Kool, Kihelkonna Põhikool;
Sulev Salong 1995–1996, Kihelkonna Põhikool;
Mati Mäetalu 1996–2004, Kihelkonna Põhikool;
Enda Torga 2004, Kihelkonna Põhikool.

Kihelkonna Põhikooli lipp ja logo..

Kihelkonna koolimaja aastal 2000.

Vandiraiujad.indd 211 10.06.2010 10:34:37

Kooli laul

Sõnad: **Mati Kuntro**
Viis: **Imbi Kolk**

Majakatuli üle Abaja vee,
kiriku kummastav hingus.
Iidsete puude all koolitee,
peos tähtede tundmise valgus.

Kihelkond, Saaremaa,
Eestimaa, kodumaa –
on kõikide asjade algus.
Siia ma pöördun,
siit usku ma saan.
Siin nägid mu silmad valgust.

Ainus mu ema ja ainus mu kool,
tee siia toob ikka ja üha.
Siin sündinud tänu, siin sündinud hool
on puutumatu ja püha.

Kihelkond, Saaremaa,
Eestimaa, kodumaa –
on kõikide asjade algus.
Siia ma pöördun,
siit usku ma saan.
Siin nägid mu silmad valgust.

Tänan sind, kool, sest oled mul sa
lahke kodu ning õpetaja.
Su õnn on mu õnn ja südamega
austan sind üle teede ja aja.

Kihelkond, Saaremaa,
Eestimaa, kodumaa –
on kõikide asjade algus.
Siia ma pöördun,
siit usku ma saan.
Siin nägid mu silmad valgust.

Kihelkonna kooli õpetajad

Kihelkonna kihelkonnakool 1690–1920

Tage Hölsche, Michel Glos, Friedrich Johann Wenzel, David Johann Wenzel, Karl Peter Drotheen, Johann Heinrich Metzmacher, Julius Johann Metzmacher, Konstantin Metzmacher, Peeter Kopiil, Ado Knaps, Toomas Trei.

Rootsiküla (Kihelkonna) 6-kl Algkool 1920–1944

Eduard Hõbenik	1920–1939
Eduard Heinmets	1920–1921
Adelaide Jürgens (Limberg)	
Jaan Hõbenik	1921
Johanna Maria Meo	1921–1922
Johannes Ivašcenko	1922–1925
Sander Vilbas	1922–1923
Marta Hõbenik	1923–1927
Viktor Koov	1925–1927
Getrud Kald	1925; 1957–1960
August Pahapill	1925–1926
Vassilissa Teär (Oll)	1927–1941
Maria Pool (Maripuu)	1927
Adolf (Aadu) Hint	1929–1937
Margot Koel (Tänav)	1929–1930; 1940
Aleksander Tarkus	1931–1932
Ida Raaper (Idlane)	1932–1940
Hilda Känno (Treier)	1935–1943
Peeter Virmastu	1937–1940
Johannes Laul	1939–1940
Ilmar Rand	1940
Enn Mandre	1940–1941
Antonie Rand	1940–1944
Aleksander Urban	1941–1942
Anne Rahula	1941
Eleonore Sage	1941
Hugo Põldmäe	1941–1942
Mihkel Koppel	1941–1942
Juhan Allik	1942–1944
Meta Tuuling	1942–1943
Maria Kitt	1942
Pauline Hannus	1942–1944

Kihelkonna 7-kl Kool 1944–1960

August-Voldemar Tõkman*	1944–1989
Juta Tõkman (Laul)*	1944–1988
Ruth Kuuli	1944–1947
Mihkel Koppel	1944–1945
Friido Reinson	1945–1949
Mai Sepp	1945–1947
Anton-Julius Meius *	1945–1994
Erna Jürgens (Jürisson)	1946–1948
Peeter Hein	1947–1948
Valentina Ignatjeva	1947–1949
Hilja Nook (Redlich)	1948–1953
Leili Vooglaine	1947–1948
Aino Niitsoo	1947–1950
Heiki Teär	1948–1949
Armilde Beljakova (Kärm)	1948–1949

Vandiraiujad.indd 212 10.06.2010 10:34:38

Jekaterina Parfjonova	1949–1952
Hillar Pruul	1949–1959
Maimu Pere (Haandi)	1949–1950
Aasa Meius (Aru)*	1950
Salme Lukk*	1950–1962
Erna Lätt	1951–1954
Erna Tamkivi (Mäetalu)*	1953–1978
Vaike Metsmaa (Paakspuu)*	1954–1990
Helvi Kaev	1955–1958
Raissa Gravtseva	1955–1956
Tamara Afanasjeva	1956–1957
Maria Truntseva	1957
Silvi Proos	1959–1962
Lia Silvia Kallau	1959–1960

Kihelkonna 8-kl Kool 1960–1988

Linda Tasane (Päästel)	1960–1967
Kusti Kokk	1960–1967
Maret Veerpalu (Viru)	1960–1972
Olev Veerpalu	1960–1971
Laine Allandi (Viidas)	1961–1990
Urve Veelaid	1963–1964
Krista Aavik (Rink)	1963–1964
Aili Kokk (Algo)	1964–1966
Sirje Raik (Saat)	1966–1977
Hugo Heinmets	1967–1982; 1984–1985
Ilme Kruus (Saarniit)	1967–1973
Pärja Luugus*	1967–1973
Heino Tilts	1968–1969
Leida Mets*	1969–1991
Vjatšeslav Leedo	1969–1970
Mall Kuusk	1979–1980
Margit Selberg	1970–1971
Jüri Tõru	1970–1976
Malle Kuusk	1971–1973
Maaja Härmat (Õnnis)	1972–1980
Niina Väin	1972–1973
Viive Kirst (Õnnis)	1973–1978
Margit Üksti	1973–1974
Niina Salong	1973–1974
Aino Koor (Murekas)*	1976
Enda Torga (Lepp)*	1977–1979; 1985–1986; 1990
Ulje Hiiuväin	1978–1979
Karin Kerkel	1978–1979
Urve Vakker (Tanvald)	1978–1979
Lii Teär	1979–1980
Reet Truuväärt (Vikkat)	1979–1984
Raivo Kallas*	1980–1984; 1985–1995
Kai Kallas*	1980
Elbe Suursalu (Õunpuu)	1981–1982
Õnne Kruusmaa (Rüütel)*	1980
Kaie Saar	1981–1983
Aivar Kallas*	1983–1990
Elle Mäe (Velviste)	1983–1984
Airi Salong*	1983–1984; 1990–1994
Tiiu Lember (Heinmets)	1984–1985
Anu Liik*	1984
Marianna Teär (Paas)*	1984
Kaja Reinart	1984–1985
Vahur Kivi	1986–1987
Harald Tõru*	1985–1990
Ülle Reinsoo	1987–1988

Kihelkonna 9-kl Kool 1998–1992, 1992. aastast Kihelkonna Põhikool

Andres Kolk	1988–1993; 1995
Imbi Kolk	1988–1893; 1995–1996
Tiina Metsmaa	1990
Vija Tahk	1990–1991
Margit Mägi (Luugus)	1991–1992
Ahto Tahk	1990–1991
Kairi Kõrgessaar	1991–1992
Mati Mäetalu	1992
Maidu Lukk	1993–1994
Marina Mäetalu	1992
Rene Reinsoo	1993–1995
Ursula Jakobson	1993
Ene Kuus	1994–1995
Anneli Saarela	1994
Jelisaveta Znamenskaja	1995–1999
Aili Jung	1999
Helgi Laasner	1999
Aive Bruhn (Rand)	1997–1999

Märkus: tärniga märgitud õpetajad olid samas koolis tööl ka pärast õppeasutuse reorganiseerimist, kuid järgmistes õpetajate nimekirjades nende nimed ei kordu.

Tööaastad on märgitud nime järele.

Meenutusi Kihelkonna kandi koolidest

Kurevere koolimaja ehitati 1880–1882. Varem peeti tunde talutaredes, näiteks 1820. aastal oli Tammese külas Laasil õpetajaks **Laasi Simmu**. Algul õpetati kirjutamist, lugemist, rehkendust, hiljem lisandus juurde turnimine, meisterdamine, maateadus. Esimese Eesti ajal õpetati ka kodulugu, katekismust, looduslugu. Kõik õpilased olid ühes suures ruumis koos – umbes 40 last. Ühe klassi lapsed istusid ridade kaupa, päris klassid tekkisid hiljem.

Vandiraiujad.indd 213 10.06.2010 10:34:38

Kurevere koolimaja.

Kurevere kooli 4. klass 1958. aastal,
õpetajad Helju Tuulmägi (Aksiim), Leili Soopart (Kirs).

Õpikud olid vaid õpetajal, XX sajandi algul hakkasid ka õpilased raamatuid saama. Koolipingid ja lauad olid tehtud pikkadest laudadest.

1911. aastal oli Kurevere kooli õpetaja **Aado Redlich** Kardona talust.

Aino Tõru, Kurevere kooliteenija 1930ndail aastail, meenutas: "Õpetajana töötasid sel ajal **Priidu Reinson, Priidu Tamm** ja **Tamara Torn**. Saksa ajal õpetasid **Rutt Kuuli** ja **Mihkel Saarlaid**.

Õpetaja Saarlaid mängis õhtul viiulit, kui kooliteenija ahju küttis. Saarlaid asutas noortest laulukoori ning Kõruse, Läägi, Kehila, Kurevere ja Tammese küla noorrahvas käis koolimajas laulmas. Maanaiste Selts korraldas kokakursusi, tehti näitemänge."

Kool oli sõja ajal mõnda aega suletud, kuid selle lõppedes avati 1958. aastal uuesti. Õpetajatena töötasid **Helju Aksiim (Tuulmägi)** ja **Leili Soopart**.

1950ndate algul oli koolimajas kolhoosi Majak kontor. Siis algas taas koolielu, kuid see kestis ainult 4 aastat, kuna kool suleti mõneks ajaks laste vähesuse tõttu.

Kurevere kooli viimane õpetaja oli **Helju Aksiim (Tuulmägi)**. Kurevere kooli viimane õppeperiood oli 1958–1962.

Tagala kool 1935–1974

Veebruaris 1929 kinnitas Haridus- ja Sotsiaalministeerium Tagala koolimaja projekti ja 1930. aasta novembris pandi Tagala 6-kl algkoolile pidulikult nurgakivi. Tseremoonia viis läbi maavalitsuse esimees **Mihkel Neps**, üritust pühitses Kihelkonna koguduse uus õpetaja **Arnold Janno**, laulis Kihelkonna laulukoor **Eduard Hõbeniku** juhatusel.

Kool avati 26. septembril 1935. Sellega seoses likvideeriti Undva ja Kõruse algkool. Tagala kooli esimeseks juhatajaks sai **Johannes Laul**, Kõruse kooli endine õpetaja. Õpetajad olid **Ain Saaret** ja **Margot Koel**.

1935./36. aastal oli koolis umbes 200 õpilast ja 5 õpetajat**.** Koolis oli kõva kord, õpilaste teadmisi hinnati rangelt. Koolimajas toimus vilgas koolivälline tegevus nii õpilastele kui ka külarahvale. Kultuuritöö hingeks olid **Johannes Laul** ja

Kurevere kooli endised õpilased koos õpetaja Helju Aksiimiga.

Vandiraiujad.indd 214 10.06.2010 10:34:45

Tagala kool.

Margot Koel. J. Laulu käe all laulsid lastekoor ning õpetajate ja täiskasvanute ansambel. Margot Koel juhendas näiteringi ja tantsurühma. Kohalikele perenaistele korraldati kokakursusi. 1935. aasta kokakursuste pildil on õpetajad **Margot Koel, Ain Saaret, Nadežda Saaret, Johannes Laul** ja kokakursuste juhendaja **Enn Mandre**.

1936./37. moodustati kooli juurde internaat, mille juhatajaks sai **Margot Koel**. Kooli poolt olid lastele voodid ja magamisriided, toiduained võtsid lapsed kodust kaasa. Õpetajatena töötasid **Johannes Laul, Enn** ja **Linda Mandre, Margot Koel, Ain ja Nadežda Saaret**. Järgmisel õppeaastal tuli õpetajaks **Ella Raev,** Ain Saaret läks aga Eikla algkooli juhatajaks, lahkus ka Nadežda Saaret.

1939./40. õppeaasta 1. oktoobrist hakkas kooli juhatama **Rein Saarep**, kuna Johannes Laul määrati Kihelkonna algkooli juhatajaks**.**

Koolis on õpetajatena töötanud ka **Aino Tulk (Kannel), Lembit Miller, Väino Reinem, Malle Reinem, Helju Kirsipuu, Adeele Pihl (Sau), Endel Prei, Erna Prei (Allikas), Salme Koval (Piht), Manivalde Jõgi, Leida Saar, Lidia Hark, Jaan Mark, Evald Timmas, Palmi Jürisson, Helmi Pruul, Andres Kalle, Ella Albo, Vihur, Peeter Hein, Mihkel Koppel, Hilja Koor, Eduard Heinmets, Helmi Pruul, H. Veiken, V. Horn, Maimu Veller, Naime Lamp (Laht), Asta Loik (Kallaste), Silvi Proost (Salm), Helle Magus, Zaneta Ždanovits (Klimova), Silvia Mets, Milvi Eisler, Sinaida Reinart (Kargu), Serafima Maripuu (Kuusk), Maimu Priks, Asta Maripuu, Ruth Prei (Potapova), Leili Raamat (Päästel), Aino Koor (Murekas)** jt.

1944./45. õppeaastal paiknes Tagala koolis alles sõjaväeosa, kuid oli nõus alates 1. veebruarist 1945 poole koolihoonest vabastama. Ümbruskonnas ei olnud õpetajaks sobivaid inimesi ja Tagala kooli juhataja asetäitjaks määrati 1. veebruarist 1945 **Peeter Hein,** õpetajaks **Mihkel Koppel.**

Ettevalmistustööd kooli avamiseks käisid 1. märtsini, mil kool avaski uksed 6-klassilise algkoolina.

1958./59. oli viimane õppeaasta, mil kool töötas 7-klassilisena.

1959/60 alustas kool 4-klassilisena. Õpilasi oli umbes 30, õpetajad **Helle Magus** ja **Leida Kers (Kallas).**

1960./61. õppeaastast meenutab **Leida Kers (Kallas),** et koolimajas oli palju tühje ruume, sest töötati ainult kahes klassiruumis, kolmas oli õpetajate toaks. Ühte alumise korruse ruumi kolis raamatukogu. Saalis peeti kolhoosi üldkoosolekuid, õhtuti näidati filme ja peeti noorte tantsuõhtuid.

Õpetajana töötas **Maimu Priks,** kes meenutas 1961./62. tööaastat koolis: "Majas oli ahjuküte, elektrit ei olnud. Õpilased elasid kaugel ja tulid kooli jalgsi, jalgrattaga või talvel suuskadega.

Lapsed sooja toitu ei saanud, anti vaid teed ja saia. Saiadega varustas kooli kohalik kauplus, teed keetis kooliteenija. Meelde on jäänud kahesugused saiad: ühed valgest ja teised tumedast jahust. Paljud lapsed sõid koolis ära selle tumedama ja viisid valge koju emale.

Koolis käis pioneeritöö: matkasime, talvel suusatasime. Meie elu aitasid huvitavamaks muuta Kõruse küla piirivalvurid."

Palju aastaid töötas Tagala koolis ja hiljem Kihelkonna internaadis kokana **Nelli Tuisk**.

Akrobaadid esinemas Tagala kooli saalis 1950ndatel aastatel.

Vandiraiujad.indd 215 10.06.2010 10:34:50

Tagala kooli kokkutulek 1970ndatel.

19967./68. õppeaastat meenutas õpetaja **Asta Maripuu:** "Väga mõnus ja kodune oli seal väikeses koolis töötada. Lapsed olid omased ja armsad.

Käisime kevadel metsas esimesi lilli vaatamas, talvel söötsime metsas kitsesid – neile olid sõimed tehtud, kuhu heina, peete ja leiba panna. Suvel käisid lapsed kooliaias tööl. Igal õpilasel oli oma peenrake hooldada.

Õpetaja tundis hinges sügavat kurbust, kui nägi 1988. aastal tühja Tagala koolimaja rüüstatu ja lõhutuna. Mis mõte on uurida selle kooli ajalugu, kui nii vähe hoolitakse majast, kus see kool tegutses."

1974. aasta kevadel Tagala Algkool likvideeriti. Viimane õpetaja seal oli **Aino Koor (Murekas).** Viimased õpilased I klassis olid **Mati Rips, Aili Rauk, Ene Koor, Irje Vokk** ja II klassis **Merle Aksiim, Einar Kipper, Maidu Lukk**.

1982. aastal kirjutab Aili Kokk ajalehes Kommunismiehitaja:

"Nukralt seisab Tagalas vana koolimaja – tummalt ja tühjana. Ei ole enam tema ümber laste kilkeid, ei avata tema aknaid, vaid mõnikord, kui meie igapäevane askeldustee temast mööda juhtub minema, peatume hetkeks ja südamesse tuleb soe tunne. Siin möödusid meie elu ilusaimad ja muretumad aastad – lapsepõlveaastad. Meenuvad õpetajad, klassikaaslased, kooliõed ja -vennad, kõiki meid ühendab üks – oleme ühe kooli lapsed."

Abula apostlik-õigeusu abikool

1862. aastal avati Abulas ap-õigeusu abikool, mis palju aastaid asus Kausta talu kambris. Esimene koolmeister oli **Adrion Liis** (1834–1887).

Vandiraiujad.indd 216 10.06.2010 10:34:53

Hiljem oli koolmeistriks **Aleksei Poopuu,** kes oli ka Mustjala vene kiriku köster. Järgmisena täitis koolmeistri ülesandeid **Aleksei Kolter,** kes sündis 1860. aastal Merise külas Männiku talus ning oli ametit õppinud Mustjala ap-õigeusu kihelkonnakoolis. Mees abiellus Kausta talu peretütrega ja lahkus ametist. Kaua töötas kooliõpetajana 1862. aastal sündinud **Ivan Kolter,** kes oli suurepärane viiulimängija.

1889. aastal ehitati Vintsi talu lähedale õigeusu koolimaja, mida rahvas nimetas Vintsi koolimajaks. Seal õppis 10–15 õpilast. Kuna koolmeistrite palk oli väga väike, töötasid nad koolis ainult mõned aastad ja siis lahkusid. **Aleksander Paivel** ja **Juhan Kauber** rändasid isegi Ameerikasse. Viimane koolmeister selles koolis oli **Aleksei Raaper,** sündinud 1890. aastal Ohtja külas Nõmme talus. 1918. aastal, Saksa okupatsiooni ajal, suleti apostlik-õigeusu abikool Abula külas.

Maleva–Abula külakool

Maleva–Abula külakooli kohta on teada, et 1817. aastast oli seal koolmeistriks **Aandi Simmu.** Koolituba asus Matu talu lähedal teeharu kõrval suitsutares. Kaua aega oli seal koolmeistriks **Taavi Väli**, kes oli pärit Räägu talust. Taavi Väli oli poissmees ja väga korralik. Mõnikord võtnud ta laste kasvatamisel abiks ka kasevitsad. Ta õpetas lugemist, kirjutamist, rehkendamist, katekismust ja kirikulaulu. Lapsed käisid koolis kaks korda nädalas. Kui Taavi Väli 1865. aastal suri, tuli sinna kooliõpetajaks **Jaen Kirss** (1811–1876), kes töötas koolis viis aastat. Jaen Kirss oli hea lauluhäälega ja käis Mustjala kirikus köstriga koos laulmas. Koolis õpetanud ta lastele lugemist ja laulmist, muul ajal parandanud kalavõrke.

Toomas Kirss (1840–1904) oli koolmeistriks kolm aastat. Lastele õpetas ta kirjutamist-lugemist, rehkendamist, mollpilli saatel laulmist, pähe õpiti piiblisalme ja kirikulaule.

Taavi Paivel töötas Abulas koolmeistrina seitse aastat, tema ajal ehitati uus koolimaja Jaagu talu lähedale. Taavi Paivel oli Mustjala kihelkonnakooli haridusega. Ta õpetas lastele talve jooksul üle 10 kirikulaulu, lugemist, kirjutamist ja neli tehet rehkendust. Kool kestis 10. novembrist 10. maini neli päeva nädalas.

Jüri Õunapuu (1848–1895) töötas Abulas õpetajana kuus aastat. Tema ajal oli koolis juba ka üks Jakobsoni koolilugemik. Õpetati katekismust ja piiblilugusid, lugemist, kirjutamist ning rehkendamist. Mustjala pastor August Doll käinud kooli revideerimas ja jaganud parematele õpilastele kingituseks raamatuid.

Järgmine koolmeister oli 1860. aastal sündinud **Jaen Rüüs**, see Mustjala kihelkonnakooli haridusega mees töötas koolmeistrina 12 aastat.

Jaen Uustal (1862–1894) oli Uustalu talust pärit kihelkonnakooli haridusega mees, kes talvel töötas koolmeistrina ja suvel jahvatas oma ehitatud tuulikus külarahvale jahu. Uustal töötas koolis kom aastat, oli haiglane, kuid hea iseloomuga rahulik mees.

Jaen Uustali surma järel asus koolmeistriks 1871. aastal sündinud **Reedik Vaher,** kes oli pärit Silla külast Silla talust. Ta oli lõpetanud Kaarma õpetajate seminari, töötas koolis kolm aastat ning lahkus sealt väikese palga tõttu. Hiljem sõitis ta Venemaale.

1897. aastal tuli koolmeistriks **Mihkel Vaher**, Reedik Vaheri vend. Mihkel Vaheri ajal ehitati Abula–Rahtla tee äärde uus Maleva koolimaja. Abula koolimaja jäi nüüd tühjaks, sest lapsed hakkasid õppima Rahtla küla lastega koos Maleva koolis.

Uues Maleva koolis olid koolipingid, ajakohased õppevahendid, kaardid ja gloobus. Mihkel Vaher lahkus 1913. aastal töölt väikese palga tõttu. Isalt saadud maale ehitas ta Mustjala-Pidula tee äärde Silla-Abruka talu.

Nüüd asus Maleva kooli õpetajaks **Jüri Erlach** (1873–1956), kes oli pärit Rahtla külast, Paltametsa talust. J. Erlach oli ka tuntud orelimeister.

1923. aasta kevadel lõpetas Maleva kool tegevuse. Abula küla lapsed alustasid samal sügisel õppimist Pidula Algkoolis. 1931. aastal lammutati Maleva koolihoone, materjal veeti Mustjala alevikku, kus kohalik haridusselts Koit ehitas sellest materjalist seltsimaja. Rahvamajana püsib see hoone Mustjalas tänapäevani.

Pidula

Pidulas alustati kooliharidust andmist kihelkonnakiriku pastori **Gilzebachi** nõudmisel 1820. aastal. Kool asus esialgu vana veski väikeses toas, koolmeistriks olnud mõisa toapoiss **Alase Mats.** 1822 ehitati mõisa poolt Kõõru külla väike kivipõrandaga koolimaja. Koolmeistriteks olid mõisa puusepp **Pärt** ja tema naine **Tiina**. Koolis käisid lapsed kaks päeva nädalas. Pärt õpetas lugemist, kirjutamist ja rehkendamist, Tiina

Vandiraiujad.indd 217 10.06.2010 10:34:54

Ennesõjaaegse Pidula kooli õpilased õpetajaga.

laulmist. **Pärt Robert** oli koolmeistriks 1850nda aastani.

Seejärel tuli koolmeistriks **Priidu Teär** (1826–1873) Kuusiku külast. Tema poeg **Jaen** oli koolmeistriks 7 aastat. 1878. aastal tuli Kõõrule koolmeistriks **Laes Aksel,** sündinud 1848. aastal Kuusiku külas. Ta oli koolmeistriks 1895. aastani. Laes oli mõisakupja poeg, kes Kihelkonna koolis hariduse saanud.

1833 ehitati endise koolimaja lähedale uus koolimaja. Nüüd käisid lapsed koolis juba 4 päeva nädalas. Kõõrul on koolmeistriteks olnud **Mihkel Aksel, Mihkel Lisa, Mihkel Riis, Priidu Luugus, Aleksander Vilbas.**

1922 lõpetas Kõõru külakool tegevuse ja Pidula mõisas alustas kohe tööd Pidula Algkool. Selle esimeseks õpetajaks oli endine Varkja külakooli õpetaja **Sohvia Allen.**

Pidula külakoolid asusid Värkjal, Kõõrul ja Abula Rahtla külas, vahepeal ka Maleval. Mõisate ülevõtmisega toodi külakoolid 1922. aastal Pidulasse kokku. Pidulas oli kool 1923.–1970. aastal. 1923 sügisel tuli koolijuhatajaks **Jakob Laul** (1890–1942) ja õpetajaks **Helene Tamberg-Ranna.** Kuni 1930. aastani oli seal neli klassi, 1931. aastast alates 6 klassi. Neljakümnendate aastate lõpus oli 7 klassi, kuid 1949. aastal jäi sinna vaid neli klassi.

Õpetaja **Margot Koel** oli ka väga aktiivne näidendite lavastaja. Spordiorganisaator oli **Ilmar Rand** Kihelkonnalt. Koolis oli väga hea laulukoor, mida juhatas koolijuhataja **Jakob Laul**, kelle lapsed said kõik muusikuteks. Kuulsaim neist on koorijuht **Venno Laul**. Pidula koolis on õppinud Tartu Ülikooli professor mereseaduse alal **Abner Uustal.**

1970. aastal kool suleti, seal oli siis kolm klassi 13–14 õpilasega. Kooliealisi lapsi oli enne sõda 100 piires. **Jakob Laul** oli Pidulas hinnatud õpetaja, teda tunti nii siin- kui sealpool väina. Ta oli õige "maa sool", kes andis rahvale kõiki teadmisi, mis inimesele elus vaja läks. Laul töötas Pidulas 1923.–1940. aastal, siis määrati Pamma Algkooli juhatajaks. Pärast Laulu lahkumist lõppes Pidulas igasugune kultuuriline tegevus.

Viimane kooliõpetaja oli Pidulas **Leida Mets.**

Pidula kool Kõõrul 1820–1922

Alljärgnev on kirja pandud Pidula mehe **Heimar Kerkeli** mälestuste järgi.

1820. aastal hakkas Pidulas tööle kool, mis asus esialgu Pidula vesiveski väikeses toas, koolmeistriks oli **Alase Mats.** Hiljem ehitati mõisa poolt Kõõru külasse Allika talu lähedale väike koolimaja. Õpetajad olid **Kooli Pärt** ja **Tiina.** Aastani 1850 töötas koolmeistrina **Robert Pärt**. Tema tööd jätkas **Priidu Teär**, kelle vahetas välja Priidu poeg **Jaen Teär**, töötades koolis 1870–1878. Nüüd tuli koolmeistriks **Laes Aksel,** kes töötas seal 1895. aastani.

Vandiraiujad.indd 218 10.06.2010 10:34:56

1883. alustati uue koolimaja ehitamist.

Kõõru koolis on õpetanud veel **Mihkel Aksel, Villem Sillart, Mihkel Teär, Mihkel Riis, Priidu Luugus.**

Viimane Kõõru kooliõpetaja oli **Aleksander Vilbas** kuni aastani 1922, mil Kõõru külakool lõpetas tegevuse.

Pidula kool (1922–1970)

Heimar Kerkel meenutab:

Kool alustas tööd mõisa härrastemajas. Esimene kooliõpetaja oli **Sohvie Allen** Kuremetsa külast Kuuste talust, ta töötas seal ainult ühe aasta. 1923. aastal tuli koolijuhatajaks **Jakob Laul** Virita külast ja õpetajaks **Helene Tamberg** Kiirassaarest.

Jakob Laul oli väga teotahteline ja energiline kooliõpetaja. Ta õpetas lastekoore 4 häälega laulma, aga ka eesti keelt, kodulugu, tööõpetust, usuõpetust ja käitumist.

Õhtuti ja puhkepäevadel käis külarahvas koolimajas laulu-, tantsu- ja näitemängude proovides. Igal õhtul olid koolimaja aknad valged – enne põlesid petrooleumilambid, hiljem gaasilambid. Laul alustas Saaremaal Noorkotkaste organisatsiooni loomisega, olles ise selle esimees.

Koolis töötas veel maanoorte ring, kus õpetati aiandust, tööõpetust, mesindust, kodukaunistamist, esmaabi ja esperanto keelt. 1940. suunati Jakob Laul Pamma kooli juhatajaks, kus ta töötas kuni arreteerimiseni.

Esimese Eesti Vabariigi ajal olid Pidulas kooliõpetajateks **Margot Koel, Saale Erlach (Vahi)** ja **Ilmar Rand.** Kõik need õpetajad küüditati 1941. aasta juunis Siberisse.

1940. aastal tuli Pidula kooli juhatajaks **Adolf Hint.**

1941.–1944. juhatas kooli **Salme Paltre**, kes emigreerus koos perega Rootsi.

1944.–1949. oli koolijuhataja **Helmi Pruul,** ka tema küüditati koos lastega Siberisse. Pruuli ajal oli koolis 7 klassi 100 õpilasega.

Edasi juhatas kooli 1970. aastani **Erna Mägi (Kunstimees)**. Koolis töötas ka **Leida Mets,** kes oli kooli lõpuaastatel koolis ainuke ja ka viimane õpetaja.

Kehila kool 1904–1929

Kunagine Kehila algkool asus praeguse alajaama kohal. XIX sajandi viimasel kolmandikul ehitasid selle õlgkatusega puumaja kohalikud

Kehila küla koolimaja 1910.

külamehed. Koolitares oli kolme klassi kohta üksainus suur klassituba, kuhu sai kivipõrandaga esikust. Õpetaja-koolijuhatajatuba ja kantselei asusid üheskoos. Kehila koolis on õpetanud **Julia Lääts** (Heli Läätse ema), **Voldemar Mälk, Aliine Vesberg, Jaan Hõbenik, Eliise Vesberg-Trei** jt. Kehila koolis on õpetajana töötanud ka kirjaneitsi **Helene Tamberg**. Helenet teatakse kui laiade teadmistega ja võõrkeeli oskavat inimest, kes kirjutas mitu raamatut. 1904. aastal oli Kehilas õpetajaks **Eduard Tuisk.**

Kool likvideeriti 1929. aastal. 1930. aastal hakkas hoones tegutsema Kihelkonna Vabatahtliku Tuletõrjeühingu Kehila rühm. Majas on asunud kohalik maanoorte ühing, mis korraldas üritusi ning peo- ja tantsuõhtuid. Viiekümnendatel aastatel, kui koolimaja katus läbi jooksis, viidi hoone külast ära, kuhu, pole teada.

Kõruse kool

Kõruse kool lõpetas tegevuse 1935. aastal, kui alustas Tagala kool. Koolimaja oli juurdeehitusega hoone, mille teises otsas asus palvemaja. Õpetajateks olid **Villem Arge** Sõrvest, kes andis jumalasõna, ja naisõpetaja **Meigas**, kes õpetas rehnungit. Kõruse kooli viimane õpetaja oli **Helmi Mölder-Pruul**, kes asus tööle Pidula kooli.

Kõruse koolist meenutas endine koolipoiss: "Kord olnud poistel kodutööd tegemata ja nad jahutanud sooja ahju lumega maha. Õpetaja tulnud kooli ja süüdistanud teenijat, kes olevat ahju kütmata jätnud ning lapsed saadeti koju külmapühale."

Undva kool

Undva kooli viimased õpetajad olid **Linda Krull, Herman Mathiesen** ja **Aleksander Tarkus**.

Vandiraiujad.indd 219 10.06.2010 10:35:00

Kehila kooli lapsed ja õpetaja.

Kuralase kool

Kuralase kool asus Neeme ja Tohku küla vahel. Kui selle õpetaja **Peeter Laul** läks tööle Kugalepa kooli, tuli uueks õpetajaks **Enn Mandre**.

Vilsandi kool

Vilsandi saarel olevat külakool olnud Vene tsaaririigi lõpupoolel, kuid ametlikke teateid selle kohta ei ole. Vilsandis veeti kooli kaua ühest perest teise, kuni ühest eramajast võeti jäädavalt osa kooli alla.

Hiljem ostsid viis Vilsandi talu selle maja ära ja kinkisid esimese Eesti Vabariigi alguspäevil vallale kooliks. Selle aja koolielust Vilsandil on vähe teada. Esimesed õpetajad olnud **Heinmets, Aleksander Kütt** ja **Emilie Teär.**

1922. aastal tuli Vilsandile õpetajaks **Alma Rosalie Õispuu** ja sellest ajast alates on säilinud kooli kohta ka kirjalikke andmeid. 1924. a oli kooli juhataja-õpetaja ametipalk 5508 marka kuus.

1924. aastal abiellus **Alma Õispuu Artur Toomiga**, saades mehe teiseks abikaasaks.

1928. aastal olid lühikest aega Vilsandil õpetaja **Margot Koel (Tänav).**

1. maist 1928 sai kooli juhatajaks **Linda Tomingas.**

1931./32. õ-a oli kooli juhataja **Marta Kärm**, õpetajaks **Linda Tomingas.**

1932. valiti Vilsandi kooli juhatajaks tagasi Linda Tomingas ja ta jäi sellele ametikohale 1944. aastani, mil emigreerus Rootsi. 1937. aastal abiellus **L. Tomingas Eduard Vanaausiga.**

Kooli suurus pole dokumentides täpselt fikseeritud. Teada on, et 1932. aastal töötas Vilsandil kuueklassiline algkool 30 õpilasega.

Koolil pole algselt oma maja olnud, see on asunud Hannuse, Kusta ja Lingi majas, võib-olla veel kusagil. 1938. aastal teatas vallavanem koolivalitsusele, et Vilsandi kool vajab oma maja. Maa koolimaja jaoks saadi, kuid maja ehitamine soikus. Rändava koolimajaga liikus kaasa ka kooli raamatukogu – 700 raamatut, mis lõpuks jäi Laasi aita.

1956.–1958. olid Vilsandi saare kooliõpetajateks **Alma Nuum** ja **Linda Aidamets.**

1957. ja 1958. aastal oli koolis 10 õpilast. 1960. aastal 7 õpilast, 1961. ja 1962. aastal 8 õpilast.

Vilsandi kool suleti õpilaste vähesuse tõttu.

Vaatamisväärsused

Kihelkonna pakub turistidele rohkesti vaatamisväärsusi. Siin võib kulutada mitu päeva – matkata jala või jalgrattal, sekka paadil või veoautolgi Vilsandile sõites. Vilsandist saate purjetada Loonalaiule, mis on üks Eesti läänepoolseimaid saari.

Tagamõisa poolsaarel asub Harilaid omapärase looduskaitsealaga ja Kiipsaare viltuvajunud majakas. Tähelepanu pälvivad Suuriku, Kuriku ja Undva pank.

Kindlasti tuleks külastada Kihelkonna maalinna, Odalätsi küla luidestikke ja karstiallikaid, Pidula veskioja koos kalapüügikohaga. Kihelkonnalt Lümanda poole minnes jääb käeulatusse Viidumäe looduskaitseala ja Suurmägi.

Tere tulemast!

Vilsandi rahvuspark

Saaremaa läänerannikul asuv kitsas "linnuriik" – maariba Soegininast Kiipsaare nukani enam kui 160 meresaare-rahuga on Eesti vanim looduskaitseala, mis asutati 14. augustil 1910. aastal. Rahvuspargi pindala on 180 km^2, sellest 2/3 on Eesti kõige laiduderikkam meri, kus on registreeritud ligi 250 linnuliiki, neist pesitseb saarel üle saja liigi. Kaitseala on ka hüljeste lesilad saartel ja laiukestel, kus nad poegivad.

Rahvuspargis kasvab üle 1500 soontaime, millest $^1/_3$ on Eestis haruldased: harilik luuderohi, meripuju, tuhkpihlakas, taani merisalat jne. Metsatukad vahelduvad kadastike ja niitudega, mille vahel on üksikud põllusiiludki. Rahvuspargi keskus asub Loona mõisas.

Vilsandi rahvuspargis asuv Vilsandi saar on moodustunud kahest eraldi saarekesest, mida ühendab kitsas maakael. Saar mõõtudega 6,5 x 2 km, on ümbritsetud paljude väiksemate saartega, sellel on ka oma siseveekogu – Abaja loik. Saare ida- ja läänekallas on väga erinevad – läänes läheb meri kohe sügavaks, idas ei saa paadiga randudagi.

Erinevatel aegadel, olenevalt mere tegevusest, on Vesiloo saar olnud Vilsandiga ühenduses. Jalgsi saarele minejatele teadmiseks, et Kuusnõmme poolsaarelt üle laidude Väike-Vilsandile on 4,5 km ja sealt tuletornini 5,5 km. Hea tahtmise juures on saarele võimalik jalgsi minna ka Eeriksaarelt, kuid see nõuab kohalike olude täpset tundmist.

1806. aastal ehitati Vilsandi saarele tuletorn.

Viidumäe looduskaitseala

Viidumäe kaitseala on haruldase Saaremaa robirohu, tuhkpihlaka ja teiste taimede kaitstav kasvukoht. Liikuda tohib seal vaid tähistatud matkaradadel, ümbrust saab nautida 23 meetri kõrguselt vaatetornist.

Looduskaitseala rajati Viidumäele 1957. aastal. Pindala on 1873 ha ja see asub **Saaremaa keskkõrgustikul (selgrool)**, mis on merest kerkinud enam kui 10 000 aastat tagasi. Pikemalt loe teema "Loodus"alt.

Mihkli talumuuseum

Viki külas asuv Saaremaa talu hoonetekompleks koos eluks vajalike majapidamisriistadega – need kogus üks pere paljude põlvkondade jooksul. Viimane peremees Jakob Reht annetas kogu vara tasuta Saaremaa muuseumile ja 5. veebruaril 1959. aastal avati seal Mihkli Talumuuseum Saaremaa Koduloomuuseumi filiaalina.

Mihkli talu on loonud seal kaheksa põlve elanud inimeste tööarmastus ja ilumeel.

Vandiraiujad.indd 221 10.06.2010 10:35:02

Mihkli on Viki küla üks vanimaid talusid, 1727. aastal toimus seal **Wicki Peteri** ja **Herjama Jaani** tütre **Anne** laulatus, mis pani aluse Mihkli talu elanike 8-põlvesele sugupuule.

Peetri ja Anne esimene poeg **Laes** sai talu peremeheks pärast isa surma 1752. aastal.

1778. nimetatakse esimest korda Viki küla, kus oli 4 talu, neist 2 kuulusid Paju mõisale, 2 talu XVIII sajandi keskel asutatud Hallika väikemõisale.

1823. aastast kuulus kogu Viki küla Kihelkonna kirikumõisale. Kirikumõisas pandi algul kõik talud kirja Wici nime all, edaspidi peremehe nime järgi. Talu kolmas peremees oli Laesi surma järel (1802) tema vanim poeg **Mihkel** (1746–1827), tema nimest tulenebki talu nimi.

1823. aastast on talu elanikel perekonnanimi Reht, talu suurus juba ½ adramaad. Edasi said peremeesteks Mihkli poeg **Reedik**, tema poeg **Laes** ja Laesi poeg **Peeter** (1822–1897).

Peeter Reht oli tubli ehitusmehena Mihkli talu hoonete rajaja. Tema nimi on jäädvustatud 1849. aastal rajatud ratastemaja seina müüritud dolomiitplaadile. Peetri ajal (1868) anti talu raharendile, tasuti algul 60, hiljem 75 rubla aastas.

Järgmine peremees oli **Karl-Friedrich Reht** (1857–1937). Karl Rehti kohta on teada, et ta oli Kihelkonna vallavanem, kes lasi uue vallamaja ehitada Vikile. Mees oli asjalik ja töökas, ei lobisenud tühja ja pani ka pere tööle.

Karli vanem poeg **Jakob-Eduard Reht** (1886–1969) sai peremeheks 1934. aastal. Jakob Reht abiellus **Liisa Argega**, kuid nende pojad **Peeter** ja **Julius** surid ning 1959. aastal suri ka Liisa. Jakob Reht nõustus enamiku tarbevara riigile loovutama ja Saaremaa Koduloomuuseum tegi kultuuriministeeriumile taotluse avada Mihkli talus muuseumi filiaal. Jakobi sõnad: "Kõik talud kaovad, aga Mihkli jääb," said teoks.

5. veebruar 1959 on Mihkli Talumuuseumi sünnipäev. Muuseumi töötajaks jäi Jakob Reht, kes oma surmani 1969. aastal külastajaile talu-ekspositsiooni tutvustas.

Mihkli on Lääne-Saaremaa tüüpiline talu. Enamik hoonetest on ringikujuliselt paigutatud ümber keskõue, millest osa eraldati hirsaiaga lilleaiaks. Talu on ümbritsetud põliste saartega, mille okstest tehti talveks lammastele lehiseid, õunaaia rajas Karl Reht. Enamik talu hooneid on ehitatud paekivist, seinad on tahutud palkidest, peal roogkatused.

Elumaja on ehitatud 1834. aastal. See on vundamendita palkehitus, mille keskel on kiviseinte ja võlvlaega köök. Eeskojast vasakul on otsa- ja tagakamber, paremal tuba ja toakamber, mida sai ahjust soojaks kütta. Kuna ahju suu asus roovialuses, siis ahju kütmisel täitus köök suitsuga. Suits lasti uste kohal olevate avade kaudu korstnasse. Elutoas on tänapäeval tarbeesemete ekspositsioon.

Mihkli talumuuseum Viki külas.

Ratastemaja on väike kivist ja puust hoone, milles hoiti sõiduvankreid ehk rattaid ja tehti puutöid, praegu on majja välja pandud palju tööriistu.

Rehemaja (1840–1843) ehitamisel kasutati juba saagi. Selles majas on rehealune, rehetuba ja hobusetall. 1861. aastal ehitas Peeter Reht sellele juurde mesilastarvete ruumi. Rehetoas on viljapeksmisel vaja läinud reherabamispingid, linalõuguti jm.

Paargu-sepikoja ehitamisel 1854. on kasutatud keskaegseid raidkive. Paargus on keedukolle pööratava pajapuuga selle kohal, kolde kohal laiub sädemetepüüdja ehk komm. 1926. aastal ehitati hoonele otsa paargukamber, kus pruuliti õlut, mõnikord tehti seal ka sauna ja aeti piima läbi.

Mihkli talus on kaks aita – uus ja vana hoone. Vana ait pärineb XVIII–XIX sajandi vahetusest, saagi selle hoone ehitamisel ei kasutatud. Vanas aidas seisid viljakirstud. Uus ait ehitati umbes aastal 1842, see on kambritega ait, keskosas eraldi ruumid vilja, liha-kala ning riiete jaoks. Külgmistes kambrites olid suviti tüdrukute magamisasemed. Aitadel on kaugele ette ulatuvad räästaalused. Nende all asus käsikivi, seal hoiti hobuseriistu ja muid töövahendeid.

Saun ehitati õunaaeda 1846.

Hoonetest eemal, väiksel kõrgendikul, asub 1860. aastast pööratava kerega pukktuulik, mis

Vandiraiujad.indd 222 10.06.2010 10:35:06

on renoveeritud ja toodud Vikile Purtsa külast Kapsi talust. Veskis jahvatati lihtjahu, tangu ja linnaseid.

Loona mõis

Loona mõis – Vilsandi rahvuspargi keskus – on pika ja keerulise ehituslooga keskajast pärinev varaklassitsistlik hoone. Mõisa terviklikku ansamblisse kuuluvad härrastemaja, kiviait, aiamaja ja park. Kompleksis pakutakse majutus- ja toitlustusteenuseid.

Loona mõis.

Kihelkonna Miikaeli kirik ja kellakoda

Baltimaade ainuke kirik, mille kellakoda rajati 1638. aastal kirikust 150 meetrit eemale, pärineb XIII sajandist. 1897.–1899. ehitati kirikule Saaremaa kõrgeim, ligi 70-meetrine kirikutorn.

Kiriku 1591. aastast säilinud altariseinal on tundmatu kunstniku poolt kujutatud "Püha õhtusöömaaeg". Kantsel on aastast 1604.

Kirikus on orel 1805. aastast, selle ehitas Pärnu orelimeister **J. A. Stein.**

Tagamõisa poolsaar

Tagamõisa poolsaar oli asustatud juba muinasajal, seda näitavad arheoloogilised leiud. Asulakoht on olnud Neeme ja Undva küla maadel.

Piirkonnas olevad saared andsid inimestele elatumisvõimalusi. Nende ümber püüti kala ja hülgeid, saartel kütiti metsloomi. Maa tõusu tagajärjel saared ühinesid, nende vahelised veed muutusid väikesteks järvedeks.

Selliseid väikesi järvi on Tagamõisa poolsaarel palju, ilusam neist on Sarapiku järv kahe väikese saarega. Järve kaldal asus Metsaküla, kust eelmise sajandi keskpaiku inimesed lahkusid. Nüüd on seal üks turismitalu.

Põdragu järves on väike saar Püha päekses ohvrikiviga, mis oli muistne ohverduskoht.

Harilaid ja Kiipsaare majakas

Harilaid – umbes 4 km pikkune noor poolsaar, mille kujundajaks on olnud meri. Suurim absoluutkõrgus on Kelba nuka lähedal 4,1 meetrit, põhjaosas 3,2 meetrit, mujal 2 meetrit.

Meri tegutseb tugevalt Kelba nuka piirkonnas, kus toimub pidevalt rannavallide muutumine. Veeristik liigub kagu suunas ja heidetakse lainete poolt randa, arenev rannavall on keskmiselt 3 meetri kõrgune.

Mere tegevuse ja maa kerkimise tulemusena on kadunud Laialepa järve ühendus merega Junkru lahe kaudu, Nõgese lõugas on siseveekogu, Kergu järv (1958. aasta kaardil) on täiesti kinni kasvanud.

Harilaiu poolsaarel pindalaga 3,62 km^2 asuvad rahvuspargi huvitavaimad ja vaheldusrikkaimad matkarajad, mis kulgevad läbi "laulvate liivade". Pikem rada on 10 km, selle läbimiseks kulub 5–7 tundi, lühem rada on 4 km pikkune, selle läbimiseks kulub 2 tundi.

Harilaiul on Saaremaa "Pisa torn" – viltune vana majakas, mis peab Kiipsaare nuki lainetemurrule ikka veel vastu.

Majaka vundament rajati 1933. aastal koos torniga jonnipunni põhimõttel. Tuletornist raskem betoonkamakas ja liiva sisse rammitud püstpalgid ei lase tornil üle 30 kraadi kalduda, 12–14 kraadi viltu vajus torn 1990ndate aastate alguse jaanuaritormis ning majakana sellest ajast enam ei tööta.

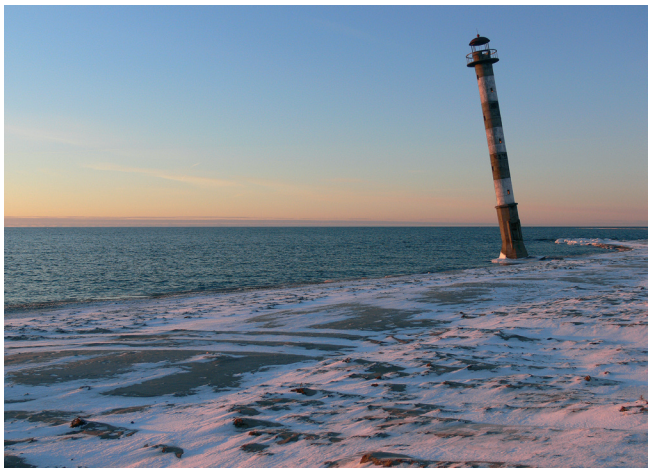

Kiipsaare majakas – Saaremaa Pisa torn.

Vandiraiujad.indd 223 10.06.2010 10:35:11

Rajamise ajal asus tuletorn poolsaare keskel ja hoiatas meresõitjaid ohtlike karide eest. Selle lähedal asus poolsaare ainuke maja, mis kuulus majakavahile. Tornist loodes asub poolsaare põhjapoolseim punkt Kiipsaare nukk, mis jätkub vee all ning muudab pidevalt oma asukohta.

Miilaste talumuuseum Kehila külas

Jaan Mändmaale kuulub väike vabaõhu- ja ajaloomuuseum, milles on palju esemeid, mis merepõhja vaikusest ning rahust on muuseumiriiulitele toodud.

Renoveeritud hooneid ja ulualuseid annab Miilastel kokku lugeda, rääkimata vanavarast, mis hoonete riiulitele, põrandatele, lagede alla ja seintele kogutud on.

Lisaks vana põllutehnika õuemurul, puude otsast alla rippuvad poid ja maa seest turritavad miinikestad. Nii mõnigi muuseumivääriline ese on varemetest või lagunenud hoonest hävingust päästetud.

Jaan Mändmaa – Miilaste talumuuseumi omanik.

Pidula maalinn

Pidula maalinn asub endise Pidula mõisa suures aias. Arheoloogiamälestis on rajatud II aastatuhandel m.a.j. Suurema linnusevalli sees on väiksem, 17-meetrise läbimõõduga ja 2 meetri kõrgune ringvall. Pidula endine mõisnik Toll kujundas selle ise oma pargi kaunistamiseks.

Pidula maalinn on rahvasuus tuntud ka Mustjala maalinnana, kuna see olevat kunagi asunud Mustjala kihelkonna piiril. Seda maalinna on Pidula mõisa omanikud kasutanud jalutamiskohana. Valli sisseruumis on olnud kunagi ka istepingid. Nii siseruumist kui ka valli välisküljelt viisid vallile kivitrepid. XX sajandi algul oli vallipealne tasandatud siledaks jalgrajaks.

Pidula mõisahoone ja park

Pidula mõisahoone kohta loe sellest raamatust teema alt "Mõisad".

Pidula park asub endise Pidula mõisa juures. Suhteliselt liigivaene park on väärtuslik mitmete haruldaste puude – valge mänd, harilik pöök, kreeka pähklipuu, inglise jalakas (kultivari) – kasvukohana. Pargipõõsana kasutati siin laialdaselt harilikku sarapuud. Pargi tulevik on seotud hoonete edasise saatusega ja pargis asuva Pidula maalinnaga.

Kihelkonna maalinn

Kihelkonna maalinn on pärit XI–XIII sajandist. See asub Kihelkonna-Mustjala maantee 5. kilomeetril, teest 140 meetrit läände. See on ovaalne 120 x 75 m männimetsaga kattunud vall, mille õue pindala on 5300 m^2. Asub Odalätsi lõunapoolse liivaluite idaosas ja on riikliku kaitse alla võetud arheoloogiamälestis.

Linnuse õue ümbritseb kaks peaaegu paralleelset kirde-edelasuunalist valli, mis on kindlustatud kohaleveetud kividega. Edelaküljel on vall väga madal, kirdes seda polegi. Vallide suhtkõrgus on 8 kuni 10,5 meetrit, kalle 28–30 kraadi.

Odalätsi karstiallikad ja luited

Karstiallikad asuvad Kihelkonna-Pidula maantee 9. kilomeetril Odalätsi küla põhjaserval teest vasakul, nende pindala on umbes 8 hektarit.

See on suure toodanguga karstiallikate rühm, milles üksikud allikad ei ole selgesti eristatavad. Ühinedes moodustavad allikaveed umbes 20 meetri laiuse liiv-kivise madala voolusängi, kust algab Pidula oja.

Allikad tulevad maapinnale umbes 12 meetri kõrgusel merepinnast. Suurim veetoodang on 270 l/sek, keskmine 110 l/sek. Seal jookseb Karujärvest ja ümbruskonna soodest tulev vesi mööda maa-aluseid karstipragusid mere suunas. Allikaid ümbritseb männik kadakase alusmetsaga, kus levivad kanarbik, pohl, mustikas. Pidula oja soostunud kallastel kasvavad kaitsealused alpi võipätakas, harilik porss ning käpalised.

Vandiraiujad.indd 224 10.06.2010 10:35:15

Vaatamisväärsused

Kaitsealused Odalätsi vall-luited asuvad Kihelkonna-Pidula tee ääres metsamaal. Need on kaks paralleelset luiteahelikku, põhjapoolsema jalami kõrgus on kuni 20 meetrit, suurim kõrgus üle 27 meetri, selle idaosal levivad haruldased paraboolluited, mis kujunesid pikemat aega liikuvatest liivadest. Luidestiku lõunapoolse aheliku idaosas on Kihelkonna maalinn.

Pese allikaveega silmi, siis tunned Saaremaa kutsuvat tõmmet. Kui end üleni pesed, parandad kindlasti tervist.

Rannaasula Loona mõisa lähedal

Koht pärineb meie ajaarvamise eelsest II aastatuhandest. Väljakaevamistel on sealt leitud kamm- ja nöörkeraamikat, savinõukilde ja hülgeluid.

Kurevere ohvrikivid

Ohvrikivid – rahvasuus tuntud 7 väikeselohulist Tondikivi.

Suure Tõllu kerisekivi

Suurim kivi Kihelkonna valla maadel: kõrgus 4,6 m, pikkus 6,6 m, laius 4,5 m, maht 62 m^3. Legendi järgi kandis selle kivi **Tõllu** naine **Piret** põlle sees sauna kerisekiviks, põllepaelad aga katkesid ja kivi kukkus maha.

Kaarekivi

Kaarekivi asub Kihelkonna-Kuressaare vana tee ääres metsamaal. Kivi mõõtmed: kõrgus 1,6 m, suurim kõrgus 1,8 m, pikkus 6,0 m, laius, 4,8 m, ümbermõõt 16,7 meetrit.

Tagamõisa puisniit

Puisniit koosneb peamiselt tammedest, mis on puurindes 5–15 meetri kõrgused, jändriku tüvega. Levib ka arukask, kuusk, pihlakas, saar, pärn.

Suuriku pank.

Kuriku, Suuriku ja Undva pank

Kuriku panga järsaku pikkus on 1,3 kilomeetrit. Pangal paljanduvad Jaani lademe Ninase kihistiku kivimid. Mõnikord see pank "nutab".

Põhjapoolne Suuriku pank on Tagamõisa poolsaare kirdenurgas asuv pank. Panga panga järel on see Lääne-Saaremaa kõrgeim rannajärsak: pikkus 1,6 kilomeetrit, kõrgus kuni 20 meetrit.

Undva pangal võid nautida lainetest tõusvat ja sinna laskuvat päikest. Pank asub Tagamõisa poolsaare põhjatipus: pikkus 350 m, kõrgus 2,5 m. Paljanduvad Ninase ja Mustjala kihistiku kivimid.

Kuriku ja Suuriku pankade vahelisel alal on leidnud oma lõpu mitmed kalalaevad – Lydia Koidula jt.

Abaja laht

Abaja lahe ääres asus 1824. aastal Eesti esimene mudaravila. Laht on olnud paljude aastasadade jooksul Kihelkonnale sadama-, kalapüügi- ja supluskohaks. Seal peeti ujumis- ja aerutamisvõistlusi, talvisel merejääl autode kiiruskatseid. Lahest ammutati ka ravimuda. Lahel ujutasid lapsed oma esimesi parvi, läbi veepühitsuse ristiti erinevatesse uskudesse minejaid. Lahe ääres peeti jaanitulesid, vanarahva peokohad olid ikka mere kaldal, sest süüdatud lõkked pidid kaugele paistma.

Vandiraiujad.indd 225 10.06.2010 10:35:19

Imepärased juhtumid vandiraiujate maal

✦ **Filmi "Inimesed sõdurisinelis"** võtete ajal oli võtteplats kellakoja all. Mõne päeva Vilsandil veetnud külamehed tulid sealt väsinuina ja vindistena tagasi, kui nad sattusid sadamast tulles kellakoja alla sõjaaega, ehmatasid kaineks, sest arvasid tõesti, et sõda on alanud. Sõjaaeg polnudki 1960ndate aastate algul nii kauge minevik.

✦ **Kihelkonna maantee ääres,** 8 km kirikust ja 2 km Taavi kõrtsist on riigimetsa ja Pidula mõisale kuuluva Sikaaugu metsa vahel piirikivi. Selle kivi all olevat suur peitevara, mille üles tõsta saaks, kui kivi 7 venna verega niisutatakse. Kuulduse järgi oli Sarapiku külas Joosti talus 7 venda perekonnanimega Rüütel. Üks vendadest, Endrik, oli Pidula mõisas kutsariks ja uppus veidi enne I maailmasõda Pidula lahes. Kuna Sarapiku küla asub Kärla vallas, ei võetud neid peitevara tõstma. Sama loo teisend aga räägib, et ainult 7 venda on suutelised seda kivi tõstma. Mainitud kivi asub Saaremaa kõige kõrgemal kohal merepinnast.

Selle loo on kirja pannud **Eduard von Toll**.

✦ **Karl-Friedrich Reht** (1857–1937) oli Viki külas Mihkli talu peremees ja Kihelkonna vallavanem. Karl oli keskmist kasvu, musta pika habemega mees, kelle kohta liigub rahvasuus humoorikaid lugusid.

Kord teinud ta vallamajas mingit tööd ja pistnud habeme põue. Tulnud külamees vallavanema jutule ning küsinud, kus vallavanem on. Karl vastanud: "Ta oli sii jah, aga ju ta kuskile välja läks." Kui mees hiljem tagasi tulnud ja jälle vallavanemat küsinud, oli vallavanem Karl Reht habeme põuest välja võtnud ja öelnud: "Jah, vallavanem tuli tagasi."

✦ **Tõnne-Jüri** ehk **Jüri Tõll** (1830–1890) Undva külast oli tuntud oma vempudega.

Jüri oli kord piiritusekoormaga vahele jäänud, kui salakaubareisilt tuli. Teda viidi koos asitõendiga linna seadusesilma kätte. Kuni Paadla kõrtsis ööbiti, vahetas kõrtsmik piirituse öösel veega ära. Linnas kohtuniku ees seletas Jüri, et ta tahtnud kapsamaale kastmisvett viia, kui tongrid ta kinni võtsid. Külamees Tõnne-Jüri tuli jälle puhtalt välja.

Mõisnikuga oli temal sõbralik läbisaamine, kuid Kihelkonna pastoriga oli tal mõnikord arusaamatusi ette tulnud. Tõnne Jüri oli Vene sõjaväes mereväes teeninud ja kandnud ikka madruse särki ning mütsi. Ta oli Undva piirivalvepaadi kipper, kuid sellest hoolimata suur salakaubavedude korraldaja ning Vene piirivalvurite ninapidi vedaja. Julge ja taibuka mehena tuli Tõnne Jüri salakaubaveol tongrite kätte sattumisel palju kordi puhtalt välja, kuid meri sai temale siiski saatuslikuks.

Ühel tormisel talvepäeval püüdis Tõnne Jüri paadiga jõuda Tinarahule karile kinni jooksnud kaubalaevale. Lained lõid paadi vett täis ja paat vajus põhja. Jüri ujus riietega kaldale, ujudes oli ta saanud saapad jalast ära võtta. Nüüd hakkas ta paljajalu mööda lumist teed aeglaselt koju minema, kui teised külamehed randa jõudsid, aitasid nad teda. Külmetuse tagajärjel kaotas Jüri tervise ja läks 59-aastase mehena hauda. Külanaised olid Jürit tema vandumise ja ropenda-

Vandiraiujad.indd 226 10.06.2010 10:35:19

mise pärast noominud ning öelnud, et kui Jüri peaks kunagi hauda minema, siis ei tule nemad tema haua juurde laulma. Jüri oli siis lõbusalt naernud ja naistele öelnud, et tema haua juures laulab rahvas.

1890. aasta veebruaris, Kihelkonna kalmistu laiendamise järel, maeti uuele kalmistuosale esimesena Tõnne Jüri. Suvisel surnuaiapühal õnnistas pastor **Ludvig Masing** uue kalmistu osa ning rahvas lauliski Tõnne Jüri haua lähedal – nii läksidki Jüri sõnad täide.

✦ Aegade jooksul on mere kaldale, veepiirile lubamatult lähedale tekkinud palju inimtegevuse jälgi. Kihelkonna vallas on selle ilmekas näide Harilaiu poolsaar, kuhu rajati Kiipsaare tuletorn, mille alt meri pinnast uhub. Aegade jooksul on torn viltu vajunud, muutudes Saaremaa Pisa torniks.

Piirivalvurid ehitasid tuletorni juurde mere meelevallas olevatele liivadele maja. Nähes, et meri teeb selle all halastamatult oma kahjutööd, püüdsid piirivalvurid maja kindlustada raudkividega, kuid asjatult.

Kõik, mis jäi järele 2korruselisest majast.

✦ Legendid pajatavad, et kauges minevikus sõitnud puusepp, kes linna hospidali surnukirstusid tegi, maalt koormaga linna. Randvere kõrtsi ette jõudnud, pannud ta hobuse kinni ja läinud sisse. Kõrtsis olnud mõned väga joobnud noored mehed ees. Need läinud kohe ukset välja, võtnud kolmanda mehe, kes kraavi ääres maas lamas ja pannud selle ühe vankril oleva kirstu sisse ning ise läinud naerdes edasi.

Külamees tulnud miskit paha aimamata kõrtsist välja ja hakanud hobusega linna poole sõitma. Korraga kuulnud ta kirstust kolinat, mispeale hüpanud mees vankrilt maha, andnud hobusele piitsa ja jooksnud ise vankri kõrval kuni esimeste majadeni. Siis läinud ta ühte peresse sisse ja ja palunud inimesi appi, sest "kurat olla vist kirstus".

Inimesed jooksnud kõik imet vaatama. Joodik lükanud just kirstukaane pealt ära ja tulnud välja. Miskit küsimata läinud ta puusepa kallale ja tahtnud teda mudima hakata, aga see seletanud ära, et ta üsna süüta on. Nüüd pööranud mõlemad mehed end minema – kõik see pakkus külarahvale palju naeru.

See oli vaid üks seik kõrtsielust.

✦ Järgneva loo jutustas **Adeele Sepp**, kes töötas palju aastaid Kihelkonna piirkonna loomatohtrina, on vaimuka sõnavaraga ja teab palju minevikusündmusi..

Kõikidel elualadel juhtub imelisi lugusid, ka Kihelkonna maadel on sündinud üht-teist märkimisväärset.

See juhtus siis, kui küladesse seati sisse esimesed kõnetraadid.

Külamees, kelle lehm oli haigestunud ja vaatas paluvate silmadega peremehele otsa, otsustas loomaarstile helistada. Kahjuks oli arst parajasti Vilsandil väljasõidul ja kodus olid vaid lapsed.

Peremees uuris lastelt, mida ema sel juhul tegi, kui loom väga haige oli. Lapsed teadsid, et loomadel on haigusi palju ja ravimeid veel rohkem. Kui midagi enam ei aidanud, olevat looma elu lõpetatud.

Viimaks uuris üks laps, kas peremehel on kodus viina, kui jah, siis lahjendagu pool pudelit viina veega ja jootku lehmale sisse.

Järgmisel hommikul helistas rõõmus loomaomanik uuesti tohtriperele ja teatas rõõmsal meelel, et lehm on terve ja omal ka tervis parem, kuna viinapudel tuli poolitada, kallas ta selle pealmise poole endale.

Lõpp hea, kõik hea.

Adeele Sepp.

Lisad

Kihelkonna aleviku ja lähiümbruse sündmuste kronoloogia 1200–2009

Aasta	Kihelkonna sündmused 1200–2005
XI-XIII sajand	Saarlaste muinasaegne sadam Abaja lahes praeguses Rootsikülas. Maalinna ehitamine. Lohukestega kultuskivid Kurevere, Tammese külas ja mujal Kihelkonna kihelkonnas. Lautrid-randumiskohad rannas. Kalmed Kurevere, Loona, Undva külas ja mujal.
1228	Kihelkonna esmamainimine: kihelkond ulatus Soela väinast Salme jõeni. Kasutatud nimevariandid: 1234 Kiligunde, 1235 Kylegunde, 1254 Kiligund, 1309 Kilgunde, 1438 Kylgunde, 1645 Kylekund, 1798 Kilekond.
1233	Kihelkond jagati kolmeks: 200 adramaad piiskopile, 100 ordule ja 100 Riiale. Leping Mõõgavendade ordu, Riia linna ja Saare-Lääne piiskopi vahel sadama võrdse kasutamise kohta.
1254	Ordu ja piiskop Heinrichi kokkulepe kirikupiirkonna kaksikvõimu kohta. (Piiskop haaras Riia linna maad endale). Mihkli kiriku esmamainimine.
1260	Valmis kellatornita Kihelkonna Mihkli kirik.
1262	Piiskop Hermann loovutas kiriku patronaadiõiguse ordule. Kiriku rahalaegaste võtmed jäid talurahva vanemate ja aadlikust vöörmündri kätte.
1313	Riia mereröövlid rüüstasid Kihelkonna ordualasid.
1438	Maasilinna ordufoogt kurtis Tallinna raele: eestlastest, soomlastest ja rootslastest koosnev mereröövlite jõuk laastas Kihelkonna sadamat (endiste viikingite vastu suunatud rootslaste asustamine Saaremaa randadesse ei andnud soovitud tulemusi).
1562	Keskaegse orduriigi lõpp Liivi sõja tagajärjel.
1571	**Hertsog Magnus** läänistas Saaremaa superintendandile **Leonhard Kotenile** Suur-Kihelkonna (Pajumõisa) ametkonnast Alutaga külast ühe adramaa suuruse Hallikaste koha. Tekkis Hallika mõis.

Vandiraiujad.indd 228 10.06.2010 10:35:22

Lisad

1572 Rootsi väepealik **Jürgen Üxküll** vallutas endised Kihelkonna ordualad. Läbirääkimistega õnnestus taanlastel 150 taluga Suur-Kihelkonna ametkond (see kuulus ordule), 80 taluga Väike-Kihelkonna ametkond, keskusega Lümandas, aga piiskopil tagasi saada.

1573 Taani asehaldur **Calus von Ungern** alustas kuningas Friedrich II korraldusel võõrandatud maade tagastamist. Põhjus: riigikassa sissetulekute vähenemine.

1576 Venelased tungisid Saaremaale ja laastasid Kihelkonna.

1591 Nimetatakse esimest korda "Püha õhtusöömaaja" kujutisega altarimaali Eestis.

1603 Rootsiküla mõisa (Rotziküll) esmamainimine, mõisnik **Reinhold Andrep**.

1605 Mustjalga ehitati Taani asehalduri naise **Anna Lücke** algatusel Püha Anna kabel, mis tegutses Kihelkonna abikirikuna Mustjala koguduse loomiseni 1646. aastal.
XVII sajandi algul Mustjala ametkond (Võhma ja Mustjala vakus) eraldus Suur-Kihelkonnast ja see pani aluse Mustjala kihelkonnale Tagalahest Soela väinani.

1612 Rootslaslaste sõjakäik Saaremaale – Kalmari sõda.

1628 Püha Mihkli kiriku matrikkel.

1638 Kirikule ehitati eraldiasetsev kellakoda, mis on Baltimaades ainsana säilinud, 1968. aastal tehti sellele uus katus ja krohviti seinad.

1638 Läänemere kaardil on esmakordselt kujutatud Vilsandi saart, kuid ilma nimeta.

1638 Kirikukellad viidi kiriku läänеviilust eendunud väikesest ärklist uude kellakotta.

1645 Esimene kirjalik teade kohanimest Felsandt.

1690 Kirjatarkuse õpetamise algus, esimene köster-kooliõpetaja **Tage Hölsche** (1693–1695), siis **Michel Glo**s.

1695 Rahvakooli õpetajaks sai **Friedrich Johann Wenzel**, kes ehitas ise koolimaja, Kihelkonna koolis algas õpetajate perekonnadünastia.

1703 Tekkis alaline inimasustus Vilsandil – saarele asus elama hollandi hukkunud laeva kapten **Johannes Doll Rotterdam**.

1707 Kellakojas vahetati kirikukellad suuremate vastu.

1710 Puhkes katk, millesse suri enamik kihelkonna rahvastikust.
Algasid Vene sõdalaste rüüstamisretked.

1714 Valmis esialgne puust pastoraadimaja.

1750 Taastus katkueelne rahvaarv – ligi 2500.

1752 Lahvatas rõugeepideemia, mis kordus 1757. aastal.

1765 Algas maaderevisjon, mis kestis 1828. aastani (Saaremaa 75 eramõisa, 20 257 maatükki koondati 173ks, näiteks koosnes Pidula mõis koguni 537 eraldiseisvast maatükist).

1773 Keisrinna Katariina II ukaasiga keelati kirikutesse ja nende ümbrusse matmine. Rajati praegune Kihelkonna kalmistu, varem maeti kirikusse ja kirikuaeda.

1782 Tüüfuse epideemia.

Vandiraiujad.indd 229 10.06.2010 10:35:22

1785 Ametisse astus koolmeister **Carl Peter Drotheen**, lõpetades ligi sajandipikkuse Wenzelite dünastia.

1786 Jumalateenistuse ajal suri 40-aastasena pastor **Johann Gottlieb Kleiner**.

1787 Vilsandil asutati piirivalvekordon ehk tongrielu.

1805 Kiriku oreli ja käärkambri ehitus. Ehitaja **J. A. Stern**, oreli rekonstrueeris 1890. aastal **F. W. Eissenborn**.

1803-1809 Ehitati Vilsandi tuletorn ja tekkis Vilsandi küla.

1816 Köstrikool muudeti kihelkonnakooliks.

1823 Kiriku köstrimaja ehitati ümber kivimajaks, sinna viidi üle ka kihelkonnakool.

1824 Rootsiküla mõisnik **Carl Friedrich Buxhoevden** ehitas Eesti esimese mudaravila. 1998. püstitati Abaja lahe kaldale selle koha peale mälestuskivi.

1827 Rootsküla randa ehitati mudavannidega saun.

1830 4. märtsil sündis Viidu küla Tammiku talus **Peeter Südda,** köster ja kultuuritegelane – Suure Tõllu muistendite koguja.

1838 Algas düsenteeria-epideemia, mis lõppes 1839.

1845 5. augustil sündis kaupmees **Karl-August Thom (Toom)**, kes ehitas alevikku esimese maja, lisaks veel neli maja. Toom suri 27. mail 1927, maetud Kihelkonna kalmistule. Kalmistu idavärava kõrvale ehitati kabel.

1846 Halliste aeda paigaldati pühendusega obelisk.

1847 Algas leetri-epideemia, mis lõppes 1848. aastal.
Moodustati apostlik-õigeusu kogudus, mis ühendas ka Kärla, Mustjala, Anseküla ja Jämaja kihelkonna õigeusklikke. 1849. aastal oli selles 1869 hinge. Pärast teiste kihelkondade eraldumisi 1851. aastal jäi Kihelkonna kogudusse 254 hinge.

1850 Sündis **Karl Truuväärt**, hüüdnimega Hiina Karl.
Evangeelse luteriusu külakoolide arv kihelkonnas tõusis 20-ni.

1852 Mõnnustes 1849 loodud õigeusu kihelkonnakool toodi Kotlandi mõisasse, hiljem aga viidi üle Lümandasse. 1887 avati Kotlandis uus kool.
Õigeusu abikool avati 1852 Koovil, 1872 viidi see üle Karalasse.

1854 Sündis **Jaan Teär**, purjelaevanduse suurkuju. Suri 1925.

1857 Sündis pastor **Ludwig Michael Amandus**, kes 1882 hakkas Kihelkonna kogudust teenima. Suri 1906.

1858 Sarlaki- ja läkaköha epideemia.

1859 Vilsandi tuletorni juurde asutati merepäästejaam.

1862 Sündis **Jaak Haus**, avaliku elu tegelane. Suri 1935.

1865 Valmis esimene meteoroloogiline vaatlus ja trükis Vilsandil.

1866 Tagamõisas osteti päriseks esimesed talud.

Vandiraiujad.indd 230 10.06.2010 10:35:23

1867 3. juunil sündis **Jaan Hõbenik**, avaliku elu tegelane. Suri 9. detsembril 1957.
10. oktoobril sündis **Ado Knaps** – kooliõpetaja, köster, kultuuritegelane, koorijuht. Suri 12. jaanuaril 1945.

1868 Näljaaeg Saaremaal, mis kestis kaks aastat, sest märjale suvele järgnes põua-aasta.

1870 Sündis ettevõtja **Ernst Strandmann**, kes asutas Kihelkonnale 1938. aastal mudaravila, oli plekksepatöökoja omanik.
Tootmist alustas Kihelkonna juustuköök.

1832–1868 **Johann Heinrich Metsmacher** (1831–1874) õpetas kihelkonnakoolis, pidas köstriametit, organiseeris kirikukoori.

1874 Valmis kaupmees Thomi esimene maja, hilisem Kihelkonna seltsimaja. Tema teine maja valmis 1880. Thom tuli Kihelkonnale 1868. aastal.

1878 Sündis arst **Siegfried Talvik**, kes rajas Abaja tallu mudaravila, mille ehitus jäi pooleli. Ta algatas progümnaasiumi. Suri 1929.

1880 Pajumõisa koolmeister **Jüri Ratas** avas raamatukogu.
Sadam kolis Abaja lahest Papissaarde.

1883 30. jaanuaril sündis **Peeter Süda**, helilooja ja orelikunstnik. Suri 3. augustil 1920.
Süda mängis Ado Knapsi orkestris alti.

1884 Sündis **Artur Thom (Toom)** – Vilsandi tuletorni ülevaataja ja looduskaitseala asutaja (1910). Mõrvati 1942.

1888 20. mail sündis Rootsikülas kapten **Jaan Niitso**o – mootorpurjeka Kihelkonna osanik ja juht, kes osales aktiivselt aleviku ühistegevuses.

1890 K.-A. Thom avas telegraafisidejaoskonna ja postkontori.

1891 Kihelkonnal lavastati esimene avalik näitemäng.

1892 Alustas tegevust karskusselts Elu.
Kirikumõisa, Loona, Pajumõisa, Pidula, Tagamõisa ja Rootsiküla mõisavald ühendati Kihelkonna vallaks; Lümanda, Atla, Kotlandi, Karala, Kuusnõmme, Lahetaguse, Pilguse ja Kulli mõisavald ühendati Lümanda vallaks.
Kihelkonnakooli õpetajaks tuli Ado Knaps – köster, organist ja koolijuhataja aastani 1920. Köster-organistina töötas Knaps 1942. aastani.

1893 Kihelkonna laulukoor andis 25. juulil ilmaliku kontserdi Kuressaare pargi Kuursaalis.
Kihelkonna ja Viki küla vahele ehitati vallamaja, vallavanem oli **Karl Reht** Viki küla Mihkli talust.
Sündis **Aleksander Niitsoo** – meremees, mitme organisatsiooni asutaja ja juht.

1894 Loodi Kihelkonna-Lümanda karskusselts Ehe. Asutajad Ado Knaps ja vallavanem Jüri Ratas.
2. juulil esines segakoor Ado Knapsi juhatusel Väikese väina tammi nurgakivi paneku tseremoonial.

1896 Sündis **Aado Vammus** – õpetaja ja laevameister.

1898 Kiirassaare külas Ranna talus sündis 4. jaanuaril kirjanik **Helene Tamberg-Ranna**. Suri 16. detsembril 1946.

Vandiraiujad.indd 231 10.06.2010 10:35:23

1899 Kehila külas sündis kultuuritegelane **Jakob Laul** – Pidula tulevane koolijuhataja. Hukati 24. aprillil 1942 Loode tammikus.
Praost **Johannes Walter** tutvustas ajalehes Arensburger Wochenblatt Ludvig Masingu (oli kirikuõpetaja Kihelkonnal aastail 1882–1906) toimetatud väljaannet Kirikukellad ehk Jutluse lendlehed.
Valmis 70 meetri kõrgune kirikutorn.
Proviisor **Ernst Seeberg** avas Kihelkonnal apteegi nr 137, ravimite müügist kihelkonnas on teada ka 1880ndatel aastatel.

1900 Alustas tegevust pasunakoor **A. Knapsi** juhatusel, mees mängis ise klarnetit.
Jaan Hõbenik avas raamatupoe, mis hävitati 1949. aastal, raamatud viidi vanapaberiks; tema raamatukogus oli ligikaudu 1000 raamatut.

1901 Sündis **Jakob Minnus** – avaliku elu tegelane, ärimees, kes tõi Roomassaare sadama kaudu Ojamaalt Saaremaale esimesed 300 käia, lisaks tõi ta 1935. aastal veel 1290 käia. Ehitati teemaja-rahvamaja, omanik K. A. Thom.

1902 15. mail sündis **Arnold Janno** – esimene eesti soost eestimeelne ev-luterikoguduse õpetaja, Noorkotkaste asutaja ja juht.

1904 Sündis **Robert Vaabel** – sõjaväelane, kaitseliidu maleva instruktor.

1905 Revolutsioonisündmuste ajel esitati 1. detsembril pastorile märgukiri, mis sisaldas kõiki tolle aja tegutsemisnõudeid.

1906 **Artur Toom** määrati Vilsandi tuletorni ülemaks.

1908 Asutati Eesti Noorsoo Kasvatuse Haridusselts (eestvedaja arst Siegfred Talvik) ja selle kool, mis suleti 1920.

1910 14. augustil loodi ametlikult Vaika looduskaitseala, samal ajal alustati ka lindude rõngastamist. Initsiaatoriks oli Vilsandi tuletorni ülevaataja **Artur Toom** (1884–1942), kes 1906. alustas saartel lindude kaitsmist.
10. jaanuaril sündis **Aadu Hint** – rahvakirjanik, kes võttis aktiivselt osa Kihelkonna seltsielust ja veetis alevis rohkelt aega.

1917 Valmis Papissaares 1914. aastal alustatud vesilennuväebaasi ehitus, seda kompleksi kasutatakse tänapäevani kalatööstuse ning puidu- ja remonditöökojana.
13. novembri õhtul jõudsid Saksa regulaarväed Kihelkonna alevikku, Tagalahe dessandis osales 24 600 meest.
Piltnikuna töötas alevikus sõjaväelane **Tsvetkov**.

1919 Sündis **August Tõkman** – kauaaegne koolidirektor ja õpetaja. Suri 1993.
Riigistati Rootsiküla mõis.

1920 Rootsiküla mõisa peahoones alustas tegevust Rootsiküla Algkool, praeguse Kihelkonna Põhikooli otsene eelkäija, selle juhataja 1920–1939 oli **Eduard Hõbenik**.
Korjanduse abil kogutud rahaga püstitati Kihelkonna kalmistule mälestussammas Vabadussõjas langenuile.

1921 **Eduard Hõbeniku** ja **Peeter Kruuki** algatusel asutati haridusselts Koit, seltsil oli orkester, laulukoor ja avalik raamatukogu.

1925 8. aprillil kinnitas Saaremaa Kaitseliidu ülem malevapealiku ettepanekul käskkirjaga nr 8 Kihelkonna KL lipnikuks **Magnus Õispuu** ja abiks **Eduard Hõbeniku**.

Vandiraiujad.indd 232 10.06.2010 10:35:23

1926 Asutati Tarvitajate Ühing, mis tegeles kauba hankimise ja talusaaduste ekspordiga. Esimees **Peeter Kruuk**; Tarvitajate Ühingu algatusel loodi ka Piimaühing, mille juhatuse esimeheks valiti **Jaan Hõbenik**, meier oli **L. Pütt**.
Loodi Kaitseliidu naisüksus.

1927 Avati AS Eesti Marmor Jaagarahu lubjakivimurd, mis andis tööd kuni 300 inimesele.
Aktsiaselts Eesti Marmor ehitas välja Jaagarahu sadama, mis töötas ka karmidel talvekuudel.
Vilsandi tuletorni teenijatemajas avati loodusmuuseum.
Kihelkonna-Kuressaare liinil alustasid sõitmist OÜ Ühendus osaniku **Mihkel Hannuse** bussid, mees oli ka kahe kohaliku esimese veoauto omanik.

1928 22. juulil oli rannikul 15–17 vesipüksi, nende pealtnägija ja ülesmärkija oli kapten **Artur Toom**.
Asutati Ühispank, mis suleti 1940.
Asutati Vabatahtlik Tuletõrje Ühing – suurima liikmete arvuga Saaremaal. Ühingu maja täitis ka rahvamaja ülesandeid, asutajad: **E. Hõbenik, P. Kruuk, K. Sepp, A. Jürgens, K. Annus**.
M. Himmist ehitas 25 meetri pikkuse kaljase, mille praegune asukoht on kusagil Põhja-Eesti rannikul Soome lahe põhjas.

1930 Lõpetas tegevuse Tiiu turg alevi keskel, uueks turuplatsiks sai Seebergi apteegi vastas olev väljak. Turupäevi peeti kord nädalas – reedeti.

1931 Surnuaia kabelist leiti salapiiritusega piiritusevaat.
Jaan Hõbenik sulges raamatukaupluse ja avas raamatukogu.
Kihelkonna aleviku põldudel oli 6–7 pukktuulikut.

1932 Rootsiküla kool nimetati Kihelkonna 6-klassiliseks Algkooliks.
Toimus Kihelkonna piirkondlik laulupäev.

1933 Saksamaal Bochumis valati kaks uut kirikukella. Nende hind oli kokku 3200 Saksa marka, kaal ühel 1200 ja teisel 850 kg. Üks vanadest kirikukelladest pandi pärast sõda üles aleviku keskele häire andmiseks.
27. IX õnnistati uued kellad õpetaja **A. Janno** ja Risti õpetaja **Valmanni** poolt.

1934 29. septembril pühitseti Vabadussõjas langenute mälestussammas, kiviraidur **Mihkel Munk**. See lõhuti 1945 ja viidi GAZ AA-ga teadmata suunas, samba taasavamine toimus 10. juunil 1989. Selle valmistas väikeettevõte Redo.

1936 **Alfred Truuväärt** ostis esimese raadio.

1937 Vilsandil avas **Artur Toom** Turistide kodu.

1938 Isamaaliidu Kihelkonna osakond sai lipu.

1939 Kaitseliidu Kihelkonna malevkonna ülemaks ja kooli direktoriks määrati **Johannes Laul**.
Kihelkonnale tulid Nõukogude Vene väed.
Hitleri kutsel lahkus vallast Saksamaale 16 sakslast.
Hausna pood sulges uksed, omanik lahkus Saksamaale.

1940 Ehitati pagari- ja kondiitritööstus Pagarimaja.
Papissaare laevaehitusplatsilt lasti vette Saaremaa suurim kolmemastiline purjekas Estland.
Lõpetas jahvatamise Tuuliku tuulik, mille omanik oli **Peeter Truuväärt**.
Johannes Laul asutas meeskoori.

Vandiraiujad.indd 233 10.06.2010 10:35:24

1941 Ehitati ümber Karl Thomi maja, milles alates 1963. aastast tegutseb kultuurimaja.
Esimene küüditamine 14. juunil.
Suurel neljapäeval üritasid **Aleksander Mui** ja **Vassili Riis** korraldada kommunistlikku miitingut, kuulajaid ei tulnud, rahvas läks kirikusse.

1942 Mööda kiriku torni ronis kuke juurde **Peeter Tubrov**, kes lahkus hiljem Kihelkonnalt sõjapõgenikuna Rootsi.
Vilsandi tuletorni juhatajaks määrati **Viktor Rannik**. **Artur Toom** suri Venemaal vangilaagris.

1944 Kihelkonnalt põgenes läände 521 inimest, kes kartsid Nõukogude Liidu võimu alla sattudes vangistamist ja küüditamist.
9. novembril jõudis Eesti Laskurkorpus Saksa sõdureid jälitades Kihelkonnale.
15. novembril määrati Kihelkonna Algkooli õpetajateks **August** ja **Juta Tõkman (Laul)**.
J. Tõkman töötas koolis kuni 1988. aastani ja oli Kihelkonna muusikaelu hing.
Kase pood, mille omanik oli Lümandas sündinud **Mihkel Kask**, lõpetas sügisel tegevuse.
Peeter Kruuk – kauaaegne seltskonnategelane, kuni 1941. aastani vallavanem ja Tarvitajate Ühingu esimees, emigreerus Rootsi.

1945 Kihelkonna 6-klassiline Algkool muudeti 7-klassiliseks mittetäielikuks keskkooliks.
Aleviku keskele pandi valjuhääldaja, mille abil kanti üle raadioprogramme, see töötas 1958. aastani.

1946 Alevikust lahkusid Papissaare vesilennuväeeskadrilli lendurid.

1947 Kalmistu põhjavärava kõrvalt viidi palvemaja kirikumajaks.

1948 Arstijaoskonnas avati palatid. Enne sõda töötas haigemaja ühes otsas veterinaar **Latik** ja teises rahva ravija **Krook**.

1949 25. märtsil teine küüditamine, operatsioon Priboi. Kahele kaubalaevale – Läänemaa ja Višera (Kõrgessaare) – paigutati 367 inimest. Kaubalaevadele olid paigutatud ka kahurid.
Hakati näitama kino, kinomehaanik oli **Arno Niitvägi**, motoristiks L 3 mootoril **Anatoli Lõssenko** (hilisem kauaaegne kinomehaanik). Filme käidi vaatamas ka sõjaväeosades.
Vilsandi saarele asutati kalurikolhoos Vilsandi.

1950 **Ludvik Tõkman** ostis esimese mootorratta DKV.
GAZ-AA osadest ehitati tuletõrjeauto. Ehitajateks **Ludvik Tõkman** ja **Karl Kruuse**.

1951 Kolhooside Kalev, Kungla, Lydia Koidula, Uus Vedruka, Vambola, Viking ja Vilsandi ühinemisel moodustati 16. veebruaril kolhoos Kommunism.
Vabariiklikul isetegevuse ülevaatusel 26. märtsil Tallinnas sai esikoha Kihelkonna vokaal-instrumentaalansambel lauludega “Saaremaa valss” ja “Tere, Moskva”.
Esimesed traktorid KD-35 ja U-2. Traktorist **Erich Koppe**.

1952 Ehitati esimesed pereelamud.
Avati kruusakarjäär kalmistu idapoolses otsas, põhiliselt sõjaväeraudtee ehitamiseks.
Peeter Kruuga ait ehitati ümber meiereiks, millest sai piima vastuvõtupunkt.

1954 Viki külast toodi külanõukogu Kihelkonna alevikku Köstrimajja.
Leivategijad kolisid Jürgensi hoovi saunast Pagarimajja, pagariteks olid **Olev Metsmaa** ja **Ilmar Jõeleht**.

1957 Osteti esimene abimootor jalgrattale, omanik **Lembit Jõeleht**.
Taastati Vaika Riiklik Looduskaitseala.

Vandiraiujad.indd 234 10.06.2010 10:35:24

Lisad

1958 1. märtsil avati lastepäevakodu.

1959 Algas Rootsiküla mõisamajast koolimaja ümberehitus.
15. mail toodi Orissaare valla Räägi külast 14 vanurit Kihelkonna kolhoosidevahelisse vanadekodusse. 31. oktoobril 1985. aastal viidi see 24 vanuriga üle Sõmerale.

1960 Koolile anti uus nimetus – Kihelkonna 8-kl Kool.
Vesiveski aleviku ojal lõpetas viljajahvatamise, viimane veskimees oli **Mihkel Pilsas**, abiliseks tema naine **Leena**. Kadus ka paisutiik pastoraadi õuelt.
Ilmub esimene erasõiduauto Adler – omanik **Lembit Hein**.

1961 Traktori-, auto- ja põllutöömasinate remonditöökoda kolis sõjaväe raudteejaama hoonetesse Viki külas.
Valmis toidu- ja tööstuskauplus koos söökla-kohvikuga.

1963 Kuressaare–Kihelkonna maantee sai mustkatte.
Lammutati praeguse bussipeatuse kohal olnud Sääse kõrts.

1964 19. veebruaril sai alev alalise elektri.
18. jaanuaril avati kultuurimaja ümberehitatud Thomi majas.
Lembit Hein ostis esimese mustvalge televiisori.

1965 20. juulil külastasid alevit ja kooli kosmonaut **German Titov** ja Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees **Aleksei Müürisepp**.

1967 Valmis esimene paneelelamu Halliste teeristil.

1968 Alevikus avati soome saun.

1969 Algas telefoninumbrite üleviimine käsikeskjaamalt automaatjaamale – see lõpetati 1971. aastal, jaama operaator oli **Meida Sõber**.

1970 Lammutati Iidla tuulik, jahu jahvatamine lõpetati seal 1943. aastal.
Lammutati spordisaal-rahvamaja, mida kasutati kinonäitamiseks, spordi- jm suuremate ürituste läbiviimiseks, kuuekümnendatel aastatel oli seal ka raamatukogu.

1971 Asutati Vilsandi Riiklik Looduskaitseala.

1973 Teedeosakond sai oma maja, varem oli teedeosakond Hausnal, teemeister **Johannes Truu**.
Kiriku endisele puitlaastkattega tornile pandi plekk-katus.

1974 Anti käiku sigalakompleks.

1975 Püstitati esimene 10 meetri pikkune jõulukuusk Tiiu turule, kuhu aleviku inimesed kogunevad igal aastavahetusel.

1976 Kirik sai helivõimenduse.

1977 Kihelkonna sai ametlikult alevikuks, sellega liideti Abaja, Alevi ja lääneosa Viki külast.
24. jaanuaril hävis tulekahjus koolihoone koos sisustuse ja õppevahenditega, klassid paigutati laiali erinevatesse asutustesse ja õppetöö jätkus; algasid ettevalmistused uue maja ehitamiseks.
Aleviku Järve järv (pindala 3 ha, sügavus 1m) kadus maaparanduse tõttu, sest Kangru farmile oli vaja lisakarjamaad.

1979 1. septembril alustas kool uues ja kaasaegses majas.
Tehti liivahoidla maja teedehoolduseks.

Vandiraiujad.indd 235 10.06.2010 10:35:24

1980 Algas kauplusekompleksi ümberehitus ja suleti petrooleumitankla.
Valmis teenindusmaja, kus tööruumid said õmblejad ja juuksur.

1981 Valmisid aleviku veetrass, kanalisatsioon ja biotiigid.

1982 Kalmistule püstitati skulptor **Aime Kuulbuschi** loodud obelisk II maailmasõjas langenutele.
August Tõkman jäi vanaduspuhkusele, uueks koolidirektoriks sai **Raivo Kallas**.
Aleviku keskosa kõnniteedele pandi äärekivid.

1984–1986 Kirikule alustati vitraažaknende panemist. Need loodi **D. Hoffmanni** ja **B. Morejevi** poolt 1950ndatel lõhutud vitražide asendamiseks.

1984 Kalmistule pandi elekter ja elektriline veepump veemahutiga.

1986 Valmis vabaõhulava kultuuriürituseks.

1987 Loodi kooli metskond, algataja **Tiina Ojala**.

1988 Koolile uus nimi – Kihelkonna 9-klassiline Kool.
Eesti Ringhäälingu saatekeskuse TV-saatejaam alustas tegevust, ülekandeprogrammiks Moskva ORT, hiljem TV3; ekspluatatsiooni võeti see 22. detsembril.
28. mail toodi koolinoorte laulupäeval alevis esimest korda pärast Teist maailmasõda välja sini-must-valged lipud.

1989 Aleviku keskelt kadus vana kirikukell, mis vahetati välja 1933. aastal ja mida kasutati hädaolukordadel häire andmiseks.

1990 23. jaanuaril määrati Kihelkonna aleviku tänavatele nimed.
Tööd alustas pooldigitaalne telefonikeskjaam.
22.–24. juunil tähistati kohaliku kooli 300. aastapäeva.
Kirikumajas alustas tegevust laste pühapäevakool.

1991 Kogudus sai tagasi pastoraadihoone, millest ta 1940. aastal sunniti lahkuma.

1992 Asutati AS ERGO alevi elektrienergiaga varustamiseks-arveldamiseks.
3. aprillil avati Lääne-Eesti Panga filiaal, samal ajal toimis Kihelkonnal ka Saaremaa Hoiupanga filiaal.
Alevikus lõpetati raadioprogrammide translatsioon ehk "krapiliin".
Koolil uus nimetus – Kihelkonna Põhikool.
Vald sai omavalitsusliku staatuse 12. märtsil, esimeseks vallavanemaks valiti **Eino Heinmets**, kes oli samaaegselt ka volikogu esimees.
Alustas eratelevisioon ja töötas kuni 1994. aastani ning 1996. aastal 3 kuud, programmi vastuvõtuulatus oli 3 kilomeetri raadiuses.

1993 Lahkus Nõukogude piirivalve.
Aprillis põles süütamiste kahtlusel kolm maja.
Asutati Vilsandi rahvuspark.

1994 6. oktoobril mobiiltelefoniside levi algus – NMT.

1995 Vald suundus looduskeskkonda säästvale ökovalla arenguteele.
Endise haigla ruumides avati hooldekodu.
Vallavanemaks sai **Tormis Lepik**, volikogu esimeheks **Enda Torga**.

Vandiraiujad.indd 236 10.06.2010 10:35:24

Lisad

1996 24. juulil moodustati Saaremaa Merekultuuri Seltsi tütarselts Salava.
Vallavanemaks sai **Allan Alev**, volikogu esimeheks **Arvo Kullapere**.
Vallavalitsus alustas tegevust endise Vene piirivalve kasarmu remonditud ruumides.
Lasteaia juhatajaks said **Ingrid Uustal**, kooli direktoriks **Mati Mäetalu**, kultuurielu juhiks **Valdo Lauri**.

1997 1. mail lõpetas tsentraalse sooja tootmise 1980. aastal ehitatud katlamaja.
29. aprillil nimetati maakultuurimaja ümber rahvamajaks.
9. juulil kinnitas riigisekretär valla sümboolika – vapi ja lipu.
12. augustil külastas kirikut peapiiskop **Jaan Kiivit**.

1998 23. veebruaril toimus Soome sõprusvaldade esindajate vastuvõtt vallamajas. **Manivalde Jõgi** tegi ettekande Kihelkonna valla kujunemise ajaloost.
5. veebruarist nimetati ambulatoorium tervisekeskuseks ja muutus perearsti teenust pakkuvaks ettevõtteks.
Suleti Hansapanga Kihelkonna osakond.
2.–5. juulil III kirikumuusikapäevad, laulsid kihelkondlased **Ain Anger**, **Andres Köster** jt.

1999 Ekspluatatsiooni võeti uus reoveepuhasti Veeminic B-25.
Vallavanemaks valiti teist koosseisu **Aivar Kallas**, volikogu esimeheks **Lembit Laido**.

1999–2001 **Arvo Kullapere** on vallavolikogu esimees.

2000 Vald ostis lasteaiahoone.
Kihelkonna sai esimese vallavalitsusena Saare maakonnas interneti püsiühenduse.

2001 Elektrialajaam sai uue sisu ja kuue.
Rene Reinsoo ametissevõtmine koguduse õpetajaks-pastoriks.
Suri **Natalia Krolenko** – tähelepanuväärse elulooga 101-aastane naine.

2003 Volikogu esimeheks sai **Karl Teär** ja vallavanemaks **Marju Lõbus**.

2004 Tuletõrje- ja päästeameti tugirühm sai uue depoo.
Alevik ja selle ümbruskond sai kaablita internetiühenduse.
Elekter viidi kaabliga maasse, paigaldati uued tänavavalgustid.

2005 8.–9. jaanuari torm, kella 2–6 öösel oli tuul 32 m/sek.

2008 Algas digitelevisiooni levi Lääne-Saaremaal.
Aleviku uue rahvamaja nurgakivi panek.
Uue kanalisatsioonitrassi ehitamise algus.

2009 Mais lõpetati aleviku uue kanalisatsioonitrassi ehitamine.
Juunis avati uus kultuurimaja, mis ehitati vana rahvamaja kohale.

Vandiraiujad.indd 237 10.06.2010 10:35:24

Fakte tuntud inimeste elulugudest

✦ **Aksalu, Aleksander** – kooliõpetaja-köster-organist. Sündis 17. augustil 1882. aastal Kihelkonna vallas Kõõru külas kooliõpetaja pojana. Alghariduse omandas isalt, kodus õppis Aleks ka orelimängu. Koolmeistriameti omandas Kaarma Õpetajate Seminaris, töötas õpetajana Kärla valla koolides ja Kihelkonna vallas Varkja koolis. 1930. aastast oli Kärla koguduse köster-organist.

✦ **Aruhein**, **Ernst** (1910–1982). Absoluutse kuulmisega muusik sündis 4. septembril 1910. Kihelkonna kirikus mängis orelit 1941–1944 ja 1952–1981, mil palus end halveneva tervise tõttu Kihelkonna koguduse töölt vabastada. Ernst Aruhein oli üle Saaremaa tuntud osav pillimeister, kes tegi ka kellassepatööd. Suurepärase meistrimehena käis ta Kuressaare muusikakooli klavereid häälestamas.

✦ **Aksiim, Eduard Friedrich.** Sündis 1876. Segastel aegadel emigreerus, elas USA-s, kus omandas teoloogiaprofessori kutse. Külaskäikudel Saaremaale jutlustas ka Kihelkonna kirikus.

✦ **All, Peeter** (1829–1898). Elas Loonalaiul, mis asub Vilsandi tuletornist 5 kilomeetrit edelas. Sinna asutati tema isa Ado All koos naise Leenuga, ehitati Laidu talu. Perre sündis 5 last, vanim neist oli Peeter, kes hakkas varakult välislaevadel merd sõitma. Peetri naine koos venna ja õega uppusid. Peetrist sai pärast isa surma Laidu talu peremees, ta abiellus uuesti ja perre sündis 5 last.

Mehest sai kuulus laevaehitaja. 1859. aastal lasi ta vette purjelaeva Adler, 1875. aastal Richard ja koos Andreas Vesterbuschiga Schnelle Rosalie. Laevade ehitamist finantseeris ta karidele jooksnud laevu ja varasid päästes. Vanaraud tõsteti üles ja saadeti Riiga, töö tehti praami ja vedurlaeva Zitenhof abil. Peetri poeg Aleksander – ka meremees– peksti Varna sadamas laeval Lucie surnuks. Peeter Alli õde Emma abiellus Reedik Menderiga.

✦ **Buxhoeveden, Theodor** (27.05.1836–27.05.1894). Tagamõisa mõisa rentnik, kes oli merega alati seotud. Ta lasi ehitada laevad, mis olid tol ajal Saaremaa lääneranniku suurimad. 1869. aastal ehitati Atla rannas 2-mastiline purjekas Velli,

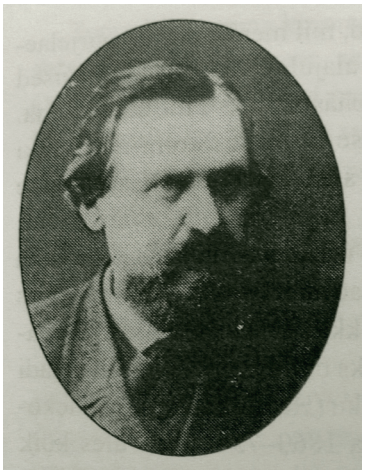

Tagala mõisarentnik Theodor von Buxhoeveden.

1876 lasti Papissaares vette tema laev Taggamois. Buxhoevden oli rannarahva seas tunnustatud, kuna käis ise ja lubas ka oma talupoegadel käia karilejooksnud laevadelt saaki kogumas. Rahvas kutsus teda Tagamõisa Puksimiks.

Mehe tegevus põhjustas mitmete legendide teket, näiteks kasutanud ta võltstulesid laevade karile meelitamiseks. Tõde olevat ka, et seda meest on kaks korda maetud. Mees soovinud, et ta maetaks jalgadega mere poole. Kuna see oli tolleaegsete matmiskommete eiramine, maeti ta siiski peaga mere poole. Pärast matuseid hakanud kodukäija öösiti ümber mõisamaja kolistama. Tuligi vanahärra ümber matta tema soovi kohaselt jalgadega mere poole. Nüüd alles sai Tagamõisa Puksim rahu.

✦ **Haus, Jakob** (27.02.1862–22.02.1935). Sündis Vilsandi saarel kalamehe pojana. Lõpetas kihelkonnakooli algkooliõpetaja kutsega, kuid koolmeistri elukutse ei köitnud teda. Noormehe ümber lainetas meri, juba 23-aastasena oli ta rannasõidu laevajuht. 1885 hakkas tuukriks, olles väga viljakas rannasadamate puhastamisel ja süvendamisel. Oli mootorpurjeka Norden kaasomanik. Koos oma väimehe Julius Teäregа võttis aktiivselt osa merispordi seltsi tööst. J. Haus oli Kuressaare päästejaama juht-ülevaataja, tuuker, veealuste kivide purustaja, laevade ülestõstja.

✦ **Hannus, Mihkel.** Sündis 20. veebruaril 1879. Oli OÜ Ühendus esimees. Hukati 10. jaanuaril 1942 Kirovi vanglas.

✦ **Heinmets, Eino** (1937–2001). Sündis 20. veebruaril 1937 Häädemeestel. Töötas mitmete Saaremaa kolhooside esimehena, pikemat aega

Vandiraiujad.indd 238 10.06.2010 10:35:31

Kolhoosi esimees Eino Heinmets.

Leisi k/n Puškini-nim ja Kihelkonna k/n Kommunismi kolhoosi esimehena, samas külanõukogu esimehena, vallavanemana. Suri 25.07.2001, maetud Kihelkonna kalmistule.

✦ **Hint, Aadu (Aadolf)** (1910–1989). Sündis 10. jaanuaril 1910 Muhus. Koolmeistrist kirjaniku lapsepõlv möödus Lümanda vallas Kuusnõmme külas, kus isa pidas meremehe ametit. Õppis Lümanda Algkoolis ja Saaremaa Ühisgümnaasiumi pedagoogilises klassis. 1929–1931 ja 1932–1936 oli Kihelkonnal Rootsiküla Algkooli õpetaja, siis suundus Tartusse, sealt Tallinna. 1940. aastast pühendus kirjanduslikule tegevusele. Töötas ajalehtede toimetustes, sai ENSV teenelise kirjaniku ja ENSV rahvakirjaniku aunimetuse. Temalt ilmusid romaanid:

- 1934. a "Pidalitõbi", milles kujutab noore pastori hirmu pidalitõve ees.
- 1936. a "Vatku tõbilas", kujutab elu pidalitõbiste varjupaigas.
- 1937. a "Kuldne värav", ilmutab huvi psühholoogiliste probleemide vastu.
- 1939. a "Tulemees", peegeldab meremeeste elu.
- 1951. a "Tuuline rand" I osa.
- 1954. a "Tuuline rand" II osa.
- 1960. a "Tuuline rand" III osa.
- 1966. a "Tuuline rand" IV osa.

Kahe esimese romaani kirjutamisel on autor kujutanud haigete elu sellisena, nagu see oli Saaremaal Lümanda-Audaku-Rootsiküla-Kihelkonna kandis. Ka "Tuulise ranna" osade tegelaste prototüüpe on autor leidnud Saaremaalt ja Vilsandilt.

Aadu Hint on kirjutanud veel novelle, laaste, olukirjeldusi, lasteraamatuid, näidendeid, publitsistikat. A. Hint suri 26. oktoobril 1989, maetud Kihelkonna kalmistule.

✦ **Hiedel, Richard.** Veskiomanik ja ettevõtjapagar, kes tegi väga maitsvaid saiakesi. Tal oli alevis hollandi tuulik, mis on hävinenud.

✦ **Hõbenik, Eduard** (15.05.1893–4.08.1945). Sündis Läägi külas Hõbeniku talus. Tema isa oli Jaan Hõbenik – tuntud koolmeister. Eduard Hõbenik lõpetas Kuressaare Gümnaasiumi ja asus tööle Kehila külakooli. 1921–1939 töötas Kihelkonnal Rootsiküla Algkooli juhatajana õpetades vanemate klasside õpilastele matemaatikat ja laulmist. Mehe juhtimisel tegutsesid koolides pidevalt keelpilli-, okariino- ja plokkflöödiorkestrid. Eduard Hõbenik valiti Saaremaa Õpetajate Liidu abiesimeheks. Ta oli tõeline "maa sool", kes andis tooni kohalikus seltsi- ja muusikaelus. Kuulus kohaliku haridusseltsi Koit juhatusse, oli selle segakoori dirigent, vastutas seltsi raamatukogu eest, juhtis Kihelkonna tuletõrjeühingu orkestrit. Tegutses Kihelkonna Tarvitajate Ühisuses, kohalikus Maanoorte Ühisuses ja vallavolikogus, esines näidendites tugeva karakternäitlejana.

1939. aastal valmis Kuressaares uus algkool ja Eduard Hõbenik kutsuti selle juhatajaks. Seal töötas 1940. aasta riigipöördeni, olles ka Kuressaare teatri muusikajuht.

1941. aastal perekond küüditati ning mehe elu lõppes 4. augustil 1942 Tšeljabinski oblasti Sosva asunduses, kus ta hukati.

Eduard Hõbeniku abikaasa **Marta (Grünthal) Hõbenik** (1901–1944) võttis samuti aktiivselt osa kohalikust seltsielust ja juhendas naiskäsitöö kursusi.

✦ **Hõbenik, Jaan** (3.06.1867–9.12.1957). Sündis Kihelkonna vallas Läägil. Töötas koolmeistrina, oli tegev kirikunõukogus, ristis lapsi, luges ja laulis matustel. Ta tegi seda veel ka aastail 1949–1957 perega Siberisse küüditatuna. Tema suurim igatsus oli saada maetud kodumaa

Jaan Hõbenik.

Vandiraiujad.indd 239 10.06.2010 10:35:39

mulda. Kuigi küüditamisel taheti lootusetult haige mees vagunist välja tõsta, said selle ära hoida tütar Salme ja väimees Eldor Reinson. Hõbenik suri 1957, maeti Tallinna.

✦ **Hõbenik, Mihkel** sündis 1882. aastal, oli Kihelkonna tuntud ettevõtja.

✦ **Janno, Arnold** (17.05.1902–1.09.1941). Sündis Viljandimaal Kabala vallas Leiso talus. Õppis Sägevere külakoolis, Saarepeedi vallakoolis, Viljandi kihelkonnakoolis, kust lahkus kooli lõpetamata. Mõnda aega õppis Viljandisse evakueeritud Miitavi reaalkoolis, siis Viljandi Poeglaste Gümnaasiumis ja Tartu Ülikooli usuteaduskonnas. Ülikooli lõpetas Janno 1929. aastal. Katseaasta möödus Jannol Viljandi Pauluse koguduses, pool aastat töötas Tallinna Toomkiriku õpetajana.

1930. aasta oktoobris sai temast Kihelkonna kiriku esimene eesti soost õpetaja, vabaharidustöö ja kaitseliidu tegelane. Kogudus oli suur, sellele kuulus kirik, 4 palvemaja, vennastekogudus. A. Janno organiseerimisel tehti kirikus ja kiriklas põhjalik remont, kirikule osteti uued kellad. Tema eestvedamisel lõpetati alevikus pühapäevadel ja kirikupühadel alkoholi müük.

Vaimulikutöö kõrvalt tegeles Arnold Janno aktiivselt seltsieluga: asutas Kihelkonnale Noorkotkaste maleva, oli Kaitseliidu propagandapealik ja Punase Risti Seltsi esimees. Ka kiriklas toimus vilgas kontserdielu.

1939. aastal lahkusid baltisaksa soost pastorid Saaremaalt Saksamaale ja A. Jannost sai Saaremaa praost kuni küüditamiseni 14. juunil 1941.

1940 võttis uus võim A. Jannolt passi ja keelas mehel Saaremaalt lahkumise. Vene piirivalvurid haarasid oma valdusesse kiriku ja jälgisid õpetajat pidevalt.

1941. aastal korraldasid Aleksander Mui ja Vassili Riis Kihelkonnal kommunistliku miitingu, millest kohalikud osa ei võtnud ja läksid kirikusse. Nüüd ähvardasid Mui ja Riis Jannoga arved klaarida.

1941. aasta 13. juunil pandi Jaagarahu sadamas küüditatuid laevale. Teiste hulgas oli ka Arnold Janno kahe poja ja lapseootel naisega. Viimati nägi perekond teda Kirovi oblasti Slobodskoi linna raudteejaamas, kus ta jättis oma lähedastega hüvasti.

1. septembril 1941 mõrvati Kirovi vanglas koos teiste surmamõistetutega ka Arnold Janno.

Rene Reinsoo diplomitööst saame teada, et Ambla koguduse õpetaja Hugo Annast kohtas õpetaja Arnold Jannot enne Siberisse sõitu veel Aegviidu raudteejaamas ning teatas piiskopile järgmist:

"Teatan Teile õp. Janno ülesandel (Kihelkonna õpetaja Saaremaal), et Kihelkonna kogudus on praegu ilma õpetajata ja omapääd. Nägin teda isiklikult esmaspäeva õhtupoolikul, 16. s.k.p. Aegviidus ühes vagunis läbi võre, kuhu ta oli asetatud Tallinnas. Tema abikaasa ja kaks last olid ühes teises vagunis. Palus Teid ja kõiki ametivendi tervitada. Oli rahulik.

Teid tervitades ja Jumala abi ja õnnistust soovides õp. Hugo Annast."

Kärla koguduse kauaaegne kirikuteenija Helmi Arge rääkis, et üheks suuremaks õpetaja Janno küüditamise põhjuseks olnud üks kirikulaul, mida õpetaja Janno Kihelkonna kirikus laulnud:

See kallis armuõpetus, mis andis Isa halastus,
et õndsaks saada võiksime, maailmast halvaks peetakse.
Ju see on viimse päeva täht.
Head õpetust ei võeta, ei vaeste hädast hoolita,
vaid kurjus kasvab jõudsasti, ei karda enam kedagi.
Ju see on viimse päeva täht.

Arnold ja Leonida Janno pulmapäev.

Vandiraiujad.indd 240 10.06.2010 10:35:46

Nad seadust, õigust muudavad, kui võrguga,
ka püüavad kõik vara kokku riisuda ja teevad
kurja kartmata.
Ju see on viimse päeva täht.
Nad Jeesu sõna põlgavad ja oma usku kiidavad:
nii Issandat nad pilkavad ja kohtu alla langevad.
Ju see on viimse päeva täht.
Oh küll on nemad kavalad, meid vaeseid nemad
vaevavad:
Kas Jumal pole olemas, ei kohut mõistma
tulemas?
Ju see on viimse päeva täht.

Uurija on Arnold Janno süüdistusena kirjutanud: "Aastal 1919 teenis vabatahtlikult Valge-Eesti armees. Aastal 1925 astus Kaitseliitu, kontrrevolutsioonilisse organisatsiooni. Informeeris politseid revolutsiooniliselt meelestatud inimestest."

Arnold Janno perre sündis kolm last: pojad Jüri ja Rein ning tütar Eva-Maria. Rein suri Venemaal nälga ning tütar Eva-Maria sündis Venemaal surnuna. Tagasi kodumaale jõudis poeg **Jüri Janno**, kes töötas kaua Leisi Keskkoolis matemaatikaõpetajana. Vanaisa jälgedes astub pojatütar **Tiina Janno**, kes oli 2009. aastal Audrus kirikuõpetaja.

Õpetaja Arnold Janno kunagiste leerilaste ja praeguste koguduseliikmete poolt on tema mälestuseks Kihelkonna kiriku kooriruumi paigutatud mälestustahvel.

✦ **Jensen, Jaan** (1904–1975). Kodu-uurija, kes kirjutas üles ka Kihelkonna traditsioonid.

✦ **Jürgens, August-Herman.** Sündis 20. juunil 1866 Kuressaares. Ärimees, kes tegutses pikka aega kaubanduses, võttis osa Tuletõrje Seltsi ja paljude teiste Kihelkonna organisatsioonide loomisest. Suri 1942. aastal Kirovi oblastis.

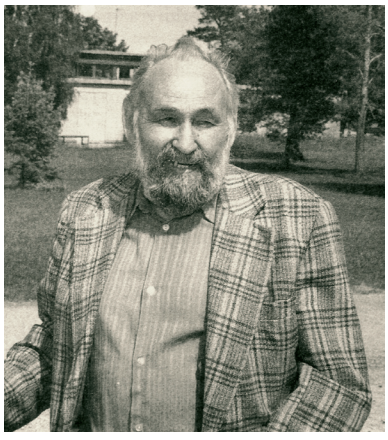

Manivalde Jõgi.

✦ **Jõgi, Manivalde** (1926–2000). Õpetaja ja koduloolane, kes töötas Tagala koolis. Märkis üles enamuse Kihelkonna ja Tagala ümbruse külade ja talude nimetustest.

✦ **Kalda, Eduard.** Sündis 30. novembril 1907. aastal Viru maakonnas Vaivara vallas. Konsistooriumi eksamid *pro ministerio* ja *pro venia concionandi* õiendas ta 14. detsembril 1946 ning ordineeriti koos Elmar Kulli ja Valter Vaasaga sama aasta 15. detsembril. Ametikohale on ta nimetatud ja kinnitatud 14.12.1946 teenima Kihelkonna, Mustjala ja Kärla kogudust. Kuressaare Laurentiuse koguduse hooldajaõpetajaks määrati õpetaja Eduard Kalda 5. juulil 1949.

Et õpetaja Eduard Kaldale veelgi töökoormust lisandus, seda näitab Konsistooriumi Ringkiri 1950. aasta 5. aprillist: "Saarte-Lääne praostkond on ühendatud Saaremaa praostkonnaga üheks Saarte praostkonnaks arvates 1. IV 1950. a. Saarte praostkonna kohusetäitjaks jääb senine Saaremaa praostkonna praosti kt. Ed. Kalda, kes määrati kohale 15.01.1950. a." Praosti kohusetäitjast praostiks sai ta 3.10.1952. a.

Konsistooriumi liikmeks valiti praost Eduard Kalda 2. septembril 1954. Õpetaja Eduard Kalda ajal ehitati Kihelkonna kiriku õue õpetajamaja.

Saaremaalt siirdus õpetaja Eduard Kalda 1. detsembril 1955 Rõngu koguduse õpetajaks ning Elva koguduse õpetajaks oli ta aastatel 1957–1972. Samuti oli ta Valga praostkonna praost ning jätkuvalt ka Konsistooriumi assessor.

Õpetaja Eduard Kalda vabastati seoses vanadusega 1. oktoobrist 1983. a Rõngu koguduse õpetaja, Valga praostkonna praosti ja Konsistooriumi assessori kohustest.

Õpetaja Eduard Kalda suri 6. juunil 1985 Elvas. Eduard Kalda ema puhkab Kihelkonna surnuaial.

✦ **Kask, Mihkel** oli Kihelkonna tuntud ärimees.

✦ **Kallas, Raivo.** Sündinud 1957. Poliitik, riigiametnik, pedagoog.

✦ **Kallas, Aivar**. Kihelkonna endine vallavanem, Saaremaa põllumeeste juht, ökopõllumees.

✦ **Knaps, Ado** (10.10.1867–12.01.1945). Kihelkonna koguduse köster, sündis Lümanda vallas Leedri külas Kaasiku talus Peeter Knapsi kol-

Vandiraiujad.indd 241 10.06.2010 10:35:50

Ado Knaps.

manda pojana. Hariduse sai ta Leedri külakoolis, Kihelkonna kihelkonnakoolis, Kaarma Õpetajate Seminaris, kus õppis 1887–1890. Seminaris õppimise ajal ja 2 aastat pärast kooli lõpetamist töötas Knaps Kaarma kihelkonnakoolis. Alates aastast 1892 oli Kihelkonna koguduse köster-organist-koorijuhataja ning 1920. aastani kihelkonnakooli õpetaja-juhataja. Köster-organistina tegutses 1942. aastani.

1900 asutas ta Kihelkonnale pasunakoori, kus mängisid ka Jaan Hõbenik, Peeter Süda ja Aadu Hint. Ado Knaps oli tulevase helilooja Peeter Süda õpetaja ja innustaja, ta lubas Südal harjutada kiriku orelil ja oma klaveril. A. Knapsi ja P. Süda sõbralikud suhted säilisid kuni helilooja Peeter Süda surmani 1920. aastal. A. Knapsi juhatusel esines kiriku laulukoor 1892.–1894. aastal mitu korda Kuressaares ja Väikese väina tammiehituse nurgakivi panekul. Koolmeister oli A. Knaps 28 aastat, kuni Kihelkonna 6-klassilise Algkooli tekkimiseni, mille juhatajaks sai Jaan Hõbeniku poeg Eduard, kellest sai kohaliku segakoori ja pasunakoori juht. Köstriks jäi Ado Knaps edasi, teda abistas poeg Valdik Knaps (Ado ja Leontine Kapsil oli 8 last). A. Knapsi eestvedamisel asutati Kihelkonnal karskusselts Ehe. Pärast poeg Valdiku arreteerimist hakkas mees kodukirikus uuesti orelit mängima ja jõudis 1942. aastal tähistada oma 50. tööjuubelit köster-organistina ja 75. sünnipäeva. Ado Knaps oli Kihelkonna köstritest kõige pikema tegevusajaga.

Ado Knaps on maetud Kihelkonna kalmistule.

✦ **Knaps, Valdik** (13.10.1902–15.01.1942). Sündis Kihelkonna koguduse köstri Ado Knapsi peres. Õppis 1908–1916 Eesti Noorsoo Kasvatuse Kihelkonna haruseltsi koolis ja Tallinna Konservatooriumis, mis jäi majandusraskuste tõttu lõpetamata. Ta asendas isa orelimängus ja juhatas kirikukoori, 1939. aastast hakkas juhtima pasunakoori. Valdik Knaps arreteeriti 28. juunil 1941. Tema elutee lõppes Permi oblastis Solikamski soolakaevanduses 15. jaanuaril 1942. aastal.

✦ **Kokk, Kaarel**. Vedruka küla põllumees ja meremees, kes sõitis üle 15 aasta merd, puhkeaegadel lõi aktiivselt kaasa kohalikus seltskonnaelus.

✦ **Kokk, Aili.** Ajakirjanik, kes õppis ja õpetas Kihelkonna koolis.

✦ **Kruuk, Peeter** (06.12.1878–1954). XX sajandi alguse seltskonnategelane Kihelkonna vallas. Oli Kihelkonna Haridusseltsi Koit, Kihelkonna Tarvitajate Ühisuse ja Vabatahtliku Tuletõrje Ühingu asutajaliige, sageli esimees. Maetud Kihelkonna kalmistule.

✦ **Kullapere, Arvo.** Sündinud 1951. Ornitoloog, looduskaitsja. Aktiivne osaleja Kihelkonna ja Vilsandi seltskonnaelus ja kohalikus omavalitsuses.

✦ **Kuntro, Mati.** Sündis 1955. aastal**.** Veterinaar, kirjanik ja harrastuskunstnik, kes oma viimased elupäevad veetis Vilsandil.

✦ **Laul, Jakob** (2.05.(20.04.)1899–24.04.1942). Sündis Kehila külas. Tema vanemad ostsid Viritale Pae asunikutalu ja kolisid sinna elama. Ema Tiina (suri 1945) ja isa Jüri (suri 1927) käisid Ameerikas raha teenimas, selle eest talukoht ostetigi. Jakobi kõrval kasvasid veel kaks poega – Priidu ja Bruno. Pae talule kuulus vähe põllumaad ja see oli kivine. Metsa polnud, ümberringi olid sarapuud, kadakad ning kased. Kolhoosiajal tehti külla juurde uusi põllumaid, mis on muutunud heinapõldudeks. Pae elumaja müüs Jakobi abikaasa Elviine 1950. aastal kohalikule piirivalvele kütteks, ise kolis koos tütarde Velda ja Eda ning poja Vennoga Tartusse. Venno hakkas õppima Tartu 5. keskkoolis ning muusikakoolis.

Pae talu üleaedne oli Kooli talu, kus asus Pajumõisa koolimaja. Õpetajaks oli Läägi külast Hõbeniku talust Jaan Hõbenik. Jakob Laulule avaldas tugevat mõju kooli naabrus ja ta veetis õhtuid koolimajas raamatuid lugedes ja orelimängu harjutades. Jakob Laul lõpetas kihelkonnakooli 15-aastasena ja temast sai kohe Pajumõisa kooli õpetaja. Kooli kontrollima tulnud

Vandiraiujad.indd 242 10.06.2010 10:35:53

inspektor leidis, et Jakob on õpetajaks liiga noor ning noormees töötas aasta koolmeistritööst vabastatuna vallavalitsuses kirjutajana. Järgmisel aastal valiti ta Jaan Hõbeniku asemele tagasi Pajumõisa koolmeistriks.

1920. aastast oli Jakob Laul 2,5 aastat sõjaväes, sealt tagasi tulnud noormees suunati augustist 1923 Pidula 4-klassilise Algkooli juhatajaks, sealt 1940. aastal Pamma kooli juhatajaks. Tulihingelise karskusepooldajana ning rahvuslikele aadetele kindlana jäi ta fašistlikule võimule jalgu ja mõrvati 1942. aastal Saaremaal Loode tammikus, puhkab Väikesel linnapeal ühishauas.

Endla Tegova (Vainula) – Pidula kooli õpilane ja Saaremaa kirjanik kirjutas: "Ma ei tea ühtki teist, kes end nii inimestele pühendas, kui Laul. Ta kulutas end tervete eluviiside propageerimisega, rahva valgustamisega. Ma ei tea ühtki teist, kes nii vihaselt oleks vihanud joomist ja joomamehi, kui Laul."

✦ **Laul, Johannes** (24.09.1902–24.03.1976). Sündis 1902. aastal kooliõpetaja Peeter Laulu peres. Isa Peeter oli kooliõpetaja Mustjala vallas Kugalepa Algkoolis ja küüditati Siberisse. Johannes õppis Saaremaa Ühisgümnaasiumis, kaks aastat Tartu Ülikoolis ning läks siis kaitseväkke. Töötas mitme algkooli juhatajana: 1928–1935 Kõrusel, 1935–1939 Tagalas, 1939–1940 Kihelkonna Algkoolis. Muusikaharrastajana mängis ta Kaitseliidu orkestris, 1940 asutas Kihelkonna meeskoori. Okupatsioon sundis teda Saaremaalt ja 1944 ka Eestist Rootsi lahkuma. Johannes Laul suri 1976. aastal Rootsis. Tema poeg Heldor Laul on Saaremaaga tihedates sidemetes.

✦ **Laul, Venno.** Sündis 11. septembril 1938. Muusik, Eesti Poistekoori kauaaegne dirigent, Tallinna Klaverivabriku direktor.

✦ **Lõugas, Vello.** Sündis 1937. aastal Suure-Jaanis. Lõpetas 1961. aastal Tartu Ülikooli. Töötas Eesti TA Ajaloo Instituudis arheoloogina. V. Lõugas on välja selgitanud ja uurinud palju arheoloogiamälestisi ning tegutsenud aktiivse muinsuskaitsjana. Oli Eesti Muinsuskaitse Seltsi ja Eesti Kodu-uurimise Seltsi asutaja ning esimees. Arvukate teaduslike artiklite ja raamatute "Eesti esiajalugu" ja "Arheoloogiga Eestimaa teedel" kaasautor. Uuris Kihelkonna pärandkultuuri ja kultusekive.

✦ **Mandre, Kalju.** Sündis 1925. aastal Tartus. Oli apteeker, taimeravi uurija ja levitaja. Taimehuvi sai ta vanaemalt, kes oli väga hea taimetundja. Oma esimese raha teenis Tartu Tähe tänava apteegist, kui viis sinna rukkipõllult korjatud tungalteri.

Esimene töökoht oli Kalju Mandrel Kihelkonna apteegi juhatajana. Alevis arsti polnud ja tal tuli olla ka arsti eest. Kui vaja, siis ka lehmal vigastatud udar kinni õmmelda. Seal oli tema hea õpetaja Tagametsa Juuli, kes elas taimekimpe täis roogkatusega majas. Edasine elutee viis Mandre Varstusse, siis Tallinna. Suvekodu oli tal Hiiumaal.

Kirjutanud mitmeid taimeravialaseid raamatuid, näiteks 1999. aastal "Saialillesuvi".

Kalju Mandre: "Kõige tähtsam on hingerahu. Hing on surematu. Haigused tulevad hingevalust, ka kadedusest ja õelusest. Samuti nagu arstim, ravib iga heategu, mis sa teed." Kalju Mandret meie hulgas enam ei ole.

✦ **Miller, Voldemar** (1911–2006). Sündis 07.07.1911 Kihelkonna vallas Tagamõisas külakaupmehe pojana. Õppis Kuressaare linna algkoolis, Saaremaa Ühisgümnaasiumis ja Tartu Ülikoolis ajalugu. Oli juhutööline, teadlane, ajaloolane, arhivaar, kirjanik, vabakutseline ajakirjanik, kodu-uurija. 1995. aastast oli Kirjanike Liidu liige. Avaldanud uurimusi eesti trükikunstist, raamatuajaloost, kodu-uurimisest. Kirjutanud följetone, miniatuure, lastelugusid.

V. Milleri raamatud: "Kiki", "Merehundi jutud", "Tilleprintsess", "Mägede lapsed", "Noorus tuleb tallu", "Randvee ja Mäe ", "Randvee uus peremees", "Tuli tuleb", "Tunglakandjad", "Sõrmkübarasõdur","Konnaoja Kusti", "Kolm kanget sõpra" jm.

Oli mitmekülgne ajaloolane, raamatuteadlane, kodu-uurimise organisaator.

Voldemar Miller suri 26.04.2006.

✦ **Minnus, Jakob** (1901–1941). Kuulus Saaremaa salakubavedaja, kes tõi Ojamaalt 1590 käia. Küüditati 1941. aastal.

✦ **Minnus, August** (1892–1931). Kihelkonna tuntnud ettevõtja. Algatas bussiliikluse Kuressaare ja Kihelkonna vahel.

✦ **Masing, Ludvig** (04.08.1857–09.02.1906). Kihelkonna kiriku pastor, pärines kultuurilembelisest Masingute suguvõsast. Tema esiisa võis olla eestlane, kuid tolle järeltulijad saksastusid.

Vandiraiujad.indd 243 10.06.2010 10:35:54

Ludvig Masing sündis Tallinnas, õppis Tartu Ülikoolis. Oli Kihelkonna kirikuõpetaja 1882–1906. Töötas ka Kaarmal ja Paldiskis. Algatas Saaremaa karskusliikumise. Tema propagandatöö tulemusena suleti 1890. aastal Kihelkonnal kõige enam kõrtse Saaremaa teiste osadega võrreldes. Koguduse poolt pandi kokku raha, et heastada ühe kõrtsi sulgemine.

L. Masingu karskustöö tulemusena loodi 1894. aastal Kihelkonna-Lümanda kandis karskusselts Ehe.

Ludvig Masing on maetud Kihelkonna kalmistule.

✦ **Metzmacher, Johann Heinrich (**1793–1874). Kihelkonna koori- ja laulutraditsiooni algataja, kihelkonnakooli õpetaja. Ta omandas Kuressaares koolmeistrihariduse ja õpetas aastail 1832–1868 kihelkonnakooli õpilasi, olles ka Kihelkonna kiriku köster.

Koolis õpetas ta peale lugemise ja piibliloo ka kirjutamist, arvutamist ning laulmist. 1870ndatel organiseeris kirikukoori, millest kujunes parim kirikukoor Saaremaal.

Maetud Kihelkonna kalmistule.

✦ **Metzmacher, Julius.** Johann Heinrich Metzmacheri poeg, jätkas isa tööd koolmeistrina ja organistina. Mehe koolmeistriks olemise ajal kasvas kooli õpilaste arv kahekordseks, kusjuures õpilasteks võeti parimaid vallakooli lõpetanuid. 1875. aastal Julius Metzmacher uppus.

✦ **Metzmacher, Konstantin.** Lõpetas Kaarma Õpetajate Seminari, kuid ei võtnud õpetajaametit eriti tõsiselt, rohkem käis ta jahil. Mõnikord võttis ta isegi koolipoisid jahile koerte osa täitma. Mees töötas kihelkonnakoolis õpetajana ja kirikus köster-organistina 1890. aastani.

✦ **Meius, Anton** (1924–1999). Töötas Kihelkonna koolis matemaatikaõpetajana 49 aastat. Oli Saaremaa matemaatikaõpetajate juht. Maetud Kihelkonna kalmistule.

Anton Meius.

✦ **Mälk, August** (1900–1987). Sündis 4. oktoobril 1900 Saaremaal Lümanda vallas Koovi külas rannataluniku peres. Õppis kohalikus külakoolis, Lümanda ministeeriumikoolis, Kuressaare linnakoolis.

Õpetajakutse sai Kuressaares pedagoogilistel kursustel ning õppis Tartu Ülikoolis inglise keelt. Töötas Koovi Algkooli õpetaja-juhatajana, Torgu, Mõntu ja Lümanda Algkoolis õpetajana ning elukutselise kirjanikuna Tallinnas. Tunnustusena töö eest Rahvuskogus ja Riigivolikogus andis riigivanem talle Lagle talu. Põgenes 1944. aastal Rootsi.

Mälk kirjutas romaane, näidendeid, novelle, kuuldemänge, mälestusteose "Hommikust keskpäevani", kus kirjeldab muude kohtade hulgas ka Vilsandit.

Mälgu loomingus kajastub ulatuslikult ranniku inimeste elu ja olustik.

Oma loomingu esimesel perioodil valgustab ta realistlikult pidalitõbiste elu – "Surnu surm" (1926), "Surnud elu" (1929).

Saaremaa rannainimeste tegemisi käsitleb "Kivine pesa" (1932), kalurielu kirjeldavad kogud on "Rannajutud" (1936), "Mere tuultes" (1938).

Väga populaarsed on Mälgu rannaromaanid "Õitsev meri" (1935), "Taeva palge all" (1937), "Hea sadam" (1942) jt.

A. Mälk suri 19.12.1987 Stockholmis.

✦ **Mähle, Hermann Theodor**. Saaremaa praost, sündis Hiiumaal Kärdlas 12. novembril 1881. aastal. Õppis Tallinna Aleksandri gümnaasiumis, Tartu Ülikooli usuteaduskonnas. Töötas Tallinna mitmetes kirikutes kiriku- ja abiõpetajana, tütarlaste gümnaasiumis usuõpetajana. Oli Kihelkonna ja Kuressaare koguduse õpetaja. 1911 valiti Kihelkonna koguduse õpetajaks, kus töötas 1928. aastani.

✦ **Neps, Mihkel** (1890–1937). Sündis 19. septembril 1890 endises Lümanda vallas, praeguses Kihelkonna vallas Tammese külas Sinibe talus. Õppis Lümanda 2-klassilises ministeeriumikoolis ja eraviisiliselt erinevatel kursustel. Oli vallakirjutaja Lümandas ja Hellamaal, Kuressaares asjaajaja, rentnikuametnik riigikassa kohalikus osakonnas, rahukohtu asjaajaja-tõlk ja talurahvaasjade sekretär.

1917. aasta revolutsioonilisel ajal siirdus tööle omavalitsusse, olles mõnda aega Saare Maanõukogu esimees, hiljem maavalitsuse abiesimees.

Vandiraiujad.indd 244 10.06.2010 10:35:55

M. Neps oli Eesti Vabariigi loomise ajal Saare Maavalitsuse abiesimees, EV Asutava Kogu ja I Riigikogu liige.

1923–1935 oli ta Saaremaa Maakonnavalitsuse esimees, Kuressaare linnavolikogu liige ja abijuhataja. Seltskonnaelu aktivistina oli Saaremaa Merispordi Seltsi asutaja jne.

Maavanem oli Neps 11 aastat, teda saatis nii mõnigi skandaal – nn Nepsi rahade (võlatähtede) kasutuselevõtt, lõbureisid mandrile, joomapeod. Neps oli rahva seas väga populaarne maavanem, teda tunti Saaremaa kuninga nime all. Nepsi valitsemisajal toodi Saaremaale esimesed teehöövlid, mida hakati maavanema järgi Nepsi-upsasteks ehk orikateks kutsuma, sest teehöövlid silusid kõik konarused ja muhud siledaks.

Kurevere külla oli Neps tahtnud paemurdu laiendada, et toodangut Jaagarahu kaudu välismaale transportida, kusjuures ta sooviks oli toodete sortimenti suurendada.

Lapseeas kukkunud Neps lambavihtu tehes puu otsast maha ja jäänud vigaseks. Kui keegi longates käis, öelnud rahvas selle kohta: "Neps läheb riigikogusse."

Kirjanik August Mälk kirjeldab Nepsi oma mälestusteraamatus kui seljaveast küüru murtud ja jalust vigast meest, kes oli agar ja elav ning pööras kiiresti pead nagu lind. Kiire oli mees kõiges, ka kõrtsitülides, kus ta võttis abimeheks kargu, milleta Neps eriti enam liikuda ei saanud. Ta lihtsalt oli niisugune – agar ja impulsiivne, ettevõtlik oma topeltvigastustele vaatamata ning lugupeetud väljaspool Saaremaadki.

1934 pani ta maavanema ameti maha ja siirdus pensionile.

Neps suri 21. märtsil 1937. aastal infarkti.

Mihkel Nepsi pensioniasi

Endise Saare maavalitsuse esimehe Mihkel Nepsi pensioniasi oli 7. skp. Tallinnas pensioni peakomisjonis läbi vaadata. Peakomisjon leidis, et M. Neps on oma tööjõust kaotanud 100%, sellest 50% jalavigastuste läbi ametikohustuste täitmisel, 50% aga muude haiguste tagajärjel.

Meie Maa 68/14.06.1935

✦ **Nurm, Rinaldo.** Sündis 21. septembril 1920 Virumaal Vaivara vallas Vana-Sõtke külas. Alghariduse omandas Rinaldo Nurm Jõhvi 6-kl Algkoolis, edasi jätkusid õpingud Jõhvi Keskkoolis ning Narva I Gümnaasiumis, mille ta lõpetas 1940. aastal. Nurm konfirmeeriti Jõhvi koguduses 1939. aastal.

3. juulil 1941 mobiliseeriti Rinaldo Nurm sõjaväkke, kus ta töötas põhiliselt kirjutajana ja ta demobiliseeriti 31. mail 1946. a.

EELK Konsistooriumi otsusega 7.11.1955 määrati Rinaldo Nurm Kihelkonna koguduse õpetaja ametikohale 20. detsembrist samal aastal. Kärla koguduse vaimulik teenimine anti talle alates 1. jaanuarist 1956. a.

Mõned kuud hiljem kutsuti Rinaldo Nurm aseõpetaja katsetele ja katsete sooritamise järel 17. mail 1956. a otsustati ta ordineerida aseõpetajaks.

Õpetaja Rinaldo Nurm tegi oma tööd südamega, kuid kahjuks ei pidanud tema tervis niiskele ja külmale kliimale kütmata kirikutes vastu ning paari aasta möödudes haigestus ta järjest raskemalt. Seepärast otsustas Konsistoorium oma 1960. aasta 12. mai koosolekul vabastada aseõpetaja Rinaldo Nurm EELK Kihelkonna ja Kärla koguduse teenimisest arvates 1. juunist 1960 ja määrata ta 1. augustist 1960 Harju-Jaani koguduse õpetaja ametikohale.

✦ **Niitsoo, Jaan** (20.05.1988–1944). Laevakapten, sündis Kihelkonna vallas Vedruka külas Rihvaaugul. Õppis Rootsiküla koolis, Kuressaare ja Paldiski merekoolis, Odessa ning Peterburi lipnike koolis. Võttis osa Vabadussõjast, teenides Lembitul, Lennukil ja Ristnal, kust läks 1921. aastal erru.

Pärast sõda sõitis merd mootorpurjekal Kihelkonna ja pidas Loona asunduses talu. Võttis osa kohalikust seltskonnaelust, olles mitme kohaliku ühingu juhtiv tegelane. Arreteeriti ja suri vangistuses 1944. aastal.

✦ **Niitsoo, Aleksander** (30.04.1893–08.02.1943). Meremees, kapten ja seltskonnategelane. Sündis 1893. aastal Kihelkonnal popsi pojana. Hariduse omandas kohalikes algkoolides, sõitis merd ja oli samal ajal ka põllumees. Võttis aktiivselt osa Kihelkonna seltsielust, olles mitme organisatsiooni asutaja ja juht. Suri 1943. aastal Sverdlovski Sevurallagis.

✦ **Nõulik, Villem** (09.07.1900–1941). Kohalik põllumees, omavalitsustegelane.

✦ **Pao, Bruno.** Mereajaloolane, ajakirjanik, giid. Sündis 1931. aastal Hiiumaal. Tema lapsepõlv

Vandiraiujad.indd 245 10.06.2010 10:35:56

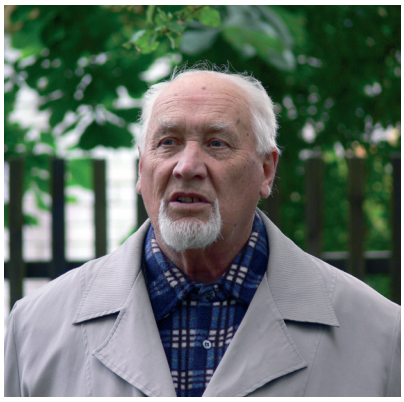

Bruno Pao.

möödus emakodus Saaremaal Jursi külas. Keskhariduse omandas Kuressaares ja Tallinnas, kõrghariduse Tartu Ülikoolis ajaloo erialal. Töötanud insenerina, ajakirjanikuna, Eesti Meremuuseumi osakonnajuhatajana ja teadusdirektorina, Muhu valla arendusnõunikuna jne.

On viljakas publitsist, 7 dokumentaalfilmi stsenarist, kelle põhihuviks on merenduse ajalugu. Mees, kes teab Kihelkonnast ja kihelkondlastest kõike. Kirjutanud Kihelkonna-ainelise raamatu "Artur Toom – Vilsandi linnukuningas".

✦ **Pilsas, Mihkel.** Kihelkonna ettevõtja ja veskimees aleviku ojal.

✦ **Poopuu, Oskar** (07.10.1890–13.10.1964). Elukutseline päevapiltnik, sündis 7. novembril 1890 Lümanda vallas Koovi külas Viigipõllu vabadikukohal.

1912. aastast pärineb tema esimene teadaolev foto rahvapeost Kihelkonnal. Poopuu hakkas kirikurahvast ja alevikku pildistama, 1913. aastast alevikus ametlikult tööl, I maailmasõja ajal mobiliseeriti.

1918. aastal tuli Poopuu Kihelkonnale tagasi, ehitas kirikust 150 meetrit eemale Tagamõisa tee äärde fotoateljee. Kliente oli palju, mees liikus kirikupäevadel pühakoja ümber ja pildistas. Kaugemate kohtade pildistamiseks sõitis Poopuu kolmerattalise mootorrattaga ringi. Sageli käis ta Vilsandil.

Kihelkonnal töötas ta 1947. aastani, mil abiellus Lümanda vallas Mõisakülas Lõukapõllu talus elava Alma Pajuga ja kolis naise koju.

Pärast sõda töötas Poopuu fotograafina teeninduskombinaadis Saare.

Oskar Poopuu suri 1964. aastal ja on maetud Kihelkonna kalmistule.

✦ **Ranna (Tamberg), Helene** (1898–1946). Sündis 4. jaanuaril 1898. aastal Kihelkonna vallas talupidajate tütrena. Õppis Loona ning Kihelkonna algkoolis. Eksternina sooritas küpsuseksamid Tartus Treffneri Gümnaasiumi juures. Aastail 1930–1932 õppis Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonnas. Õppida võimaldas Looduse romaanivõistluse I preemia auhinnaraha. Õpingud katkesid rahapuudusel.

1915–1917 töötas õpetajana Kihelkonna vallas Kehila külakoolis, 1923–1927 Kihelkonna valla Pidula algkoolis. Hiljem elas Tartus, kus töötas vabakutselise kirjanikuna ja tegi meisterlikku käsitööd. Helena Ranna seinavaip "Kaasitajad pruudi ümber" annetati 1962. aastal Eesti Rahva Muuseumile.

1930. aastal ilmus temalt romaan "Keha ja vaim", mis sai Looduse romaanivõistlusel I auhinna. Teoses käsitleb ta realistlikult Saaremaa loodust, olustikku ja inimkujusid, kuid kaldub idealistlikku filosoofiasse. Ajalehes Vaba Maa (5.10.1930) nimetatakse teda uueks naistäheks kirjandustaevas.

Teine romaan "Riidalu" (1936) oli tähelepanuväärne sorava ja analüüsiva jutustamisoskuse poolest.

Temalt ilmusid luuletuskogud "Üles" (1934), "Tähelennak" (1935).

Oma kirjatööde kohta ütles ta ise: "Ei hakka mina sulge tindipotti kastma isandate meelepärasteks kirjatükkideks. Kirjutan, millest süda käsib, mitte mida sooviksid näha igasugused riigi- ja muud asjamehed."

Sõja ajal (1941–1944) elatus aednikutegevusest.

Tõlkis inglise, saksa, prantsuse ja vene keelest.

H. Ranna suri Tartus 16. detsembril 1946 ja maeti Maarja surnuaiale.

✦ **Ratas, Jüri** (1860–1927). Ühiskonnategelane, kes sündis Viidu külas Audaku talus, õppis kohalikus luteriusu kihelkonnakoolis, veidi aega ka Kaarma seminaris.

1878–1885 töötas Ratas Pajumõisa külakoolis koolmeistrina. Mees oli energiline, kuid laste vastu tihti liiga karm. Aktiivse seltskonna- ja kultuuritegelasena kogus ta Hurdale rahvaluulet, tegi kaastööd ajalehele Saarlane, oli üks Kihelkonna karskusseltsi Ehe asutaja, saades selle esimeheks. 1880 organiseeris Jüri Ratas Kihelkonnale esimese rahvaraamatukogu, milles oli 350 köidet.

1889 peeti Saaremaal esimene ülesaareline karskuskoosolek. J. Ratase suurim soov oli viia

Vandiraiujad.indd 246 10.06.2010 10:35:59

koolidesse karskusõpetus. Kui Ratas 1893 Lümanda vallavanemaks valiti, kaldus ka karskusseltsi tegevus Lümandasse.

✦ **Reht, Jakob-Eduard** (1886–1969). Viki küla Mihkli talu peremees 1934. aastast. Jakob Rehe abielust Liisa Argega sündisid pojad Peeter ja Julius, kes surid haiguste tagajärjel. Liisa suri 1959. aastal. Kuna Jakob Reht oli nõus enamiku talus säilinud etnograafilisest tarbevarast andma tasuta riigile, pöördus Saaremaa Koduloomuuseum kultuuriministeeriumi poole taotlusega avada talus muuseumi filiaal.

Mihkli talumuuseumi sünnipäevaks saigi 5. veebruar 1959. Muuseumi esimene töötaja oli Jakob Reht, kes talueksposits iooni lahkelt külastajaile tutvustas. Jakob Reht suri 1969. aastal, maetud Kihelkonna kalmistule.

✦ **Reinsoo, Elmar.** Sündinud Tallinnas 5. mail 1930. aastal. Lapsepõlve veetis Nissi vallas Tabara külas. Õppinud Tabara Algkoolis ning Turba m/t Keskkoolis.

1948. a siirdus Haapsalusse tööle ja lõpetas seal ka autojuhikursused. Seejärel pöördus tagasi isakodu lähedusse, kus töötas autojuhina kuni sõjaväeteenistusse kutsumiseni.

1951–1954 läbis sõjaväeteenistuse Tallinnas ning seejärel jäigi Tallinna elama. Elmar Reinsoo töötas aastail 1954–1959 Kultuuriministeeriumi Kunstide Valitsuses ning Kirjastuste ja Polügraafiatööstuse Peavalitsuses autojuhina, Tallinna Autobussipargis bussijuhina.

Elmar Reinsoo on konfirmeeritud 1948. aastal Nissi koguduses.

Peale paariaastasi õpinguid Usuteaduse Instituudis ordineeriti Elmar Reinsoo 15. juunil 1971 Tallinna Toomkirikus aseõpetajaks. Samal päeval määrati ta Kihelkonna ja Kärla koguduse õpetajaks ning alates 15. juulist 1971 on ta selles ametis.

22. jaanuarist 1986 on aseõpetaja Elmar Reinsoole pandud Saarte praostkonna praosti kohustused ning 3. juunist 1986 on talle antud õpetaja õigused.

✦ **Reinson, Friido.** Töötas aastail 1945–1948 Kihelkonnal 7-klassilise Mittetäieliku Keskkooli direktorina.

✦ **Saar, Juhan.** 1929. aastal Tartumaal Laeva vallas sündinud lastekirjanik, kes elas ka Vilsandil.

✦ **Saaremets, Richard** (endise nimega Saremõts). Sündis 7. augustil 1911. a Võru maakonnas raudteetöölise pojana. Õppis Võru Ühisgümnaasiumis ja Tartu Ülikooli usuteaduskonnas.

Saksa okupatsiooni ajal oli Richard Saaremets poliitvangina vanglas. 1944. a sügisest töötas ökonomistina Toiduainetetööstuse Ministeeriumis, 1948. aastast Tallinna Piimakombinaadis kaubatundjana.

Richard Saaremets kutsuti 23. augustil 1951. aastal Konsistooriumi täiskogu ette ning samal päeval ordineeriti ta õpetajaks. Esimeseks teenistuskohaks sai talle Kose kogudus, kuhu ta määrati 1. oktoobril 1951. aastal. Kosel ei olnud ta kaua, Saaremets vabastati Kose koguduse teenimisest juba 1. jaanuaril 1952.

Raskeks löögiks oli õpetaja Richard Saaremetsale abikaasa Vally haigestumine. Et oleks rohkem võimalust abikaasat haiglas külastada, soovis õpetaja Richard Saaremets töökohta Tallinnale lähemal. 1958 määrati ta Tallinna praost Klausi alluvusse.

10. aprillil 1959. a määratakse ta Audru koguduse õpetajaks. Audrus töötas õpetaja Richard Saaremets pisut enam kui aasta ning 15. augustist 1960 määrati ta uuesti Saaremaale Kihelkonna ja Kärla koguduse õpetajaks.

Richard Saaremets teenis Kärla kogudust aastani 1971. Õpetaja Richard Saaremets täitis Saaremaal alates 1. novembrist 1962 ka praosti kohuseid.

Et saada vanaduspäevadel riiklikku pensioni, tuli tollaste riigiseaduste järgi olla üks aasta enne pensionileminekut riigitööl ja seepärast kirjutas õpetaja Richard Saaremets 3. oktoobril 1970 avalduse, et ta võiks üheks aastaks minna Tallinna riigitööle, nädalavahetustel oli ta nõus pidama oma kirikutes jumalateenistusi.

Konsistoorium seevastu määras ta 15. oktoobrist 1970 üheks aastaks Kihelkonna ja Kärla kogudust teenima, sealt vabastati ta 1. maist 1971.

✦ **Strandmann, Ernst.** Sündis 22.10.1870 Rakveres. Kihelkonnal sai tuntuks kui mudaravi organiseerija. Osaliselt oli see maja 2009. aastal veel alles.

✦ **Sääsk, Johannes.** Sündis 1880. aastal. Kujunes Kihelkonna ärimeheks-kõrtsmikuks ja pagariäri omanikuks, kes küüditati.

✦ **Süda, Peeter** (30.01.1883–03.08.1920). Helilooja ja organist. Sündis Lümanda vallas Vii-

Vandiraiujad.indd 247 10.06.2010 10:36:00

du külas Tammiku talus. Tammiku rahvas oli musikaalsete inimestena alati koosviibimistele kutsutud. Pärast omavalitsuslike valdade moodustamist jäi Tammiku talu Kihelkonna valla piiridesse. Peeter Südal on kultuurilembelise ja musikaalse inimesena tähelepanuväärne osa Saaremaa kultuuriloos. Suri Tallinnas 1920.

✦ **Südda, Peeter** (4.03.1830–8.01.1893). Rahvaluulekoguja, kooliõpetaja ja köster. Sündis Lümanda vallas Viidu külas Tammiku talus. 1842–1946 õppis Kihelkonna kihelkonnakoolis. 1947. aastast alustas õpetajatööd Tiirimetsa külakoolis, Anseküla kihelkonnakoolis ja Kärlal. Ta oli ka köster, juhatas laulukoore, asutas 1881 Kärlal mängukoori. Kuulus Kuressaare ajalehe Saarlane toimetusse. Suri 8. jaanuaril 1893. aastal Kärla vallas Mätasselja külas, maetud Kärla kalmistule. Peeter Südda on tuntud kui Suure Tõllu lugude koguja ja väljaandja raamatus "Väikene vana varanduse vakk ehk Saaremaa vägimees Suur Tõll" (1883). Peeter Südda avaldas ka rahvalikke laulikuid.

✦ **Seeberg, Ernst.** Apteeker, kes aitas kaasa Kihelkonna seltskondlikele üritustele, emigreerus Saksamaale.

✦ **Suuman, Aleksander.** Sündis 25. aprillil 1927 Virumaal. Lõpetas Riikliku Kunstiinstituudi maalikunsti erialal. Töötas õpetajana erinevates kunstikoolides. Luuletusi avaldas 1962. aastast alates. Puhkas Vilsandi saarel, sealsed loodusmeeleolud kajastuvad ka tema loomingus.

✦ **Talvik, Siegfried** (1878–1929). Jaoskonnaarst Kihelkonnal, kelle unistuseks oli avada kohalik mudaraviasutus.

✦ **Tamkivi, Jaanus.** Sündis 17. novembril 1959. aastal Kihelkonnal. Oli Kuressaare linnapea ja poliitik riigikogus, keskkonnaminister.

✦ **Tamm, Eduard.** Ettevõtja Vaigu kalatööstuses, kellele kuuluv kalatööstus tegi häid konserve. Peres kasvas kaks tütart. Tamm mõrvati Kuressaare lossi hoovis 1941. aastal.

✦ **Tegova (Vainola), Endla** (26.11.1922–16.03.1987). Sündis Mustjala vallas Abula külas saeveskitöölise tütrena. 1930–1936 õppis Pidula Algkoolis ja 1940–1941 Mustjala 7-kl Koolis. Läbis Lääne-Saaremaa põllumajanduslikud täienduskursused Pidulas ja õppis Kuressaare Tööstustehnikumis. Omandas eesti keele ja kirjanduse õpetaja elukutse ning on olnud õpetaja Mustjalas, Taritus, Kingissepa Maakutsekoolis (praegu Kuressaare Ametikool).

Kirjutanud romaanid "Tunglejad","Humalaaias", "Põlvili ", "Laulatatud". Romaanivõistlusel auhinnatud romaan on "Tunglejad".

✦ **Thom, Karl-August** (05.08.1845–01.06.1927). Saaremaa "prohveti" Aleksander Thomi (Habakuk II) vanim poeg oli 1870-ndail aastail Kihelkonnale tulles vaene 27-aastane mees. Rändkaupmehe ametis teenitud rahaga pani ta ärigeeniusena aluse poepidamisele ja ehitustele. Algul töötas mees Rootsikülas vallakirjutajana, hiljem sai temast Rootsiküla mõisavalitseja. Oli ka Kihelkonna kirikumõisa ning Atla ja Lümanda mõisa rentnik. Räägitakse, et ükskord laevaõnnetuste aegu ei saanud Thom 4 ööd-päeva silma kinni, kuid viiendal päeval magas püstijalu. Kaubandusest kogutud raha paigutas mees laevaehitusse Papissaare poolsaarel, hakkates ehitama suuuri kolmemastilisi laevu. Thom sõitis nendel Rootsi, Soome, Saksamaale jne.

Ärireisidel kogutud raha eest ehitas kirikuküla maju. Esimene maja, mille K.-A. Thom lasi Kihelkonna kiriku juurde ehitada, põhjustas kirikuõpetajaga palju pahandusi. Pastoriprouale ei meeldinud aknast matsi maja vaadata, kuid pastori alaline rahapuudus sundis selle välja kannatama.

Järgmine maja ehitati kirikule veelgi lähemale. Mehe eestvõttel ehitati Kihelkonna aleviku südamesse Thomi maja ja aidad, teemaja (nüüdseks lammutatud), Kihelkonna postkontor, metskonna keskuse hoone. Peale pastoraadi ongi need Kihelkonna aleviku kõige vanemad majad, mis ehitati aastail 1874–1915, ja mille ümber hakkas keskus kujunema.

Kokku on K.-A. Thomi poolt ehitatud alevikku neli maja. Esimene oli teemaja praeguse kaupluse idapoolses otsas. Selles majas on olnud kauplus, teemaja, kultuurimaja ja spordisaal. Teise maja ehitas Thom lõuna poole üle tee kaupluse vastu. See maja lammutati kaheksakümnendatel aastatel. Viimati olid seal korterid.

K.-A. Thom oli Vilsandil päästejaama ülem ning vajas kiireid teateid laevaõnnetuste kohta. 1883. aastal seati Vilsandile sisse telegraaf, et laevaõnnetuste info jõuaks kiiresti Thomini. Ta ehitas Kihelkonnale maja, kuhu seati sisse telegraaf ja postkontor. Kindlat kasu sai ta ka päästetud kauba müümisest poes. Thom pidas oma majas aastaid poodi ja rentis Pajumõisast kõrtsi.

Vandiraiujad.indd 248 10.06.2010 10:36:00

Thomi ainsa tütre Mariega abiellus Heinaste kapteni Jüri Weide poeg Oskar Weide. Ühes Thomi poolt ehitatud majas, mis ehitatud umbes 1890ndail aastail, avas Weide oma koloniaalkaupluse. Viimane Thomi ehitatud maja oli teemaja (1905–1909). Kallite ülalpidamiskulude tõttu müüs Thom maja Jaan Hõbenikule.

Kohalikus laevaehituses oli tal tähtis osa. Ta parandas koos Andreas Westerbuchiga endise Soome purjeka Maria, millega hakkas kaupa vedama. Tema jõukus kasvas ruttu ja 1893. aastal ehitas ta koos kaaslastega Papissaare laevaehitusplatsil kahvelkuunari Jupiter.

Paikkonna jõukaima mehena toetas ta kirikule torni ehitamist ja soovis, et see oleks sama kõrge kui teistel kirikutel – kirikutega ei tohtivat nalja teha. Saaremaal oli kõrgeim kirikutorn 70 meetrit. K.-A. Thomi rahadega ehitati kirikusse tammepuust altar ja altaripiire. Thom kuulus karskusseltsi Ehe ja oli 1908. aastal Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi Kihelkonna osakonna organiseerija.

Kui Kihelkonnal alustas tööd Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi kool, siis lubas Thom kooli oma majja, kuna mujal ruume ei olnud. Sinna jäi kool oma tegevuse lõpuni 1920. aastal. Tänu Thomi rahadele suudeti üldse seda kooli pidada ning võimaldati Kihelkonna-Lümanda võimekatel lastel edasi õppida Kuressaare gümnaasiumis.

K.-A. Thomil oli määrav osa Kihelkonna aleviku tekkimisel. Ta puhkab Kihelkonna kalmistul metallaiaga piiratud kalmuaias.

✦ **Thom, Artur Eduard Johannes (nimi muudetud 1936. aastal –Toom)** (06.01.1886–29.03.1942). Sündis Saaremaal Pihtla vallas Sagaristi külas. Tema ema oli Aleksander Toomi (prohvet Habakuk II) tütar. Noormees omandas Peterburis raudteekontrolöri kutse, kuid sattus 1906. aastal Vilsandile tuletorni ülevaatajaks, kus asendas oma haigestunud võõrasisa. Vilsandile jäi Artur Toom 34 aastaks. Tema looduskaitsealane tegevus oli mitmekülgne. Kapten Artur Toom oli Vilsandi saarel paagiülem. Ta oli sihvakas kähara te juuste ja avalate silmadega noormees.

Vilsandil elades päästis ta merehädalisi, kaitses linde, õpetas lapsi ja täiskasvanuidki loodusest lugu pidama. Mees lõi kaasa haridus- ja kultuurivaldkonnas, kirjutas lugusid, osales Kaitseliidu tegevuses jne.

1906. aastal asus ta linde kaitsma, rentides Kihelkonna kirikuõpetajalt Habichtilt Vaika saared ja rajades neile ülikooli ornitoloogiajaama. 1933 määrati Toom Kaitseliidu Saaremaa Maleva mereüksuse pealikuks, 1934. aastal valis Riia Looduseuurijate Selts mehe oma auliikmeks ja Kuressaare Eesti Selts oma eluaegseks liikmeks. 1936 sai temast Philadelphia Geograafia Seltsi liige ja Riigiparkide Valitsuse looduskaitse usaldusmees.

Palju asju tegi Toom omaalgatuse korras, pidades "linnukuningana" seda iseenesestmõistetavaks. Vilsandi linnuriigist kirjutas raamatu Arturi abikaasa Alma Toom.

Artur Toom küüditati ja ta suri Solikamski vangilaagris 29. märtsil 1942.

Katkend raamatust "Artur Toom – Vilsandi kuningas": "**Arvo Kullapere,** Vilsandi Rahvuspargi direktor: Artur Toom oli mees, kes pühendas kogu oma elu merele, tuletornidele ja lindudele. Indu ja tahtmist jätkus tal ühistegevuseks, Tartu Ülikooli Kuusnõmme bioloogiajaama rajamiseks, Vilsandi merepäästejaamale, kultuuriüritustele Kuressaares ja kaugemal. Kuid tema erilise hoole ja armastuse all olid linnud Vaikadel – kuuel korallsaarel Vilsandi lähistel."

✦ **Toom, Aleksander – Habakuk II.** Ta oli kangur, kuid kuulnud Jumala äratavat kutset, jättis maha naise-lapsed ja läks mööda Saaremaad Jumalasõna kuulutama. Toom viibinud sageli Kihelkonnal, kust käis oma Vilsandil elavat tütart vaatamas. Suitsetanud kangesti piipu, tema hariliku jutu juures ei märgatud midagi usuhullusest. Toomil olnud Kihelkonnal 3 poega: üks kõrtsmik, teine kaupmees, kolmas kaupmehe abi. Habakuk oli käinud sageli Kihelkonnal poegi vaatamas.

Kui rahvas kirikust välja tuli, hakanud üks väikest kasvu prohvet neid manitsema, kuidas peab elama ja kuidas mitte. Kui Toom jutlustama hakanud, sattunud ta hullustusse, jutlustades roninud isegi puu otsa. Kui keegi pealtkuulajatest ära läks, siis hakanud minejat sõimama. Kord jutlustanud ta jõuluõhtul isegi Kihelkonna turul. Inimesed, nähes, et temas pole tervet mõistust, läksid varsti laiali.

Oma ülesastumises olnud ta väga käre. Mõisnike vastu olnud väga pahane, selle pärast pandud korra kinnigi. Rahvas pole tema jutlustest hoolinud. Poeg August kutsus teda lolliks isaks. Habakuk II oli kord Vilsandil olles öelnud oma tütrepojale Artur Toomile: "Mina olen küll Habakuk II, kuid sinust peab Habakuk III saama, kes kannab siis piiblit seljas palvetundidesse, kui mina vanaks jään."

Vandiraiujad.indd 249 10.06.2010 10:36:00

Peale juba trükis ilmunute ja tuntute olnud Aleksander Toomil veel mitu käsikirja, mis saksa poolt ära hävitati. Tema piibel ja raamatute märkused olnud Artur Toomi käes. Saaremaa prohvet olnud ka maalija.

Ühel pildil on ta kujutanud Katariinat mõõk käes türklasi võitmas. Mõned pildid maalinud ta lauatükkidele. Isehakanud Saaremaa prohvet läks riidu maa-aadliga ja vaimulikega ning sattus vaimuhaiglasse. Haiglast vabanenuna ta rännakud vähenesid ja jutlused lühenesid, kuni ta ühe väikse onni tagakambris Saaremaa prohvet Habakuk II-na suri.

Oma hauatahvlile raiunud mees oma käega: "Siin hingab Aleksander Toom, see Jumala loom, kes võitles Saaremaa saatanate ja Kuressaare kuraditega" – see hauatahvel pandud talle hauda kaasa.

Poja nimi oli peenem –Thom. Mehel oli hästivarustatud pood Kihelkonnal ja mitu kaugetel meredel purjetavat laeva. Thom oli tüüakas ja härja turjaga mees, tal oli suur neljakandiline pea, vaade altkulmu põrnitsev. Oli äge ja äkiline mees, kes vihatujus nalja ei mõistnud. Ta armastas riidu ja kohtuskäimist, mida ta mõnikord võitis, teinekord kaotas. Naabruses elava abielus oleva tütrega polnud tal mingeid suhteid.

✦ **Toll, Maido.** Sündis 1936. aastal, on Kihelkonnal harrastuskunstnik.

✦ **Teär, Jaen** (24.03.1853–16.07.1925). Pärines Kihelkonnalt Kõõru külast, aga 1864. aastal läksid Jaeni vanemad Vilsandile elama. Kuna Jaen oli suurt kasvu ja tugev, võeti ta 16-aastasena Vilsandi päästejaama aerumeheks. Kaks aastat hiljem sõitis ta Riia kaubapurjekaga maailmameredele, kust tuli koju tagasi alles liisuvõtmise ajaks. Jaen määrati Vilsandi tuletorni teenistusse.

1877. aastal abiellus ta rikka lese Julia Dolliga. Kui naine uppus, sai Jaen Teär rikkaks peremeheks Vilsandi ainsas täistalus. Rahvas hakkas teda hüüdma Tolli-vanaks.

1881. aastal ehitas Jaen Teär Papissaares tammepuust laeva Ida. 1890 ehitasid Lümanda-mehed Papissaares esimese ookeanipurjeka, kolmemastilise Emma. J. Teärest sai selle peaosanik. Hiljem ostis ta koos kapten A. Picheliga laeva päriseks.

1892 lasti vette 3-mastiline kaljas David, mille eesotsas oli jällegi Jaen Teär. Selle laevaga sõideti Läänemerel ning Põhjamerel Inglismaani välja.

1895. aastast oli J. Teär Vilsandi päästejaama ülem. Vilsandlased Jaen Teärega eesotsas ostsid vana Cophandeli, millel kaptenina ainult Enn Uuetoa (Kihnu Jõnn) julges sõita. See legendaarne kapten hukkus J. Teäre & KO laevaga Rock City Taani rannas.

Tolli-vana (Jaen Teär) asutas laevaühingu, millel olid parklaevad Fortuna, Brödrene ja Sagon. Oma aja Venemaa suurim purjekas, 200 jala pikkune Dora tõi omanikele 5 aastaga 17 200 kuldrubla puhaskasu. Kui Jaen Teär jõudis laevadega koduranda, tahtis ta söögiks teha midagi head – see oli tutt ja nott (kartul ja kaste).

Jaen Teäre kuju kasutas Aadu Hint oma "Tuulise ranna" I osas Tõnis Tihu prototüübina.

✦ **Teär, Mihkel** (1855–1915). Tema on pärit Pidulast Kuusiku talust. Ta isa, Priidu Teär, oli Kõõru külakoolmeister. Mihkel Teär lõpetas Kaarma Õpetajate Seminari ja töötas 1873–1912 Mustjala kiriku köstrina ning Mustjala kihelkonnakooli juhatajana. Suri 1915. aastal Kihelkonna kirikus, on maetud Kihelkonna kalmistule.

✦ **Teär, Julius-Adolf** (8.04.1889–16.09.1941). Sündis Vilsandi saarel Jaen Teäre perekonnas esimese pojana, temast pidi saama isa tööde ja ettevõtmiste jätkaja. Noormees õppis kohalikus kihelkonnakoolis, Kuressaare linnakoolis ja juba 15-aastasena suutis ta olla kahemastilise purjeka pootsman. Riia merekoolist sai 1909. aasta kevadel laevajuhi paberid ja alustas oma meresõite Vladivostokist Hiinani ja Kaug-Idast Musta mere sadamateni.

1918. aastal asus Kuressaare sadama komandandi ametikohale, korraldades kõigi Saaremaa sadamate tööd ja järelevalvet. 1919. nimetati sadamakomandandid ümber sadamakapteniteks. Muuhulgas korraldas ta ka Papissaare endise laevaehituskoha taastamist ja andis tunde Kuressaare taasavatud merekoolis.

1923. aastal määrati Teär sama merekooli juhatajaks. Kool õpetas Saaremaalt pärit noormehi laevajuhtideks. Kuna 1928. aastal arvati Kuressaare Merekool avalike koolide hulgast välja, võttis Julius Teär likvideerimisele kuuluva kooli erakoolina oma juhtida. Ta aitas oma rahadega vaeseid, kuid andekaid õpilasi ning lasi neil töötada oma laevadel.

1932 hakati Kuressaare Merekooli õpetajatele töötasu maksma riigieelarvest. Teär arendas oma laevastikku uute mootorpurjekate ehitamisega ja tutvustas õpilastele ka laevaehitust. 1939.

Vandiraiujad.indd 250 10.06.2010 10:36:01

aastal läks Kuressaare Merekool Saare Maavalitsuse alluvusse.

Julius Teär arreteeriti ja hukati nõukogude võimu esimesel aastal Kuressaare linnuse püssirohukeldris 18.09.1941. Tema surnukeha leiti Kuressaare lossi kaevust ja maeti Kihelkonna surnuaiale. 1941–1944 kandis Kuressaare Merekool Julius Teäre nime.

Abikaasa koos poeg Jaaniga (sündinud 1930) lahkus Rootsi. Jaanist kujunes Rootsis tuntud teadlane, kes Eesti riigi taasiseseisvumise järel taastas Vilsandi saarel isalt päritud Tolli talu.

✦ **Teär (Oll), Vassilissa** (2.05.1905–2001). Sündis Pöide vallas Levala külas. Töötas Kihelkonnal pedagoogina, keda sügavalt austati. Elas 96-aastaseks.

✦ **Truuväärt, Karl.** Sündinud 1850. aastal. Oli Kihelkonna ettevõtja.

✦ **Truuväärt, Reet.** Sündis 1954. aastal Tallinnas. Õppis Tallinna IV keskkoolis ja Tartu Ülikooli ajalooteaduskonnas. 1979. aastal lõpetas ajaloolasena ülikooli ja töötas Kihelkonna Põhikoolis õpetajana. 1985. aastast alustas tööd Saaremaa Muuseumi Mihkli talumuuseumi filiaalijuhatajana. 1992. aastast oli Saare Arhiivraamatukogu juhataja. Avaldanud erialaseid artikleid ja kunstinäituste arvustusi.

✦ **Triipan, Gustav** (7.10.1863–1933). Ühiskonnategelane, pangatöötaja. Tema majas oli kauplus Talur, kus müüdi kaupa, mida oli vaja taludele. Maetud Kihelkonna kalmistule.

✦ **Tätte, Jaan.** Luuletaja ja laulumees, Vilsandi saarevaht.

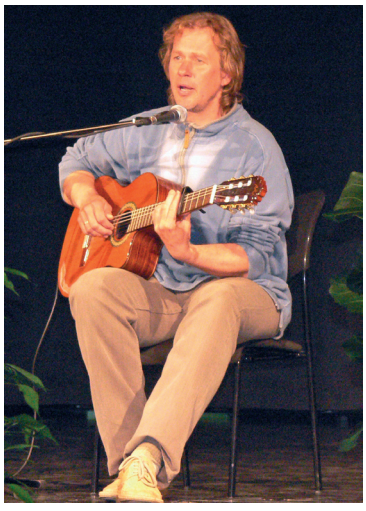

Jaan Tätte.

✦ **Tõkman, August** (1919–1993). Pedagoog ja kultuuritegelane, sündis 11. oktoobril 1919 Kihelkonna vallas Läägi külas Vainama (Nõmme) talus. Õppis Kihelkonna Algkoolis, Kuressaare Gümnaasiumis, Tallinna Pedagoogilises Instituudis, mille lõpetas 1941. aasta kevadel. Pärast kõrgkooli lõpetamist määrati Harjumaa Kodasoo Algkooli õpetajaks. Sellesse kooli ta tööle ei jõudnudki, kuna mobiliseeriti.

1944. aastal määras Saaremaa haridusosakond sõjast naasnud August Tõkmani Kihelkonna 6-kl Kooli juhatajaks. Kodus Läägi külas elav sugulane teatas, et tema isa Friido, ema Sohvia ja õde Marie olid põgenenud Rootsi ja sinna nad jäidki.

1944. aastal töötas Kihelkonna koolis 4 õpetajat, nende hulgas ka Augusti tulevane abikaasa Juta Laul. 1947. aastal sündis perre esimene tütar Tiia, 1948. aastal teine tütar Anne.

August Tõkman töötas kaua pedagoogikoolijuhina, olles ka kohalik seltskonnategelane ja kodu-uurija. Ränkraske hoop Augustile oli endisest mõisast ehitatud vana koolihoone põlemine 1977. aastal. 1979. aastal algas õppetöö August Tõkmani juhatamisel uues koolimajas, kus ta töötas 1989. aastani. Tõkman suri 11. augustil 1993. aastal, ta on maetud Kihelkonna kalmistule.

✦ **Tõkman (Laul), Juta.** Sündis 25.01.1926 Pidula mõisas Jakob ja Elviine Lauli esimese lapsena. Juta õed ja vend olid Velda (1929), Edda (1931), Venno (1938). Hariduse omandas ta Pidula Algkoolis, Kuressaare Gümnaasiumis, mille lõpetas 1944. aastal. Töötas veidi aega Kihelkonna Tarbijate Ühistu kontoris arveametniku abina ja 1944. aasta oktoobrist Kihelkonna koolis õpetajana. Lisaks oli ta kohalikus kultuurimajas muusikaelu juhendaja.

Juta käe all laulsid segakoor, nais- ja meesansambel, solistid, duetid, triod, mängisid külakapell ning tantsuorkester jne. Töö oli tasuta, ühiskondlikel alustel. Tema juhitavad koorid laulsid Tallinna laulupidudel. 1988. aastast on Juta Tõkman pensionil, suveti viibib oma kodus Kihelkonnal, talviti on laste juures Tallinnas.

✦ **Uustal, Abner** (1915–1985). Sündis Abula külas Kraavi vabadikuperes. Noorena sõitis ta merd, hiljem sai rahvusvaheliselt tuntud mereõiguse spetsialistiks. Teise maailmasõja järel õppis ta rahvusvahelist õigust Moskvas. Ta oli Tartu Ülikooli professor, õigusteaduste doktor.

Vandiraiujad.indd 251 10.06.2010 10:36:03

Õigusteaduskonna dekaanina oskas ta olla vääramatu autoriteet oma teaduskonna üliõpilaste seas ja kogu ülikoolis. Saaremaalt pärit mehena oli tema huvialaks mereõigus, kus ta saavutas tunnustuse kogu NSV Liidu erialakolleegide seas. Professor Abner Uustalile avati Abula külas Kihelkonna vallas mälestustahvel.

✦ **Vaher, Einart.** Kauaaegne kolhoosiesimees ja ühiskonnategelane Kihelkonnal.

✦ **Vaabel.** Sündis 21.01.1904 Valgamaal Helme vallas. Temast sai õpetaja, avaliku elu tegelane, sõjaväelane. Õppis Tõrva Ühisgümnaasiumis, sõjakoolis ja Tartu Ülikoolis. Oli Kihelkonnal kohaliku haridusseltsi laekur, Tarvitajate Ühingu juhatuse liige ja Tuletõrje Ühingu tegevliige.

✦ **Vaarandi, Debora.** Sündis 1.10.1916 Võrus. Tema lapsepõlv möödus Saaremaal Pöidel, Saikla külas vanaisa talus. Koolis käis ta Tallinnas. 1926. aastast sai tema koduks Laimjala, kuhu vanemad talu ostsid. Vaarandi õppis Pöide ja Kahtla Algkoolis, Saaremaa Ühisgümnaasiumis, Tartu Ülikoolis. Töötas ajakirjanikuna, toimetajana, kutselise kirjanikuna. Kirjutas luuletusi, arvustusi, proosat, tegeles tõlkimisega. Vaarandi loomingus on palju Saaremaa motiive, sealhulgas ka Kihelkonnast ja selle ümbrusest. Näiteks luuletus "Tagamõisa randadel".

✦ **Vakker, Urve.** Sündis aastal 1956. On koduloolane, pedagoog, Saaremaa Merekultuuriseltsi tütarseltsi Salava eestvedaja.

✦ **Vammus, Ado** (27.02.1896–1940). Kuulus laevameister, sündis Viidu külas Kuusiku talus puutöölise pojana. Õppis Loona külakoolis ja Kihelkonna kihelkonnakoolis. Töötas Varpe külakoolis, siis hakkas laevameistrite Magnus ja Matis Hohensee juures laevaehitust õppima. 1890. aastal hakkas juhtima Papissaare laevaehitust, olles ise ehitatava laeva kaasosanik. Järgnesid laevaehitustööd Venemaal Vindavis, Tobolskis ja mujal. Häädemeestel ehitas purjekad Leuning ja Estonia. Kokku on Ado Vammus ehitanud 7 laeva. Ado Vammus on maetud Kihelkonna kalmistule.

✦ **Väärnõu, Arteemi** (1916–2002). Kalakasvataja.

✦ **Väli, Heino.** Lastekirjanik, sündis 11. augustil 1928. aastal Tallinnas. Õppis Kiltsi ja Lahu Algkoolis, 1943–1944 Kuressaare Gümnaasiumis. Töötas lukksepana, kinomehaanikuna ning ajakirjanikuna Eesti Raadios. Kirjanduslikku tegevust alustas 1950ndate aastate algul. 1961. aastast vabakutseline kirjanik. Sageli puhkas Vilsandi saarel. Oma rikkaliku loomingu hulgas on avaldanud 1971. aastal lastejutustuse "Silver Ükssilm, Felslandi hirmus mereröövel".

✦ **Õun, Voldemar** (25.10.1907–21.01.1996). Sündis Himmiste külas Jürna talus seitsmepojalise pere kuuenda pojana. Poiss oli 9-aastane, kui isa suri. Ta õppis Pilguse külakoolis ja Lümanda Ministeeriumikoolis. 16-aastaselt läks Läänemerel sõitva laeva Herta peale kokaks. Järgnevatel aastatel sõitis Euroopa sadamate vahel sõitvatel auru- ja purjelaevadel. Mõnel aastal ei saanud ta laevadel tööd, siis teenis elatist ehitustel ja Jaagarahu paekarjääris. 1932. aastal valminud maja seintele maalis ta maastikupilte ja neljamastilise purjelaeva.

Voldemar Õun oli ka külapillimees, kes ostis laeval teenitud raha eest oma esimese kolmerealise lõõtspilli. 1935. aastal tõi ta nooriku majja, samal aastal sündis tütar Silvi. Abielust ei saanud asja, kuid isa ja tütar jäid alatiseks lähedasteks.

3. augustil 1941 Voldemar mobiliseeriti, algas teekond Siberisse. 1942. aastal astus ta formeeritavasse Eesti Laskurkorpusesse. Järgnesid lahingud Velikije Lukis, demineerimised Nevelis ja Novosokolnikis, Eestis Emajõe sillal, Narva all, Porkunis, Virtsus, Väikese väina tammil, Tehumardil. Kaimri-Lõo piirkonnas tabas teda jalga lõhkekuul ja mees jäi raskelt haavatuna maha, kuid järgmisel päeval saadeti haavatu Kuressaarde, sealt Tallinna haiglasse.

Pärast haiglavintsutusi jõudis Voldemar koju tagasi, kuid pidi käima algul karkude, siis kepiga. Mees hakkas fotografeerima, pulmades pilli mängima ja maalima. Valmistas laevade makette (ka klaaspudelis), savist piiluparte jm. 49-aastaselt võttis ta naise ja läks Kuressaarde elama, perre sündis poeg Vambola, kuid abielu purunes taas. Uue naise Ellaga käis pidudel pilli mängimas ja laulmas, kuni haigestus gangreeni. Voldemar Õun suri 21. jaanuaril 1996. aastal.

✦ **Vöö, Tiiu.** Õpetaja, kes tegi Tartu Ülikooli diplomitöö Kihelkonna ajaloo teemadel "Kihelkonna asustus XVI saj lõpust kuni XIX saj keskpaigani".

Vandiraiujad.indd 252 10.06.2010 10:36:03

Vabadusristi kavalerid

Kihelkonna vallas oli 3 vabadusristi kavaleri:

- **Georg von Gloy** VR II/3. Sündis Kihelkonna vallas. Võttis osa I maailmasõjast. Vabadussõjas vanemohvitser ja kompaniiülem Batlase pataljonis, hiljem teenis Tartus ratsarügemendis ja lennukompaniis. Poos ennast 6.06.1925. aastal.
- **Mihkel Tiitus** VR I/3. Sündis 24.09.1889 Kihelkonna vallas Kiirassaare külas Kiirassaare talus kalakaupmehe pojana. Laevakapten. Võttis lootsina osa I maailmasõjast, sai Georgi risti. Vabadussõjas teenis Eesti mereväe valitsuses, osaledes Eesti merejõudude loomisel ja töötas Briti sõjalaevastiku miinilootsina. Hiljem hüdrograafia- ja kaubalaevade kapten. Suri 31.08.1934 Hudiksvalli linnahaiglas Rootsis, maetud Rootsi.
- **Jaan Usin** VR II/3. Sündis 12.08.1887 Kihelkonna vallas Läägi külas Ussivere talus. Vabadussõjas Peipsi laevastiku suurtükilaevade Lood ja Tartu komandör. Hiljem teenis Eesti mereväes ja kaubalaevadel. Hukkus 19.08.1941 Väinameres Kumari laiu juures miini otsa sõitnud laeval Merikaru.

Kihelkonna meredivisjon

- **Vilsandi rühm (päästepaadi meeskond):**
  Albo, Aleksander – signalist
  Albo, Bernhard – motorist
  All, Adolf – signalist
  Aus, Aleksander – motorist
  Haus, Evald – motorist
  Kulberg, Bernhard – signalist
  Sigus, Mihkel – motorist
  Teär, Aleksander – rühma pealik
  Teär, Oskar – paadipealiku abi
  Truuvert, Aleksander – paadipealik
  NB! Erialad (signalist, motorist jne) õpiti kaitseliidu tasuta kursustel, omandatud tunnistused lubasid ameteid kasutada ka eraelus.

- **Kihelkonna meredivisjon** (siia võisid kuuluda ka Lümanda ja Mustjala valla kaitseliitlased, sest Kihelkonna malevkonda kuulusid Kihelkonna, Lümanda, Mustjala allüksus):
  Aarna, Peeter
  Alas, Eduard – paadipealiku abi
  Albo, Eduard – motorist
  Albo, Karl
  Algo, Mihkel
  Allen, Karl – minöör
  Hannus, Albert – paadipealik
  Hannus, Mihkel – pealik
  Hannus, Voldemar – paadipealik
  Harilaid, Eduard
  Heinlaid, Oskar
  Heinmets, Hugo – varahoidja
  Hõbenik, Jaan
  Hõbenik, Mihkel – paadipealik
  Isop, Aleksander
  Juht, Rudolf
  Jürgens, Karl – sidepealik
  Kandelin, Ado – motorist
  Kasemaa, Heino
  Kasin, Karl
  Koor, Albert – signalist
  Koor, Eduard
  Koppel, Oskar
  Kreitsmaa, Kalju
  Kruuk, Karl-Heinrich – motorist
  Kruuk, Peeter – paadipealik
  Küll, Ludvig
  Kütt, Friedrich-Voldemar
  Kütt, Mihkel – kapral, rühmapealiku abi
  Labe, Mihail
  Laul, Aleksander
  Laul, Eduard
  Laul, Oskar – paadipealik
  Liigsoo, Aleksander
  Lindmets, Oskar
  Link, Oskar
  Lodi, August – paadipealiku abi
  Loodus, August
  Loon, Valter
  Luup, Arnold
  Luup, August
  Luup, Voldemar – vanemminöör
  Mark, Ludvig – motorist
  Martin, Eino
  Martin, Karl (junior)
  Merisaar, Ülo
  Mustis, Jakob
  Mäll, Eduard
  Neps, Friedrich
  Noormaa, Osvald
  Nõmm, Friedrich (junior)
  Olup, Kalju
  Oolup, Ludvig
  Pannas, Kaarli
  Pea, Oskar
  Peit, Karl
  Piirikivi, Johannes

Vandiraiujad.indd 253 10.06.2010 10:36:03

Pilder, Al-der – signalist
Pärg, Andrei
Pütt, Priidu
Raik, Oskar – kuulus KL-i kuni 13.04.1940
Rand, Arnold – signalist
Rand, Artur – motorist
Rand, Ilmar – nooremleitnant, pealik 1940
Reinmaa, Kalju
Saar, Eduard – signalist
Saarep, Rein
Seeberg, Ernst
Sirel, Oskar
Suurna, Oskar – minöör
Suurna, Peeter
Süda, Voldemar
Tahk, Karl
Tamberg, Priidu – motorist
Tamm, Osvald (junior)
Tamm, Priidu
Tamsar, Jüri – vanemminöör
Tarkus, Aleksander
Taube, Peeter – minöör
Teelahk, Eduard
Teär, Eduard
Teär, Friedrich – signalist
Teär, Karl – paadipealiku abi
Tiitus, Mihkel
Tilling, Konstatin
Toemets, Arnold
Toomson, August
Trei, Arnold
Truumeel, Adolf – motorist
Truvert, Julius – pealik, surnud 1936 mais
Tõru, Arno
Usin, Bernhard
Vaher, Viktor
Vanaaus, Eduard – telegrafist
Vilu, Karl
Virmastu, Peeter
Võtti, Friido
Õunpuu, August
Üksti, Arseni

✦ **Kihelkonna malevkond** (siia võivad kuuluda kõigi kolme valla mehed):

Alekand, Paul – vetarst, veterinaarpealik
Hõbenik, Aleksander
Hõbenik, Eduard – 01.01.1925 alates pealiku abi
Kaljundi, Aleksei – arst, sanitaarpealik
Knaps, Ado
Knaps, Oskar
Knaps, Valdik
Könn, Vassili
Laul, Bruno
Laul, Johannes – nooremleitnant
Mihkelson (Sootalu), Artur Peetri p
Peit, Karl
Peit, Vodemar
Poopuu, Eduard
Raud, Ilmar
Sepp, Konstantin – malevkonna sidepealik
Süda, Villem
Teesalu, Aleksei – majanduspealik
Tomberg, Priidu
Truu, Johannes – malevkonna sekretär
Õispuu, Magnus – reservlipnik, pealik alates 01.01.1925

Aleviku majad, nende kasutajad

1. Minnuse: võõrastemaja, viina- ja tubakatoodete kauplus, restoran, mereväelaste kodu, kooli internaat, korterid.
2. Karl August Thom: teemaja, rahvamaja, erinevad kauplused, spordisaal.
3. Peeter Kruuki majadekompleksi aidast ehitati meierei. Tänapäeval Kruuga maja asemele ehitatud eramaja.
4. Toomi (kaupluse vastas): elamu.
5. Paul Saal: elamu, kaitseliidu kodu, toidu- ja tööstuskauplus, korterid.
6. Karl Truuväärt: elamu, merevägi, kolhoosi kontor, OÜ Kangru kontor.
7. Triin Saarestik: elamu, Nõukogude piirivalve ohvitseride kodu, korterid.
8. Poopuu: fotoateljee, elamu.
9. Richard Hansen: elamu, kauplus, Nõukogude sõjavägi, korterid.
10. Mihkel Hannus: elamu, Nõukogude piirivalve.
11. Jaan Naissaar: elamu, kingsepatöötuba.
12. Richard Hansen: elamu, Nõukogude sõdurid, teedevalitsuse kontor, elamu "valge maja."
13. Idla: apteegi vastas, põles maha.
14. Kase: pood, elamu, lasteaed.
15. Veide: tarvitajate ühing, Nõukogude maaväe söökla, rahvamaja, raamatukogu, kauplused.
16. Johannes Truu (haigla vastas): KGB (julgeolek), elamu.
17. Ligi: korterid, elamu.
18. Aleksander Sepp: lihakarn.
19. Jürgensi: elamu, teemaja, metskonna kontor, puhkemaja, elamu.
20. Triipani (apteegi vastas): elamu.

Vandiraiujad.indd 254 10.06.2010 10:36:03

Kasutatud infomaterjal

Uurimustööd, käsikirjad

- **Elmar Reinsoo** diplomitöö "EELK Kihelkonna koguduse elu ja tegevus". Kihelkonna, 1986.
- **Jaan Jensen** diplomitöö "Kihelkonna kihelkonna traditsioonid", 1928.
- **Tiiu Vöö** diplomitöö "Kihelkonna asustus XVI saj lõpust kuni XIX saj keskpaigani". Tartu, 1976.
- **Maret Kaju** käsikiri "Kihelkonna raamatukogu ajaraamat".
- **Mati Mäe** uurimustöö "Kihelkonna kalmistu".
- **Arvi Truu** uurimustöö "Kihelkonna piimandus".
- **Kalju Eerik** "Märkmed Kihelkonnast". Kihelkonna, 2000–2009.
- **Juta Tõkman** "Mälestused Virita külast ja Kihelkonna koolist". Kihelkonna, 2000.
- **Bruno Pao** diplomitöö "Talurahva osa Eesti kaubalaevanduses XIX sajandil". Tartu, 1983.
- **Vello Lõugas** "Vanimad teadaolevad ehitised Kihelkonna asustuse piires".
- **Ants Tasa** "Roomassaare sadam 1894–1994". Kuressaare, 1994.
- **Ursula Jakobson** diplomitöö "Kihelkonna rahvamaja ajalugu". Tallinn, 2001.
- **Urve Vakker** uurimustöö "Papissaare", 2004.
- **Ivi Eerik** "Kihelkonna kroonika 1200–2005". Kihelkonna, 2005.
- **Julius Mark** "Pidula minevikust". Pidula, 1998.
- **August Tõkman** käsikiri "Kihelkonna eluolust 1987. aastani". Kihelkonna, 1987.
- **Reet Truuväärt** "Usuelu Saaremaal". Giidikursuste loeng. Kuressaare, 1994.
- **Endel Püüa** "Saaremaa fotograafid aastal 1864 – 1940". Kingissepa, 1985.
- **M. Jõgi** "Mõningaid andmeid Kihelkonna valla külade ja perede kohta Eesti Vabariigi esimese iseseisvusaja viimastel aastatel ning valla inimkaotused aastail 1940–1950 ". 1997.
- **Helvi Varvas** diplomitöö "Saaremaa raamatukogude ajalugu". Tallinn, 1984.
- **Rene Reinsoo** diplomitöö "Kärla koguduse ajalugu Nõukogude aastail 1940–1990".
- **Albert Seppel** käsikiri "Leisi etnograafiline, majanduslik ja kultuuriline ülevaade ....–1900" I kd. Tallinn, 1964.

Raamatud

- "Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1995–1996". Ra-Mona, Rapla, 1997.
- "Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1999–2000". Umara kirjastus, 2001.
- "Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 2001–2002". OÜ G-Trükk, Kuressaare, 2003.
- "Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1991–1992". AS Trükk, Kuressaare.
- "KES 1886– 1936. Poolsada aastat Eesti seltskondlikku rahvaharidustööd Kuressaares ja Saaremaal". 1936.
- **A. Luha, E. Blumfeldt, A. Tammekann** "Eesti maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus VI. Saaremaa". Tartu 1934.
- **M. Kaarma, A. Voolma** "Eesti rahvarõivad". Tallinn, 1981.
- **U. Knaps** "Siin ja Siberis". Pärnu Trükk, 1999.
- **J. Kesknurm, E. Talvist** "Eesti saarte sotsiaalolustik ja tegelased". Tartu, 1938.
- **H. Sannik** "Saaremaa ja Kuressaare juht". Kuressaare, 1931.
- "Eesti Kirjanduse Biograafiline Leksikon". Tallinn, 1975.
- **Voldemar Miller** "Saaremaa". Tallinn, 1970.
- **Marja Kallasmaa** "Saaremaa kohanimed". Tallinn, 1996.
- **Peeter Kask** "Saare maakonna tuletornid". Kuressaare, 1998.
- Põllumeeste Selts "Kihelkonna Põllumajandusnäituse nimekiri". 1935.
- Oma Press Limited "Saare rahvas Vabas Maailmas 1944–1984". Kanada, 1984.
- **Arvo Kullapere** "Vilsandi looduskaitseala Eesti NSV lääneranniku l".Tallinn, 1988.
- **Kadri Kullapere, U. Ratas** "Loonalt Harilaiule".
- 4. ENE. Kirjastus Valgus, 1989.
- 5. ENE. Kirjastus Valgus, 1988.
- **S. Issakov** "Postitõllaga läbi Eestimaa". Tallinn, 1971.
- **L. Taring, K. Helström jt.** "Väike pärandkultuuri käsiraamat". 2007.
- **Ants Viires** "Eesti rahvakultuuri leksikon". Tallinn, 2007.
- "Kodumurre 3–4". ENSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, Tallinn, 1962.
- "Väike murdesõnastik" 1. osa, 1982., 2. osa, 1989.
- **M. Kendla** "Saare- ja Muhumaa kalanimetused". Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, Tallinn, 1997.

Vandiraiujad.indd 255 10.06.2010 10:36:04

- **K. Pajusalu jt.** "Eesti murded ja kohanimed". Eesti Keele Sihtasutus, Tallinn, 2002.
- **Bruno Pao** "Artur Toom – Vilsandi linnukuningas". Kuressaare, 2001.
- **Paul Tamkivi** "Saarlaste elulood III". Tallinna Saarlaste Ühendus, 2005.
- **Vello Mäss** "Muistsed laevad, iidsed paadid". Tallinn, 1996.

Artiklid

- **A. Traat** "Saaremaa vallamajade ajaloost" kogust "Kingissepa rajoonis". Tallinn, 1985.
- **Heino Gustavson** "Apteegid 1940. aastani" kogust "Kingissepa rajoonis". Tallinn, 1985.
- E**ndel Püüa** "Saaremaa raudtee" kogust "Kingissepa rajoonis". Tallinn, 1985.
- R**eet Truuväärt** "Kihelkonna mudaravilad" kogust "Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1993–1994". Kuressaare, 1995.
- T**ormis Jakovlev** "Läänetuule toodud – muidu saadud" kogust "Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 2001–2002." Kuressaare, 2003.

Ajaleheartiklid

- **Olavi Pesti** "Johannes Laul". Meie Maa 01.10.2002.
- Kihelkonna valla infolehed 1– 53.
- E**. Kaljo** "Vilsandi Rahvuspargi väärtused II". Meie Maa. 06.07.2002.
- **Bruno Pao** "Saarlased Eesti Vabariigi sünni juures". Meie Maa 18.03.2003.
- **Udo Knaps** "Ado Knaps 135, Valdik Knaps 100". Meie Maa 10.10.2002.
- **Kalju Eerik** "Ringkäik Kihelkonna kalmistul" 8 artiklit ajalehes Meie Maa 2008. aastal.
- **Tõnu Anger** "Kukk Kihelkonna kirgu otsas üleval". Meie Maa 11.02.2006.
- **Asta Väli** "Arnold Janno 100". Meie Maa 16.05.2002.
- **Tõnu Ange**r "Minni oli Saaremaa suurima rongiõnnetuse ohver". Meie Maa 28.03.2008.
- **Tõnu Anger** "Metsavaikuses on mõnus mööda minut meenutada". Meie Maa 06.06.2008.
- **Tõnu Anger** "Veeretades eluratast Kihelkonna kellamäelt alla". Meie Maa 4.04.2008.
- **Tõnu Anger** "Rahvas, kes suudab esivanemate tarkusesalvest rohkem ammutada, elab rikkalikumalt". Meie Maa 08.11.2003.
- **Tõnu Anger** "Iseseisvumisaastad tõid Pidula kandi külainimeste õuele õnne". Meie Maa 29/2008.
- **Aino Kallas** "Mu saatuse maa". Saarte Hääl 1991. Jürikuu Pereleht.
- **Elvi Vaher** "Kohad võin ma Saaremaal...". Meie Maa 26.10.2004.
- R**eet Truuväärt** "Kihelkonna aleviku kujunemine". Postipoiss 1-6/2005-2006.
- **Jaan Köster** "Osaühing Papisaar...". Postipoiss 8/2008.
- **Voldemar Õun** "Tööl Jaagarahu paemurus". Ajalehes Meie Maa.
- **Elvi Vaher** "Veere". Meie Maa 24.12.2002.
- **Hillar Lipp** "Papissaare sadam". Meie Maa 14.11.2008.
- **Heli Salong** "Vilsandi e Felsland II". Meie Maa 14.11.2008.
- **Mati Mäe** "Kihelkonna kalmistu". Artiklid 1, 2, 3, 4, 5 ajalehes Meie Maa.
- Ajaleht Metsandusest, 2007.
- **Nipernaadi** "Vanu varrukombeid Kihelkonnalt". Meie Maa 38/12.04.1932.

Ajakirjad

- **T. Kändler, J. Püttsepp** "Vilsandi". Loodus 3/1999.

Lisaallikad

- Kihelkonna kiriku arhiiv.
- Aastaarv, tekst ehitisel.
- Kihelkonna, Tagala kooli kroonikad.
- Tekst Kihelkonna apteegist väljastatud retseptil nr 437. 13. jaanuaril 1945. aastal. Dr. Pihlak.
- Kommunismi kolhoosi koosoleku protokoll 1951. aastast.
- Palgalehed, tõendid jne.
- www.skr.ee
- www. kihelkonna.saare.info/

Vandiraiujad.indd 256 10.06.2010 10:36:04

Mälestusi jagasid

Albo, Arno Tammeselt
Aksiim, Juula Kureverest
Eerik, August Tammeselt
Eremkina, Ella Kihelkonnalt
Hein, Lembit Kihelkonnalt
Hõbenik, Erna Vilba Kihelkonnalt
Jõelaid (Heinmets), Asta Purtsa külast
Jõeleht, Armilde ja Lembit Kihelkonnalt
Kasemets, Erna Läägi külast
Kask, Peeter Kuressaarest
Kesküla, Kalle Nasvalt
Kerkel, Heimar Pidulast
Knaps, Udo Märjamaalt
Kullapere, Arvo Vilsandilt
Kullapere, Kadri Vilsandilt
Laanekivi, Leili Tagalast
Lõssenko, Anatoli Kihelkonnalt
Liiv, Hilja Kihelkonnalt
Meius, Aasa Kihelkonnalt
Mändmaa, Jaan Kehilast
Narvat, Voldemar Kihelkonnalt
Nael, Aino Kureverest
Ojala, Tiina Kõruselt
Pesti, Olavi Kuressaarest
Püüa, Endel Kuressaarest
Saarestik, August Undvast
Saarela, Anneli Kihelkonnalt
Salong, Sirje Kihelkonnalt
Saaremets, Adele Tallinnast
Sepp, Adeele Tammeselt
Sibul, Karin Tallinnast
Sirel, Arvo Vikilt
Tamkivi, Endel Kihelkonnalt
Trei, Anne Kuressaarest
Tõkmann, Juta Kihelkonnalt
Truuväärt, Reet Kuressaarest
Vaher, Jaan Kihelkonnalt
Vaher, Vello Kuressaarest
Õun, Voldemar Kuessaarest
Äär, Katrin Kuressaarest

Soovitusi jagasid: Endel Kokk, Aime Kokk, Sirje Salong, Elle Mäe, Lidia Saarela, Aliide Heinam, Õie Meri.

Ella Eremkinat Kehila külast usutleb Anneli Saarela.

August Saarestikku ja Aliide Oolupit küsitleb 2000. aastal Tiina Ojala.

Vandiraiujad.indd 257 10.06.2010 10:36:13

Järelsõna

Oled tutvunud minu kirjapanduga, sul on tekkinud mõtteid, võib-olla soovik-sid midagi täpsustada või lisada. Kõik arvamused on oodatud kalju.eerik@mail.ee .

Loodan sellele raamatule kirjutada lisaköite, kuhu koondan seekord välja jäänud materjali ja käesoleva raamatu täiendused-täpsustused koos unikaalsete fotodega, mis saavad olema tänu Sinu lahkele annetusele. Elu annab juurde fakte, täieneb ka minu infokogu minevikust ja meie esivanemate elust.

Lahti jäi kirjutamata rohkesti materjali. Väga huvitav on Kihelkonna lähedal olnud raudtee ajalugu, külatraditsioonid ja -kombed, mis on küll paljudes etnograafiaalastes raamatutes ka-jastamist leidnud, kuid Kihelkonnal on nendest siiski palju erinevusi.

Kihelkonna murrakust erineb tunduvalt Ta-gala murrak ja sõnavara. Kohtumistel **Voldemar Milleriga** rõhutas keeleteadlane vajadust uuri-da Tagamõisa murrakut, arvates olevat tegemist veel ühe Saaremaa murrakuga, kuid selle tões-tus jäi tal pooleli.

Nägemata on kunagise Rootsi pealinna Sig-tuna väravadetailid, mille saarlased (enamik kihelkondlasi) kauba vastu vahetasid ja mis asuvad nüüd Venemaal Novgorodi muuseu-mis – see episood on vaid killuke viimase 1500 aasta jooksul toimunust. Palju uurimismaterja-li pakub rannikumeri ja merendus siinpoolses Läänemere osas, huvipakkuvat on naaberriikide merendusarhiivides, kuid ajamasin, see armuta igiliikur, teeb oma halastamatut tööd.

Möödunu vajaks palju mahukamat lahtirää-kimist, et rikastada tuleviku jaoks meie minevik-ku.

Tänan südamest kõiki, kes astusid minuga koos minevikuradadel ja jagasid oma meenu-tusi.

Kalju Eerik

Vandiraiujad.indd 258 10.06.2010 10:36:13

Üks päev on läinud igavikku siin Kihelkonna maadel.

Nagu kaob säravpalgeline ilmasilm sätendavasse merepeeglisse,
kaob ka inimese elu – vahetuvad põlvkonnad.
Vaid mälestused seovad olijaid minevikuga, kuni kustuvad needki.
Minu raamat sirutab käe minevikule,
tõmmates selle läbi oleviku tulevikku.

Kalju

Autorist

Sündisin siia maailma 1948. aastal veebruarikuu 29. päeval. Olen õnnelik, et saan vanemaks iga nelja aasta möödudes, seega olen praegu mees parimates aastates.

Minu eelkooli- ja kooliaeg möödusid Kihelkonna vallas Tammese külas. Õppisin Tagamõisa, Kurevere ja Kihelkonna koolis, hiljem veel Väimela Näidissovhoostehnikumis.

Suvised koolivaheajad veetsin mererannal loomi karjatades ja looduse ilu endasse salvestades. Kuna karjas tuli olla sageli kahekesi, kuulsin vanemate inimestega koos loomi karjatades nende pajatusi esivanemate elust. Juba siis tajusin, et palju tähtsat on toimunud enne meid ja tundsin möödunu vastu erilist tõmmet.

Varasem töömeheelu oli mul seotud elektriga. Kolhoosiaegadel tuli tegelda väga erinevate probleemidega: katlamajandus, loomafarmid, kalapüük jne. Pärast kolhoosiaja lõppemist töötasin kümmekond aastat televisiooni ülekandejaamas. Ka mu praegune tegevus baseerub elektril – töötan mobiilside alal.

Olen kasutanud kõiki võimalusi reisida paljudes Euroopa riikides. Moskvat külastasin esmakordselt siis, kui mausoleumis olid veel koos Lenin ja Stalin. Kaks korda reisisin mööda Põhja-Ameerika idarannikut. Olen näinud enamikku Kanada ja Ameerika Ühendriikide idapoolsetest suurlinnadest ja maapiirkondadest. Kodust kaugemal viibides on minu esimene soov näha välismaa kirikuid ja kalmistuid – nii saan kiireima ülevaate erinevate maade kultuurist. Kannan oma südames salasoovi külastada veel Islandit ja maid maakera kuklapoolel.

Kui vähegi võimalik, püüan sõita paadiga merele ja akvalangiga sukeldudes avastada veealust maailma. Olen näinud mere põhjas mitmeid uppunud laevu, isegi lennukite osi.

Talvel, kui väljas tuiskab, uurin toas kamina ees tehnikaalast kirjandust, et olla kursis selle ala uusimate saavutustega. Ka Piibel ja trükised erinevate religioonide kohta on minu raamaturiiulil käepärast.

Käesoleva raamatuga ei taha ma oma kirjatööd veel lõpetada, see on alles algus.

Võimaluste piires soovin jätkata esivanemate meenutuste kirjapanekut ja seostada neid fotodega, mis minu erakogus ilmumise järge ootavad.

Uute kohtumisteni!

Kalju Eerik,
jaanikuul 2010

Vandiraiujad.indd 260 10.06.2010 10:36:18